

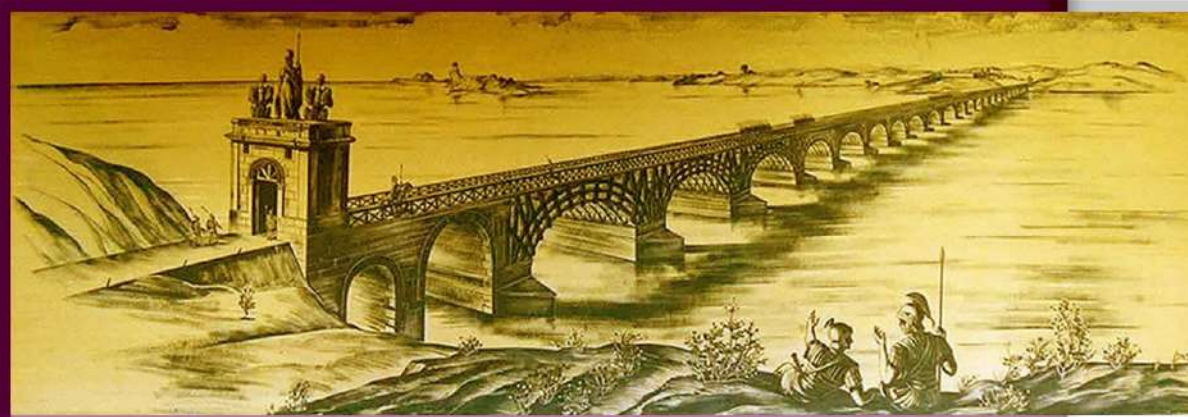
Universitatea de Vest din Timișoara
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie

QVAESTIONES ROMANICAE

**DIVERSITATE CULTURALĂ ȘI
PLURILINGVISM ÎN SPAȚIUL ROMANIC**

Lucrările Colocviului Internațional
Comunicare și Cultură în România Europeană

XI
—
1

euvi

QVAESTIONES ROMANICAE

XI

**DIVERSITATE CULTURALĂ
ȘI PLURILINGVISM
ÎN SPAȚIUL ROMANIC**

Tomul 1

**Conferință plenară.
Limba și literatura latină.
Limba română. Literatură română.**

Coordonator: Valy CEIA

ISSN 2457-8436
ISSN-L 2457-8436

ISBN GENERAL 978-630-327-087-6
ISBN 978-630-327-088-3

DOI: 10.35923/QR.11.01

Timișoara
Editura Universității de Vest

2024

Comitet onorific / Honorary Committee:

Sorin ALEXANDRESCU, Acad., Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Florica BECHET, Universitatea din București
Jenny BRUMME, Universitatea din Barcelona
Riccardo CAMPA, Acad., DHC, Institutul Italo-Latino American, Roma
Sanda CORDOȘ, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Ioana COSTA, Universitatea din București
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Acad., Universitatea din Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Ileana OANCEA, Universitatea de Vest din Timișoara
Adriano PAPO, Acad., DHC, Universitatea din Udine
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Martin MAIDEN, Acad., DHC, Universitatea din Oxford

Comitet științific / Scientific Committee:

Sorin ALEXANDRESCU, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Tamar APTSIAURI, Universitatea din Tbilisi
Georgiana I. BADEA, Universitatea de Vest din Timișoara
Laura BĂDESCU, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române
Florica BECHET, Universitatea din București
Tibor BERTA, Universitatea din Szeged
Frédérique BIVILLE, Universitatea „Lumière”, Lyon
Mirela BORCHIN, Universitatea de Vest din Timișoara
Jenny BRUMME, Universitatea „Pompeu Fabra”, Barcelona
Norberto CACCIAGLIA, DHC, Universitatea pentru Străini, Perugia
Giovanni CAPECCHI, Universitatea pentru Străini, Perugia
Elisa CORINO, Universitatea din Torino
Ioana COSTA, Universitatea din București
Vasile DOCEA, Universitatea de Vest din Timișoara & Biblioteca Centrală Universitară „Eugen Todoran”
din Timișoara
Monica FEKETE, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Katarzyna GADOMSKA, Universitatea Sileziană din Katowice
Sandra GARBARINO, Universitatea din Torino
Alexandre GEFEN, CNRS – Universitatea Paris 3 – Sorbonne Nouvelle – ENS
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Universitatea Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Sébastien LEDOUX, Universitatea Paris 1 – Panthéon Sorbonne
Coman LUPU, Universitatea din București & Facultatea Pedagogică din Bratislava
Martin MAIDEN, Universitatea din Oxford
Laszlo MARJANUCZ, Universitatea din Szeged
Laura MESINA, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Ileana OANCEA, Universitatea de Vest din Timișoara
Adriano PAPO, Universitatea din Udine și Centrul de Studii *Adria-Danubia*, Duino Aurisina, Trieste
Antonio PATRAȘ, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Elena PÎRVU, Universitatea din Craiova
Alessandro ROSSELLI, Universitatea din Szeged
Eleonora RINGLER PASCU, Universitatea de Vest din Timișoara
Mihaela Silvia ROȘCA, Universitatea de Vest din Timișoara
Leonardo SARACENI, Institutul Superior de Muzică „Francesco Cilea”, Castrovillari
Oana SĂLIȘTEANU, Universitatea din București
Andreea TELETIN, Universitatea din București & Universitatea Sorbona, Paris 3
Libuše VALENTOVÁ, Universitatea Carolină din Praga
Estelle VARIOT, Universitatea Aix-Marseille, AMU
Leonard VELCESCU, CRESEM-CRHiSM, Universitatea „Via Domitia” din Perpignan
Violeta ZONTE, Universitatea de Vest din Timișoara

UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA

QVAESTIONES ROMANICAE XI

DIVERSITATE CULTURALĂ ȘI PLURILINGVISM ÎN SPAȚIUL ROMANIC

Tomul 1 Conferință plenară. Limba și literatura latină. Limba română. Literatura română.

Actele Colocviului Internațional *Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a XI-a)
Papers of the International Colloquium *Communication and Culture in Romance Europe* (the 11th edition)

Coordonator / Coordinator:
Valy CEIA

Secretari de redacție / Editorial Assistants:
Ana-Maria AVRĂMUȚI
Daniel HAIDUC

Comitet editorial / Editorial Board:
Emina CĂPĂLNĂȘAN
Valy CEIA
Roxana ROGOBETE
Dumitru TUCAN
Bogdan ȚĂRA

TIMIȘOARA
EDITURA UNIVERSITĂȚII DE VEST DIN TIMIȘOARA
2024

Responsabilitatea privind conținutul științific al materialelor revine în întregime autorilor.

Orice corespondență se va adresa la/Please send mail to:

Universitatea de Vest din Timișoara
Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara 300 223, România
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
Centrul de Studii Romanice din Timișoara (CSRT), sala 410

E-mail: ciccre@e-uvv.ro, valy.ceia@e-uvv.ro
Web: ciccre.uvv.ro

Quaestiones Romanicae. XI: DIVERSITATE CULTURALĂ ȘI PLURILINGVISM ÎN SPAȚIUL ROMANIC

Coordonator: Valy Ceia

Tomul 1: Conferință plenară. Limba și literatura latină. Limba română.
Literatura română.

Tomul 2: Limba și literatura franceză. Limba și literatura italiană. Limba și
literatura spaniolă.

Tomul 3: Istorie și studii culturale. Muzică și teatru. Arte.

Timișoara
Editura Universității de Vest din Timișoara EUVT
2024

ISSN: 2457-8436
ISSN-L: 2457-8436

ISBN GENERAL: 978-630-327-087-6
ISBN: 978-630-327-088-3

DOI: 10.35923/QR.11.01

Cuprins

Cuvânt-înainte * Foreword	9
Conferințe în plen * <i>Plenary Session</i>.....	17
Paul VIDESOTT, La diversità linguistica in Europa. Osservazioni dal punto di vista delle “piccole” lingue * (Linguistic diversity in Europe. Observations from the view of „small” languages).....	18
Limba și literatura latină * <i>Latin Language and Literature</i>.....	43
Ioana COSTA, <i>De hac spirante Laurea</i> * (<i>De hac spirante Laurea</i>).....	44
Iloana-Manuela DUȚĂ, Extremele alterității: înțelepciunea (senecană) și nebunia (neroniană) * (The Extremes of Otherness: Wisdom (Senecan) and Madness (Neronian))	49
Carmen FENECHIU, <i>Peregrinis verbis utendo</i> : Dificultăți în traducerea lui Suetonius * (<i>Peregrinis verbis utendo</i> : Difficulties in translating Suetonius).....	63
Theodor GEORGESCU, Diversitatea receptării sau de ce Cicero și epoca modernă îl apreciază diferit pe Thucydides * (The Diversity in Reception, or Why Cicero and the Modern Age Value Thucydides Differently)	80
Antonio IURILLI, Orazio e le lingue del dominio neolatino nell’età del libro antico * (Horace and the vernacular languages of Neo-Latin Europe in the age of the ancient book)	88
Dana LĂPĂDAT-NICOLA, <i>Tristele și Ponticele</i> ovidiene. <i>Diversitas</i> în exil * (Ovid’s <i>Tristia</i> and <i>Pontica</i> . <i>Diversitas</i> in exile)	97
Florentina NICOLAE, Geografie culturală în operele lui Dimitrie Cantemir referitoare la expediția în Caucaz * (Cultural Geography in Dimitrie Cantemir’s Works on the expedition to the Caucasus)	113
Gabriela RADU, „Ut veritas magis eluceret” în <i>Imago Novae Hungariae</i> * (For the Truth to be revealed in <i>Imago Novae Hungariae</i>)	124
Adina-Voichița ROȘU, Catullus – poet antic modern și modernist * (Catullus – Ancient Modern and Modernist)	132
Elena-Tia SANDU, <i>A cultu atque humanitate [...] longissime absunt</i> . Barbarii în <i>Bellum Gallicum</i> * (<i>A cultu atque humanitate [...] longissime absunt</i> . The Barbarians in <i>Bellum Gallicum</i>).....	145

Limba română * <i>Romanian Language</i>	157
Maria ALDEA, Importanța dicționarului în învățarea limbii * (The Importance of the Dictionary in the Language Learning).....	158
Florina-Maria BĂCILĂ, Construcții cu verbul <i>a tăcea</i> în poezia lui Traian Dorz * (Phrases with the verb <i>a tăcea</i> in Traian Dorz's poetry)	167
Oana BOC, Metafore ale diversității lingvistice în teoria lui Humboldt * (Metaphors of linguistic diversity in Humboldt's theory).....	181
Eugenia BOJOGA, Restabilirea denumirii corecte a limbii (române) în Republica Moldova * (Restoring the correct name of the language (Romanian) in the Republic of Moldova)	195
Mirela-Ioana BORCHIN-DORCESCU, Simbolul antropocosmic în poezia românească * (The anthropocosmic symbol in the Romanian poetry).....	218
Eliana-Alina COMAN, Elaborarea textelor de către studenții străini care studiază limba română. Provocări și strategii * (Elaboration of texts by foreign students studying the Romanian language. Challenges and strategies)	227
Simona CONSTANTINOVICI, Cutia de rezonanță a cuvintelor * (The sounding box of words).....	236
Maria GROSU, Mediere și abordare acțională la nivelul A1+ – presa online ca sursă de documentare * (Mediation and Action-Based Approach at the A1+ Level. The Online Press as a Documentation Source).....	245
Adriana IEREMCIUC, Între <i>Chéri</i> și <i>Curtezana</i> . Reflecții asupra actului traductiv * (Between <i>Chéri</i> and <i>Curtezana</i> . Reflections on the Act of Translation)	263
Costinel-Iulian PARTENIE, Diversitatea tematică și stilistică în <i>Privești</i> le lui Benjamin Fundoianu * (Thematic and Stylistic Diversity in the Volume <i>Privești</i> of Benjamin Fundoianu).....	271
Roxana ROGOBETE, Valentina MUREȘAN, Mădălina CHITEZ, „Între uz și abuz”? Anglicismele în scrierea academică din România. Studiu de caz: corpusul EXPRES * (“Between use and abuse”? Anglicisms in Academic Writing in Romania. Case Study: the EXPRES Corpus).....	278
Mihaela SECRIERU, Secolul al XXI-lea și schimbarea paradigmei științifice în predarea lingvisticii (cu privire specială asupra sintaxei) * (The 21 st Century and the scientific paradigm shift in teaching linguistics (with a special focus on syntax))	290
Iulia-Maria TICĂRĂU, Înglobarea culturii „trăite” la cursurile de limbă din domeniul RLS – o perspectivă integratoare * (Embedding “Lived” Culture into Language Courses in the Field of RLS – An Integrative Perspective).....	301

Literatura română * Romanian Literature311

Grațiela BENGĂ-ȚUȚUIANU, <i>Natural Born Digitals?</i> Plurilingvism și etică postumană în poezia contemporană românească * (<i>Natural Born Digitals? Multilingualism and Posthuman Ethics in Contemporary Romanian Poetry</i>)	312
Gabriela GLĂVAN, Științe medicale umaniste, literatură și medicină. Perspective și deschideri * (Medical humanities. Insights and horizons).....	322
Emanuela ILIE, „Lăsa cuvintele să atârne ca o frînghie”. Agonia comunicării și alte ipostaze ale morții în Raftul cu ultimele suflări de Aglaja Veteranyi * (“She let the words hang like a rope”. The Agony of Communication and Other Hypostases of Death in Aglaja Veteranyi’s The Shelf of Last Breaths).....	329
Carina-Maria JOSAN, Expresii ale autenticismului în literatura română interbelică * (Expressions of authenticity in Interwar Romanian Literature).....	337
Gabriela-Emilia MERCE, Identitate și memorie în romanul lui Oleg Serebrian <i>Woldemar</i> * (Identity and memory in Oleg Serebrian’s novel <i>Woldemar</i>).....	345
Alexandra OLTEANU, Trecutul ca resursă imaginativă. Hibriditate, model și adaptare în romanul istoric al lui Alexandru I. Alexandrescu * (The past as an imaginative resource. Hybridity, pattern and adaptation in Alexandru I. Alexandrescu’s historical novel)	352
Roxana ROGOBETE, Utilizarea resurselor în redactarea analizelor de text literar: corpus și clișee * (Using secondary sources in writing literary text analyses:corpora and clichés).....	366
Dumitru TUCAN, Memoria vie a Holocaustului din România și reprezentările sale (1944-1947) * (The Living Memory of the Holocaust in Romania and Its Representations (1944-1947))	376

Recenzii * Reviews407

Pompiliu CRĂCIUNESCU, Un filon de cataliză identitară: mirajul Orientului	408
Iulian M. DAMIAN, De la Bernard la Varnava: metamorfozele unui text în literatura română din secolul al XVII-lea	412

Cuvânt-înainte

De la constituirea sa până în prezent, spațiul romanic european a cunoscut o permanentă dinamică lingvistică, culturală, istorică, politică, geografică etc. Acest fapt s-a datorat interacțiunii continue cu alte culturi, preluării și integrării acestora într-o matrice profund latină. În România europeană a ultimilor ani a luat amploare educația bilingvă, aspect deosebit de benefic, care depășește frontierele și atrage, implicit, alături de comunicarea interculturală, aprofundarea unor concepte complexe, interdependente: competența (multi)culturală (interculturală, metaculturală, transculturală), plurilingvism.

Cunoașterea culturii și a spiritului unui popor nu se pot realiza în afara limbii sale. Drept urmare, prin acest demers educativ unificator, cultura își creează nu numai propria arhitectură internă, ci și relațiile noastre cu ceilalți, aflați în același spațiu, concret și ideal totodată, al locuirii noastre spirituale. Atunci când un oraș precum Timișoara este, în anul 2023, capitală culturală a Europei, acest fapt reprezintă o mare șansă și o deschidere – atât în exterior, cât și în interior – pentru conștientizarea participării locuitorilor săi la diversitatea culturală a Europei. Vizitatorii fac, la rândul lor, parte din acest proiect special, cu ajutorul căruia vor da orașului noi dimensiuni ale culturii europene, în general, și ale celei romanice, în special, punând în lumină, ca adevărați ambasadori culturali, legătura dintre acest oraș constitutiv al României și lumea largă.

Diversitatea geografică, istorică, lingvistică și culturală presupune, așadar, atât plurilingvismul (folosirea mai multor limbi de către un individ), cât și multilingvismul (coexistența mai multor limbi în cadrul unui grup social). Diversitatea lingvistică și culturală a României constituie o resursă prețioasă comună, iar eforturile depuse în domeniul educației fac ca această diversitate să devină o sursă de reflecție asupra relației dintre fondul comun și cel specific, dintre adoptarea și adaptarea împrumuturilor, o sursă fecundă de înțelegere și de îmbogățire, prin intermediul unei cunoașteri reciproce mai aprofundate a limbilor neolatine.

În deplin acord cu cele afirmate mai sus și cu principiile stabilite de Consiliul de Cooperare Culturală a Consiliului Europei și de Cadrul de acțiune privind patrimoniul cultural, ediția a XI-a a Colocviului Internațional *Comunicare și cultură în România europeană* a pus în discuție atare linii tematice, abordate din perspectiva diversității culturale și a plurilingvismului în spațiul romanic. O parte semnificativă a lucrărilor prezentate în cadrul manifestării sunt reunite în cele trei tomuri ale volumului *Quaestiones Romanicae. XI. Diversitate culturală și plurilingvism în spațiul romanic*.

Editorii

Préambule

Dès son édification jusqu'à nos jours, l'espace roman européen a été sujet à des dynamiques multiples : linguistique, culturelle, historique, politique, géographique, etc., mais permanentes, dues à l'interaction continue avec d'autres cultures et à leur absorption et intégration dans un archétype profondément latin. Au cours des dernières décennies, l'enseignement bilingue est devenu de plus en plus répandu dans la Romania européenne ; c'est un aspect particulièrement bénéfique qui transcende les frontières et qui engendre à la fois l'exercice de la communication interculturelle et l'approfondissement théorique des concepts complexes, trouvés en interdépendance, tels que la compétence (multi)culturelle (interculturelle, métaculturelle, transculturelle) et le plurilinguisme.

Connaître et creuser la culture et l'esprit d'un peuple c'est explorer et réfléchir sur sa langue. Par conséquent, grâce à cette approche éducative unificatrice, la culture crée non seulement sa propre architecture interne, mais, en égale mesure, nos relations avec les autres qui se situent dans le même espace concret et idéal de notre demeure spirituelle. La ville de Timișoara sera, en 2023, la Capitale Européenne de la Culture : c'est une opportunité à pas manquer, ainsi qu'une ouverture à double sens – de l'intérieur à l'extérieur et vice-versa –, afin d'éveiller la conscience des habitants de pratiquer l'exercice de la diversité culturelle de l'Europe. Les visiteurs, à leur tour, font partie de ce projet spécial, grâce auquel la ville acquerra de nouvelles dimensions de la culture européenne, en général, et de la culture romane, en particulier ; en tant que véritables ambassadeurs culturels, ils vont assurer le lien entre notre cité, l'une des plus compréhensives de la Roumanie, et le reste du monde.

La diversité géographique, historique, linguistique et culturelle réclame, par voie de conséquence, que le plurilinguisme (l'utilisation de plusieurs langues par un individu) et le multilinguisme (la coexistence de plusieurs langues au sein d'une communauté ou d'un groupe social) aillent de pair. Cette diversité linguistique et culturelle de la Romania est une ressource commune sans égal : d'un côté, les efforts déployés dans le domaine de l'éducation résident dans la réflexion sur la relation entre le fond commun et le fond spécifique, sur le rapport entre l'adoption et l'adaptation des emprunts dans les langues romanes ; d'un autre côté, cette diversité est une source féconde de compréhension et d'enrichissement intellectuel par la connaissance mutuelle plus approfondie des langues néolatines.

Étroitement lié à ce que l'on a présenté en haut et conformément aux principes établis par le Conseil de coopération culturelle du Conseil de l'Europe et par la Commission européenne du patrimoine culturel, la XIe édition du Colloque International *Communication et culture dans la Romania Européenne* a traité de lignes thématiques abordées sous l'angle de la diversité culturelle et du plurilinguisme dans l'espace roman. Une partie des communications présentées lors de ce colloque sont

réunies dans les trois tomes de *Quaestiones Romanicae XI. Diversité culturelle et plurilinguisme dans l'espace roman.*

Les éditeurs

Prefazione

Dal suo costituirsi fino ad oggi, lo spazio europeo romanzo ha sperimentato una permanente dinamica linguistica, culturale, storica, politica e geografica, grazie alla continua interazione con le altre culture, con la loro adozione e integrazione in una matrice profondamente latina. Nella Romania europea degli ultimi anni, l'educazione bilingue si è ampiamente sviluppata, trascendendone i confini e attraendo, implicitamente, insieme alla comunicazione interculturale, l'approfondimento di concetti complessi e interdipendenti quali la competenza (multi)culturale (interculturale, metaculturale, transculturale) e il plurilinguismo.

La conoscenza della cultura e dello spirito di un popolo non si può raggiungere che attraverso la sua lingua. Di conseguenza, tramite un approccio educativo unificante, la cultura crea non solo la propria architettura interna, ma anche i nostri rapporti con gli altri, appartenenti allo stesso spazio, concreto e ideale al tempo stesso, della nostra dimora spirituale. Quando ad una città come Timișoara viene conferito il titolo di Capitale Culturale Europea del 2023, questo fatto rappresenta una grande opportunità e un'apertura dentro e oltre i suoi confini, rendendo i suoi abitanti consapevoli e partecipi alla diversità culturale dell'Europa. I visitatori fanno parte a loro volta di questo progetto speciale e daranno alla città nuove dimensioni della cultura europea in generale, e di quella romanza in particolare, evidenziando, come veri e propri ambasciatori culturali, il legame tra questa città pilastro della Romania e il resto del mondo.

La diversità geografica, storica, linguistica e culturale implica quindi non solo il plurilinguismo (l'uso di più lingue da parte di un individuo), ma anche il multilinguismo (la coesistenza di più lingue nell'ambito di un gruppo sociale). La diversità linguistica e culturale della Romania costituisce una preziosa risorsa comune, e gli sforzi compiuti nel campo dell'istruzione fanno di questa diversità una fonte di riflessione sul rapporto tra il fondo lessicale comune e quello specifico, tra l'acquisto e l'adattamento dei prestiti: una feconda risorsa di comprensione e di arricchimento, mediata da una più profonda conoscenza reciproca delle lingue neolatine.

In pieno accordo con quanto sopra e con i principi stabiliti dal Consiglio per la Cooperazione Culturale del Consiglio d'Europa e dal Quadro d'azione sul patrimonio culturale, l'undicesima edizione del Convegno Internazionale *Comunicazione e Cultura nella Romania Europea* si proponeva di trattare queste linee tematiche dalla prospettiva generale della ricerca sulla diversità culturale e sul multilinguismo nello spazio romanzo. Alcuni dei lavori presentati in questa conferenza sono raccolti nei tre numeri di *Quaestiones Romanicae. XI. Diversità culturale e plurilinguismo nello spazio dell'Europa romanza*.

Gli editori

Prólogo

Desde su formación hasta ahora, el espacio románico europeo conoció un permanente dinamismo lingüístico, cultural, histórico, político, geográfico, etc. Este resultado se debió a la constante interacción con otras culturas, a la toma en posesión e integración de estas culturas en una matriz profundamente latina. En la Romania europea de los últimos años se extendió la educación bilingüe, hecho extraordinariamente beneficioso, que traspasa las fronteras y genera, implícitamente, junto con la comunicación intercultural, la profundización de conceptos complejos e interdependientes: *competencia (multi)cultural (intercultural, metacultural, transcultural), plurilingüismo*.

No se puede comprender la cultura y el espíritu de un pueblo fuera de su idioma. Por consiguiente, a través de este dinamismo educativo unificador, la cultura entreteje no solo su propia arquitectura interna, sino nuestras relaciones con los demás, ubicados en el mismo espacio, concreto e ideal a la vez, el de nuestro ambiente espiritual. Y cuando una ciudad como Timișoara llega a ser, en 2023, Capital Cultural de Europa, esto significa una gran oportunidad y una apertura tanto hacia al exterior como al interior, para fomentar la participación de sus habitantes a la diversidad cultural de Europa. Los visitantes forman parte, a su turno, de este proyecto especial, a través del cual conferirán a la ciudad nuevas dimensiones de la cultura europea, en general, y de la románica, en particular, y sacarán a la luz, como verdaderos embajadores, la relación entre esta ciudad constituyente de la Romania y el mundo entero.

La diversidad geográfica, histórica, lingüística y cultural supone, pues, tanto el plurilingüismo (el empleo de más lenguas por un mismo individuo), como el multilingüismo (la coexistencia de más lenguas dentro de un grupo social). La diversidad lingüística y cultural de la Romania representa un importante manantial común y los esfuerzos hechos en el campo de la educación logran a convertir esta diversidad en una fuente de reflexión acerca de la relación entre el fondo común y el específico, entre la adopción y la adaptación de los préstamos, una fecunda fuente de comprensión y enriquecimiento a través de un conocimiento mutuo más profundizado de las lenguas neolatinas.

Al concordar plenamente con lo afirmado más arriba y con los principios establecidos por el Consejo de Cooperación Cultural del Consejo de Europa y por el Cuadro de acción del Patrimonio Cultural, la XI edición del Coloquio Internacional *Comunicación y cultura en la Romania europea* planteará líneas temáticas que se enfocaron desde la perspectiva general de la investigación anunciada, la de la diversidad cultural y del plurilingüismo en el espacio románico. Una parte significativa de las ponencias presentadas durante el coloquio se recogen en los tres tomos de *Quaestiones Romanicae. XI. Diversidad cultural y plurilingüismo en el espacio románico*.

Los editores

Alocución de saludo por apertura del Coloquio Internacional de Comunicación y Cultura en la Romania Europea, 2023

¡Buenos días!

Gracias a la Universidad de Oeste de Timișoara por invitarme a la apertura de este coloquio internacional.

Doy la bienvenida a Timișoara a todos aquellos que no son de aquí, muchos de ustedes quizá la visiten por primera vez.

En una conferencia dos días atrás en esta misma universidad dije que Timișoara es una gran ciudad porque no es xenófoba. Aquí lo ratifico, pero en positivo: es una gran ciudad porque tiene una historia plurilingüe, aunque por desgracia esté dejando de serlo. No quiero decir con ello que la gente no sepa idiomas, sino que no los vive en su día a día. Estamos en el Banato. Siempre oí que un verdadero “bănățean” hablaba cuatro: rumano, alemán, húngaro y serbio. Cuatro idiomas de muy distinto origen. No los hablaba igual, tendría uno o dos maternos, pero entendía de los otros y los usaba, si no como emisor, sí como receptor. Los movimientos migratorios de los últimos años y la uniformización social han resultado en que, hoy en día, se use básicamente el rumano, lo que es una pena. Las sociedades uniformes son aburridísimas. Yo tuve la suerte de nacer en una familia en que por parte de padre se hablaba más catalán y por parte de madre más español. Como la mayoría de niños de mi época en situaciones parecidas, aprendíamos ambos con naturalidad. No me di cuenta de que eran dos idiomas distintos hasta ya una cierta edad. No tenía entonces ninguna importancia para mí cuál hablaba, y sigue sin tenerla. Pasar del uno al otro sin pensarlo no es proeza, sino ya ADN.

Creo que en una pasada edición dije que el peligro para nuestras lenguas neolatinas no son otras lenguas neolatinas, sino el inglés. En su ensayo *La idea de Europa*, George Steiner escribe (resumo): “no hay nada que amenace a Europa más radicalmente que la detergente marea de lo angloamericano. Europa morirá si no lucha por sus lenguas, sus tradiciones locales y sus autonomías sociales. Dios está en el detalle”.

La pregunta es saber cómo se preserva una lengua a la vez que se preserva la libertad individual. Hay gobiernos que quieren imponer las lenguas de su elección en la sociedad, eliminando, por ejemplo, la libertad de los padres de decidir en qué idioma o idiomas desean educar a sus hijos. A mí me parece un proceso ilícito, repulsivo y condenable. Y además estúpido. Las imposiciones pueden ganar batallas, pero nunca guerras. Nadie ama una dictadura a menos que seas el dictador. El ser humano siempre acaba rebelándose contra los dictadores, busca su libertad.

Por tanto, ¿cómo salvar el tesoro de nuestras lenguas minoritarias sin imponerlas? No soy lingüista, ustedes saben mucho más que yo. Yo, las mías, las

conservo y transmito no por imposición, sino por amor. Mis lenguas maternas son las más íntimas y tiernas que tengo y por eso las que uso con la mayoría de personas que amo.

Hay que conseguir que las poblaciones amen su riqueza lingüística, pero no a base de obligaciones. Solo así las podremos preservar, creo yo, de la detergente marea de lo angloamericano de que hablaba Steiner.

Ustedes sabrán. ¡Gracias!

José Miguel Viñals
Cónsul honorario de España
en Timișoara

Mensaje de saludo por apertura del Coloquio Internacional de Comunicación y Cultura en la Romania Europea (CICCRE 2023)

**Estimada Sra. Profesoara Valy Ceia / Vicedecana de la Facultad de Letras,
Historia y Teología de la Universidad del Oeste, Timișoara.**

Es particularmente grato para mí, como Cónsul Honorario del Perú en la Región Timis, enviar mi saludo por la apertura del Coloquio Internacional de Comunicación y Cultura en la Romania Europea, con la evidente exhortación y el propósito en mantener latente el principio integracionista, solidario y participativo que impone nuestra historia, costumbres y leyes de nuestros pueblos hermanos latinos de Europa y América.

Este evento tiene especial connotación y será de mucha trascendencia, primero, por la distinción que nos brindan el público por su amable concurrencia y, en segundo lugar, por su afán de promover no sólo la unidad e integración de todas las colectividades, impulsar y fomentar los valores nacionales, ancestrales e históricos de uno y otro pueblo de la Romania Europea, sino también las oportunidades que se ofrecen mutuamente en materia de diversidad cultural, política integracionista y de cooperación, etc.

La ciudad de Timișoara, a través de sus valencias características: multiculturalismo, tolerancia, desarrollo económico constante, pensamiento progresista se ha convertido con el tiempo en un modelo de coexistencia pacífica y armoniosa entre diferentes comunidades étnicas, junto con sus culturas, una ciudad moderna y próspera, lo que se traduce en el bien merecido título de Capital Cultural Europea 2023. Es algo que nos enorgullece y, al mismo tiempo, nos insta a un compromiso importante hacia la identidad europea y en particular a la románica.

Al terminar esta alocución, expreso mi mejor deseo que continúen y concluyan exitosamente las coordinaciones y demás trabajos de este evento internacional y reitero que impulsemos la unidad e identidad del espacio románico de la cultura y la civilización.

¡Muchas gracias!

**Rufino Delgado Montenegro
Cónsul Honorario del Perú en Timișoara**

Conferință în plen

Plenary Session

Paul VIDESOTT
(Libera Università di Bolzano)

**La diversità linguistica in Europa.
Osservazioni dal punto di vista delle
“piccole” lingue**

Abstract: (Linguistic diversity in Europe. Observations from the view of “small” languages) The diversity of cultures and languages in the smallest spaces has always been a special feature of Europe. This diversity is expressed not only in the 36 official state languages in Europe, but also and in particular in at least 69 minority languages. There are 52 titular nations and at least 350 (linguistic) minorities in Europe. This heritage still remains partly unknown or misunderstood, also because in most European states there are no official surveys on the size of minorities and/or the language skills of the population. We are faced with the paradox that most states in Europe recognise the existence of national and linguistic minorities, but fail to survey what is a crucial element in the definition of a minority: the ‘number’. The aim of this article is to provide a rough quantitative overview of the languages spoken in Europe, both majority and minority, and then to trace their development in recent decades since the fall of the Berlin Wall using the States with Romance languages as examples. The sobering result is that autochthonous linguistic diversity in Europe is on the decline. But this is not a ‘natural law’, without exception: there are also growing minority communities. The good practices implemented in the Ladin minority in South Tyrol (Italy) reveal e.g. some sociolinguistic framework that allow communities to behave differently from the most and thus contribute to the strengthening of Europe’s linguistic and cultural diversity.

Keywords: *cultural diversity, linguistic diversity, national languages, minority languages, sociolinguistic developments.*

Riassunto: Una grande diversità culturale e linguistica in uno spazio geografico relativamente piccolo è da sempre una delle caratteristiche dell’Europa. Questa diversità si esprime non solo nelle 36 lingue ufficiali degli Stati europei, ma anche e soprattutto in almeno 69 lingue minoritarie. In Europa ci sono 52 nazioni titolari e circa 350 tra minoranze etniche, linguistiche e religiose autoctone. Questo patrimonio rimane tuttora in parte sconosciuto o misconosciuto, anche perché in molti Stati europei non sono previsti rilevamenti ufficiali sulla composizione etnica o sulle competenze linguistiche della popolazione. Si è di fronte al paradosso che gran parte degli Stati d’Europa riconosce l’esistenza di minoranze nazionali e linguistiche, ma non provvede alla ricognizione di quello che è un elemento cruciale per la definizione di una minoranza: la consistenza numerica. Questo articolo si pone come obiettivo di fornire una panoramica generale in chiave quantitativa sulle lingue parlate in Europa, sia di maggioranza che di minoranza, per poi tracciarne lo sviluppo negli ultimi decenni, dopo la caduta del muro di Berlino, prendendo come esempio gli stati di lingua romanza. I dati a disposizione mostrano che la diversità linguistica autoctona in Europa è in declino. Ma non si tratta di una legge naturale, senza eccezioni: ci sono anche comunità di minoranza in crescita. Le buone pratiche messe in atto nella minoranza ladina dell’Alto Adige (Italia) rivelano per esempio alcune condizioni quadro che permettono a queste comunità di comportarsi in maniera differente di molte altre, e di contribuire perciò al rafforzamento della diversità linguistica e culturale dell’Europa.

Parole-chiave: *Diversità culturale, Diversità linguistica, Lingue nazionali, lingue di minoranza, sviluppi sociolinguistici.*

1. L'Europa e le "piccole" lingue

Non v'è dubbio che uno dei maggiori punti di forza e di ricchezza dell'Europa consista proprio nella sua diversità linguistica e culturale concentrata in un'area geografica relativamente piccola. Anzi: molti studiosi di geopolitica individuano proprio questo elemento come uno dei fattori chiave dell'enorme ascesa che l'Europa ha conosciuto a partire dal XVI secolo rispetto ad altre parti del mondo (cf. p.es. Kennedy 1987; Kimminich 1993). Preservare questa ricchezza, prodigandosi di alimentarla e rafforzarla nella maniera più energica e efficace possibile, dovrebbe quindi essere nell'interesse dell'Europa stessa.

Le seguenti argomentazioni si fondano su una base empirica quantitativa, desunta dalle due pubblicazioni *Le minoranze in Europa* (Pan/Pfeil/Videsott 2018) e *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity* (Videsott 2023a), alle quali si farà costante riferimento.

La diversità linguistica dell'Europa¹ non si esprime solo nelle 36 lingue ufficiali del continente, ma ancor di più nelle sue almeno 60 lingue "senza Stato".² A queste si aggiungono almeno 9 lingue extraeuropee che formano delle minoranze autoctone in Stati europei.³ In totale, dunque, in Europa ci sono almeno 105 lingue. Esse vengono parlate dagli appartenenti a 52 nazioni titolari e da ca. 350 minoranze.⁴ Proprio in questa

¹ L'Europa della nostra analisi comprende 47 Stati. Otto sono cosiddetti microstati senza minoranze nazionali in senso stretto: Andorra, Islanda, Liechtenstein, Lussemburgo, Malta, Monaco, San Marino e Vaticano. Un caso particolare è Cipro, divisa de-facto in uno Stato greco e uno turco. La nostra analisi si concentra perciò sui restanti 38 Stati che ospitano minoranze nazionali autoctone. Di questi, alcuni sono Stati membri dell'UE (Austria, Belgio, Bulgaria, Croazia, Danimarca, Estonia, Finlandia, Francia, Germania, Grecia, Irlanda, Italia, Lettonia, Lituania, Paesi Bassi, Polonia, Portogallo, Repubblica Ceca, Romania, Slovacchia, Slovenia, Spagna, Svezia, Ungheria); altri invece notoriamente non fanno parte dell'Unione: Albania, Bielorussia, Bosnia e Erzegovina, Kosovo, Macedonia del Nord, Moldavia, Montenegro, Norvegia, Serbia, Svizzera, Turchia, Ucraina e Regno Unito. La Russia è stata presa in considerazione per la sua parte europea, a ovest degli Urali, con inclusione del Caucaso settentrionale.

² Per la lista di tali lingue cf. Pan/Pfeil/Videsott 2018, 65-69. L'uso della parola "almeno" qui e di seguito sottolinea che non esiste un catalogo ufficiale delle lingue di minoranza in Europa. Questo fatto è dovuto soprattutto alle definizioni discordanti di *lingua* (vs. *dialetto*) e di *minoranza*. I numeri menzionati in questo articolo sono dunque da considerarsi numeri minimi, e gli elenchi di lingue come elenchi non tassativi. Una proposta pratica per risolvere il problema definitorio viene avanzata in Videsott 2023a, 14-17.

³ Queste sono: l'arabo in Turchia; l'armeno in Bulgaria, Grecia, Polonia, Romania, Turchia, Ucraina e Ungheria; l'azeri in Ucraina; il curdo in Turchia; il georgiano in Russia, Turchia e Ucraina; il kazako in Russia e in Ucraina, il lazi in Turchia, il persiano in Turchia, nonché l'uzbeko in Ucraina (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 70).

⁴ La differenza non è sempre così dicotomica come potrebbe risultare da questa presentazione molto schematica. Infatti, per citare un solo esempio, il maltese è ufficialmente la lingua nazionale di Malta, ma a livello sociolinguistico di fronte all'inglese si trova piuttosto in una posizione di lingua di minoranza. Lo stesso ragionamento potrebbe essere fatto per altre lingue nazionali in Europa, come il gaelico in Irlanda, sempre di fronte all'inglese, oppure il lussemburghese di fronte al francese e al tedesco.

co-presenza di nazioni titolari e minoranze è racchiuso il nucleo centrale della diversità culturale e del multilinguismo in Europa.

Una prima conclusione che si può trarre è che le lingue in posizione maggioritaria dal punto di vista quantitativo riuniscono l'88,6% (ca. 683,5 milioni) degli abitanti d'Europa, contro l'11,4% (ca. 87,9 milioni) delle lingue di minoranza (dati di Pan/Pfeil/Videsott 2018, 70). Queste ultime sono dunque effettivamente *minoritarie*. Ma le varietà in posizione minoritaria formano ben ca. 350 gruppi di locutori (ca. 87%) contro i 52 (ca. 13%) formati dalle lingue in posizione di maggioranza. Dal punto di vista qualitativo sono dunque queste ca. 350 comunità di minoranza che formano la maggior parte della ricchezza linguistica e culturale complessiva d'Europa.¹

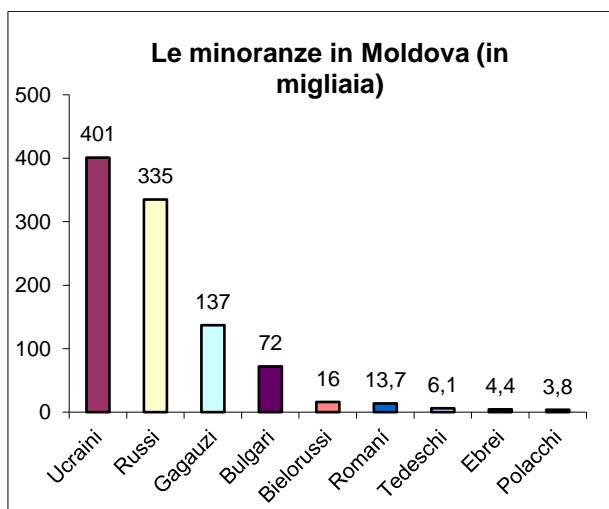
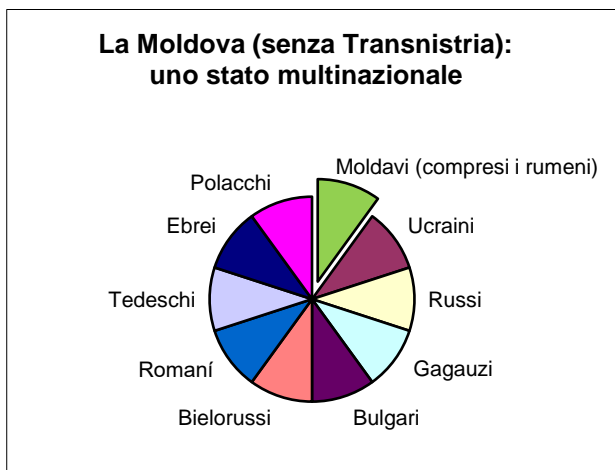
Non c'è Stato territoriale nell'Unione Europea, né in Europa, che non abbia almeno una minoranza tradizionale e autoctona. Questo induce una seconda conclusione: se si vuole veramente promuovere la diversità culturale e linguistica in Europa, questo deve avvenire *anche*² attraverso la promozione delle minoranze nazionali e delle loro lingue minoritarie.

2. I Paesi neolatini d'Europa e le minoranze linguistiche

I Paesi neolatini sono tra gli Stati europei che ospitano più minoranze linguistiche. I seguenti grafici riassumono i dati essenziali, in un ordine geografico che va da est a ovest.

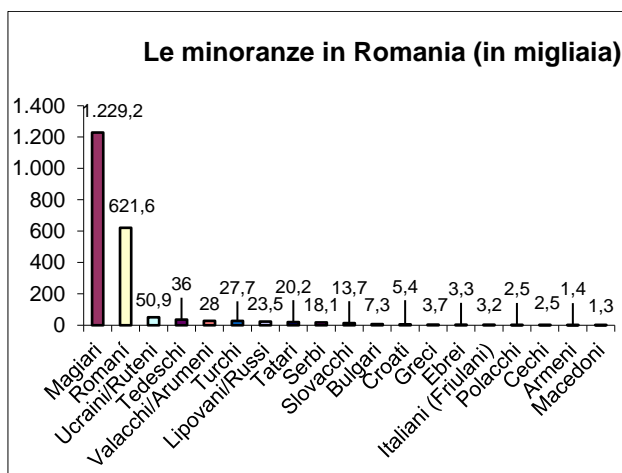
¹ Tutti i numeri si riferiscono a delle minoranze autoctone (tradizionali). In questa analisi non si tiene dunque conto dei gruppi di migranti che esistono ugualmente in ogni Stato europeo e ai quali a volte ci si riferisce con il termine (dal nostro punto di vista non appropriato) di nuove minoranze. Diverso è il caso (per es.) degli Ebrei. La loro classificazione come minoranza religiosa o etnica dipende dalla legislazione dei singoli Stati in cui tale componente è presente e dalla loro autodefinizione; non sono invece mai classificati come minoranza linguistica, sebbene almeno in parte siano ancora locutori anche di due lingue di minoranza, lo yiddish e il ladino/giudeo-spagnolo. Per riferirci ai vari gruppi di rom/sinti/kalé/manusch ecc. presenti negli Stati qui analizzati, utilizziamo il termine romani.

² La parola anche è evidenziata per evitare ogni tipo di equivoci. Infatti, il punto di vista sostenuto è che vanno promosse anche le lingue di minoranza, non soltanto le lingue di minoranza.

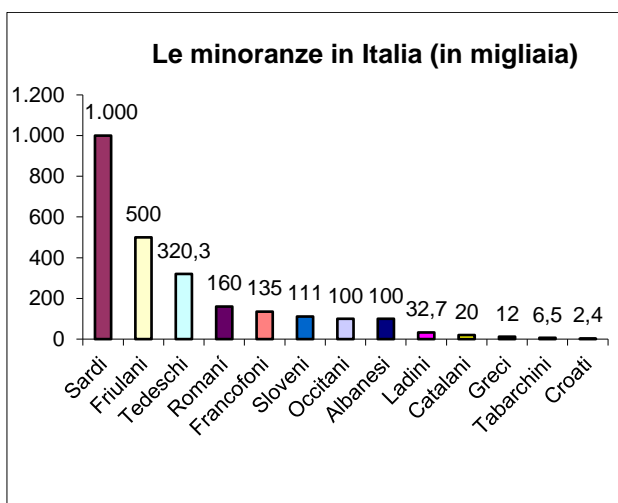
III. 1: Le minoranze in Moldova

In Moldova (senza la Transnistria) sono presenti nove minoranze con complessivamente ca. 989.000 membri (ca. 27,8% della popolazione totale). La minoranza più grande presente sul territorio è quella ucraina (ca. 401.000 appartenenti / 11,3% della popolazione), la più piccola è quella polacca (ca. 3.800 / 0,1%) (cf. Pan/Pfeil/Videsott 2018, 149-152).

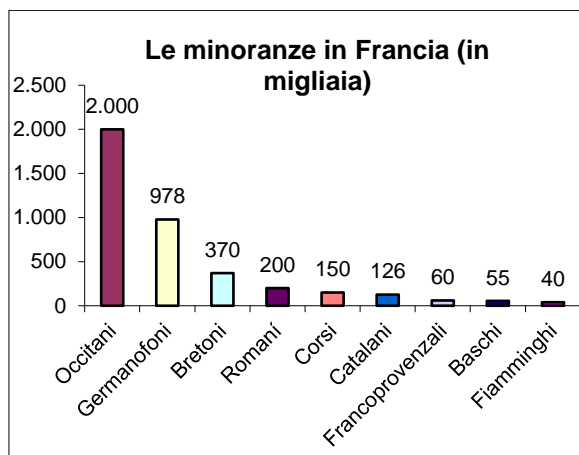
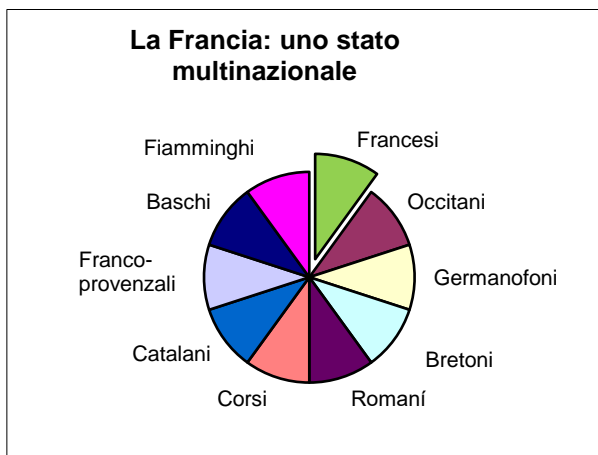
III. 2: Le minoranze in Romania

La Romania conta 19 minoranze con complessivamente ca. 2.100.000 membri (ca. 10,4% della popolazione totale). La minoranza più grande è quella ungherese (ca. 1.230.000 appartenenti / 6,1% della popolazione), la più piccola è quella macedone (ca. 1.250 / < 0,1%) (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 180-183).

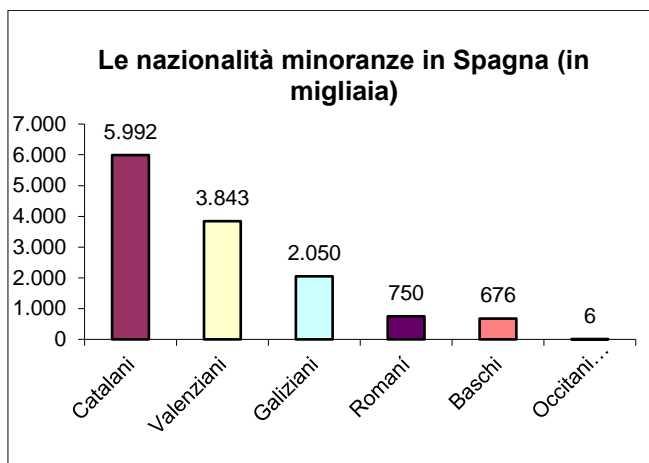
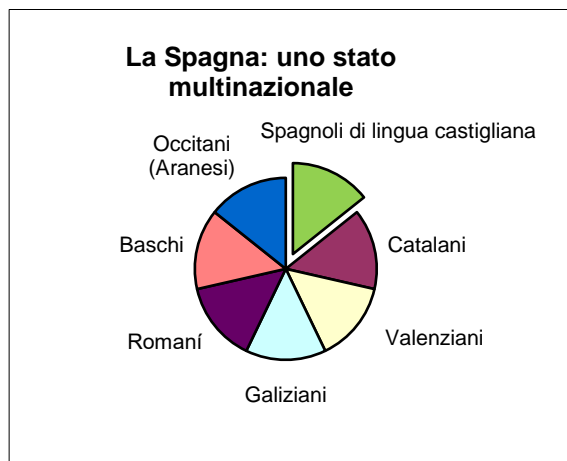
III. 3: Le minoranze in Italia

In Italia sono presenti 12 minoranze riconosciute ufficialmente, alle quali si aggiungono almeno i sinti/rom e i tabarchini, e di cui fanno parte complessivamente ca. 2.500.000 persone (ca. 4,2% della popolazione totale). Anche in questo caso la dimensione numerica delle singole minoranze varia molto: la più grande è quella sarda (ca. 1.000.000 appartenenti / 1,7% della popolazione), la più piccola è quella croata (ca. 2.400 / < 0,1%) (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 131-134).

III. 4: Le minoranze in Francia

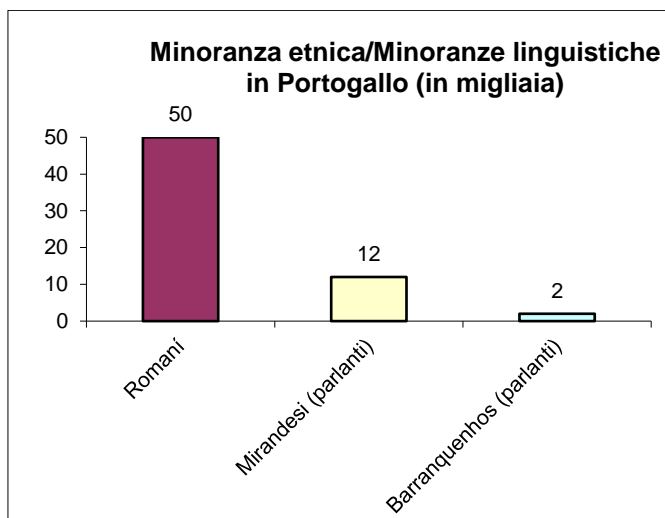
In Francia sono presenti nove minoranze di cui fanno parte complessivamente ca. 3.980.000 appartenenti (ca. 6,1% della popolazione totale). La minoranza più grande è quella occitana (ca. 2.000.000 appartenenti / 1,1% della popolazione totale), la più piccola è quella fiamminga (ca. 40.000 / < 0,1%) (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 117-120). Nessuna delle minoranze è riconosciuta ufficialmente.

III. 5: Le minoranze in Spagna

La Spagna ospita sei minoranze con complessivamente più di ca. 13.310.000 membri (ca. 28,4% della popolazione totale). Sul territorio sono presenti le grandi minoranze catalano-valenziana (ca. 10.000.000 appartenenti / ca. 21,0% della popolazione)¹ e galiziana (ca. 2.050.000 / 4,4%); la minoranza più piccola è invece quella occitana in Val d'Aran (ca. 5.800 / < 0,1%) (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 201-204).

¹ I ca. 10 milioni di catalani/valenziani sono la più grande minoranza nell'Europa occidentale e la seconda minoranza in Europa dopo i oltre 15 milioni di curdi in Turchia.

III. 6: Le minoranze in Portogallo

Sul territorio del Portogallo sono presenti tre minoranze con complessivamente ca. 63.500 appartenenti (ca. 0,6% della popolazione totale) (Pan/Pfeil/Videsott 2018, 169-171). Due di queste minoranze – i parlanti mirandese e barranquenho – sono delle vere e proprie minoranze linguistiche, per le altre comunità menzionate in questo capitolo si deve invece parlare di minoranze linguistiche *e* etniche.¹

¹ La denominazione minoranza linguistica (termine ufficiale p.es. in Italia) è riduttiva rispetto a minoranza etnica, perché suggerisce che la sola differenza rispetto alla popolazione di maggioranza sia quella

3. Le lingue romanze come elemento della diversità linguistica europea

Alla diversità linguistica europea contribuiscono in buona misura anche le lingue romanze. Su una popolazione totale dell'Europa di ca. 771.000.000 abitanti, i ca. 194.000.000 locutori di lingue romanze rappresentano il 25%. Essi si ripartiscono tra lingue mondiali come il francese e lo spagnolo e lingue di minoranza relativamente piccole come il ladino dolomitico (ca. 32.650 locutori) o il giudeo-spagnolo (ca. 25.000 locutori). È a ragione che l'Unione Europea ha scelto come proprio motto *In varietate concordia / United in diversity*, declinandolo anche nelle varie lingue nazionali. Le traduzioni ufficiali nelle lingue romanze sono: *Uniți în diversitate* (in rumeno), *Unita nella diversità* (in italiano), *Unie dans la diversité* (in francese), *Unida en la diversidad* (in spagnolo), *Unida na diversidade* (in portoghese). Ad esse possono essere aggiunte le traduzioni ufficioso in varie lingue di minoranza romanze (cf. Videsott 2023a, 82-87): *Deadun cu alantî* (arumeno), *Unida na dibersidade* (barranquenho), *Unida en la diversitat* (catalano), *Unita in a diversità* (corso), *Unia deun la diversità* (francoprovenzale), *Aunì nghjé la deversetà* (francoprovenzale di Faeto), *Adun te diversità* (friulano), *Unida na diversidade* (galiziano), *Adum tla desferenzia* (ladino dolomitico), *Armanada na dibersidade* (mirandese), *Unida dins la diversitat* (occitano in Francia), *Unia en la diversitat* (occitano in Italia), *Unida ena diversitat* (occitano in Spagna [aranese]), *Unidos in sa diversidade* (sardo), *Ônì inta diversità* (tabarchino).¹

4. La ricognizione delle “piccole” lingue

Il grande patrimonio linguistico e culturale dell'Europa è però tuttora in parte sconosciuto o misconosciuto. Tra le ragioni va annoverato il fatto che in molti Stati d'Europa non sono previsti rilevamenti ufficiali sulla consistenza delle minoranze e sulle competenze linguistiche della popolazione. Si è dunque di fronte al paradosso per cui gran parte degli Stati europei riconosce l'esistenza di minoranze nazionali e linguistiche,² ma non provvede alla ricognizione ufficiale di quello che è un elemento cruciale per la definizione di una minoranza: la consistenza numerica.

In Europa ci sono tre metodi fondamentali per espletare i censimenti periodici previsti dalle legislazioni nazionali ed europea (cf. Videsott 2023a, 30-34): il sistema *tradizionale*, consistente nel rilevamento complessivo di tutta la popolazione, il

linguistica, mentre in realtà si tratta spesso di un fascio di differenze che può abbracciare molti aspetti della vita materiale e del patrimonio immateriale.

¹ Dal punto di vista linguistico, queste versioni fanno risaltare la ben nota differenza tra lessico ereditario e di matrice dotta. Quest'ultimo è abbastanza unitario all'interno delle lingue romanze (infatti, la parola dotta 'diversità' è presente quasi ovunque), mentre nel lessico ereditario per l'aggettivo 'unita' sono presenti almeno due tipi lessicali maggiori: *UNITUS* e *AD UNUM* (arumeno, friulano e ladino dolomitico). Differenze rilevanti si notano anche nella preposizione articolata.

² Le uniche – e perciò rimarchevoli – eccezioni in questo contesto sono la Francia, la Grecia e la Turchia.

censimento *basato sui registri* (*register-based*), che si basa sulla raccolta sistematica di dati desunti dai database di vari uffici amministrativi, e infine il metodo *combinato*, in cui i dati vengono desunti da vari registri e completati e perfezionati con delle inchieste a campione. Il primo sistema domina tuttora nell'Europa centro-orientale, ma è in uso anche nel Regno Unito, in Irlanda e in Portogallo; il secondo è usuale nell'Europa centrale e settentrionale, mentre il terzo viene applicato tra l'altro in Francia, in Svizzera e recentemente anche Italia.

Tra i metodi utilizzati per espletare un censimento e il rilevamento delle minoranze esiste una connessione quasi diretta, senza che ci sia una congruenza totale. Di norma, il metodo *tradizionale* rileva anche le minoranze; di contro, se il censimento è basato sui registri, queste non vengono rilevate. Negli Stati in cui è in vigore il metodo combinato, le minoranze vengono talvolta censite, ma spesso i dati non sono rappresentativi per le comunità più piccole, perché il campione non è sufficientemente ampio.¹

5. La diversità linguistica in Europa: tendenze a medio termine

Sulla base di queste premesse, verranno di seguito analizzati i dati disponibili per i Paesi neolatini, interrogandosi su quali tendenze si possano intravedere rispetto allo sviluppo delle relative minoranze nazionali – tendenze che possono essere utilizzate come “barometro” per lo sviluppo generale della diversità linguistica e culturale in Europa.

Le tabelle seguenti distinguono se la consistenza delle minoranze è ufficialmente accertata nei censimenti periodici (numeri in caratteri tondi) oppure no (numeri in corsivo; in questo caso, i dati provengono da stime), nonché se i dati disponibili per gli ultimi decenni mostrano un *trend* (andamento CD) positivo (in verde) o negativo (in rosso). Salvo diversa indicazione, i dati provengono da Pan/Pfeil 2000 rispettivamente Pan/Pfeil 2003 (decennio intorno al 1990), nonché Pan/Pfeil/Videsott 2018 (decenni intorno al 2000 e al 2010).

5.1. Moldova

L'ultimo censimento in Moldova è stato effettuato nel 2014 col metodo classico basato sulla compilazione di questionari.² Il questionario comprendeva domande su etnia, lingua madre, lingua parlata abitualmente e religione.³ I dati disponibili mostrano uno sviluppo decisamente negativo.

¹ Un esempio emblematico in questo senso è la Svizzera, che non rende più noti i dati sulla consistenza dei retoromanci, perché il campione con il quale questi dati vengono raccolti si è di volta in volta dimostrato inadatto (cf. Coray 2017).

² <https://statswiki.unece.org/display/censuses/Censuses+of+the+2020+round>

³ <https://statistica.gov.md/newsview.php?l=en&id=5582&idc=30>

Moldova	1989 ¹ (con la Transnistria)	%	2004 (senza Transnistria)	%	2014 (senza Transnistria)	%	Δ 2004 - 2011
Popolazione (residente)	4,335,360	100.0	3,383,332	100.0	2,804,801	100.0	
Nazione titolare (Moldavi compresi i rumeni)	2,829,458	65.2	2,638,126	78.0	2,226,858	79.4	
Ucraini	600,366	13.8	282,406	8.3	181,035	6.5	
Russi	562,062	13.0	201,219	5.9	111,726	4.0	
Gagauzi	153,458	3.5	147,500	4.4	126,010	4.5	
Bulgari	88,419	2.0	65,662	1.9	51,867	1.8	
Bielorussi	19,608	0.5	5,059	0.1			
Romani	11,571	0.3	12,271	0.4	9,232	0.3	
Tedeschi	7,335	0.1	1,616				
Ebrei	65,672	1.5	3,608	0.1			
Polacchi	4,739	0.1	2,383	0.1			
Altre minoranze					13,900	0.5	
Altri			23,482	0.7	50,082	1.8	

Tab. 1: Composizione della popolazione della Moldova 1989-2014

5.2. Romania

La Romania ha condotto il suo ultimo censimento nel 2022 con un metodo combinato (basato su registri e questionari), mantenendo tuttavia il rilevamento totale della popolazione.² In particolare, i dati relativi alle caratteristiche etno-culturali sono stati ulteriormente raccolti tramite questionari e con le tre domande seguenti:³ P3a. A quale gruppo etnico ritiene di appartenere? P3b. Qual è la sua lingua madre? P3c. A quale religione ritiene di appartenere?

Anche in Romania la tendenza relativa alla consistenza della popolazione totale e – in maggior modo – delle minoranze linguistiche, riscontrata nel periodo post 1989

¹ Questo censimento risale all'epoca dell'Unione Sovietica.

² <https://web.archive.org/web/20110511075533/https://www.recensamantromania.ro/>

³ https://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2022/03/chestionar-martor_RPL2021_engleza.pdf

(i censimenti 1992-2011), è decisamente negativa, con l'unica rimarchevole eccezione della minoranza Rom (cf. Videsott 2023a, 106-107).

Romania	1992	%	2002	%	2011	%	Δ 1992 - 2011
Popolazione	22,760,4 49	100. 0	21,680,9 74	100. 0	20,121,6 41	100. 0	
Nazione titolare (Rumeni)	20,095,4 49	88.3	19,352,6 18	89.3	16,764,8 68	83.3	
Magiari	1,622,36 4	7.1	1,433,07 3	6.6	1,229,15 9	6.1	
Romaní	409,723	1.8	535,140	2.5	621,573	3.1	
Ucraini/Ruteni	66,833	0.3	61,098	0.3	50,920	0.3	
Tedeschi	119,436	0.5	59,764	0.3	36,042	0.2	
Valacchi/Arume ni	200,000– 250,000 (1980)	1.1	50,000	0.2	28,000	0.1	
Turchi	29,533	0.1	32,098	0.2	27,698	0.1	
Lipovani/Russi	38,688	0.1	35,791	0.2	23,487	0.1	
Tatari	24,649	0.1	23,935	0.1	20,282	0.1	
Serbi	29,080	0.1	22,561	0.1	18,076	0.1	
Slovacchi	20,672	0.1	17,226	0.1	13,654	0.1	
Bulgari	9,935		8,025		7,336		
Croati/Carasciov ani	4,180 + 2,775		6,807		5,408		
Greci	3,897		6,472		3,668		
Ebrei	9,107		5,785		3,271		
Italiani (Friulani)			3,288		3,203		
Polacchi	4,247		3,559		2,543		
Cechi	5,800		3,941		2,477		
Armeni	2,023		1,780		1,361		
Macedoni	6,999		731		1,264		
Altri	4,527		15,341		20,541	0.1	
Senza affiliazione			1,941		1,236,81 0	6.1	

Tab. 2: Composizione della popolazione della Romania 1992-2011

5.3. Italia

Il censimento svolto in Italia nel 2011 è stato l'ultimo ad essere svolto come indagine completa basata sulla compilazione di questionari.¹ Dal 2018, l'Italia è passata a un censimento basato sull'anagrafe, analizzando annualmente un campione di 1,4 milioni di famiglie in 2.800 comuni.² La raccolta di dati etnici ("appartenenza o affiliazione a un gruppo linguistico") è prevista solo nella regione Trentino-Alto Adige. Nella Provincia di Trento la dichiarazione è volontaria, mentre è obbligatoria nella Provincia di Bolzano.

L'ultima volta che l'Italia ha fatto un censimento completo corredato di una domanda relativa all'uso delle lingue è stato nel 1921. I risultati di questo censimento vengono tuttora citati in relazione alla consistenza della maggior parte delle minoranze in Italia, sebbene difficilmente possano essere considerati realistici. Il *trend* nei decenni dopo il 1991 è sostanzialmente negativo, ma con le eccezioni rimarchevoli dei tedeschi, dei ladini e (parzialmente, in quanto i dati sono solamente stimati) dei sinti/rom e dei catalani (cf. Videsott 2023a, 103-104).

Italia	1991	%	2001	%	2011	%	Δ 199 1- 201 1
Popolazione	57,003,000	100.0	56,995,744	100.0	59,433,744	100.0	
Nazione titolare (Italiani)	53,583,000	93.8	53,229,694	93.3	52,363,577	88.1	
Sardi	1,269,000	2.2	1,269,000	2.2	1,000,000	1.7	
Friulani	750,000	1,1	650,000	1,0	614,0001 F ³	0.8	
Tedeschi/Germano foni	296,000	0.5	304,100	0.5	320,300	0.5	
Romani	130,000	0.2	130,000	0.2	160,000	0.3	
Francofoni (Francesi e Francoprovenzali)	111,600	0.2	111,600	0.2	88,400	0.2	
Occitani	178,000	0.3	178,000	0.3	100,000	0.2	

¹ https://www.istat.it/it/files//2012/12/nota-metodologica_censimento_popolazione.pdf

² <https://astat.provinz.bz.it/de/2104.asp>

³ Dato rilevato in uno studio sociolinguistico del 2014 (<https://arlef.it/it/lingua-e-cultura/condizione-sociolinguistica/>).

Albanesi (Arbëreshë)	98,000	0.2	98,000	0.2	100,000 ² 1	0.2	
Sloveni	60,000– 80,000	0.1	60,000– 80,000	0.1	50,000	0.1	
Ladini		0.1	30,500	0.1	32,650	0.1	
Catalani	18,000		18,000		18,000– 20,000		
Greci	20,000		20,000		12,000		
Tabarchini			10,000		6,500		
Croati	2,600		2,600		2,400		
Altri	633,600	1.1	987,400	1.7	4,570,31 7	7.7	

Tab. 3: Composizione della popolazione dell'Italia 1991-2011

5.4. Francia

Dal 2004, il censimento in Francia si basa su una raccolta annuale di informazioni riguardanti successivamente tutti i comuni con meno di 10.000 abitanti e il 40% delle abitazioni nei comuni con più di 10.000 abitanti per un periodo di cinque anni (“rolling census”).² I censimenti francesi non chiedono informazioni sulla lingua, religione o sull’etnia.³

I dati disponibili per la Francia mostrano che tutte le minoranze sono in (forte) declino. Solo le minoranze rom e còrsa sembrano essere state in grado di rallentare la propria decrescita (cf. Videsott 2023a, 101).

Francia	1990	%	2001	%	2011	%	Δ 1990 - 2011
Popolazione	56,577,00 0	100. 0	60,941,74 8	100. 0	64,933,05 1	100. 0	
Nazione titolare (Francesi)	48,444,00 0	85.6	56,451,74 8	92.6	60,954,05 1	93.9	
Occitani	3,360,000 – 5,760,000	10.2	2,500,000	4.1	2,000,000	3.1	

¹ Il numero di 98,000–100,000 albanesi in Italia risale al censimento del 1921. Cane (2022, 236) stima il numero di parlanti arbëreshë a “meno di 40,000”.

² <https://www.insee.fr/en/metadonnees/source/serie/s1321>

³ <https://www.thelocal.fr/20200115/frances-2020-census-who-will-be-counted-and-when/>

Germanofoni	1,350,000 – 1,400,000	2.5	978,000	1.6	978,000	1.5	
Alsaziani	1,200,000	2.1	900,000	1.5	900,000	1.4	
Lorenesi	150,000– 200,000	0.4	78,000	0.1	78,000	0.1	
Bretoni	350,000– 450,000	0.8	370,000	0.6	370,000	0.6	
Corsi	143,000	0.3	150,000	0.2	130,200 ¹	0.2	
Romani			200,000	0.3	200,000	0.3	
Catalani	100,000– 200,000	0.4	125,000	0.2	126,000	0.2	
Francoprovenz ali	70,000 (1971)	0.1			60,000	0.1	
Baschi	80,000	0.1	67,000	0.1	55,000	0.1	
Fiamminghi	80,000– 100,000	0.2	40,000	0.1	40,000		

Tab. 4: Composizione della popolazione della Francia 1990-2011

5.5. Spagna

In Spagna il censimento del 2021 è stato completamente basato sui registri.² Tuttavia, poiché non tutte le informazioni utili erano disponibili nei registri, è stata condotta un'indagine a campione aggiuntiva che includeva anche una domanda sulla “prima” lingua:³ 4.22. “Prima Lingua: Ricorda quale lingua ha parlato per la prima volta a casa quando era bambino? Selezioni tutte quelle che si applicano” [Risposte predefinite: Castigliano / Galiziano / Basco / Catalano/Valenciano / Inglese / Francese / Italiano / Tedesco / Rumeno / Arabo / Altro [con la possibilità di specificare].

I dati spagnoli sono in completa controtendenza rispetto a quelli degli altri Stati qui analizzati, perché mostrano uno sviluppo positivo di tutte le minoranze riconosciute (cf. Videsott 2023a, 108).

¹ Di Meglio 2021, 99.

² https://ec.europa.eu/eurostat/cros/system/files/mr-antonio-argueso_census-will-be-fully-register-based_es.pdf

³ https://www.ine.es/censos2021/proyecto_caracter%C3%ADsticas_esenciales.pdf

Spagna	1991	%	2001	%	2011	%	Δ 1991 - 2011
Popolazione	38,872,268	100.0	40,847,371	100.0	46,815,916	100.0	
Nazione titolare (Spagnoli di lingua castigliana)	29,658,632	76.3	27,446,170	67.2	28,247,247	60.3	
Catalani	4,194,202	10.8	5,661,816	13.9	5,991,690	12.8	
Valenziani	2,005,720	5.1	2,336,650	5.7	3,842,617	8.2	
Galiziani	1,514,609	3.9	2,437,770	6.0	2,050,000	4.4	
Romani	500,000	1.3%	650,000–700,000	1.7	725,000–750,000	1.6	
Baschi	533,741	1.3	687,800	1.7	676,175	1.4	
Occitani (Aranesi)	4,000		5,152		5,714		
Stranieri	461,364	1.2	1,572,013	3.8	5,252,473	11.2	

Tab. 5: Composizione della popolazione della Spagna 1991-2011

5.6. Portogallo

Nel Portogallo il censimento non rileva dati etnici. Nel 2021, tuttavia, il questionario comprendeva una domanda opzionale sulla religione [risposte predefinite: Cattolico / Buddismo / Ortodosso / Induismo / Protestante/Evangelico / Ebraismo / Testimoni di Geova / Musulmano / Altro cristiano / Altro non cristiano / Nessuna religione).¹

I dati disponibili per il Portogallo mostrano uno sviluppo in netto calo per tutte le minoranze monitorate (cf. Videsott 2023a, 106).

Portogallo	1991	%	2001	%	2011	%	Δ 1991 - 2011
Popolazione	9,866,000	100.0	10,356,117	100.0	10,562,178	100.0	

¹ https://censos.ine.pt/scripts/censos_css_js/quest/EN_Q_IND_Censos2021_EN_v03.pdf

Nazione titolare (Portoghesi)	9,605,000	97.3	10,120,117	97.7	10,104,182	95.7	
Romaní	105,000	1.1	105,000	1.0	40,000–50,000	0.5	
Minoranze di lingua spagnola	42,000		17,000	0.1	13,500	0.1	
Parlanti il Mirandese	40,000	0.4	15,000		12,000		
Parlanti il Barranquenho -	2,000		2,000		1,500		
Stranieri	114,000	1.2	114,000	1.1	394,496	3.7	

Tab. 6: Composizione della popolazione del Portogallo 1991-2011

I dati sullo sviluppo delle minoranze nei Paesi neolatini fanno presagire quanto avviene a livello europeo. Negli ultimi quattro decenni, due terzi delle minoranze europee sono diminuite di numero (Videsott 2023a, 7). Lo stesso si dovrà assumere per le competenze linguistiche nelle rispettive lingue minoritarie. Questo dato fa riflettere: se due terzi dei gruppi minoritari in Europa si sono ridotti, questo dovrebbe essere un campanello d'allarme per il mantenimento della diversità linguistica e culturale del continente.

Il cambiamento più incisivo sta avvenendo nella generazione dei bambini di oggi. Senza misure adeguate, porterà inevitabilmente a un completo *language shift* da parte di molte minoranze. Un recente studio sull'arbëreshë (l'albanese dell'Italia meridionale), incentrato sulle competenze linguistiche delle tre generazioni attuali (nonni/genitori/figli), ha dimostrato che le competenze in arbëreshë sono scese dall'85% nella generazione dei nonni all'8% in quella dei nipoti, concludendo che: "Il passaggio [dall'albanese arbëreshë all'italiano] sta avvenendo velocemente, sta avvenendo adesso" (Cane 2022, 235). Questa conclusione – preoccupante per la diversità linguistica dell'Europa – è senza dubbio valida anche per molte altre lingue minoritarie europee.

I dati spagnoli e una parte di quelli italiani dimostrano però che il declino delle minoranze non è una legge naturale senza eccezioni, vi sono anche comunità di minoranza in crescita. L'esempio dei ladini delle Dolomiti è utile per analizzare quali condizioni sociolinguistiche permettano a certe comunità di comportarsi in maniera differente, e di contribuire perciò al rafforzamento della diversità linguistica e culturale dell'Europa.

6. Una lingua minoritaria in parziale controtendenza: il ladino delle Dolomiti

Il ladino delle Dolomiti (denominato in maniera più precisa ladino brissino-tirolese) è una delle più piccole delle almeno 105 lingue d'Europa. Con i suoi ca. 32.650 locutori è ben lontano dalla soglia di ca. 300.000 parlanti, cifra che in uno studio fondamentale della Commissione Europea del 1996 (*Euromosaic*) è stata indicata come soglia minima che permette a una lingua di riprodursi senza essere a costante rischio di estinzione.

Il ladino costituisce la porzione centrale del geotipo retoromanzo, al quale appartengono anche il romancio grigionese in Svizzera e il friulano nell'Italia nord-orientale,¹ e viene parlato come lingua usuale in cinque valli delle Dolomiti italiane: la *Val Badia*, *Gherdëina/Val Gardena*, *Fascia/Val di Fassa*, *Fodom/Livinalongo* e *Anpezo/Cortina d'Ampezzo*. I locutori del ladino rappresentano la maggioranza degli abitanti in quattro delle cinque vallate, con tassi tra il 94% in Val Badia e l'80% in Val di Fassa, mentre sono una minoranza a Cortina d'Ampezzo, dove costituiscono il 40% della popolazione e dove sono tuttora in forte regresso.

Eccetto la situazione particolare di Cortina d'Ampezzo, la minoranza ladina sembra essere attualmente una delle rare minoranze europee di piccole dimensioni in crescita. Questo è documentabile soprattutto per le valli di Badia e Gardena situate in Alto Adige e perciò sottoposte al sistema della "Proporzionale" (la ripartizione proporzionale di alcune risorse pubbliche, specialmente i posti di lavoro pubblici, in base alla consistenza dei tre gruppi linguistici autoctoni: italiani, tedeschi, ladini). Il calcolo della proporzionale implica una dichiarazione anonima di "appartenenza" o di "affiliazione" a uno dei tre gruppi linguistici riconosciuti a scadenza decennale da parte di ogni residente con cittadinanza italiana. La tabella seguente (Videsott 2023a, 55) mostra l'andamento di tali dichiarazioni in numeri relativi, da mettere in relazione con lo sviluppo generale della popolazione in Alto Adige durante gli ultimi 50 anni.

Anno	Italiani (%)	Tedeschi (%)	Ladini (%)
1971	33,38	62,88	3,73
1981	29,38	66,40	4,21
1991	27,65	67,99	4,36
2001	26,47	69,15	4,37
2011	26,06	69,41	4,53

Anno	Italiani	Tedeschi	Ladini	Altri ²	Totale
1971	137.759	260.351	15.456	475	414.041
1981	123.695	279.544	17.736	9.593	430.568

¹ Per un inquadramento linguistico del ladino, si rimanda a Videsott/Videsott/Casalicchio 2020 in quanto pubblicazione più attuale.

² "Altri" comprende i cittadini residenti senza dichiarazione linguistica e gli stranieri residenti.

1991	116.914	287.503	18.434	17.657	440.508
2001	113.494	296.461	18.736	34.308	462.999
2011 ¹	118.120	314.604	20.548	51.371	504.643

Tab. 7: Composizione della popolazione della Provincia di Bolzano/Alto Adige 1971-2011

7. Un sistema scolastico a sostegno della diversità linguistica: la scuola “paritetica” ladina

Tra le particolarità del gruppo ladino in Alto Adige (Val Badia e Val Gardena) c'è un sistema scolastico particolare, chiamato “Scuola paritetica”.² La sua caratteristica principale è la presenza obbligatoria ed equilibrata delle due lingue ufficiali italiano e tedesco, sia come materia che come lingua d'insegnamento, con l'ulteriore presenza obbligatoria della lingua minoritaria locale ladina e della lingua straniera internazionale inglese. Si tratta quindi di uno dei pochi sistemi scolastici in Europa con una presenza continuativa di quattro lingue obbligatorie. Le materie non linguistiche, come matematica, storia, geografia ecc., sono insegnate alternativamente, con un cambio settimanale, in italiano e in tedesco. Questo sistema può quindi essere descritto come un “doppio CLIL” (*Content and Language Integrated Learning* non solo in una lingua che non è la lingua madre degli alunni ladini, ma in due). Il seguente grafico mostra l'orario tipo di una quarta classe elementare (alunni con un'età media di 9 anni) di una scuola paritetica ladina.

	Lunedì	Martedì	Mercoledì	Giovedì	Venerdì
1.	Tedesco	Tedesco	Inglese	Materia opzionale obbligatoria	Italiano
2.	Tedesco	Tedesco	Matematica	Italiano	Italiano
3.	Storia, Geografia, Biologia	Ladino	Matematica	Italiano	Storia, Geografia, Biologia
4.	Musica	Matematica	Religione	Storia, Geografia, Biologia	Matematica
5.	Religione	Movimento e Sport	Matematica	Ladino	Inglese
6.		Arte, Tecnologia			

Lingue di insegnamento:

¹ Dati più recenti disponibili, il prossimo rilevamento è annunciato per l'autunno 2023.

² La seguente presentazione del sistema scolastico ladino segue da vicino quanto esposto in Videsott 2023b, 222-228. Per un'ulteriore punto di vista, anche storico, si vedano Videsott 2018 e Verra 2020.

Tedesco	Italiano	Ladino	Inglese	Tedesco, Italiano, Ladino
Campi bianchi: alternanza settimanale tra tedesco e italiano				

Ill. 7: Un orario tipo di una quarta classe della scuola primaria di una scuola paritetica ladina

Il sistema scolastico ladino è uno degli strumenti fondamentali per la conservazione della lingua e della cultura ladina. Il diritto ad un proprio sistema scolastico con presenza obbligatoria della propria madrelingua è stato riconosciuto ai ladini della Provincia di Bolzano/Alto Adige nel 1948 come primo diritto in assoluto in quanto minoranza nella loro storia. Nel 1972 è stato ampliato dall'articolo 19, comma 2, del Secondo Statuto di Autonomia dell'Alto Adige: "La lingua ladina è usata nelle scuole materne ed è insegnata nelle scuole elementari delle località ladine. Tale lingua è altresì usata quale strumento di insegnamento nelle scuole di ogni ordine e grado delle località stesse. In tali scuole l'insegnamento è impartito su base paritetica di ore e di esito finale, in italiano e tedesco".

Per quanto riguarda l'insegnamento delle lingue, viene utilizzato sempre di più il metodo dell' "insegnamento integrato delle lingue" che consiste nel trattare un argomento (principalmente grammaticale o lessicale) in una lingua di riferimento e di riprenderlo nelle altre lingue, al fine di illustrarne le differenze rispetto all'idioma di base (che può variare a seconda che la lingua principale di insegnamento in una determinata settimana sia il tedesco o l'italiano). Con questo metodo è possibile sfruttare al meglio il tempo di insegnamento disponibile e le competenze linguistiche già possedute dagli alunni. Una volta spiegata, ad esempio, la funzione dell'articolo per l'italiano, non è più necessario ripetere lo stesso esatto argomento per il tedesco, il ladino e l'inglese. Sulla base di ciò che gli alunni già conoscono dell'articolo italiano, l'insegnante può affrontare in modo più approfondito le peculiarità morfosintattiche dell'uso dell'articolo nei casi in cui le altre lingue differiscono dall'italiano. Questo principio viene applicato anche agli altri contenuti grammaticali. A tal fine, è stata sviluppata una serie di materiali didattici quadrilingui (Videsott R. et al. 2018).

Un'altra metodologia didattica applicata nelle scuole ladine è quella dell' "ordine linguistico". Essendo tutte le lingue insegnate dallo stesso insegnante, esse vengono contraddistinte da un colore. Il ladino in tutti i sussidi didattici è sempre abbinato al verde, l'italiano al giallo, il tedesco al rosso e l'inglese al blu. I colori aiutano i bambini a orientarsi e a organizzare mentalmente le lingue. In questo modo si evita la mescolanza delle lingue.

Uno sviluppo considerevole del sistema paritetico è avvenuto nel 2015, quando la scuola ladina è passata dall'alfabetizzazione monolingue (in italiano o in tedesco, a seconda della scelta della scuola) all'alfabetizzazione trilingue con l'inclusione del ladino. Dal 2015, tutti i bambini che frequentano la scuola primaria nelle valli ladine della Provincia di Bolzano imparano a leggere e scrivere contemporaneamente nelle tre lingue ladino, italiano e tedesco, qualunque sia la loro lingua madre o familiare. A tal

fine è stata sviluppata un'ulteriore serie di materiali didattici innovativi, basati principalmente sulle analogie tra le tre lingue, come ad esempio un alfabetiere caratterizzato dal fatto che tutte le parole iniziano con la stessa lettera in tutte e quattro le lingue, ladino, italiano, tedesco e inglese (Rubatscher/Rubatscher/Rubatscher 2018). Tale sistema plurilingue è in vigore, con gli adattamenti del caso dovuti al differente livello scolastico, dalle scuole dell'infanzia fino alle scuole secondarie di secondo grado, e si estende alla Sezione ladina della Libera Università di Bolzano, dove vengono formati gli insegnanti per le scuole paritetiche ladine.

8. La salvaguardia della diversità linguistica europea: le “buone pratiche” del sistema ladino

Sulla base dell'esperienza ladina, le seguenti caratteristiche del sistema scolastico ladino in Alto Adige possono essere identificate come “buone pratiche” per la salvaguardia delle lingue minoritarie e con ciò della diversità linguistica europea:

a) Tutti gli alunni dell'area ladina della Val Badia e della Val Gardena hanno lo stesso tipo di scuola e devono imparare anche la lingua minoritaria. Pertanto, tutta la popolazione ha le stesse competenze linguistiche fondamentali, indipendentemente dalla lingua d'origine.

b) La lingua minoritaria è obbligatoria per tutti coloro che frequentano questo sistema scolastico, dalla scuola dell'infanzia all'università.

c) La costellazione di tre lingue locali (due delle quali sono due grandi lingue di cultura, nonché lingue ufficiali) si rivela molto utile per la conservazione del ladino: le due lingue maggioritarie, l'italiano e il tedesco, si tengono reciprocamente equidistanti e ciò impedisce che la lingua minoritaria, il ladino, subisca pressioni unilaterali.

d) Il sistema ladino garantisce la presenza della lingua minoritaria come perno centrale dell'insegnamento della lingua. La presenza del ladino impedisce che una delle due lingue maggioritarie prenda il sopravvento sull'altra e diminuisca la disponibilità ad apprendere la seconda lingua principale. Notoriamente, per un parlante di una lingua maggioritaria non c'è la necessità assoluta di essere bi- o plurilingue, ma per un parlante di una lingua minoritaria questa necessità assoluta è data - e questo rappresenta un vantaggio di apprendimento di grande impatto.

e) Il sistema paritetico ladino ha portato alla nascita di un “orgoglio multilingue” tra i ladini, che include anche la loro lingua minoritaria. I ladini sono consapevoli di parlare, grazie alla loro scuola plurilingue, generalmente meglio il tedesco dei loro concittadini italofoeni e meglio l'italiano dei loro concittadini germanofoni. Questo è confermato dai risultati dell' “Esame di bi- e trilinguismo”, un esame linguistico altamente standardizzato secondo il sistema QCER che costituisce un requisito per l'accesso al pubblico impiego in Alto Adige,¹ e nel quale i ladini hanno una percentuale di superamento significativamente più alta rispetto agli appartenenti ai gruppi linguistici tedesco e italiano.

¹ <https://esami-bilinguismo.provincia.bz.it/it/esame-di-bilinguismo>

f) Il sistema scolastico ladino si caratterizza anche per il fatto di avere (solo) insegnanti che parlano anche la lingua minoritaria. Questo è un punto molto rilevante perché permette di utilizzare il ladino in qualsiasi momento, sia a scuola che nelle attività extrascolastiche, e non crea uno squilibrio tra insegnanti della lingua minoritaria che conoscono le lingue maggioritarie e insegnanti delle lingue maggioritarie che viceversa non conoscono la lingua minoritaria. Grazie alle loro competenze linguistiche, gli insegnanti ladini sono in grado insegnare tutte le materie, indipendentemente dal fatto che la lingua di insegnamento sia ladina, tedesca, italiana o inglese.

Queste buone pratiche possono a nostro avviso rivelarsi utili anche in altre situazioni minoritarie. L'opinione pubblica europea e i decisori politici devono però prendere atto del fatto che due terzi delle lingue minoritarie europee stanno diminuendo e molte si stanno rapidamente avvicinando alla soglia dell'estinzione. Per arrestare e, se possibile, invertire questa tendenza, sono urgentemente necessarie misure mirate. Una scuola multilingue, che tenga conto delle necessità delle minoranze, sembra prospettarsi come esempio concreto e valido di misura derivata da "buone pratiche" esistenti.¹

Bibliografia

- Cane, Edmond. 2022. *Language transmission coming to a halt after a 500-year survival story: the case of Arberesh in Italy*, in: *Europäisches Journal für Minderheitenfragen*, 15, p. 215-240.
- Coray, Renata. 2017. *Fällt Rätoromanisch durch die Maschen? Minderheitensprachen und Mehrsprachigkeit in den Schweizer Volkszählungen*, in: *Europäisches Journal für Minderheitenfragen*, 10, p. 231-262.
- Euromosaic. 1996. *The production and reproduction of the minority language groups in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Kennedy, Paul. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers*. London: Unwin Hyman.
- Kimminich, Otto. 1993. *Der völkerrechtliche Hintergrund der Aufnahme und Integration der Heimatvertriebenen und Flüchtlinge in Bayern*. Munich: Iudicium.
- Pan, Christoph / Pfeil, Beate Sibylle. 2000. *Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch*. Wien: Braumüller [Ethnos, 56].
- Pan, Christoph / Pfeil, Beate Sibylle. 2003. *National Minorities in Europe. Handbook*. Wien: Braumüller [Ethnos, 63].
- Pan, Christoph / Pfeil, Beate Sibylle / Videsott, Paul. 2018. *Le minoranze in Europa. Seconda edizione accresciuta e aggiornata*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Rubatscher Claudia / Rubatscher Veronika / Rubatscher Cristina. 2018. *Alfabetier plurilingual*. Bozen: Departimënt Educazion y Cultura ladina – Inovazion y Consulënza dla Scoles Ladines.
- Verra, Roland. 2020. *L'insegnamento e l'uso del ladino nelle scuola delle valli ladine*. In: Videsott, Paul / Videsott, Ruth / Casalicchio, Jan (eds.). *Manuale di linguistica ladina*. Berlin: De Gruyter, 394-423.
- Videsott, Paul. 2018. *Der Deutschunterricht in Ladinien im 19. Jahrhundert*. In: Glück, Helmuth (ed.). *Die Sprache des Nachbarn. Die Fremdsprache Deutsch bei Italienern und Ladinern vom Mittelalter bis 1918*. Bamberg: University of Bamberg Press 221-244 [Schriften der Matthias-Kramer-Gesellschaft, 2].

¹ Altre misure che si sono dimostrate efficaci, in particolare la presenza di un'autonomia dedicate e l'uso di una lingua scritta standardizzata, vengono discusse in Videsott 2023a, 42-54.

- Videsott, Paul. 2023a. *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity*. Brussels: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs [<https://doi.org/10.2861/850510>]
- Videsott, Paul. 2023b. *Les Ladins des Dolomites*. Crozon (Bretagne): Éditions Armeline [Peuples en péril, 7].
- Videsott, Paul / Videsott, Ruth / Casalicchio, Jan (eds.). 2020: *Manuale di linguistica ladina*. Berlin: De Gruyter [Manuals of Romance Linguistics, 26].
- Videsott, Ruth et al. 2018. *Junde!* Bozen-Bolzano: Bozen-Bolzano University Press [<https://bupress.unibz.it/it/reihe/junde-bit-a-y-cech-nes-mostra-gadertalisch-ladinisch-grammatiklehrwerk-fuer-die-grundschule/>].

Limba și literatura latină

Latin Language and Literature

Ioana COSTA | *De hac spirante Laurea*
(Universitatea din București)

Abstract: (*De hac spirante Laurea*) Epistolary volumes seem to be a perpetual challenge regarding the earnestness of an author. While the letter is, generically, a substitute for direct dialogue, generally limited to two persons, the publication of an epistolary corpus or only one half of it (without the parallel letters) requires a re-evaluation of authenticity. Petrarch opens the *Rerum familiarium* with an epistle addressed to "his Socrates" (Fam. 1.1), intended to justify the new reading of his own correspondence, preserved over the decades, as a unitary work that was now to be published. We dwell on the letter Fam. 2.9 – an important milestone of Petrarch's confessions, both from the standpoint of personal biography and of his relation to ancient authors, in a Christian context – endeavouring to fill the time gap: composed, probably, in 1336, the epistle bears some signs of the *lustra* that had passed by the time of its ecdotic review.

Keywords: *Petrarch, poeta laureatus, Laura, Cicero, Augustine.*

Rezumat: Volumele epistolare par să fie o mereu înnoită punere la încercare a încrederii noastre în sinceritatea unui autor. În vreme ce scrisoarea este, generic, un succedaneu al dialogului direct, limitat cel mai adesea la doi actanți, publicarea unui schimb epistolar sau a unei singure jumătăți a lui (în absența scrisorilor-pandant) impune o reevaluare a autenticității. Petrarca așază la începutul *Rerum familiarium* o epistolă adresată lui „Socrate al său” (Fam. 1.1), menită să justifice asumarea corespondenței proprii, conservate de-a lungul deceniilor, ca operă unitară ce urma acum să fie pusă în circulație. Ne oprim asupra scrisorii Fam. 2.9 – o importantă articulație a mărturisirilor lui Petrarca, atât la nivelul biografiei personale, umane, cât și la cel al raportării la autorii antici, în context creștin – pentru a urmări decalajul temporal: compusă, probabil, în 1336, epistola poartă (oricât de discret) semnele celor vreo trei lustri scurși până la vremea revizuirii ecdotice.

Cuvinte-cheie: *Petrarca, poeta laureatus, Laura, Cicero, Augustin.*

În 1350, dincolo de jumătatea vieții – avea să moară în ajunul celei de-a șaptezecă aniversări, în 1374 –, Petrarca meditează asupra trecerii timpului (nu altfel decât o făcea Seneca în scrisoarea de deschidere a colecției *Ad Lucilium*) și începe să se pregătească pentru călătoria ultimă. Își privește micul bagaj cu atenție, gândindu-se ce să ia cu sine (*quid mecum deferam*), ce să împartă între prieteni, ce să arunce în foc: se descoperă mai bogat decât credea, pentru că are cufere întregi pline cu scrieri prăfuite, pe jumătate mâncate de cari, prădate de un șoarece rău, și de neamul flămând al moliilor, și de un păianjen harnic. Se scufundă trudnic în această lectură, cu duioșie pentru tânărul care fusese: îi este greu să recomună amintirile, pornind de la ce avea păstrat în cufăr. Cu un suspin, îi încredințează manuscrisele lui Vulcan, ca să le

corecteze înfocat, definitiv, reducându-le la cenușă; rămân însă într-un colț, neatins de bătrânețe, copii ale unor scrisori trimise de-a lungul anilor. Le păstrează și le menește celor doi prieteni care i le cereau stăruitor: unuia, proza, celuilalt, versurile.

Din emoționantul episod descris de Petrarca – trecând peste nostalgiile unui cvadragenar ce se socotește la capăt de drum – extragem mai multe surse de meditație filologică. În primul rând, raportul dintre dimensiunea personală și cea publică a scrisorii. Prin definiția ei cea mai simplă, intuitivă, este o jumătate de dialog; împreună cu răspunsul și cu toate celelalte scrisori generate de succesiunea de întrebări, vești, comentarii și reacții la ele, epistolarul este echivalentul scris al conversației. Numai că transferul vorbei în cuvânt scris aduce, printre altele, lărgirea componentei temporale, care tinde către o durată echivalentă cu cea a materialului fizic folosit. Durata potențial infinită, prin copiere și multiplicare, se întoarce asupra, dar și împotriva autorului, care devine conștient de pierderea caracterului efemer al vorbelor ce zboară sau, mai degrabă, se risipesc ca fumul. Orgoliosul Cicero obișnuia să țină sub control schimbul epistolar, arhivându-și scrisorile primite, laolaltă cu copiile prețioaselor scrisori trimise de el însuși. Petrarca dezvăluie aceeași strategie a conservării textelor proprii.

Ca să rămânem strict la *Familiares* 1.1 – în care este explicit dublul model epistolar asumat de Petrarca: ciceronian și senecan –, nu putem să nu ne întrebăm cum vor fi arătat cu adevărat scrisorile pe care le putem citi acum, la capătul tradiției manuscrise.

Dificultatea de a constitui cu exactitate textul *Rerum familiarium* (observația este valabilă și pentru *Seniles*) derivă mai cu seamă din specificitatea imensului *corpus* epistolar, din geneza și circulația lui.

Înainte de reorganizarea care a însemnat și o sporire (de aproape trei ori, în condițiile în care la început erau doar opt cărți), epistolarul petrarchesc cunoscuse o răspândire importantă, atât ca scrisori izolate, cât și ca grupaje de scrisori, pe diverse niveluri de elaborare formală. Petrarca însuși revenea asupra scrisorilor trimise, păstrate în copie: odată corectate, ele erau recopiate, eventual repetat, într-o perpetuă rafinare, cu ochii ațintiți spre public și spre viitorime. Le păstra ca *transcriptio in ordine* și opera alte corecturi și adaptări în funcție de noile intenții și proiecte. Consecințele asupra tradiției manuscrise sunt dramatice (și rămân incalculabile).

În 1345, Petrarca se afla la Verona, unde a descoperit într-un manuscris al Bibliotecii capitulare (*Scriptorium ecclesiae Veronensis*) scrisorile lui Cicero către Atticus, precum și cele către Brutus și fratele său Quintus: atunci a decis să își creeze propriul său *corpus* epistolar, printr-o reelaborare a arhivei proprii. Dincolo de scrisorile senecane către Lucilius, care îi erau cunoscute (texte explicit morale, presărate cu comentarii istorice ori ale unor fapte curente), epistolarul ciceronian deschidea o nouă perspectivă – mai vie, mai nuanțată, umană: chestiuni familiare, așadar – după cum indică în scrisoarea de deschidere din 1350 (1.1.35): *familiariter de rebus familiaribus*. Chiar dacă acesta este scopul explicit, Petrarca nu are cum să rămână permanent în contingent, ci uneori trece într-un plan mai înalt, chiar magistral.

Noua abordare conducea implicit la o rescriere, în faze succesive de ajustare, atât în sensul eleganței stilistice a fiecărei scrisori în parte, cât și al coerenței ansamblului, în care piesele componente se integrează, formând, dintr-o perspectivă amplă, o unitate organică.

Meandrele tradiției manuscrise a epistolarului petrarchesc sunt multiplicat – după cum atestă cercetările editorilor recenți – de existența mai multor secretari, care au realizat *transcriptiones in ordine*, în etape distincte ale proiectului lui Petrarca – de pildă, ajungând la 27 de cărți, care cuprindeau și scrisorile *Antiquis illustrioribus* sau, ulterior, plasarea, după cartea a 19-a, a acelei cărții adresate oamenilor iluștri ai antichității, care era menită să fie ultima din colecție. Cele două copii pot fi interpretate ca două arhetipuri distincte; nu au rămas însă finale, pentru că un al treilea arhetip a inserat patru cărți între a 19-a și ultima, ajungându-se la transcripția finalizată în 1366 de Giovanni Malpighini, în formula cunoscută în prezent a celor 24 de cărți ale scrisorilor *Familiars*. Tradiția manuscrisă atestă copii puse în circulație pentru fiecare dintre aceste trei arhetipuri, fără a avea certitudinea că ele erau autorizate de autor. Din perspectiva autenticității epistolare în sens strict (*id est*, luând ca reper scrisoarea trimisă realmente destinatarului), ne găsim în situația de a observa că cel de-al treilea arhetip (α , cu statut de *ne varietur*), este cel mai îndepărtat de epistola concretă, care putea fi mai bine reprezentată de arhetipul prim (γ), ce avea să fie reorganizat în arhetipul intermediar (β). Aceste trei arhetipuri, cu siglele corespunzătoare, sunt puse în lumină de ediția bilingvă *Epistolae familiares* în 24 de cărți, datorată lui Vittorio Rossi și continuată, după moartea lui (1938), de Umberto Bosco (publicată la editura florentină Sansoni, în patru volume, apărute în 1933, 1934, 1937 și 1942).

Scrisoarea care deschide, în arhetipul *ne varietur*, colecția *Familiars*, datată conjecural 1350, îi este adresată lui Louis Santus de Beringen, pe care Petrarca îl numește, în adresarea inițială, *Socrates suus*, și de la care își ia rămas bun, în încheiere, cu o întreită echivalare: *tu olim Ydomeneus, tu Athicus, tu Lucilius meus eris* (1.1.48). Este firesc să punem în legătură această epistolă introductivă, programatică, cu descoperirea de către Petrarca a scrisorilor lui Cicero, cinci ani mai înainte. Desfășurarea proiectului, ca *uolumen epistularum suarum*, trebuie să fi implicat rescrierea multor piese și, nu mai puțin, scrierea unora noi, menite să armonizeze și să consolideze întregul. La acest dublu demers se adaugă o rugăminte pe care Petrarca i-o adresează lui Socrate al său: să distrugă vechile scrisori, *id est*, cele autentice, așa cum fuseseră primite de destinatarul poetului, și să le ceară și celorlalți prieteni ai lui Petrarca să facă la fel, *nequa in eis rerum aut verborum mutatione turbentur*, „ca nu cumva să se tulbure din pricina schimbării faptelor sau gândurilor menționate în ele”¹ (1.1.30). Principiul auctorial este afirmat explicit aici, într-o încălcare suverană a dreptului de proprietate asupra scrisorii, care revine, după cutumă, destinatarului. Petrarca își rescrie vechile epistole și are convingerea că este un act legitim – poate

¹ Traducerile fac parte dintr-o ediție bilingvă a epistolelor lui Petrarca, pe care o pregătim pentru colecția *Biblioteca medievală* (Polirom).

dintr-o perspectivă a posterității literare: *meisque pro meis uterer*, „să mă folosesc de ale mele în locul alor mele” (1.1.31). Judecata este una vădit estetică, de vreme ce țintește către o operă nouă: *facile deformitas uniti corporis apparuit, que per membra tegebatur*, „lesne s-a vădit slușenia trupului îmbinat, care se ascundea în părțile lui alcătuitoare” (1.1.31), observă el odată ce adunase epistolele într-un întreg. Își plivește vechile scrisori de îngrijorările conjuncturale, chiar dacă admite că în felul acesta se abate, punctual, de la modelul epistolar ciceronian pe care îl preferă celui senecan: *Cicero [...] philosophica in libris agit, familiaria et res novas illius seculi rumores in epystolis includit*, „Cicero [...] discută filozofie în cărți și pune în scrisori chestiuni legate de cei apropiați și noutăți și diverse zvonuri din vremea lui” (1.1.32). Din balanța care înclină net înspre Cicero deducem scopul lui Petrarca, de extindere asupra cititorilor viitori a propriei sale percepții de cititor, cu preferințe bine definite: *relaxat enim ab intentione illa rerum difficilium, que perpetua quidem frangit animum, intermissa delectat*, „căci îmi oferă o desprindere de acea încătușare a muncilor grele care, dacă rămâne continuă, frânge spiritul, dar care, odată întreruptă, aduce încântare” (1.1.32). Sau, puțin mai jos, în formula memorabilă, densă și elegantă, care poate funcționa ca motto al colecției: *multa familiariter deque rebus familiaribus scripta* (1.1.35).

Una dintre epistolele relevante ca biografie auctorială este *Familiares* 2.9, adresată lui Giacomo Colonna. Personajul nu apare aici pentru prima dată, în această succesiune a volumului epistolar. În cartea precedentă, scrisoarea a șasea poartă marca distinctivă: „Către Iacobus de Columna, episcopul de Lomberium, reproș prietenesc pentru că, fără să aștepte, a plecat la Roma”. Episcopul Giacomo Colonna este unul dintre apropiații lui Petrarca; doar cu vreo trei ani mai vârstnic decât poetul, studiasse la Bologna, unde s-au și întâlnit; de-a lungul anilor a fost, împreună cu fratele său, cardinalul Giovanni, un protector al lui Petrarca. Este dedicatorul mai multor epistole, precum și al sonetului 322 din *Rerum vulgarium fragmenta* („Canțonier”), sonet compus după moartea lui Colonna; este amintit cu căldură în scrisoarea care încheie *Seniles*, „Către posteritate” (*Epistola Posteritati*), finalul autobiografic al colecției.

Epistola 2.9 poartă titlul *Responsio ad quandam iocosam epystolam Iacobi de Columna Lomberiensis epyscopi*, „Răspuns la o scrisoare glumeață a lui Iacobus de Columna, episcop de Lomberium”. M-aș opri asupra unui singur detaliu din această scrisoare, relevant pentru echilibrul delicat dintre realitate și reelaborarea ei în epistolarul petrarchesc: paragraful 18.

Quid ergo ais? finxisse me michi speciosum Lauree nomen, ut esset et de qua ego loquerer et propter quam de me multi loquerentur; re autem vera in animo meo Lauream nichil esse, nisi illam forte poeticam, ad quam aspirare me longum et indefessum studium testatur; de hac autem spirante Laurea, cuius forma captus videor, manufacta esse omnia, ficta carmina, simulata suspiria.

„Așadar, ce spui tu? că am plăsmuit pentru mine numele frumos al Laurei, ca să existe deopotrivă ceva despre care eu să vorbesc și pentru care mulți să vorbească despre mine; că în realitate însă nu există defel o Laura în sufletul meu, în afară poate de <cununa> poetică <de laur>: că sufletul îmi năzuiește la ea dă mărturie strădania mea îndelungată și neobosită; în privința Laurei acesteia însuflețite însă, de a cărei frumusețe par să fiu înrobît, toate sunt plăsmuite, poemele <sunt> false, suspinele <sunt> prefăcute.”

Scrisoarea este datată plauzibil 1336, înainte de prima călătorie a lui Petrarca la Roma (inițiată în decembrie 1336). Cronologia relativă este explicită, de vreme ce par. 24 consemnează năzuința devoratoare de a vedea Cetatea: *credi non posset quantum urbem illam, desertam quamvis et veteris effigiem Rome, spectare cupiam, quam nunquam vidi*, „nu s-ar putea crede cât de mult doresc să văd cetatea aceea, chiar pustie și doar un contur al vechii Rome, pe care niciodată nu am văzut-o”.

Nu poate fi întâmplătoare alăturarea celor două iubiri nestinse și care par a fi imposibil de stins: Laura și Roma. La treizeci și doi de ani, Petrarca are patosul năvalnic al tânărului și profunzimea adultului care și-a scrutat deplin inima și mintea.

Răspunsul dat lui Giacomo Colonna este concentrat însă nu asupra Romei, ci a Laurei. Este instrunată aici ambiguitatea *Laura-Laurea*, într-o pledoarie care lasă loc amplu balansului între ficțiune și realitate și care conduce la o întrebare generică, fără răspuns: ce este realitatea pentru un poet? Între iubirea pentru Laura și orgoliul auctorial pare să se simtă un semn de egalitate. El aspiră (*aspirare me*) la recunoașterea poetică a cununii de laur, la care poate ajunge prin această Laura ce are suflu vital, *spirante*. Respinge vehement, chiar dacă în nota destinsă a dialogului cu un vechi prieten (*in uno hoc vere utinam iocareris*, 2.9.19), ca incompatibile cu sine, plăsmuirea, lipsa de autenticitate – atât a suferinței, cât și a iubirii care a generat poeme.

La treizeci și șapte de ani, în 1341, Petrarca avea să devină *poeta laureatus*. Acum, în 1336, ambiguitatea *Laura-Laurea* poate fi de-abia o deschidere înspre un deziderat. Reelaborarea scrisorii este însă posterioară anului 1350, după cum demonstrează fără echivoc piesa așezată în capul colecției *Familiares* (1.1), iar această perspectivă cronologică modifică ambiguitatea posibilă în 1336 și, mai mult, îi adaugă distanța impusă de moartea Laurei, în 1348.

Referințe bibliografice

Pétrarque. 2002. *Lettres familières. Rerum familiarium libri I-III*, trad. André Longpré, introd. note Ugo Dotti. Paris: Les Belles Lettres.

Ilona-Manuela DUȚĂ | **Extremele alterității: înțelepciunea
(Universitatea din Craiova) (senecană) și nebunia (neroniană)**

Abstract: (The Extremes of Otherness: Wisdom (Senecan) and Madness (Neronian)) Master and student, philosopher and emperor, Seneca and Nero bring face to face the extremes of alterity faced by the decadent Roman world, both psychologically and politically, mirroring the agony of the disintegration of ancient moral rigours in contact with the carnivalesque hybridization specific to imperial expansion. The collision of the Stoic reason represented by the philosopher with the irrationality, histrionics, and with the delirium through which the power of the emperor transvestite in the actor is literally staged reveals the tragic agony (agon) of the sacrifice of virtue (virtus) on the altar of the palace erected in the temple of the new political rituals (intrigues, manipulations, crimes). The Reason is the center of Roman axiology to which Cicero devotes all his rhetorical force. In the new axiological order, virtue is replaced by the mask, signalling the weakening of the foundation (ontological, ethical, and symbolic) of a world in profound change. Not by chance, this era is the matrix of the creation of tragedy in the authentic Senecan expression, the tragedian operating a vivisection of the pathos in his tragedies, as the philosopher builds the walls of morality and of the logos by means of the Stoic doctrine. The internal cleavage of Seneca's work, since the philosophical doctrine is the space for the preservation of logos, while tragedy becomes the laboratory of pathos, is proportional to the dislocation of the Roman mentality between order and disorder. If the mental structures of the imperial world are *persona* (social role) and *dignitas* (good compliance with duty), then, the protagonists of the tragic scene, Seneca and Nero, embody these structures and confront them, the emperor dissolving the idea of role (political, social, civic) in a carnival mask, the philosopher defending the dignity given by reason and logos with his own life.

Keywords: *reason, histrionics, power, mentality, tragic.*

Rezumat: Profesor și elev, filosof și împărat, Seneca și Nero aduc față în față extremele alterității cu care se confruntă lumea decadentă romană, atât în plan psihic, cât și în plan politic, oglindind agonia dezintegrării străvechilor rigori morale în contact cu hibridarea carnavalescă specifică expansiunii imperiale. Ciocnirea rațiunii stoice reprezentate de filosof cu iraționalitatea, histrionismul, delirul prin care puterea împăratului travestit în actor este pusă în scenă la propriu dezvăluie *agon*-ul tragic al sacrificării vituții (*virtus*) pe altarul palatului erijat în templu al noilor ritualuri politice (intrigi, manipulări, crime); centru al axiologiei romane căruia Cicero îi consacră întreaga sa forță retorică, virtutea este înlocuită cu masca, semnalând slăbirea fundamentului (ontologic, etic, simbolic) al unei lumi în profundă schimbare. Nu întâmplător, epoca aceasta este matricea gestării tragediei în expresia autentică senecană, tragediograful operând o vivisecție a *pathos*-ului în tragediile sale, după cum filosoful construiește zidurile moralei și *logos*-ului prin intermediul doctrinei stoice; clivajul intern al operei lui Seneca (în măsura în care doctrina filosofică este spațiul conservării *logos*-ului, în timp ce tragedia devine laboratorul *pathos*-ului) este proporțional cu dislocarea mentalității romane între ordine și dezordine. Dacă structurile mentale ale lumii imperiale sunt *persona* (rol social) și *dignitas* (buna îndeplinire a sarcinilor), protagoniștii scenei tragice, Seneca și Nero, încarnază aceste structuri și le confruntă, împăratul dizolvând ideea de rol (politic, social, civic) într-o mască de carnaval, filosoful apărând cu propria viață demnitatea conferită de rațiune și *logos*.

Cuvinte-cheie: *rațiune, histrionism, putere, mentalitate, tragic.*

1. Distorsiunea alterității în lumea romană imperială (Altul împotriva Celuilalt)

Împinși de forțe obscure (administrative, politice, destinale) pe scena palatului imperial, unde puterea ca protagonistă este fantasma sau spectrul care își posedă actanții pe rând, filosoful stoic și împăratul travestit în artist catalizează problematica alterității și dublului obsesiv în lumea romană aflată în proces de transformare profundă (de răsturnare axiologică de la polul „Cetății” la cel al „Anti-Cetății” – potrivit lui Eugen Cizek, 1998). Dezintegrarea structurilor mentale specifice Cetății (reprezentată în plan simbolic de autoritatea și rigoarea lui *pater familias*), sub presiunea diversificării fluxurilor de populații prin extinderea granițelor până la asimilarea întregii lumi locuite (*oikoumene*), determină emergența unui aparat social de tip dramaturgic, centrale devenind valorile de *persona* (mască, rol) și *dignitas* (bună îndeplinire a rolului). Atomizarea societății romane și individualismul accentuat dizolvă vechile mentalități axate pe respectarea tradiției și obiceiurile strămoșilor (*mos maiorum*) într-un peisaj „anti-oedipian” (v. Deleuze, Guattari 2008), fragmentat, în care apelul la tradiție este o formă de camuflaj iar respectarea virtuții (*virtus*), cu ancorarea existențială complexă, declină în conjuncturala adaptare la rol și la mască (transformarea unui concept teatral în unul social este relevantă pentru carnavalizarea acestei lumi). Ca o întoarcere a reprimatului, mecanismul centripet al Cetății (civic, politic) revine sub forma unei proiecții în mirajul centrifug al decadentei romane, rabatând reflexul mental al coeziunii și al controlului administrării republicane pe scena restrânsă a palatului; într-un astfel de cadru, fantasma puterii evoluează ca piesă centrală în locul autorității tradiției, simulându-i efectele. Cea dintâi imagine a dublului este, așadar, chiar spectrul, fantasma, fantoma puterii rezultată din moartea unui sistem (în forma aceasta reziduală, ea se transformă într-un mecanism de propagare a morții prin intrigi de culise și crime); umbră a verticalității falocentrice prăbușite (a tatălui sau strămoșului venerat), puterea se întoarce în chipul unei zeități castratoare malefice care comandă asasinat în serie pentru a-și conserva corpul defunct, funcțiile organismului republican putrefact (nu întâmplător, ascensiunea femininului asupra masculinului se produce în primul rând în interiorul palatului, dominația exercitându-se prin soții criminale și mame castratoare precum Agripina).

O altă mutație corelativă în cadrul alterității survine din necunoscutul indigerabil al populațiilor cucerite, anexate reprezentării Cetății dar imposibil de asimilat cu credințele, stilurile de viață, anatomiile mentale de o varietate deconcertantă. În acest context, Celălalt (*civis romanus*) aflat în relație de codependență și dialog prescrise de sintaxa comunitară republicană migrează spre Altul, figură reificată, slăbită, sau o alteritate spectrală pe măsura jocului carnavalesc de efecte al noii lumi. Jean Baudrillard și Marc Guillaume numesc această „figură a alterității” drept „alteritate radicală”, exotică, îndepărtată, inaccesibilă: „Am numit această componentă *alteritatea*

radicală. Pentru a spune lucrurile în mod simplu, în fiecare altul (*autre*) există Celălalt (*autrui*) – ceea ce nu este eu, ceea ce este diferit de mine, dar pe care-l pot înțelege, chiar asimila – și există de asemenea o alteritate radicală, inasimilabilă, incomprehensibilă și chiar inimaginabilă.” (Baudrillard, Guillaume 2002, 6) Invazia acestei „alterități radicale” cu riscul abolirii Celuilalt constituie o deplasare mentalitară echivalentă cu frângerea axei romane consolidate prin permanenta evocare a autorității tradiției; slăbirea garanțiilor corpului civic republican (paternalist), ca urmare a hibridizării progresive în contact cu diferențele culturilor anexate, determină o schizofrenizare a întregului peisaj mental prin dizolvarea granițelor psihice impuse de Celălalt și identificarea în derivă cu Altul. Prezență vie, limitativă (amenințătoare sau salvatoare), alteritatea Celuilalt implică o relație ontologică de co-prezență, în raza căruia eul însuși se precizează, se fixează și se formează specular: „Apariția *celuilalt* este o certitudine vie, trăită, și mereu prezentă, nu doar în forma amenințării, ci și în cea a salvării, a înțelegerii, a contopirii, a iubirii. (...) Apariția *celuilalt* în câmpul conștiinței conferă un sentiment originar de co-existență, ca o dovadă originară a inserției subiectivității proprii într-o evanescență de subiectivități. Prezența *celuilalt* este semnul comunității și solidarității, dar și al amenințării și al propriei amenințări și neantizării.” (Deac, 2003, 205) Instanță centrală în lumea romană republicană (prezentă etimologic în chiar cuvântul emblematic pentru romanitate, *civis / co-viri*, respectiv în mecanismul biconsular de guvernare și în toate tipurile de colegialitate, politică, religioasă), Celălalt este o structură nu atât subiectivă (căci subiectivitatea aparține modernității), cât limitativă și delimitativă, ontologică, etică, peratologică în general (spiritualitatea antică exersându-se peratologic, printr-o continuă raportare la limite, potrivit analizelor lui Michel Foucault din *Hermeneutica subiectului*). Însăși virtutea (*virtus*), trofeul axiologic cultivat și râvnit, măsură a excelenței umane, nu se poate manifesta decât prin raportul real cu Celălalt devenit condiție indispensabilă de practicare (întrucât virtutea este o practică, nu un concept, o artă de a trăi); de altfel, întregul experiment al gândirii antice activează discursiv structura dialogală, filosofia fiind experiență de gândire produsă în condiții de existență concrete prin co-prezența Celuilalt (relația față către față, în sens lévinasian, este esențială în spiritualitatea antică). Structură obiectificată a alterității, Altul „este apariția în absență a unui eu, ca prezență a obiectului exterior”, mijlocind recunoașterea „eului ca obiect al lumii”: „*Alții* ne apar ca obiecte ale *lumii*, la fel cum ne apar toate celelalte lucruri ale ei. Simulacrul ontologic al subiectivității în care *eul* se distorsionează ipostaziindu-se într-o apariție a cărei prezență este doar evocată conduce la obiectivarea și reificarea sa, la trecerea sa în afara câmpului propriu-zis al eului, devenind o exterioritate obiectivată. (...) Acest tip de apariție simulată a subiectivității conținează ca o ipostaziere a dezangajării *eu*-lui în raport cu *ceilalți*. Dacă în *tu* eul se recunoștea pe sine ca un *subiect angajat* în lume, în *el* eul se recunoaște doar ca un obiect prezent, în propriul câmp fenomenal, fața de care poate adopta și o atitudine pasivă.” (Deac, *ibidem*, 212)

Deplasarea Celuilalt spre Altul, estomparea structurii lui subiective sub presiunea reifiantă a altor populații, altor culturi, altor credințe sau altor obiecte la propriu, declanșează o mutație mentalitară prin care decadența romană se manifestă și ca o cădere în obiect (oboseală afectivă și etică) sublimată estetic în mirajul obiectelor de lux (invazia obiectelor pe piața bunurilor mentale de consum, în locul valorilor etice, determină impunerea luxului / *luxus* ca dominantă a societății imperiale alături de *persona* și *dignitas*). Poet, cântăreț, actor, împăratul-artist Nero este cazul emblematic al dublei operații produse prin distorsionarea relației de obiect, căderea în altul: pe de o parte, înghețul afectiv facilitat de o ambianță patologică realmente (un mediu infestat de intrigi și crime, o mamă dominantă, castratoare, ea însăși produsul nefericit al luptelor de culise) provoacă și întreține alunecarea în altul, într-un eu-obiect privit cu detașare teatrală; pe de altă parte, sublimarea eului-obiect devine sursa delirului estetizant, histrionic (autoadmirație narcisiacă a eului transfigurat estetic în obiect de lux). Extrem de vulnerabil la privirea celuilalt, care „îl răscolește, îl neliniștește, îl descumpănește sau îl deranjează”, psihoticul simte „amenințarea de a-și rupe cercul subiectivității” (Jaccard, 1994, 125), reificarea reprezentând un mecanism de autoapărare (el se transformă în obiect pentru a rezista posedării de către imaginea celuilalt, alege să devină un eu-obiect pentru a scăpa din această posesie). Problematika oedipiană și problematica narcisiacă sunt astfel corelative, dominația Agripinei asupra fiului său exercitând o presiune de tip psihotic („Această deposesiune de sine în schizofrenie, această invadare a Eului de celălalt (mama, tata), ce se traduce prin faptul că părinții vor vorbi în numele și în locul copilului (...) îl vor conduce literalmente pe acesta din urmă spre granițele funebre și blestamate ale nebuniei.” – *ibidem*, 157). Invadat de propria mamă (la un moment dat chiar incestuos), Nero evadează în artă, de fapt, în imaginea de sine narcisiacă pe care o întreține ca actor în teatrul propriei minți; în această logică, asasinarea Agripinei devine necesară pentru înlocuirea celuilalt-invaziv cu imaginea obiectificată și estetizată a propriului eu, este condiția de a restaura legătura cu sine chiar și în forma aceasta artificializată. De aceea, nebunia neroniană angajează un întreg context (politic, social, mentalitar) care o gastează și o propulsează în pur spectacol. Erijat în figura tatălui absent, Seneca încearcă din răspuț să facă față agresiunii materne (în calitate de profesor și sfătuitor, terapeut chiar), el încearcă să conecteze subiectivitatea slăbită (violată și sublimată ca obiect) la alteritatea limitativă a Celuilalt (căci „subiectivitatea nu primește semnificație decât la intersecția cu realul” care se produce prin Celălalt – Deac, *ibidem*, 213). Mai mult decât vindecarea elevului incredințat, Seneca lucrează la vindecarea unei lumi tot mai îndepărtate de rațiunea Celuilalt (de funcția ontologică, subiectivă, peratologică) în orizontul căruia se exersase întreaga spiritualitate antică. Prin intermediul *logos*-ului stoic filosoful îl cheamă pe Celălalt dintre morți și îl opune posedării, atât a propriului elev, cât a propriei lumi decadente, de către Altul; opune un sistem axiologic viu, semnificativ, angajat, obiectificării axiologiilor (căderea din semnificat într-un semnificant gol, într-un limbaj inflaționar deconectat de realitate și practică).

Dacă societatea imperială dobândește un aspect dramaturgic prin toate schimbările mentalitare produse, iar palatul ca centru coercitiv devine o scenă a dominației (a păstrării puterii prin intrigi și execuții), se reactivează astfel o componentă abisală a alterității dramatice care vizează raportul cu dublul (întra și extra-psihic). Abordând statutul antropologic și ontologic al teatrului prin reconectare la originile sale religioase legate de cultul dionisiac și cultul morților, Monique Borie accentuează calitatea acestuia de zonă interstițială între vizibil și invizibil, masca fiind chiar locul materializării invizibilului. Analiza spectralității în teatru („fantoma ca personaj dramatic”) mediază decantarea esenței fenomenului dramatic ca epifanie a alterității prin mască (această alteritate fiind invizibilul psihic, iar la extremă, inconștientul sau moartea). „Teatrul ca dialog cu cei morți” este un rit de integrare a diferenței și diferitului (delirul dionisiac) și totodată un rit funerar de evocare a spiritului defuncțiilor prin recursul la statuie sau mască, dimensiune pe care ontologia dramatică o conservă sub forma prezentificării pe scenă a psihicului (*psyche*): „Fantoma ca personaj dramatic, spectrul ce figurează în distribuție nu sunt decât punctul de plecare al unei analize ce depășește simpla lor prezență, orientându-se cu precădere spre mizele majore ale reprezentării lor. Antropologia ne permite să măsurăm întreaga valoare a intuiției lui Craig, una ce stă la baza studiului nostru: prin figura fantomei atât definiția teatrului ca zonă interstițială între vizibil și invizibil, între piatră și *psyche*, cât și definiția actorului ca intermediar între statuie și materialitatea trupului viu. Un teatru văzut ca veritabil *loc al aparițiilor*, unde se instaurează, în ambivalența *prezență / absență, aici și altundeva*, un straniu dialog cu morții și unde, în centrul spațiului, se înscrie indeterminabilul unei realități de frontieră.” (Borie 2007, 18). Alterități absolute, „sălbatic”, aflate la originea reprezentației dramatice, nebunia (dionisiacă) și moartea (ritualică) sunt cele evocate prin mască în spațiul teatral, îndeosebi tragic, mai exact abisul psihic invizibil pe care moartea îl reprezintă la nivelul inconștientului, iar nebunia, delirul, la nivelul jocului de forme și măști prin care se manifestă psihismul („Întâlnirea cu Gorgo înseamnă, pentru eroul tragic, o experiență a alterității care îl împinge spre nebunie și / sau spre moarte, cele două fiice ale întunericului în mitologia greacă.” – *ibidem*, 41).

Teatralizarea câmpului social și a mentalităților în epoca imperială implică resurecția alterității spectrale materializate în drama originară, cu ambii versanți, al *delirului* și al *morții*. Generată, pe de o parte, de necunoscutul lumilor cucerite, al populațiilor și culturilor lor, pe de altă parte de proiecția fantasmatică a vechiului model administrativ al Cetății peste o hartă cu granițe tot mai extinse și mai mobile, dificil de gestionat, „alteritatea radicală” îl eclipsează pe Celălalt etalând masca și moartea: teatrul politic jucat pe scena palatului este o continuă schimbare de măști sub presiunea accesării puterii și sub amenințarea cu moartea în caz de eșec; *scenă-mormânt* (reactivând ecourile originare), *palatul* este locul central care preia seismografic toate deplasările subterane produse în societatea decadentă romană, iar întâlnirea *filosofului* cu *histrionul* în acest loc dobândește semnificații majore; apărător al principiului

Celuilalt (și implicit al ideii de limitare și măsură specific gândirii antice), Seneca sfârșește tragic, devorat de „alteritatea sălbatică” a nebuniei și morții, întruchipate de Nero.

2. Ritualistica înțeleptului: exersarea identității („egal cu sine și același”)

Centrală în orizontul spiritualității antice, „preocuparea de sine însuși” (*epimeleia heautou / cura sui*) are o componentă ritualică fundamentală, semnalată de Michel Foucault atunci când examinează raportul original al acestui precept cu acela al „cunoașterii de sine” (*gnôthi seauton / nosce te ipsum*), care, deși secundar, l-a detronat și l-a substituit pe cel dintâi în istoria gândirii occidentale; interiorizarea și intrumentalizarea cunoașterii a produs deturnarea adevărului subiectului de la un cadru relațional extern (o peratologie a subiectului care își accesează adevărul prin confruntare permanentă cu alteritatea și limita) la o interioritate autocentrată, cercetată cu instrumentul rațiunii conceptuale (impusă în detrimentul rațiunii practicii spirituale, cu coordonatele ordinii, măsurii, proporției). Arheologia preceptului „cunoașterii de sine” dezvăluie rațiuni ritualice, căci „nu cunoașterea de sine era prescrisă prin această formulă, nici cunoașterea de sine ca fundament al moralei și nici cunoașterea de sine ca principiu al unei raportări la zei”, ci „niște instrucțiuni destinate celor care veneau să-l consulte pe zeu și că ele trebuiau să fie citite ca un set de reguli, de recomandări ritualice legate de însuși actul ca atare al consultării”. (Foucault 2004, 15) Precept care viza, de fapt, cunoașterea și respectarea limitelor care-i despart pe muritori de zei, „cunoașterea de sine” înțelegea ca „preocupare de sine” „n-a încetat nici o clipă să constituie un principiu fundamental pentru a caracteriza atitudinea filosofică de-a lungul aproape întregii culturi grecești, elenistice și romane”. (*ibidem*, 20) Filosofia este astfel „acea formă de gândire care încearcă să determine condițiile și limitele unui acces al subiectului la adevăr”, ea integrându-se unui model de spiritualitate bazat pe „căutarea, practica, experiența prin care subiectul operează asupra lui însuși transformările necesare pentru a accede la adevăr” (*ibidem*: 26); purificările, ascezele, modificările condițiilor de existență etc. sunt acțiuni indispensabile practicii spirituale, care desemnează înainte de toate atitudinea față de sine, de ceilalți, de lume, prin intermediul căreia poate fi probat sau cunoscut adevărul. Integrată „modelului elenistic” al convertirii la sine (model care, prin doctrinele stoice, epicureice, cinice, „nu operează o identificare între preocuparea de sine și cunoașterea de sine, nici nu absoarbe preocuparea de sine în cunoașterea de sine”, ci vizează „constituirea sinelui ca țel care trebuie atins”, și anume o „artă a sinelui” – *ibidem*, 248), poziția lui Seneca reprezintă o întregă stilistică existențială a relaționării (adevării) dintre gândire și trăire, cuvânt și faptă, sine și celălalt.

Epistolar sapiențial testamentar, adresat propriului discipol și totodată posterității, *Scrisorile către Luciliu* desfășoară un scenariu stratificat (un ocol mereu reluat pentru aprofundarea înțelegerii) în care sinele este punct de plecare și de sosire

după călătoria odiseică prin toate domeniile, aspectele, temele inerente unei vieți omenești (prietenia, alteritatea, societatea, gestionarea bunurilor materiale și a celor spirituale, senectutea, moartea etc.). Este un parcurs al existenței cu multiplele sale fațete, așa cum în *Naturales quaestiones* ocolul dat întregii lumi prin exercițiul imaginației și gândirii are menirea de „a ne permite să ne reperăm pe noi înșine acolo unde ne găsim”, „pentru a măsura cât mai exact cu puțință existența perfect reală care suntem, dar care nu este decât o existență punctuală”, „să ne punctualizăm în sistemul general al universului” (*ibidem*, 269). O cunoaștere ritualizată de sine prin refacerea în mod repetat a traseelor pe care suntem proiectați înlăuntrul existenței ar constitui miza acestui corpus sapiențial, scenariu emblematic pentru raționalitatea antică în general (nu doar stoică), definită peratologic ca principiu de ordine universală (*cosmos-ul*), în opoziție cu raționalismul instrumental al modernității post-carteziene („Este vorba, în această formă de cunoaștere, îndeosebi de a ne repera pe noi înșine acolo unde ne aflăm, în punctul în care ne găsim, adică de a ne reintroduce înlăuntrul unei lumi în totalitate raționale și securizante, care este a providenței divine.” – *ibidem*, 269). „Punct” în interiorul existenței, al lumii, sinele trebuie cunoscut sub forma exersării poziționării sale în raporturile impuse, din moment ce „singura problemă care i se pune acestui punct este, tocmai, în același timp să se situeze acolo unde se află și să accepte sistemul de raționalitate care l-a inserat în acel punct al lumii” (*ibidem*, 270) Este ceea ce face Seneca de-a lungul întregii vieți, chestionând sistemul de raționalitate al epocii în care a fost inserat destinal, al mediului politic în care a plonjat prin chemarea pe scena palatului imperial pentru a prelua cea mai dificilă sarcină a educării unui împărat profund afectat de iraționalitatea mașinii puterii și a unei ambianțe familiale cu potențial traumatic; moartea sa este gestul suprem de resemnare în fața iraționalității unei lumi tot mai îndepărtate de căutarea egalității cu sine și tot mai dezintegrate de mirajul alterității (de forma reificată a altuia ca mască).

„Egal cu sine și același” precum un „punct” în ansamblul mundan, filosoful își extrage egalitatea din exersarea distanței dintre gândire și faptă (dreapta balanță pentru care se străduiește gânditorul înțelept): „Filosofia ne învață să acționăm, nu să vorbim, și ea cere ca omul să trăiască după regulile ei, ca felul lui de viață să nu fie în contradicție cu vorbele lui, ca întreaga lui existență să aibă un stil în concordanță cu acțiunile lui. Rostul cel mai de seamă al înțeleptului – și o dovadă totodată – este să pună de acord faptele cu vorbele omului, să-l facă în orice moment egal cu sine și același.” (*Scrisoarea a XX-a*) Urmărirea „binelui” ca scop suprem, ca ideal, ca proiecție este calea obținerii egalității cu sine la care filosoful și Celălalt (fixat în imaginea „prietenului”) trebuie să se raporteze în aceeași măsură, terțul echilibrant capabil să oprească destabilizarea balanței către un pol sau altul („Pot să-ți arăt mulți oameni cărora nu prietenii le-au lipsit, ci prietenia. Acest lucru nu se poate întâmpla atunci când sufletele se unesc în aceeași hotărâre de a urmări binele.” – *Scrisoarea a VI-a*). Astfel, forța binelui de a-și „trage puterea din sine însuși”, autodeterminarea sa ontică (dincolo de expresia etică) devine o oglindă proiectivă a sinelui care nu se poate

simți împlinit sau fericit decât în cadrul „mulțumirii cu sine”, Celălalt în chipul prietenului dobândind consistență printr-o similară raportare la același „bine suprem”: „Prin urmare, oricât s-ar mulțumi cu sine, înțeleptul are nevoie de prieteni și dorește să aibă cât mai mulți, dar nu ca să fie fericit, căci el poate fi fericit și fără prieteni. Binele suprem nu-și caută sprijin în afară; el se cultivă launtric și-și trage puterea din sine însuși.” (*Scrisoarea a IX-a*) Stăpân pe el însuși prin cultivarea virtuții, înțeleptul are nevoie de Celălalt nu pentru propriul folos („Cine se gândește la sine și pentru asta leagă o prietenie, rea socoteală își face”), ci pentru a se valoriza ca sursă inepuizabilă, ca neîntreruptă emanare de sine și dăruire Celuilalt („Pentru ce să am un prieten? Ca să am pentru cine muri, pe cine însoți în exil, pentru cine să mă expun și să mă sacrific, dacă e dus la moarte.” – *ibidem*). Este și sensul fenomenologiei lévinasiene care concepe relația cu Celălalt sub forma recunoașterii infinitului revelat în chipul său, acesta fiind o interfață a exteriorității („epifania chipului ca origine a exteriorității” – Lévinas 1999, 234). Relația „față-către-față” este una ireductibilă, întrucât Celălalt nu se lasă cuprins în totalitate, „integrat” („Dacă totalitatea nu se poate constitui, e pentru că Infinitul nu se lasă integrat. Nu insuficiența Eului împiedică totalizarea, ci Infinitul Celuilalt.” – *ibidem*, 61), ireductibilitate ontologică manifestată prin „dăruire”: „A-l recunoaște pe Celălalt înseamnă a recunoaște o foame. A-l recunoaște pe Celălalt înseamnă a dăru. Înseamnă însă a dăru maestrului, stăpânului, celui de care te apropii cu „dumneavoastră”, într-o dimensiune a majestății.” (*ibidem*, 57). Divinitatea din Sine implică recunoașterea divinității din Celălalt, Zeul launtric fiind „acea ființă care este în permanență cu ea însăși” și „tocmai în această ființare de sine însuși cu sine constă ființa divinului”, poziție asumată de înțelept: „A trăi cu sine însuși; a sălășlui în sine însuși, a fi deci într-o stare de ataraxie, a medita la natura propriei guvernări, adică a cunoaște felul în care rațiunea sa, rațiunea sa de Zeu va trebui exercitată asupra lucrurilor” (Foucault, *ibidem*, 438) Extinzând problematica Celuilalt la nivelul întregii comunități, Seneca transformă dăruirea către un prieten în „grija și sfințenia” legăturii comunitare, *Scrisoarea a XLVIII-a* (considerată de Dana Jalobeanu „apogeul unui traseu argumentativ ascendent”, de la nevoia de însingurare la deschiderea către prietenie, apoi către întreaga comunitate – Jalobeanu 2022, 134) oferind imaginea completă a gândirii filosofului pe marginea alterității: „Viața noastră este legată de a tuturor. Nu poate fi fericit cineva care se uită numai la dânsul și care aduce toate lucrurile spre interesul lui: trebuie să trăiești pentru altul, dacă vrei să trăiești pentru tine. Această comunitate, respectată cu grijă și sfințenie, care ne unește pe toți unii cu alții și creează un drept comun întregii omeniri, contribuie foarte mult la întărirea acelei comunități mai strânse dintre prieteni, despre care vorbeam.” Este și idealul civic republican, estompat în lumea imperială până la uitare și metamorfoză în plăcerea dispersiei, a migrării încărcate de exotism. Reglată de codul alterității dialogale, de către Celălalt respectat cu sacralitate (căci prietenia este iubire, concluzionează Cicero în tratatul său *De amicitia*, iar iubirea este sacră), *Cetatea* rămâne un spațiu mental ideal, evocat cu nostalgie pe măsura descentrării în noua realitate politică a *Anti-Cetății*. „Romanitatea republicană altitudinală”, pe care Valy Ceia o circumscrie exact prin

prisma „solidarității lăuntrice” între componenta socială și cea privată, devine idealul apus, rememorat zadarnic de *logos*-ul filosofilor în condițiile invaziei unui *praxis* tot mai expus hibridărilor alienante: „Principiile ce creionau idealul roman: *virtus, fides, pietas*, „virtute, credință, pioșenie”, deviză a urmașilor lui Eneas, manifestă în toate elementele și dimensiunile ei, evidențiază solidaritatea lăuntrică dintre religie și drept, dintre viața socială și cea privată. Romanitatea republicană altitudinală s-a clădit pe atare principii. Ceea ce le unește și le certifică – atunci ca și acum – este sacralul, reper suveran al ființei, orchestrând devenirea noastră.” (Ceia 2014, 24).

De altfel, reflecția lui Seneca asupra imaginii Celuilalt (a majestății „prietenului”) în oglinda „înțeleptului” și a „nebulului” este un act diagnostic al lumii sale cuprinsă de maladia reificării alterității și a reducerii la o mască schimbată oricând și oricum: „Iată, înțeleptul și nebunul apucă aici pe căi deosebite. De partea cui mă dau? În ce parte-mi poruncești să merg? Pentru unul, orice om este un prieten, pentru celălalt, prieten nu înseamnă și om; unul își face un prieten, celălalt se face el prieten cuiva.” (*ibidem*). Tristă, tulburătoare reflecție care pune față în față nu doar tipologiile acestea extreme, *înțeleptul* și *nebulul*, ci mutațiile produse într-o lume care pierde sensul real al alterității (pierde structura subiectivă, infinitudinea sacră a Celuilalt); mai dureros, această cumpănă a gândirii pare să facă trimitere la drama propriului destin, acela de a fi apărătorul omului-prieten în calitate de filosof (înțelept), în răspăr cu poziția discipolului său, împăratul-artist pentru care „prieten nu înseamnă și om”, pierderea structurii subiective determinând un cameleonism nesfârșit.

3. Ritualistica histrionului: delirul alterității (pierderea în nebunie și mască – „Ce mare artist piere!”)

În opoziție cu ritualul exersării de sine prin raportare la Celălalt, practicat de înțelept în numele unei întregi morale antice, împăratul-actor pierdut în mirajul estetic al măștii repetă, în fond, și esențializează apetența pentru alteritatea extremă, formală, a lumii imperiale, catalizând transformarea noului cod socio-cultural printr-un exces personal care îl face reprezentativ pentru această mutație. De altfel, golit afectiv de un mediu familial traumatizant, în ambianța luptelor feroce pentru putere din interiorul palatului, Nero nu numai că operează o sublimare estetică a propriului eu deja reificat (devenit, prin mecanisme de autoapărare, un altul teatral), dar, convertind totul într-o scenă de teatru și promovând un ideal de artă universal, se pune la dispoziția inconștientului colectiv într-un mod aproape mediumnic (nebulia sa este transa prin care se exprimă delirul lumii decadente romane). Dacă ritualistica histrionului constă tocmai în evadarea din limita Celuilalt, în jocul cu limita și metamorfoza acesteia (altădată înțeleasă ca reper fix), pierderea în nebunie și mască este un complex de factori trans-personali, căci delirul împăratului exprimă deliruri mai ample (acela al palatului înnebunit de fantasma puterii, acela al unei lumi excedate de forme); arheologia delirului neronian semnalează zone seismice de adâncime, mutația mentalitară produsă în contextul expansiunii imperiale răbufnind ca o magmă a cărei

incandescență atinge puncte de intensități explozive, așa cum erupe în cazuistica mai multor împărați romani deliranți. Eugen Cizek vede în histrionismul lui Nero, mai mult decât o excentricitate personală, și anume un program reformator în acord cu transformarea profundă a noii lumi: „Nero dorea în egală măsură să impună un ideal estetic în viața cotidiană a romanilor. Împăratul însuși se voia poet și actor. Și de aceea, și-a celebrat la Roma propriul triumf artistic cu toată pompa militară tradițională. Acest împărat, atât de preocupat de arta actorilor, a făcut din domnia lui o imensă scenă de teatru. Dar a mai săvârșit ceva, care pare a fi într-adevăr caracteristica fundamentală a perioadei de care vorbim. Nero s-a străduit să impună romanilor o nouă *Weltanschauung*: o mentalitate și o scară a valorilor extrem de diferite față de cele cunoscute până atunci și aflate, de altfel, de multă vreme în criză. Noul cod socio-cultural presupune o profundă reformă morală și educativă. Acest efort care tindea să-i elibereze pe romani de tabu-urile strămoșilor lor, această reformă axiologică constituie, de fapt, ceea ce înțelegem uneori prin neronism.” (Cizek 1986, 25) Oglindă a delirului generalizat decadent (deriva formelor, măștilor sociale, stilurilor de viață, credințelor etc.), nebunia neroniană este, simbolic vorbind, o figură de trecere ritualică spre altceva, spre necunoscut, reprezentare pe care Michel Foucault o reperează în imaginarul renascentist al îmbarcării nebunilor pe o corabie, Corabia nebunilor / *Stultifera navis* („Nebunul pleacă spre lumea cealaltă în luntrea sa nebună; și din lumea cealaltă vine atunci când debarcă. Această navigație a nebunului este în același timp o despărțire riguroasă și absolută Trecere. [...] El este Trecătorul prin excelență, adică prizonierul trecerii.” – Foucault 2023, 19).

Analizând dimensiunea patogenă a ambiției familiale, sociale în cazurile de psihoze, Roland Jaccard menționează un întreg curent de gândire care consideră că „nebunia ca și delincvența nu sunt, cum s-a crezut multă vreme, un cusur manifest ori inerent personalității unui actor individual (ceea ce conduce adesea la a-l atribui unei boli fizice sau mintale), ci, dimpotrivă, consecința inevitabilă a construcției ansamblurilor ori grupurilor sociale” (Jaccard 1994, 130); într-o astfel de recontextualizare, „nebulul este aspectul cel mai puțin important al sistemului nebuniei” (*ibidem*, 131). Adevărat „sistem al nebuniei” concentrat în jurul fantasmei puterii, palatul imperial este cel dintâi mediu traumatizant la care este expus individul, însăși structura familială fiind modificată, chiar mutilată, prin presiunile mediului (ordinea rivalităților, suspiciunilor, suprimărilor începe tocmai din sânul familiei). Ajuns în scena puterii printr-o serie de comploturi și crime, Nero preia în istoria sa personală nebunia sistematică precedentă pe care o propulsează apoi mecanic condus de anxietate, dezvoltând deliruri paranoide și histrionice. De aceea, parcursul său biografic, așa cum este relatat de istoricii vremii, Suetonius și Tacitus, se află sub marcajul *crimei și măștii* (Tacitus acordând prevalență mecanismului crimei, Suetonius accentuând histrionismul personalității acestuia). Ambele mărci nefaste trimit, însă, la percepția nebuniei prin relaționare cu *limita* (măsură a conceptului de *ratio*), *crima* fiind suprimarea limitei Celuilalt, *masca* implicând metamorfoza ei monstruoasă ca alteritate desubiectivată a lui Altul. Criminală sau histrionică, nebunia lui Nero reflectă

nu doar „sistemul nebuniei” palatului imperial angrenat în mania conservării puterii ca formă de supraviețuire, dar și mutația mentalitară a noii lumi centrate pe eludarea Celuilalt (dialogal, limitativ) și etalarea imaginii exotice a unui Altul (obiect spectacular în recuzita dramatică decadentă); astfel încât, acesta este actorul individual care, odată propulsat în scenă, rostește textul deja scris al epocii sale.

Crescut în absența mamei, într-un vid afectiv, în compania unui dansator și a unui bărbier ca pedagogi, copilul este predestinat simultan reificării și sublimării estetice, manieriste a obiectului de lux care devine eul proiectat în afară pentru a fi protejat. Revenirea ulterioară a mamei în poziție dominantă, supremă, fără suport emoțional, nu va face decât să transforme imaginea Celuilalt (parental) într-un invadator al interiorității, deschizând câmpul psihozei. Invadat de Celălalt de care se va apăra maniacal, paranoic, printr-o mașinărie a crimei, și autoprotejându-se prin proiectarea în mască, Nero își va lichida în primul rând anturajul familial pentru a face loc expunerii de sine narcisiace în calitate de artist; lichidarea structurii oedipiene devine condiția exprimării propriului narcisism, mai exact eul obiectificat drept un altul teatral nu își poate găsi calea împăcării cu sine decât cu prețul acestui măcel (după cum, în oglinda epocii sale, dizolvarea sistemului paternalist republican este condiția etalării chipului proteic, carnavalesc al lumii imperiale). Pe de o parte, așadar, plonjarea într-un mediu deja infestat de permanentul pericol al morții, în „situații extreme” repetitive care fac din accesul la putere condiție a supraviețuirii, constituie un prim prag al psihozei: „Când viața pare că nu are altă ieșire decât o moarte iminentă, când nicio acțiune personală nu mai permite schimbarea unui destin fără șansă, când pierderea nădejzii ucide chiar și posibilitatea de a imagina nădejdea, atunci nu-ți rămâne decât să te întorci la tine însuși, pentru a apăra prin negare această ultimă scântei de viață la care se reduce existența. Uneori este prea înspăimântător să reduci conștiința în genere la conștiința propriei ei supraviețuirii: aceasta însăși poate fi abolită. Cel care era un subiect devine atunci un lucru, insensibil la ceea ce-l lovește din afară și-l atinge dinlăuntru; și frontiera psihozei este trecută” (Jaccard, *ibidem*, 134). Un astfel de mediu extrem este palatul imperial, cu țesătura intrigilor pentru putere și viață, în care subiectul este supus prin presiuni permanente unui „act de expropriere” deoarece „psihoticul nu poate să aibă alte gânduri decât cele care i-au fost vârate în cap de altul”; el devine locul exproprierii, toate gândurile și percepțiile fiind marcate de irealitate „pentru că nu există un subiect căruia ele să-i poată fi atribuite, cu excepția celui expropriat el însuși, marcat de irealitate, de fără-loc, fără statut, fără recunoaștere”, iar „dacă *aceasta* i se întâmplă, el este teatrul, dar nu actorul, cu atât mai puțin autorul” (*ibidem*, 128). Sursa histrionismului neronian și a estetizării universale („Tot pământul cultivă arta”, ar fi afirmat împăratul-artist după mărturia lui Suetonius – 1958, 261) este o deformare psihotică generată atât de factori personali (genetici) cât și de factori socio-politici ambientali, de sistemul represiv al nebuniei din culisele palatului. Pe de altă parte, „eșecul întâlnirii cu Celălalt” familial, matern (Jaccard, *ibidem*, 137) determină un sindrom persecutoriu care programează mașina supraviețuirii prin crimă, despre care

tot Suetonius menționează: „A început paricidele și crimele cu moartea lui Claudius, de al cărui sfârșit, dacă nu este el autorul principal, în tot cazul n-a fost străin, ceea ce de altfel nici nu ascundea, căci avea obiceiul să laude, numind cu expresie greacă „hrană a zeilor”, ciupercile cu care otrăvise pe Claudiu.” (*ibidem*, 246); „N-a fost nici un fel de legătură careia să nu-i fi pus capăt printr-o crimă.” (*ibidem*, 256).

Dimensiuni ale unei personalități malformate, *crima* și *masca* guvernează ordinea discursului biografic la Tacitus și Suetonius, traducând dinamica patologică a suprimării Celuilalt și a proiectării de sine în Altul, instanțe care, dincolo de angrenajul scenei palatului, oglindesc deplasări mentalitare profunde: „Prima crimă cu care începe noul principat a fost moartea lui Iunius Silanus, proconsulul Asiei” – menționează Tacitus (1995, 332), situând regimul lui Nero sub semnul crimei; „Destul de tânăr, înainte chiar de a ieși din vârsta copilăriei, a luat în mod regulat parte ca actor la jocurile de circ și la jocurile troiene, câștigând simpatia publicului.” – consemnează Suetonius (1958, 237), plasând atât începutul, cât și sfârșitul împăratului sub efigia histrionismului (replica de dinaintea morții, „Ce mare artist pierel”, relevă propria sa proiecție destinală). Deși discursuri simultane, lichidarea Celuilalt subiectiv, formativ (familia și, finalmente, însuși profesorul Seneca, figură cu încărcătură paternă), respectiv autoetalaarea narcisiacă prin masca artistului dobândesc preponderență în perspectiva celor doi istorici latini în funcție de nivelul lecturii biografice (Tacitus urmărind în principal mecanismul politic, Suetonius oferind îndeosebi o descifrare a psihologiei acestuia). De altfel, o serie de gelozii și rivalități, amenințări și anxietăți propulsează mecanica subiectivă a crimei (uciderea lui Britanicus este efectul stârnirii geloziei de către Agripina, dar și a pericolului opțiunii politice pentru el, după cum uciderea Agripinei este accelerată de sufocarea afectivă pe care chiar ea o crează prin cunoscutul episod incestuos). Seismograf al unor astfel de jocuri emoționale extreme, practicate în mediul palatului imperial din nevoia accederii la putere), Nero devine un fel de vehicul al tuturor convulsiilor subiective pre-existente, iar începutul pacifist al domniei nu este decât o încercare de reprimare a conflictelor psihice induse de mediu: „De altminteri, după ce s-a terminat cu simularea îndurerării, Nero, venind în senat și vorbind despre autoritatea senatului și despre asentimentul armatei, a afirmat că el are îndrumări și exemple de bună conducere a imperiului, că tinerețea lui n-a fost întinată de războaie civile sau de certuri domestice, că nu aduce cu el nici ură, nici jigniri suferite nici dorință de răzbunare.” (Tacitus, *ibidem*, 334). În pofida eforturilor inițiale de reprimare a maculatului și de camuflare sub imaginea imaculatului, forța cu care se va propaga nebunia criminală neroniană este oglinda sistemului precursor interiorizat și zadarnic reprimat, căci acesta debordează personalitatea fragilă a împăratului (deja vidată afectiv). Dacă spaima de Celălalt (imediat, familial, concurent) generează mecanismul crimei, pe măsură ce se produce eliberarea de figura lui limitativă erupe masca alterității reificate a unui mereu Altul specifică histrionului. Tacitus menționează că, după lichidarea propriei mame, histrionismul lui Nero (reflectat și în sexualitatea sa orgiastică, polimorfă) se manifestă fără opreliști: „Atunci, mândru și biruitor asupra servilismului tuturor, Nero urcă pe Capitoliu, aduse mulțumiri zeilor, și apoi se lăsă în

voia tuturor pasiunilor, pe care, greu strunite, din respect pentru mama lui, oricum ar fi fost ea, le amânase. O veche dorință a lui era să conducă un car de curse în arenă, iar alta, nu mai puțin nedemnă, să cânte acompaniindu-se cu citera, ca la teatru.” (*ibidem*, 377). Discursuri simultane, „crimele” și „distracțiile” dau curs hemoragiei iraționalului dezlănțuit tocmai prin dereglarea raportului cu limita (căderea din limitația Celuilalt care asigură ordinea rațiunii / *ratio*), făcând din excesul tragic o marca a regimului neronian (dar și a epocii) pe care tragedia lui Seneca o înregistrează cu mare precizie și finețe („Nero nu înceta cu crimele nici măcar în timpul distracțiilor, când asista la spectacolul lui Vatinius.” – *ibidem*, 425).

Voyeurismul împăratului, despre care relatează Suetonius, este, de fapt, simptomul tuturor malformărilor care i-au marcat destinul (dinlăuntrul mediului familial și de dincolo de acesta, dintr-o lume aflată în dezintegrare) și care fac din Nero un „expropriat el însuși, marcat de irealitate, de fără-loc, fără statut, fără recunoaștere”, „teatrul” redus la suprafața privirii spectaculare (potrivit cazuisticii analizate de Roland Jaccard): „Căci foarte rar stătea la locul lui de onoare, ci culcat în cabină privea prin niște ferestruici, iar mai târziu obișnuia să privească de la tribuna deschisă fiind complet descoperit.” (Suetonius, *ibidem*, 240). Deplasat dinlăuntrul propriului psihic (obiectificat) într-un non-loc, împăratul percepe lumea ca un spectacol în care el însuși devine actor, un fel de obiect central de lux, întrucât ceea ce reține din ipostaza actricească nu este substanța emoțională a întrupării personajului, ci veșmântul, ornamentația, aplauzele și fastul (tot Suetonius menționează că ceea ce îl atrăgea pe acesta în relația cu teatrul era câștigarea aplauzelor și premiarea). Dintr-un astfel de loc obscur, din culisele palatului din care comanda asasinatelor, privirea fostului elev a urmărit cu aceeași răceală bolnavă, prin mesagerii trimiși să execute și să raporteze detaliat (să descrie tabloul), moartea profesorului său, Seneca: „După ce acest răspuns i-a fost raportat lui Nero de tribun, de față fiind Poppaea și Tigellinus, cei mai intimi sfetnici ai lui într-o cruzime, împăratul l-a întrebat dacă Seneca se pregătește de o moarte voluntară. Atunci, tribunul a afirmat că n-a remarcat nici un semn de frică, nimic trist în vorbele sau pe fața lui.” (Tacitus, *ibidem*, 441). Luciditatea cu care Seneca își privește în față moartea (poticnită, lentă, chinuitoare, potrivit lui Tacitus) și formalismul privirii desubiectivate a asasinului Nero, așadar, privirea supra-rațională a înțeleptului și privirea artificială a histriionului căzut în arcele nebuniei sunt mărcile celor două lumi în confruntare: lumea rațiunii structurante, a solidarităților organice care făceau din Cetate un cosmos, *versus* lumea destructurată, a slăbirii legăturilor comunitare, a fluidizării și metamorfozelor cadrelor rațiunii până la dizolvarea în irațional, în nebunia spectaculară a jocului de forme și măști.

Confruntare de graniță, întâlnirea destinală dintre Seneca și Nero este chiar pragul acestei mutații care a dus Cetatea la antipod (Anti-Cetatea), implicând deplasări mentale profunde corelative restrukturării percepției alterității. Contaminarea Celuilalt peratologic (care asigurase buna orânduire republicană, în plan comunitar și personal, guvernarea Cetății și guvernarea de sine) sub influența alterității radicale a

unui Altul complet necunoscut, indigerabil, specific lumii imperiale, se realizează printr-o dublă mișcare: din figură familiară, cu rol diriguitor și formator, Celălalt devine amenințător, împrumutând chipul stranietații și străinătății lui Altul; totodată Celălalt împrumută de la Altul aspectul obiectificat, estetizat, de simplă formă sau mască în locul suportului subiectiv viu. Pe fondul acestor reconfigurări de lumi, suprimarea magistrului de către discipolul acaparator de mirajul spectacularului și al nebuniei înscenate ca spectacol (voluptatea histrionismului) oglindește declinul ordinii clasice sub invazia nomadismului delirant al decadenței imperiale.

Bibliografie:

- Baudrillard, Jean, Guillaume, Marc. 2002. *Figuri ale alterității*. Traducere de Ciprian Mihali. Pitești. Editura Paralela 45.
- Borie, Monique. 2007. *Fantoma sau îndoiala teatrului*. Traducere de Ileana Littere. Iași. Editura Polirom.
- Ceia, Valy. 2014. *Reflexivitate și acțiune în literatura latină*. Brăila. Editura Istros a Muzeului Brăilei.
- Cizek, Eugen. 1998. *Mentalități și instituții politice romane*. Traducere de Ilieș Câmpeanu. București. Editura Globus.
- Cizek, Eugen. 1986. *Secvență romană*. Traducere de Sanda Chiose Crișan și Constantin Crișan. București. Editura Politică.
- Deac, Ion. 2003. *Ontologia subiectivității*. București. Editura Paideia.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Félix. 2008. *Anti-Oedip. Capitalism și schizofrenie*. Traducere de Bogdan Ghiu. Pitești Editura Paralela 45.
- Foucault, Michel. 2004. *Hermeneutica subiectului*. Traducere de Bogdan Ghiu. Iași. Editura Polirom.
- Foucault, Michel. 2023. *Istoria nebuniei în epoca clasică*. Traducere de Mircea Vasilescu. București. Editura Trei.
- Guțu, Gheorghe. 2021. *Lucius Annaeus Seneca. Viața, timpul și opera morală*. București. Editura Humanitas.
- Jaccard, Roland. 1994. *Nebunia*. Traducere de Olimpia Berca. Timișoara. Editura de Vest.
- Jalobeanu, Dana. 2022. *Spectacolul filozofiei. Cum citim scrisorile lui Seneca*. București. Editura Humanitas.
- Leader, Darian. 2016. *Ce este nebunia?* Traducere de Smaranda Nistor. București. Editura Trei.
- Lévinas, Emmanuel. 1999. *Totalitate și infinit. Eseu despre exterioritate*. Traducere de Virgil Ciomoș. Iași. Editura Polirom.
- Seneca. 2020. *Scrisori către Luciliu*. Traducere și note de Gheorghe Guțu. București. Humanitas.
- Suetonius. 1958. *Doisprezece cezari*. Traducere de David Popescu și G. V. Georoc. București. Editura Științifică.
- Tacitus, Cornelius. 1995. *Anale*. Traducere de Gheorghe Guțu. București. Editura Humanitas.
- Tonoiu, Vasile. 1995. *Omul dialogal*. București. Editura Fundației Culturale Române.
- Wilson, Emily. 2016. *Seneca. Istoria unei vieți*. Traducere de Alexandru Suter. București, Editura Seneca Lucius Annaeus.

Carmen FENECHIU | *Peregrinis verbis utendo:*
(Universitatea „Babeș-Bolyai” | **Dificultăți în traducerea**
din Cluj-Napoca ¹) | **lui Suetonius**

Abstract: (*Peregrinis verbis utendo: Difficulties in translating Suetonius*) Language plays an essential role in Suetonius' *De vita Caesarum*, being an integral part of the characterization of the emperors and their era. This fact is extremely significant in the presentation of the personality, habit, and culture of the first emperor. Suetonius quotes numerous times, both in *Divus Augustus* and in the biographies of other emperors, such as Tiberius or Claudius, words said or written by him, preserving, and transmitting the Greek words used by Augustus. The Greek language has an important role throughout the story, appearing also in the authorial voice narrating various episodes related to Octavian Augustus. Difficulties arise, however, in conveying this extremely personal prose style of Suetonius, more precisely, in translating the bilingualism attested by the original text into another language. The paper's purpose is, therefore, to examine how are translated into Romanian the passages concerning Augustus in which Greek words, phrases or verses appear embedded in the Latin text. Two Romanian translations are considered: one by David Popescu and C. V. Georoc (published in 1958, reprinted in 2005), the other by Gheorghe Ceașescu (published in 1998, reprinted in 2000). The analysis reveals how these situations are resolved by the translators and how, in many passages, the wordplay between Latin and Greek disappears, the richness and the individuality of the original work being lost in translation. The paper also proposes some possible solutions that would allow the transfer of the instances of code-switching between Latin and Greek in the Romanian translation, thus preserving the spirit of the original text.

Keywords: *Suetonius, translation, Latin language, Greek language, Romanian language.*

Rezumat: Limba joacă un rol esențial în Suetonius, *De vita Caesarum*, fiind parte integrantă a caracterizării împăraților și a epocii acestora. Acest fapt este extrem de pregnant în prezentarea personalității, comportamentului și culturii primului împărat. Suetonius citează de numeroase ori, atât în *Divus Augustus*, cât și în biografiile altor împărați, precum Tiberius sau Claudius, cuvinte spuse sau scrise de acesta, caracteristică fiind păstrarea și transmiterea cuvintelor grecești folosite de Augustus. Limba greacă are un rol important de-a lungul relatării, regăsindu-se și în vocea auctorială narând diferite episoade referitoare la Octavianus Augustus. Dificultăți apar însă la traducerea acestui stil extrem de personal al lui Suetonius, la transpunerea bilingvismului atestat de textul original în altă limbă. Tocmai de aceea comunicarea își propune să examineze cum sunt traduse în română pasajele privitoare la Augustus în care apar în textul latin cuvinte, expresii sau versuri grecești. Sunt luate în considerare două traduceri românești, cea a lui David Popescu și C. V. Georoc (apărută în 1958, republicată în 2005) și cea a lui Gheorghe Ceașescu (publicată în 1998, republicată în 2000), urmărind cum sunt rezolvate de traducători aceste situații și cum, în multe pasaje, jocul dintre limba latină și cea greacă dispare, bogăția și individualitatea lucrării originale pierzându-se în traducere. Articolul propune și câteva posibile soluții care să permită transpunerea în traducere a situațiilor de schimbare a codului lingvistic între latină și greacă, păstrându-se astfel spiritul textului original.

¹ *Erratum:* Dintr-o regretabilă eroare, în volumul ediției precedente afilierea instituțională a autoarei apare greșit ca fiind Universitatea din București; ea este Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

Cuvinte-cheie: *Suetonius, traducere, limba latină, limba greacă, limba română.*

Considerații preliminare.

Deoarece comunicarea se situează la interferența a trei teme dificile și complexe în studiile clasice, bilingvism, schimbare de cod lingvistic, traducere, am considerat util, înainte de a analiza câteva pasaje din textul suetonian și versiunile lor românești, a indica anumite delimitări din literatura de specialitate ale termenilor utilizați, dar și a oferi câteva considerații generale privind folosirea limbii grecești în *De vita Caesarum*, bilingvismul lui Augustus, așa cum transpare din această lucrare, și modalitățile posibile de traducere a textelor ce conțin schimbări de cod lingvistic.

Întrebuințarea repetată a limbii grecești și integrarea ei în propozițiile sau frazele latine, mai ales în primele biografii, care sunt mai complexe și mai elaborate, reprezintă una dintre particularitățile marcante ale prozei suetoniene, care atras constant atenția și interesul cercetătorilor. Chiar și în lucrări generale consacrate literaturii latine, unde doar câteva pagini sunt dedicate lui Suetonius, este menționată și se încearcă explicarea acestei caracteristici a stilului autorului latin. Astfel, utilizarea limbii grecești este pusă pe seama documentației de care se servește autorul, precum și a stilului de a scrie simplu și direct propriu lui Suetonius, dar și a lipsei lui de interes față de unitatea textului, precum face Francis Goodyear: “Being unconcerned about unity of texture, he can dispense with the art of paraphrase and admit, without embarrassment, any quotations large or small, including Greek.” (Goodyear 1982: 663). În monografia sa dedicată lui Suetonius, Andrew Wallace-Hadrill consideră însă că folosirea limbii grecești se explică prin faptul că acest autor latin este mai degrabă un învățat, un cărturar, decât un istoric propriu-zis, precizând:

“Three particular features point to the scholar rather than the historian: the inclusion of technical vocabulary, the admission of a foreign language (Greek), and the verbatim citation of documents. (...) A high proportion of his technical terms are Greek words transliterated; he cites single words and phrases of Greek where they represent *ipsissima verba*; he cites letters of Augustus which, like those of Cicero, frequently seek the *mot juste* in Greek; and his text is peppered with citations of Greek verse, whether from Homer and tragedy or from popular pasquinades.” (Wallace-Hadrill 2004: 20).

Mai multe articole au fost, de asemenea, consacrate acestui subiect, analizând, de exemplu, sursele citatelor grecești (Townend 1960) sau maniera în care s-a făcut transmiterea pasajelor grecești și alterările la care au fost supuse în manuscrisele medievale (Rollo 2019). O categorie specială o reprezintă studiile care cercetează relația pe care o au împărații cu limba greacă și cum se reflectă această relație în biografiile suetoniene (Kaimio 1979, îndeosebi în capitolul intitulat “The Roman

Emperors and the Greek Language”; Birch 1981; Dubuisson 2002; Rochette 2015; Elder, Mullen 2019, mai ales în capitolul 5).

Atitudinea generală a aristocrației romane, așadar și a împăraților, este, după cum rezultă și din biografiile lui Suetonius, ambivalentă față de limba și cultura greacă. De exemplu, Tiberius, deși stăpânea foarte bine limba greacă, se ferea să o folosească în contexte publice și politice, ajungând până într-acolo încât să-și ceară iertare pentru recurgerea la grecescul *monopolium*, numindu-l „cuvânt străin” (*verbum peregrinum*), sau încât să considere că trebuie înlocuit cu un cuvânt latin termenul grecesc ἔμβλημα ce apărea într-un decret al senatului:

Tib. LXXI: Sermone Graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est abstinuitque maxime in senatu; adeo quidem, ut monopolium nominaturus veniam prius postularet, quod sibi verbo peregrino utendum esset. „În ceea ce privește limba greacă, deși de altminteri era gata de a o folosi și era fluent, totuși nu o utiliza în orice împrejurare și se abținea mai ales în senat, până într-atât încât, mai înainte de a întrebuița cuvântul «monopolium», să ceară iertare că trebuie să recurgă la un cuvânt străin.”

Aceeași ezitare de a utiliza pretutindeni și oricând limba greacă este întâlnită și la Augustus, care evita, conform lui Suetonius, să vorbească sau să compună în greacă, chiar dacă era posibil în studiile grecești:

Aug. LXXXIX. 1. Ne Graecarum quidem disciplinarum levioere studio tenebatur. In quibus et ipsis praestabat largiter (...); non tamen ut aut loqueretur expedite aut componere aliquid auderet; nam et si quid res exigere, Latine formabat vertendumque alii dabat. Sed plane poematum quoque non imperitus, delectabatur etiam comoedia veteri et saepe eam exhibuit spectaculis publicis. „Era preocupat în egală măsură și de studiile grecești, în care se distingea foarte mult (...); dar totuși nu într-atât încât să vorbească cu ușurință sau să îndrăznească să compună ceva; căci, dacă situația o cerea, scria în latină și pune pe altul să traducă. Era departe de a fi necunoscător al poemelor grecești, îi plăcea comedia veche și adesea o reprezenta în spectacole publice.”

Pasajul anterior a fost interpretat și comentat ca o dovadă a faptului că Augustus ar fi fost nesigur pe cunoștințele sale de greacă, ceea ce ar fi însă în contradicție cu restul informațiilor oferite de biograf, mai multe episoade indicând clar foarte bunele competențe ale împăratului în ceea ce privește elina, precum și frecvența ei utilizare în diverse situații. În articolul său, intitulat *Suétone et le bilinguisme des Julio-Claudiens*, Bruno Rochette arată că în pasajul citat mai sus se afirmă doar că lui Augustus îi dispăcea să se exprime spontan în greacă, fără a se nega sau diminua cunoștințele de greacă ale împăratului, și conchide:

« Il est hors de question de ne pas reconnaître à Auguste une égale compétence en grec et en latin. (...) Pour comprendre le bilinguisme à Rome, la notion de “choix de langue” est importante. Un Romain choisit le grec ou le latin non de façon aléatoire ou au gré de ses fantaisies, mais selon la situation dans laquelle il se trouve. Si un Romain utilise le grec dans son jardin privé, avec ses proches, il préférera le latin sur le forum ou dans la curie. Enfin, des raisons politiques peuvent expliquer pourquoi Auguste ne souhaitait pas passer pour un homme tourné vers la Grèce. (...) Il ne faut pas oublier que le grec est ambivalent à Rome : il fascine, mais fait peur à la fois. » (Rochette 2015: 161)

Definirea bilingvismului fiind variată și variabilă, în examinarea competențelor lingvistice ale lui Augustus, oglindite în biografia suetoniană, am avut ca reper definiția lui James Adams, care consideră ca fiind definitorie pentru bilingvism mai ales performanța pozitivă, capacitatea de a vorbi și de a scrie în cea de-a doua limbă:

“bilingual competence can only be seriously examined through examples of positive performance in a second language. But what does ‘performance’ mean? The skills deployed by a language user (including a bilingual) may be said to fall into four types, listening, reading, speaking, and writing. Listening and reading are passive, speaking and writing active, and it is to the last two, as the positive skills, that attention should ideally be directed.” (Adams 2003: 5-6).

Plecând de la această definiție și având în vedere multipla și variata folosire a limbii grecești întâlnită în portretizarea lui Augustus, devine evident faptul că biografia aduce la lumină imaginea unui împărat bilingv, care poate utiliza în manieră adecvată, creativă și oportună limba greacă, atât scris, cât și oral. Vorbitorii bilingvi sunt caracterizați, pe de altă parte, și de întrebuițarea amestecată a celor două limbi în cadrul aceleiași convorbiri sau de tendința de a trece de la o limbă la alta în interiorul aceluiași text scris. Această trecere de la o limbă la alta în cadrul unui enunț, denumită de specialiști „schimbare de cod lingvistic” sau „schimbare a codului lingvistic” (engl. code-switching), este documentată în biografiile lui Suetonius mai ales referitor la Augustus, atât la nivel oral, prin redarea unor convorbiri sau a unor expresii des rostite de împărat, cât și la nivel scris, prin citarea unor fragmente din scrisorile acestuia. Schimbarea între latină și greacă poate avea loc în cadrul aceleiași propoziții, dar și în cadrul mai larg al unei fraze sau al unui grup de fraze, cuvintele grecești fiind transliterate uneori cu litere latine, de multe ori fiind însă notate cu litere grecești. Aceste schimbări ale codului lingvistic sunt întrebuițate de Suetonius ca o manieră de caracterizare și individualizare a lui Augustus, dar ele sunt adesea întâlnite și în vocea naratorului, reliefând bilingvismul autorului însuși și evidențiind stilul său personal de a scrie biografie. Schimbările de cod în epistolele reproduse de Suetonius au fost în detaliu studiate de Olivia Elder și Alex Mullen în capitolul 5 (“The Language of Letters and Beyond: Greek in Suetonius’ Biographies”) al cărții lor dedicat epistolografiei

bilingve, la începutul lucrării fiind oferită o definiție precisă a schimbării de cod lingvistic, precum și o utilă diferențiere a sa de împrumut:

“Code-switching in writing can be defined as the switch from one language to another within a single text, comparable to the definition of spoken code-switching as the use of more than one language within the same conversation or sentence. (...) Code-switching is characterized by its use by bilinguals and its relative spontaneity (or, perhaps better, in the written medium, its flexibility and lack of fixedness), whereas ‘borrowing’ designates forms incorporated into the receiving language and used by monolinguals.” (Elder, Mullen 2019: 7)

Diferența dintre schimbarea de cod, caracterizată prin utilizarea sa de către persoane bilingve, și împrumut, în cazul căruia persoana care folosește cuvântul nu stăpânește limba respectivă, se va dovedi utilă și în înțelegerea portretului lui Augustus schițat de Suetonius. Pe baza textului suetonian și a ceea ce a fost definit ca bilingvism și schimbare de cod lingvistic se poate observa că, în ceea ce privește limba greacă, biograful oferă imaginea unui Augustus bilingv, capabil să întrebuințeze creativ elina (creează cuvinte noi, compune versuri adecvate contextului) și dispus la amestecarea cuvintelor, expresiilor sau citatelor grecești în enunțurile latine.

Introducerea unei a treia limbi în această ecuație a textelor clasice ce atestă schimbări de cod lingvistic, determinată de transferul textelor într-o limbă modernă, creează noi dificultăți. Necesitatea traducerilor din limbile clasice este însă evidentă în societatea actuală, în care numărul cititorilor având acces direct la original este scăzut; pentru o mare parte din contemporani, fără traduceri, literatura greacă și cea latină ar deveni inaccesibile. Ambele versiuni românești pe care le-am avut în considerare sunt de bună calitate și corecte, mai exactă și mai apropiată de original fiind traducerea lui Gheorghe Ceașescu, în timp ce traducerea lui David Popescu și C. V. Georoc, publicată cu peste șase decenii în urmă, are un iz ușor arhaic, care îi conferă un farmec aparte. Probleme apar însă în ambele traduceri la transferul pasajelor suetoniene care atestă în textul original schimbări de cod lingvistic între latină și greacă, sarcina traducătorilor fiind complicată prin adăugarea unei a doua limbi sursă (o limbă sursă secundară), și anume, limba greacă. Ținând cont de aceste dificultăți, cercetători și traducători au încercat să găsească cele mai bune soluții, astfel încât textul țintă să reflecte jocul dintre cele două limbi sursă din original. De exemplu, Madeleine Strong Cincotta consideră că există doar patru soluții posibile pentru traducerea acestui tip de texte:

“There are, of course, only four possible solutions:

- 1) make no distinction between the two different source languages and keep the entire text in the same target language,
- 2) keep the transfer in the original source language, i.e. the original second source language,
- 3) use a slang or colloquial form of the main target language,

4) find another language or dialect, i.e. a "second" target language for the passage.” (Cincotta 1996: 2-3)

Discutând opțiunile propuse de Madeleine Strong Cincotta și plecând de la cea de-a doua soluție, Ulises Franco Arcia găsește o rezolvare inedită și inteligentă pentru a traduce în spaniolă povestirea *Strictly Professional* scrisă de Francisco Ibáñez-Carrasco, soluție pe care o discută și o prezintă într-un articol publicat în anul 2012, căreia îi dă numele de “mirror-effect translation”. Povestirea este scrisă în engleză (limba sursă principală), dar cu dese schimbări de cod lingvistic înspre spaniolă (limba sursă secundară), în timp ce în traducerea sa limba principală este spaniola (limba țintă principală), iar schimbările de cod se fac înspre engleză (limba țintă secundară); după cum notează însă Franco Arcia „this strategy could be used only when the second source language of the source text is the principal target language of the target text.” (Franco Arcia 2012: 78).

Din păcate, soluția lui Franco Arcia nu este aplicabilă traducerii în română a textului lui Suetonius, deoarece apare, după cum am menționat deja, o a treia limbă, dar cele patru soluții propuse de Cincotta, precum și cele două versiuni românești constituie puncte de plecare și de reper în analiza pasajelor și în formularea unor propuneri de traducere.

Text original și traduceri românești. Probleme în transpunerea schimbării de cod lingvistic și sugestii de traducere.

Textul latin citat în cadrul acestei comunicări este cel al ediției Loeb, Suetonius, *Lives of the Caesars*, în două volume (Suetonius 1913 – volumul I, Suetonius 1914 – volumul II), dar am consultat și o reeditare a ediției lui Maximilian Ihm, publicată inițial în 1907, la editura Teubner (Suetonius 2003). În ceea ce privește versiunile românești, nu am fost luat în considerare traducerea ieșită din uz a lui Gavriil I. Munteanu, care a apărut la Brașov în anul 1867, sub denumirea *Viatia a XII imperatori*, ci am avut în vedere cele două traduceri care sunt utilizate și citite până în prezent, după cum dovedesc și reeditările lor. Cea dintâi dintre traducerile citate și analizate a fost publicată inițial în 1958, la București, de Editura Științifică, fiind semnată de David Popescu și C. V. Georoc, și are titlul *Viețile celor doisprezece Cezari*. Această versiune a fost retipărită, doar cu schimbarea grafiei lui î în interiorul cuvintelor, în anul 2005, la București, de Editura 100+1 Gramar. Cea de-a doua traducere este semnată de Gheorghe Ceaușescu, fiind intitulată tot *Viețile celor doisprezece Cezari*; a fost publicată în anul 1998 la editura RAO și reeditată în anul 2000 de aceeași editură. Fragmentele citate provin, în cazul ambelor traduceri, din prima ediție, nu din cea retipărită: astfel, versiunea Popescu, Georoc are în vedere ediția din 1958 (Suetonius 1958), în timp ce pentru versiunea Ceaușescu am recurs la ediția din 1998 (Suetonius 1998).

După cum am amintit deja, pasajele conținând schimbări de cod lingvistic sunt mai numeroase în portretizarea primului împărat, Augustus, ele fiind atestate atât în biografia dedicată acestuia, cât și în biografiile altor împărați. În partea consacrată vieții lui Tiberius, de exemplu, Suetonius citează fragmente din scrisorile lui Augustus către acesta conținând expresii grecești, precum și un citat din Homer (*Tib.* XXI.4-6.). La fel se întâmplă și în biografia lui Claudius, unde autorul reproduce fragmente din trei scrisori ale lui Augustus către Livia ce discută atitudinea pe care familia imperială ar trebui să o aibă față de Claudius (*Cl.* IV). Chiar și în relatarea vieții lui Galba, un împărat din afara dinastiei iulio-claudiene, sunt transmise cuvintele grecești prin care Augustus prezisese domnia acestuia (*Gal.* IV.1. καὶ σὺ τέκνον τῆς ἀρχῆς ἡμῶν παραπρώξῃ „și tu, copile, vei gusta puțin din puterea noastră”).

Atenția pe care Suetonius o acordă cuvintelor rostite sau scrise de Augustus îl determină pe scriitor să înregistreze nu doar cuvintele grecești folosite de împărat, ci să consemneze, în două pasaje, și termeni din alte limbi străine: unul ebraic și unul hispanic. Aceste două situații nu constituie însă schimbări de cod lingvistic, ci, conform definiției anterioare, împrumuturi din alte limbi. În cazul primului pasaj, cuvântul „sabat” era probabil destul de cunoscut contemporanilor lui Suetonius încât să nu necesite explicații, el apărând citat în cadrul unui fragment ce redă o scrisoare a lui Augustus către Tiberius:

Aug. LXXVI.2. *Et rursus: "Ne Iudaeus quidem, mi Tiberi, tam diligenter sabbatis ieiunium servat quam ego hodie servavi, qui in balineo demum post horam primam noctis duas buccas manducavi prius quam ungui inciperem."*

LXXVI „Din scrisorile lui sînt aceste cuvinte..... Și iarăși: „Nici un evreu n-ar fi postit sabbatul cu atîta scrupul, dragă Tiberius, cum am postit eu azi; căci numai după prima oră din noapte am înghițit două îmbucături în baie, înainte de a mă unge după îmbăiere.” (Suetonius 1958: 95)

76.2. „Și în alta (i.e. scrisoare): „dragul meu Tiberius, nici măcar un iudeu în timpul sabbatului nu respectă atît de strict postul, cum am făcut eu astăzi; căci doar la băi am mîncat două înghițituri înainte de a începe masajul.” (Suetonius 1998: 97)

Cei doi traducători ai versiunii din 1958 introduc o notă la cuvântul „sabat”, care precizează înțelesul acestuia: „Sabbatul, sîmbătă, zi de sărbătoare săptămînală la evrei, cînd ei nu posteau, dar se abțineau de la orice fel de muncă.” (Suetonius 1958: 395), ambele versiuni păstrînd ca atare termenul în traducere, fără ghilimele, el fiind destul de familiar și cititorilor români.

Cuvântul hispanic *dureta* însă, fiind un *hapax legomenon*, este însoțit în textul latin de indicații metalingvistice (*Hispanico verbo*), după cum se poate constata din fragmentul citat:

Aug. LXXXII.2. *At quotiens nervorum causa marinis Albulisque calidis utendum esset, contentus hoc erat ut insidens ligneo solio, quod ipse Hispanico verbo duretam vocabat, manus ac pedes alternis iactaret.*

LXXXII „Cînd era obligat să folosească pentru nervi apă de mare sau băi calde de Albula, era mulțumit să se așeze pe un scăunel de lemn, pe care el îl numea cu cuvîntul spaniol „dureta”, și să-și miște alternativ mîinile și picioarele.” (Suetonius 1958: 98)

82.2. „Ori de cîte ori starea lui nervoasă îi impunea băi de mare sau la apele termale de la Albula, se mulțumea să se așeze pe un scaun de lemn, pe care-l numea el însuși cu un cuvînt hispanic „dureta”, și să-și zvîrle alternativ mîinile și picioarele în apă.” (Suetonius 1998: 99).

În traduceri românești, cuvîntul „dureta” este transferat *tale quale*, fiind însoțit de precizarea originii tradusă din latină („cuvînt spaniol”, „cuvînt hispanic”) și pus între ghilimele pentru a-i marca caracterul străin.

Dacă în cele două cazuri citate anterior, de împrumuturi, caracterul străin al cuvintelor este vizibil atît în limba latină, cît și în cele două traduceri, în cazul schimbărilor de cod lingvistic între latină și greacă din textul original, situația nu este atît de clară. După cum se va vedea din următoarele pasaje selectate spre analiză, în majoritatea situațiilor, nimic din traduceri române nu lasă să transpară faptul că în originalul latin își face simțită prezența și limba greacă. Schimbările de cod lingvistic înspre greacă atestă atît cuvinte singure, cît și sintagme, expresii sau chiar citate din autori greci, precum Homer sau Euripide. Astfel, pentru a indica și caracteriza ce fel de comandant militar era Augustus, Suetonius consemnează trei expresii des utilizate de împărat, primele două fiind citate în greacă, cea de-a treia în latină:

Aug. XXV.4. *Nihil autem minus perfecto duci quam festinationem temeritatemque convenire arbitrabatur. Crebro itaque illa iactabat: σπεῦδε βραδέως· ἀσφαλῆς γάρ ἐστ'ἀμείνων ἢ θρασὺς στρατηλάτης et: “sat celeriter fieri quidquid fiat satis bene.”*

XXV „Socotea că nimic nu prejudiciază mai mult unui comandant desăvîrșit, decît graba și semeția. De aceea, repeta deseori: „Grăbește-te încet” și „Mai bine cu un șef prudent, decît cu unul îndrăzneț” sau „Ceea ce se face bine, se face destul de repede”.” (Suetonius 1958: 65)

25.4. „Era de părere că un general desăvîrșit nu trebuie să fie nici grăbit, nici temerar. De aceea repeta întruna: „grăbește-te încet!” Și „un conducător trebuie să fie mai mult prudent decît temerar” (Euripide, Fenicienele, 599), și „faci destul de repede ceea ce faci bine”.” (Suetonius 1998: 69-70)

După cum se poate observa, versiunile românești adoptă prima soluție¹ dintre cele patru considerate ca posibile de M. Cincotta și nu fac nicio deosebire între cele două limbi sursă, latină și greacă, ambele fiind traduse prin aceeași limbă țintă, română. Aceasta este, desigur, soluția cea mai simplă, dar și cea care transmite cel mai puțin cititorului din complexitatea textului original. De altfel, după cum notează și Cincotta: “Most translators would try to avoid the first and obviously easiest solution because clearly, if there was a code-switch in the source text, something will be lacking in the translation if no such code-switch occurs.” (Cincotta 1996: 3). Se mai pot face următoarele două observații cu privire la versiunile românești ale acestui paragraf. Traducerea din 1958 a lui Popescu și Georoc introduce următoarea notă de final la „Grăbește-te încet!”: „Grăbește-te încet = *festina lente*” (Suetonius 1958: 389), care însă mai mult încurcă decât ajută cititorul, pentru că lasă să se înțeleagă că în textul original această zicală ar fi fost notată în latină. Gheorghe Ceaușescu, în schimb, identifică și include în traducere, între paranteze, sursa grecească a celei de-a doua expresii, indicând că citatul provine din *Fenicielele* lui Euripide, ceea ce este mai util cititorului român oferindu-i acestuia oportunitatea de a întrezări puțin din cultura greacă a lui Augustus și din familiaritatea acestuia cu literatura elină.

A doua soluție dintre cele propuse de Cincotta este păstrarea celei de-a doua limbi sursă, prin utilizarea căreia se poate face următoarea propunere de traducere: „Considera însă că nimic nu este mai puțin potrivit unui conducător desăvârșit decât graba sau nehibzuința. Și astfel repeta adesea acestea: «σπεῦδε βραδέως», «ἀσφαλῆς γάρ ἐστ’ ἀμείνων ἢ θρασὺς στρατηλάτης» și «Se face destul de repede orice se face destul de bine».” Această versiune nu pare să fie însă cea mai potrivită în contextul actual, în care cunoașterea limbii grecești vechi nu este foarte răspândită. Dacă se adoptă, așadar, această soluție devin absolut necesare note de final sau, mai degrabă, note de subsol care să ofere traducerea română a expresiilor grecești.

A treia sugestie a lui Madeleine Strong Cincotta, care se referă la folosirea argoului sau a unei forme colocviale a limbii țintă, nu se potrivește contextului, mai precis, nu reflectă relația pe care o avea limba greacă, ca limbă de cultură și de prestigiu, cu latina. O posibilă încercare ar consta în întrebuițarea jargonului, înțeles cu sensul de „limbaj specific anumitor categorii sociale, care reflectă dorința celor ce-l vorbesc de a se distinge de masa mare a vorbitorilor și care se caracterizează prin abundența cuvintelor și expresiilor pretențioase, de obicei împrumutate din alte limbi” (donline.ro, s.v. „jargon”), ceea ce ar duce la o traducere în care cuvinte englezești, deja des atestate în limbajul curent, se strecoară printre cele românești: „Considera însă că nimic nu este mai puțin potrivit unui conducător desăvârșit decât graba sau nehibzuința. Și astfel repeta adesea acestea: «Acționează slow!», «Este mai ok un lider prudent decât unul temerar» și «Se face destul de repede orice se face destul de bine».” Este evident însă că această versiune este total nepotrivită textului suetonian.

¹ “Make no distinction between the two different source languages and keep the entire text in the same target language” (Cincotta 1996: 2).

Cea de-a patra soluție propusă de M. Cincotta, căutarea unei a doua limbi țintă sau a unui alt dialect pentru a înlocui cea de-a doua limbă sursă, se dovedește mult mai utilă. De altminteri, Cincotta însăși tinde spre această din urmă soluție, notând:

“The fourth solution, that of finding another language or dialect into which to translate the transfer, is certainly both the most satisfying as well as the most difficult. It is the most satisfying in that it keeps the code-switch and it is not limited to a particular linguistic register or geographical manifestation of the target language itself, but most importantly because it can respect the intention of the author himself when he chose to make use of a linguistic transfer.” (Cincotta 1996: 4).

Referitor la această soluție, cercetătoarea mai adaugă precizarea că, în privința limbii țintă secundare alese, trebuie avut în vedere ca relația dintre cele două limbi țintă să fie echivalentă celei dintre cele două limbă sursă.¹

Până la începutul anilor 2000, răspunsul la această întrebare ar fi fost unul clar și necomplicat. Multă vreme, limba de cultură care a influențat semnificativ și profund româna a fost limba franceză, prestigiul cultural de care se bucura aceasta față de română fiind echivalent cu cel al limbii și culturii grecești față de latină, așadar, în anii în care au fost realizate cele două traduceri² luate în considerare, o soluție extrem de potrivită ar fi fost următoarea: „Considera însă că nimic nu este mai puțin potrivit unui conducător desăvârșit decât graba sau nechibzuința. Și astfel repeta adesea acestea: «Hâte-toi lentement»³, «Mieux vaut un chef prudent qu'un chef audacieux» și «Se face destul de repede orice se face destul de bine».”

În ultimele decenii se constată însă o mutație în societatea românească, în urma căreia franceza și-a pierdut această poziție specială, principala limbă străină cunoscută în țara noastră devenind engleza. Deși această limbă nu se bucură de același raport cultural privilegiat care a existat între română și franceză, totuși o versiune folosind engleza în locul limbii grecești ar fi posibilă și interesantă: „Considera însă că nimic nu este mai puțin potrivit unui conducător desăvârșit decât graba sau nechibzuința. Și astfel repeta adesea acestea: «Make haste slowly»⁴, «Better a safe commander than a bold» și «Se face destul de repede orice se face destul de bine».”

Cea de-a cincea posibilă variantă de traducere, care nu este semnalată de Cincotta, constă în marcarea schimbării codului lingvistic în textul original prin introducerea în versiunea românească a unor indicații metalingvistice, precum „în

¹ “The question we must answer in order to choose which language to use is: “What language holds the same relationship to the target language, as the transfer language does to the source language?”” (Cincotta 1996: 7).

² În cazul versiunii publicate în 1958, în umbra stăpânirii sovietice, dacă traducătorii ar fi adoptat această idee, probabil că ar fi fost constrânși, din cauza situației politice, să folosească limba rusă ca a doua limbă țintă.

³ Pentru părțile în franceză am recurs la traducerea La Harpe, Cabaret-Dupaty (Suétone 1893: 84).

⁴ Părțile în engleză redau traducerea lui J. C. Rolfe din ediția Loeb (Suetonius 1913: 185).

greacă”, „în grecește”, înaintea celor două proverbe grecești: „și astfel repeta adesea în grecește acestea”. Această rezolvare este adoptată și de unele dintre traduceriile lui Suetonius în franceză sau în engleză, ce includ sintagme precum «ce proverbe grec» sau “Greek proverbs”:

XXV. « Rien ne convenait moins, selon lui, à un parfait capitaine que la précipitation et la témérité. Aussi répétait-il souvent ce proverbe grec : « Hâte-toi lentement ;» et cet autre : « Mieux vaut un chef prudent qu'un chef audacieux. » Enfin celui-ci : « On fait assez vite, quand on fait bien. » » (Suétone 1893: 84)

25. “The two faults which he condemned most strongly in a military commander were haste and recklessness, and he constantly quoted such Greek proverbs as 'More haste, less speed,' and 'Give me a safe commander, not a rash one,' and the Latin tag: 'Well done is quickly done.’” (Suetonius 2007: 95).

Dezavantajul indicațiilor metalingvistice constă în faptul că, prin utilizarea acestor marcaje, nu este clar indicat faptul că în textul original are loc o schimbare a codului lingvistic înspre greacă. Dimpotrivă, expresia grecească ar putea apărea deja tradusă în latină în textul original, după cum procedează de regulă în aceste situații istoricii latini, care se fereșc în principiu de a include elina în lucrările lor. Așa face, de exemplu, Tacitus, în *Annales* 3.65, care evită citarea cuvintelor grecești prin întrebuițarea sintagmei *Graecis verbis: Memoriae proditur Tiberium, quotiens curia egrederetur, Graecis verbis in hunc modum eloqui solitum 'o homines ad servitutem paratos!'* „Se transmite că Tiberius, ori de câte ori ieșea din clădirea senatului, obișnuia să spună în cuvinte grecești: «o, oameni pregătiți pentru sclavie!».” Același procedeu este adoptat și de Suetonius în biografia lui Tiberius, prin folosirea structurii *Graeco versu: Tib. 53.1. Nurum Agrippinam post mariti mortem liberius quiddam questam manu apprehendit Graecoque uersu: “si non dominaris,” inquit, “filiola, iniuriam te accipere existimas?”* „Pe nora sa Agrippina, care se plângea după moartea soțului într-o manieră prea liberă, a prins-o de mână și i s-a adresat cu versul grecesc: «dacă nu domnești, copilă, crezi că suferi vreo nedreptate?»”. Deși nu este o rezolvare ideală din cauza neajunsului semnalat, este totuși mai util a recurge la această soluție și a introduce asemenea precizări, decât a neglija cu totul schimbările de cod lingvistic.

A șasea soluție este oferită de întrebuițarea de către traducător a notelor de final, dezavantajul rezidând în faptul că acestea sunt mai dificil de consultat. Deși Cincotta recomandă evitarea de către traducător a notelor, numindu-le “the dreaded TRANSLATOR'S NOTE(s)” (Cincotta 1996: 9), și consideră că în majoritatea cazurilor pot fi evitate, ele oferă totuși o rezolvare posibilă și eficientă a acestor situații. Este important însă ca notele să fie edificatoare¹ în acest sens, precum este, de exemplu, cea oferită de Catharine Edwards în traducerea sa, cu precizarea că în această ediție

¹ După cum am amintit deja, în traducerea românească din 1958, nota însăși este problematică deoarece oferă varianta latină a proverbului (*festina lente*).

consultarea notelor este complicată nu doar de plasarea lor la final, ci și de faptul că ele nu sunt numerotate, ci marcate prin asterisc:

[25] “His view was that nothing so little became a great leader as haste and rashness. Often he would proclaim the following: 'Make haste slowly!'; 'A safe commander's better than a bold one',* and 'Whatever is done well is done with speed enough.’” (Suetonius 2000: 55).

Asteriscul trimite la următoarea notă: “*'make haste slowly!'; 'A safe commander's better than a bold one'*: both these phrases are given in Greek.” (Suetonius 2000: 310).

A șaptea soluție ar putea fi constituită de o adaptare și o îmbunătățire a primei soluții, și anume, de traducerea ambelor limbi sursă printr-o singură limbă țintă, dar însoțită de o dublă marcare a schimbării codului lingvistic: prin utilizarea notelor de subsol, care sunt mai facil de consultat decât cele de final, aflându-se chiar sub privirea cititorului, și prin evidențierea textului limbii sursă secundare (limba greacă) cu italice sau bold. Chiar dacă se recomandă evitarea notelor de traducere, după cum am amintit deja, totuși această rezolvare este de preferat decât cea întâlnită în traducerile românești analizate, unde schimbarea de cod lingvistic rămâne total nemarcată în textul țintă. Versiunea propusă este, așadar, următoarea: „Considera însă că nimic nu este mai puțin potrivit unui conducător desăvârșit decât graba sau nechibzuința. Și astfel repeta adesea acestea: «*Grăbește-te încet!*», «*Este mai bun un comandant precaut decât unul îndrăzneț.*» și «*Se face destul de repede orice se face destul de bine.*»” O notă de traducere, plasată la subsol, ar putea oferi următoarea clarificare: „Expresiile evidențiate prin caractere italice apar în textul original citate în limba greacă.” Dacă se consideră oportun, în dependență de tipul ediției, pot fi incluse în notă chiar și formulările grecești citate în original. Dintre toate soluțiile examinate anterior, aceasta din urmă pare cea mai simplă, directă, dar și adecvată pentru transpunerea în română a complexității lingvistice a fragmentului analizat.

Familiaritate împăratului cu literatura greacă, precum și adaptabilitatea acestuia în folosirea limbii eline este dovedită și de următorul pasaj, în care Augustus este înfățișat de Suetonius citând, dar ajustând la situația sa, un vers homeric:

Aug. LXV.4. *Atque ad omnem et eius et Iuliarum mentionem ingemiscens proclamare etiam solebat:*

Αἰθ' ὄφελον ἄγαμός τ' ἔμεναι ἄγονός τ' ἀπολέσθαι.

nec aliter eos appellare quam tris vomicas ac tria carcinomata sua.

LXV „Ori de câte ori i se vorbea de el și de cele două Iulii, obișnuia să strige gemînd: „Mai bine nu mă mai însuram și muream fără copii” și nu-i numea decît cele trei buboaiie sau cele trei cancere ale sale.” (Suetonius 1958: 89)

65.4. „Și de fiecare dată, la orice menționare în prezența sa a numelui de Agrippa sau al celor două Iulii, spunea gemînd: „Mai bine pierai fără nuntă, mai bine nu te

nășteai” (Homer, *Iliada*, 3, 40) și nu-i numea decât cele trei abcese și cele trei cancere ale sale.” (Suetonius 1998: 91).

Traducerea lui Gheorghe Ceaușescu din 1998 identifică corect versul citat de Augustus, dar nu ține cont de faptul că împăratul modifică originalul grecesc, în care Hector i se adresează lui Paris, prin urmare verbul se află la persoana a II-a: αἴθ' ὄφελος ἄγονός τ' ἔμεναι ἄγαμός τ' ἀπολέσθαι. Deoarece în versul grece citat de biograf Augustus, referindu-se la el însuși, trece verbul la persoana I, versiunea română ar trebui să reflecte textul suetonian și nu originalul homeric. Pentru traducerea acestui fragment propun tot o soluție prin care schimbarea de cod lingvistic este vizual marcată, versul citat în greacă fiind indicat prin caractere italice: 65.4. „Și la orice menționare a lui Agrippa și a celor două Iulii obișnuia chiar să exclame gemând: «*O, dacă aș fi rămas necăsătorit și aș fi murit lipsit de copii*» și nu-i numea pe aceștia decât cele trei buboale și cele trei cancere ale sale.” Și de această dată textul ar trebui să fie însoțit de o notă de traducere la subsolul paginii: „În textul latin, versul marcat cu italice este citat în greacă, fiind o adaptare la context a versului 3.40 din *Iliada* homerică.”

Relatarea unui episod care are loc înaintea luptei de la Actium indică foarte clar cât de importantă este înțelegerea și traducerea cuvintelor grecești ce apar în textul original, în acest caz fiind vorba de două nume proprii grecești care apar transliterate cu caractere latine:

Aug. XCVI. 1. Quin et bellorum omnium eventus ante praesensit. (...) 2. Apud Actium descendenti in aciem asellus cum asinario occurrit: homini Eutychnus, bestiae Nicon erat nomen; utriusque simulacrum aeneum victor posuit in templo, in quod castrorum suorum locum vertit.

XCVI „Presimțea dinainte rezultatul luptelor. (...) La Actium, pe când debarca pentru luptă, întâlnește un măgar cu păzitorul lui. Pe păzitor îl cheamă Eutichus și pe măgar Nicon. După ce îl învinge, ridică amândurora o statuie de aramă, în templul construit chiar pe locul unde avusese tabăra.” (Suetonius 1958: 106-107)

96.1. „Mai mult: Augustus a cunoscut dinainte deznodământul tuturor bătăliilor. (...) 2. În apropierea Actiumului, când se ducea la luptă, a întâlnit un om cu un măgar: omul avea numele Eutychnus, iar măgarul pe cel de Nicon; după repurtarea victoriei le-a înălțat celor doi o statuie de bronz în templul pe care l-a ridicat pe locul unde își așezase tabăra. (Suetonius 1998: 107-108).

Ambele versiuni românești păstrează numele grecești fără alte explicații, ceea ce creează o problemă serioasă de înțelegere a textului pentru cei care nu cunosc greaca. Traducerea lui Gheorghe Ceaușescu oferă însă un indice de persoane, care ar putea lămurii acest episod, dar la numele Eutychnus apare scris doar: „Eutychnus, conducător de măgari întâlnit de Augustus înainte de Actium.” (Suetonius 1998: 360). Nu se specifică, așadar, nicăieri în traduceri, la note sau în anexe semnificația numelor

grecești, faptul că acestea sunt nume de bun augur, care puteau fi și au și fost interpretate de Augustus, pe bună dreptate, ca o prevestire a unui rezultat fericit al luptei de la Actium; tocmai de aceea după victorie le-a ridicat celor doi o statuie.

Dacă înțelesul numelor proprii nu este cunoscut, atunci întregul pasaj rămâne obscur și de aceea sensul numelor ar trebui să apară în interiorul textului tradus, prin punerea între paranteze, pentru a fi cât mai vizibil cititorilor: „Ba chiar a presimțit și rezultatele tuturor luptelor. La Actium, pe când să înceapă lupta, i-a ieșit în cale un măgar cu păzitorul său: numele omului era Eutyclus (Fericitul), iar al măgarului Nicon (Învingătorul); Augustus, fiind învingător, a ridicat o statuie de bronz a amândurora în sanctuarul în care a transformat locul taberei sale militare.” O altă posibilitate ar constitui-o însoțirea numelor de note de subsol: „Eutyclus are înțelesul de «fericitul», iar Nicon înseamnă «învingătorul» în limba greacă”, după cum procedează și J. C. Rolfe în ediția Loeb (Suetonius 1913: 296-297).

Despre foarte buna cunoaștere a elinei de către Augustus stă mărturie și următorul fragment analizat, ce oferă imaginea unui împărat versatil și creativ în utilizarea limbii grecești, dar și mai spontan, probabil și fiindcă episodul relatat are loc spre sfârșitul vieții sale, în timp ce se relaxa în insula Capri:

Aug. XCVIII. 4. Vicinam Capreis insulam Apragopolim appellabat a desidia secedentium illuc e comitatu suo. Sed ex dilectis unum, Masgabam nomine, quasi conditorem insulae κτίστην vocare consueverat. Huius Masgabae ante annum defuncti tumulum cum e triclinio animadvertisset magna turba multisque luminibus frequentari, versum compositum ex tempore clare pronuntiavit: Κτίστον δὲ τύμβον εἰσορῶ προθύμενον· conversusque ad Thrasyllum Tiberi comitem contra accubantem et ignarum rei interrogavit, cuiusnam poetae putaret esse; quo haesitante subiecit alium: Ὅρῳς φάεσσι Μασγάβαν τιμώμενον; ac de hoc quoque consuluit. Cum ille nihil aliud responderet quam, cuiuscumque essent optimos esse, cachinnum sustulit atque in iocos effusus est.

XCVIII „Numea insula vecină cu Caprea Apragropolis, din cauza trândăviei în care trăiau cei din suita sa retrași acolo. Dintre favoriții săi fusese unul, cu numele de Masgabus, pe care el îl numea Ctitorul, ca și cum el era fondatorul insulei. Observînd de la masă că la mormîntul acestui Masgabus, care murise de un an, se ducea mare mulțime cu multe făclii aprinse, improviză în grecește acest vers pe care-l pronunță cu glas tare: „Văd mormîntul ctitorului în flăcări”. Întorcîndu-se către Thrasyllus, prietenul lui Tiberius, care ședea la masă în fața lui și care nu știa nimic despre ceea ce se petrecea, el a întrebat ce poet a făcut acest vers. Thrasyllus ezitînd, Augustus făcu alt vers: „Vezi pe Masgabus, cinstit cu lumini?” Și-l întrebă și despre acest vers. Thrasyllus răspunse că oricare ar fi poetul, versurile sînt foarte bune. Augustus izbucni în rîs și făcu o mulțime de glume.” (Suetonius 1958: 108-109)

98.4. „Numea Agrapolis (sic!) insula învecinată Capriului, deoarece curtezanii săi duceau acolo o viață leneșă. Avea însă obiceiul ca pe unul din preferații săi, pe nume Masgaba, să-l numească „ktistes” (întemeietor), ca și cum întemeiasă insula.

Cînd a văzut din sufrageria sa o mulțime mare vizitînd mormîntul lui Masgaba, mort cu un an înainte, a recitat cu voce tare acest vers improvizat: „văd în flăcări mormîntul întemeietorului”. Întorcîndu-se spre Thrasyllus, companionul lui Tiberius, care stătea la masă în fața lui și care nu cunoștea faptul, l-a întrebat din ce poet crede că este acest vers; acela ezitînd, Augustus a improvizat un altul: „nu-l vezi pe Masgaba cinstit cu torțe?”. A repetat întrebarea și despre acest vers; cum acela a răspuns că indiferent de autor ele sînt versuri excelente, a izbucnit în rîs și a făcut bancuri.” (Suetonius 1998: 109)

Fragmentul citat atestă, pe lângă cele două versuri compuse *ex tempore* în greacă de către Augustus, alte două cuvinte grecești, ce apar însă singure. Astfel, pe de o parte, împăratul creează prin compunere un nou cuvânt, *Apragopolis* („Orașul celor ce nu fac nimic”), pentru a denumi ironic insula învecinată cu Capri, pe de altă parte, folosește cuvîntului grecesc Κτίστης cu referire la Masgaba. Ironia lui Augustus, ce transpare din denumirea insulei, rămîne ascunsă în traduceri române (în ediția din 1998 numele insulei apare scris greșit, *Agrapolis*). Pentru a marca apariția lui Κτίστης, Popescu și Georoc recurg la caractere italice în versiunea lor, cuvîntul grecesc fiind tradus prin „*Ctitorul*”. O soluție mai bună găsește Ceașescu, care păstrează cuvîntul grecesc transliterându-l cu caractere latine, iar între paranteze oferă și înțelesul cuvîntului „«ktistes» (întemeietor)”. În ceea ce privește versurile și indicarea schimbării de cod lingvistic, traducerea din 1958 este mai potrivită deoarece încearcă să redea, prin includerea precizării metalingvistice „în grecește”, faptul că versurile sunt compuse în greacă, în timp ce traducerea lui Ceașescu nu oferă niciun indiciu care să arate că ele sunt create în grecește, astfel încât cititorul rămîne cu impresia că versurile sunt improvizate în latină. Niciuna dintre traduceri nu reușește să redea toate schimbările de cod atestate în acest pasaj, de aceea propun următoarea variantă: „Denumea *Apragopolis* («Orașul celor ce nu fac nimic») o insulă învecinată insulei Capri, din cauza trîndăviei celor retrași acolo din suita sa. Obișnuia însă să-l numească *Ktistes* («Ctitorul») pe unul dintre favoriții săi, pe numele său Masgaba, ca și cum acesta ar fi fost întemeietorul insulei. După ce a observat din sala de mese că mormîntul acestui Masgaba, ce murise cu un an înainte, era vizitat de o mare mulțime cu multe torțe, a rostit cu voce tare acest vers compus pe loc: «*al ctitorului mormânt îl zăresc arzând*»; și întorcîndu-se către Thrasyllus, tovarășul lui Tiberius, ce ședea la masă în fața lui și era necunoscător al situației, l-a întrebat al cărui poet crede că este acest vers; în timp ce acela ezita, Augustus a adăugat alt vers: «*il vezi pe Masgaba cu lumini cinstit?*» și i-a cerut părerea și despre acesta. Deoarece Thrasyllus nu a răspuns nimic altceva decît că, ale oricui ar fi, sunt versuri foarte bune, a izbucnit în rîs și s-a pus pe glume.” Și în acest caz este necesară introducerea unei note de traducere care să edifice cititorul privitor la existența trecerilor de la latină spre greacă în textul original: „Sunt marcate cu italice în traducere cuvintele și versurile improvizate de Augustus care sunt redată în limba greacă în textul original.”

Concluzii.

Pentru fiecare situație de schimbare a codului lingvistic din textul original sunt posibile mai multe variante de traducere (folosirea unei a doua limbi țintă pentru a traduce limba sursă secundară, recurgerea la indicații metalingvistice, marcarea prin caractere italice, utilizarea notelor de traducere de final sau de subsol, păstrarea cuvintelor în limba sursă secundară și traducerea lor între paranteze), dintre care traducătorul poate să aleagă soluția pe care o consideră cea mai potrivită și adaptată contextului. A nu marca deloc în traducere schimbările de cod nu este însă o opțiune potrivită, deoarece duce la pierderea individualității și complexității textului original suetonian, nu doar la nivel lingvistic, ci și la nivelul conținutului. Tocmai de aceea, în unele dintre pasajele traduse examinate, portretul detaliat schițat de biograf primului împărat apare diminuat și sărăcit: performanțele pozitive ale lui Augustus în limba greacă (abilitățile sale de a vorbi, de a scrie, de a compune cuvinte și de a crea versuri) sunt estomate prin neglijarea schimbărilor de cod, iar bilingvismul împăratului apare atenuat.

Referințe bibliografice

Surse primare

- Suétone. 1893. *Oeuvres*. Traduction française de La Harpe, refondue avec le plus grand soin par M. Cabaret-Dupaty. Paris: Garnier Frères.
- Suetonius. 1913. *Lives of the Caesars*. Volume I. With an English translation by J. C. Rolfe. Introduction by K. R. Bradley. The Loeb Classical Library 31. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Suetonius. 1914. *Lives of the Caesars*. Volume II. With an English translation by J. C. Rolfe. The Loeb Classical Library 38. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Suetonius Tranquillus, C. 1958. *Viețile celor doisprezece Cezari*. În românește de David Popescu și C. V. Georoc, studiu introductiv de David Popescu. București: Editura Științifică, 1958. (republicat în 2005. București: Editura 100+1 Gramar).
- Suetonius. 1998. *Viețile celor doisprezece Cezari*. Traducere din limba latină, prefață și anexe Gheorghe Ceaușescu. București: RAO International Publishing Company S.A. (republicat în 2000. București: RAO International Publishing Company).
- Suetonius. 2000. *Lives of the Caesars*. Translated with an Introduction and Notes by Catharine Edwards. Oxford: Oxford University Press.
- Suetonius Tranquillus, Caius. 2003. *Opera. Vol. I. De vita Caesarum libri VIII*. Recensuit Maximilian Ihm. München; Leipzig: K. G. Saur.
- Suetonius. 2007. *The Twelve Caesars*. Translated by Robert Graves. Revised with an Introduction and Notes by J. B. Rives. London: Penguin Books.
- Tacitus, Cornelius. 1965. *Annales*. Iterum edidit Erich Koestermann. Leipzig: B. G. Teubner.

Referințe secundare

- Adams, J. N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birch, R. A. 1981. *The Correspondence of Augustus: Some notes on Suetonius, Tib. 21.4-7*, în „The Classical Quarterly”, vol. 31, no. 1, p. 155-161.
- Dubuisson, Michel. 2002. *Le grec d'Auguste: notes pour un réexamen*, în „Hommages à Carl Deroux. II. Prose et linguistique, médecine”. Édités par Pol Defosse. Collection Latomus vol. 267. Bruxelles : Éditions Latomus, p. 152-163.

- Elder, Olivia, Mullen, Alex. 2019. *The Language of Roman Letters. Bilingual Epistolography from Cicero to Fronto*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Franco Arcia, Ulises. 2012. *Translating Multilingual Texts: The Case of "Strictly Professional" in Killing Me Softly. Morir Amando by Francisco Ibáñez-Carrasco*, în „Mutatis Mutandis”, vol. 5, no. 1, p. 65–85.
- Goodyear, F. R. D. 1982. *Suetonius*, în „The Cambridge History of Classical Literature”. Volume 2: *Latin Literature*. Edited by E. J. Kenney, W. V. Clausen. Cambridge: Cambridge University Press, p. 661-664.
- Kaimio, Jorma. 1979. *The Romans and the Greek Language*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Rochette, Bruno. 2015. *Suétone et le bilinguisme des Julio-Claudiens*, în „Autour de Pline le Jeune. En hommage à Nicole Méthy”. Éditeur Olivier Devillers. Bordeaux : Ausonius, p. 155-168.
- Rollo, Antonio. 2019. *Notes on Suetonius' Graeca*, în „The Classical Quarterly”, 68.2, p. 612-620.
- Townend, G. B. 1960. *The Sources of Greek in Suetonius*, în „Hermes”, 88 Bd., H.1, p. 98-120.
- Wallace-Hadrill, Andrew. 2004. *Suetonius*. London: Bristol Classical Press.

Webografie

- Cincotta, Madeleine Strong. 1996. *Naturalising Linguistic Aliens: The Translation of Code-Switching*. Paper presented at a University of Western Sydney Conference on Interpreting and Translation (Sydney, New South Wales, Australia, 1996). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED404868.pdf>, ultima accesare: 07.XI.2023.
- <https://dexonline.ro/definitie/jargon/definitii>, ultima accesare: 12.XI.2023.

Theodor GEORGESCU
(Universitatea din București)

Diversitatea receptării sau de ce Cicero și epoca modernă îl apreciază diferit pe Thucydides

Abstract: (The Diversity in Reception, or Why Cicero and the Modern Age Value Thucydides Differently) In the treatise *Orator*, Cicero argued that the ideal orator should be able to express himself in several styles, by adapting to the needs of each cause he supports. He was thus fighting the Roman orators of his time who called themselves "Atticists" (*Attici*) and who imitated Lysias, Thucydides or Xenophon. Regarding Thucydides, among others, Cicero states: (*Orat.* 30) *nihil ab eo transferri potest ad forensem usum et publicum. ipsae illae contiones ita multas habent obscuras abditasque sententias vix ut intellegantur*. The Roman orator thought, therefore, that nothing in the work of the Greek historian could be used for the public benefit, and his speeches (*contiones*) contain many passages which can hardly be understood. We aim to verify Cicero's statement starting from some concrete examples of such "obscure" passages in the work of Thucydides, which we have chosen from the first Speech of Pericles (1, 140-144), Pericles' Funeral Oration (2, 34-46), the Mytilenean Debate (3, 37-48), the Speech of Plataeans and the Speech of Thebans (3, 52-68), Thucydides' description of the revolution of Corcyra (3, 81-83) and the Melian Dialogue (5, 85-113). We will try to understand why exactly the speeches given in the Peloponnesian War, which are today among the most read and appreciated passages, were rejected by Cicero as "unusable" for the Roman public benefit, while the strictly "historical" passages were appreciated by the Latin author, while today they are read less.

Keywords: *Cicero, Thucydides, reception, speeches, obscurity.*

Rezumat: În tratatul *Orator* Cicero susținea că oratorul ideal ar trebui să fie în stare să se exprime în mai multe stiluri, adaptându-se nevoilor fiecărei cauze pe care o susține. Îi combătea astfel pe oratorii romani ai vremii care-și spuneau „attici” (*Attici*) și care îi imitau pe Lysias, Thucydides sau Xenophon. În privința lui Thucydides, printre altele, Cicero afirmă: (*Orat.* 30) *nihil ab eo transferri potest ad forensem usum et publicum. ipsae illae contiones ita multas habent obscuras abditasque sententias vix ut intellegantur*. Oratorul roman socotea, așadar, că nu se poate folosi nimic din opera istoricului grec pentru folosul public, iar discursurile (*contiones*) lui au multe pasaje care abia pot fi înțelese. Ne propunem să verificăm afirmația lui Cicero plecând de la câteva exemple concrete de asemenea pasaje „obscure” din opera lui Thucydides, alese din primul discurs al lui Pericles (1, 140-144), discursul funebru al lui Pericles (2, 34-46), dezbaterea mytilenaică (3, 37-48), discursurile plateenilor și tebanilor (3, 52-68), revolta din Kerkyra (3, 81-83) și din dialogul melian (5, 85-113). Vom încerca să înțelegem de ce tocmai discursurile redată în *Războiul Peloponesiac*, care astăzi sunt printre cele mai citite și apreciate pasaje, erau respinse de Cicero ca „de neutilizat” pentru folosul public roman, în timp ce pasajele strict „istorice” erau apreciate de autorul latin, iar azi sunt citite mai puțin.

Cuvinte-cheie: *Cicero, Thucydides, receptare, discursuri, obscuritate.*

Încă din Antichitate *Istoriile* lui Thucydides au devenit un model atât pentru istoricii greci (e.g. Xenophon), care au continuat istoria de unde o lăsase acesta și s-au inspirat din ideile sale (Polybios), cât și pentru romani (e.g. Sallustius, Tacitus), care s-au străduit să-i imite stilul. Dorința lui Thucydides de a lăsa o *agoniseală pentru totdeauna*¹ s-a împlinit cu prisosință, căci epoca modernă nu a încetat să-l citească și să-l redescopere cu ocazia oricărui conflict sau crize, pe care le-au decodat în cheia unor fatalități istorice descoperite și teoretizate de istoricul grec². În plus, stilul inconfundabil în care a expus aceste idei – dens și foarte profund, cu o exprimare însă la limita obscurului în numeroasele discursuri redată în stil direct –, a fost o continuă provocare pentru posteritate, nu puțini încercând să-l imite încă din Antichitate. Raportarea *pro* sau *contra* Thucydides iscuse o polemică încă din vremea lui Cicero, așa cum ne lasă să întrevădem mai multe pasaje din tratatele acestuia de retorică.

În tratatul *Orator* Cicero susținea că oratorul ideal ar trebui să fie în stare să se exprime în mai multe stiluri, adaptându-se nevoilor fiecărei cauze pe care o susține. Îi combătea astfel pe oratorii romani ai vremii care-și spuneau „atici” (*Attici*) și care îi imitau pe Lysias, Thucydides sau Xenophon. În privința lui Thucydides, printre altele, Cicero afirmă următoarele: (Cic. *Orat.* 30) *Thucydides autem res gestas et bella narrat et proelia, graviter sane et probe, sed nihil ab eo transferri potest ad forensem usum et publicum. ipsae illae contiones ita multas habent obscuras abditasque sententias vix ut intellegantur*; „Thucydides povestește însă fapte de arme și războaie și lupte, fără îndoială cu gravitate și cum trebuie, dar de la el nu se poate transfera nimic spre folosul public; chiar acele vestite cuvântări au atât de multe formulări de neînțeles și ascunse, încât cu greu pot fi înțelese”.

Este interesant de remarcat că tocmai acele *contiones*, pe care Cicero le incriminează ca fiind greu de înțeles, sunt părțile cele mai citite și dezbătute azi din opera istoricului grec și care i-au asigurat și reputația; avem în vedere aici cele mai celebre cuvântări: discursurile lui Pericles (I, 140-144, II, 35-46), dezbaterea mytilenaică (Cleon versus Diodotos) (III, 37-48), discursurile plateenilor și tebanilor (III, 53-67), dialogul melian (V, 85-113), confruntarea dintre Nikias și Alcibiade (VI, 9-23), pentru a cita doar câteva.

Vom încerca în cele ce urmează să înțelegem de ce tocmai discursurile redată în *Războiul Peloponesiac*, care astăzi sunt printre cele mai citite și apreciate pasaje, erau respinse de Cicero ca „de neutilizat” pentru folosul public roman, în timp ce pasajele strict „istorice” erau apreciate de autorul latin, iar azi sunt citite mai puțin. După anii 1900 numele istoricului grec este citat foarte des în revistele care privesc relațiile

¹ Este vorba de celebrele cuvinte prin care Thucydides, polemizând probabil indirect cu Herodot, își caracterizează opera: (Thuc. 22, 4) κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ζύγεται „și este pusă laolaltă [în această carte] o agoniseală pentru totdeauna mai degrabă decât un premiu la un concurs în vederea unei ascultări de o clipă”. Toate traducerile din greacă sau latină ne aparțin.

² Pentru receperea operei lui Thucydides din Antichiate până în zilele noastre este fundamentală lucrarea coordonată de Christine Lee & Neville Morley (2015).

internaționale spre folosul întregii comunități mai ales cu referire la acele *contiones* pe care Cicero le considera prea obscure pentru a putea folosite¹.

Înainte însă de a judeca de ce oratorul roman nu-l recomanda pe Thucydides ne putem întreba cum a ajuns să fie cunoscut acesta publicului roman. Nu putem pune totul pe studiile unor intelectuali precum Cicero la școlile din Grecia, unde ar fi intrat în contact cu opera lui. *Istoriile* lui Thucydides au ajuns la Roma cel mai probabil datorită unui eveniment istoric, victoria de la Pydna (168 a.) a lui L. Aemilius Paullus din cel de-al treilea război macedonean. Informația ne este dată de către Plutarch în *Viața* consacrată generalului roman, în care ni se spune că a permis doar fiilor săi „iubitori de litere / literatură” să ia doar cărțile din biblioteca regelui Perseus². Acesteau au fost aduse la Roma ca pradă de război și au constituit prima bibliotecă privată din oraș³; printre aceste cărți erau lucrările istoricilor care încercau să atenueze propaganda lui Demosthenes, care îl acuza pe Alexandru cel Mare că nu este grec. În această bibliotecă, pe lângă istoricul Theopomp, care scrisese *Philippica* cu scopul premăririi dinastiei macedonene, trebuie să se fi aflat și Thucydides, care în *Istoriile* sale își exprimase admirația pentru Archelaos al Macedoniei⁴. Existau voci care spuneau că și Thucydides însuși trăise o perioadă la curtea lui Archelaos⁵. Cert este că pentru prima dată sosesc atât de multe cărți grecești la Roma, ceea ce va conduce fără îndoială la imitarea istoricilor greci de către elita culturală romană a vremii.

Cea mai veche însă mărturie care menționează numele istoricului grec la Roma este legată de numele lui Cato cel Bătrân (234-149 a.). În *Viața* dedicată lui de către Plutarch se spune că la o vârstă înaintată „lua în mâini cărți grecești, puține din Thucydides, mai multe din Demosthenes pentru a-i fi de folos în arta retoricii” (Plut. *Cat.* 2.5-6 Ἑλληνικὰ βιβλία λαβὼν εἰς χεῖρας, βραχέα μὲν ἀπὸ Θουκυδίδου, πλείονα δ' ἀπὸ Δημοσθένους εἰς τὸ ῥητορικὸν ὠφελήθη). Pe lângă faptul că, precum contemporanul Terețiu, care adapta piese din Menandru, Cato recunoștea astfel superioritatea culturii grecești, este interesant de remarcat că Demosthenes era luat drept model pentru arta de a vorbi (τὸ ῥητορικόν) și nu Thucydides, care era probabil mult prea dificil în discursuri. De la istoricul grec Cato va fi luat mai degrabă obiceiul de a insera în *Istoriile* sale (*Origines*) lungi discursuri în stil direct, care îi asiguraseră încă din Antichitate celebritatea lui Thucydides⁶.

¹ O statistică a acestor citări moderne din Thucydides se află la Keene (2015: 367).

² Plut. *Aem.* 28, 11 μόνα τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱέσιν ἐπέτρεψεν ἐξελεῖσθαι „a permis ca singurele cărți ale regelui să fie luate de fiii săi iubitori de literatură”.

³ Informația apare la Isidor (*Orig.* 6, 5, 1).

⁴ Thuc. 2, 100, 2.

⁵ Pentru amănunte despre această ipoteză v. Canfora (2006: 723).

⁶ Cato se va folosi probabil de ideea lui Thucydides în redarea acestor discursuri, reproducând mai degrabă spiritul, nu litera lor: (Thuc. 1, 22 ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται. „Sunt povestite astfel, după cum îmi părea că ar fi putut fiecare spune cele care se impuneau în primul rând potrivit cu cele ivite de fiecare dată, ținându-mă cât mai aproape de intenția generală a celor care vor fi fost spuse cu adevărat.”

În epocă, la Roma, nu doar istoricul Cato a fost influențat de Thucydides. În aceeași perioadă Polybios (c. 200 a. – c. 118 a.) îl lua ca model pe istoricul grec, propunându-și să explice publicului elenofon cum a reușit Roma „în mai puțin de 53 de ani” (Plb. 1, 1, 5 οὐχ ὅλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν) (între anii 220 a., al doilea război punic, și 168 a., bătălia de la Pydna) să-și impună controlul asupra *oikumenei*. El relua astfel celebra *pentekontaetia* lui Thucydides, care arătase cum a devenit Athena lidera Greciei între 480 a., sfârșitul războaielor medice, și 431 a., începutul Războiului Peloponesiac¹.

În al doilea rând, tot pe urmele lui Thucydides, care vedea în Războiul Peloponesiac nu doar înfruntarea dintre două cetăți, ci un conflict care cuprindea întreaga lume greacă și barbarii, Polybios va socoti că istoria nu mai poate fi scrisă „pe bucăți” (Plb. 8, 2, 11 κατὰ μέρος), ci toate evenimentele trebuie privite în interconexiunea lor, într-o istorie universală și ecumenică (*ibid.* καθολικῆ καὶ κοινῆ ἱστορία), lumea evenimentelor fiind concepută ca un tot organic al cărui centru este Roma.

Opera lui Thucydides pe care o cunoscuseră atât Cato, cât și Polybios era probabil rezultatul așezării ei de către gramaticii alexandrini, adică mai mulți ani de război așezați într-o singură carte². La începutul sec. I a., probabil în urma evenimentelor istorice descrise mai jos, apar la Roma versiuni ale unui Thucydides pre-alexandrin, în care cărțile *Războiului Peloponesiac* erau aranjate după principiul probabil inițial, adică 1 an de război = 1 carte. Apar, deci, la Roma versiuni vechi ale lui Thucydides, „ateniene”, înainte de aranjarea din epoca alexandrină.

După primul contact al romanilor cu opera istoricului grec, în vreme lui Cato, un alt eveniment istoric duce la o a doua „sosire” a lui Thucydides la Roma. Generalul L. Cornelius Sulla cucerește în anul 83 a. Athena, care era atunci aliată cu Mithridates, regele Pontului. Cu acest prilej aduce la Roma biblioteca unui colecționar, Apellicon (Ἀπελλικῶν) din Teos. Sulla ia aceste cărți ca pradă de război și le păstrează în propria bibliotecă, lăsându-le apoi moștenire fiului său, Faustus Cornelius Sulla³. Acesta din urmă va fi obligat să-și vândă librăria pentru a-și achita nișe datorii; printre cumpărători erau Cicero și Atticus. În 55 a. Cicero îi scria lui Atticus (Cic. *Ad Att.* 4, 10, 1) *ego hic pascor bibliothēca Fausti* „eu unul mă hrănesc aici cu biblioteca lui Faustus”. La mijlocul sec. I a. constatăm că se vorbește tot mai des despre Thucydides în anturajul cultural din jurul lui Cicero. O dovadă este și descrierea „ciumei” din carte a VI-a a poemului lui Lucretius, care relua celebra boală descrisă în carte a II-a a *Războiului Peloponesiac*.

Prima mențiune a numelui istoricului grec la Cicero apare în anul 55 a. în tratatul *De oratore* (plasat istoric în anul 91 a., înaintea războiului civil dintre Marius și Sulla).

¹ Cf. Thuc. 1, 118 și Plb. 1, 1, 5.

² Pentru o discuție detaliată despre ordonarea cărților lui Thucydides în forma lor originară și reordonarea în perioada alexandrină, v. Canfora (2006: 727-734).

³ Episodul este relatat de către Plutarh în *Viața* dedicată lui Sulla (Plut. *Sull.* 26)

În plan personal era un an complicat pentru Cicero, căci tocmai se întorsese din exilul de la Dyrachium, iar casa îi fusese distrusă de partizanii lui Clodius. Concomitent, Caesar avea tot mai multă forță în urma campaniei pe care o ducea în Gallia. În *De oratore*, după ce îi numește *eloquentissimi homines* (Cic. *de orat.* 2, 56), Cicero precizează că nici Herodot, nici Thucydides nu aveau experiență în procese. În cazul particular al celui din urmă se spune că i-a învins pe toți prin *dicendi artificio* „măiestria / tehnica de a vorbi”. Era atât de bogat în descrierea evenimentelor, „aproape numărul cuvintelor este tot atât de mare precum numărul ideilor” (ibid. *verborum prope numerum sententiarum numero consequatur*), altfel spus are aproape tot atâtea idei câte cuvinte. Era „atât de exact și precis în cuvinte, încât nu știi dacă faptele sunt ilustrate prin discurs sau cuvintele prin idei” (ibid. *verbis est aptus et pressus, ut nescias, utrum res oratione an verba sententiis inlustrentur*). Cicero ține însă apoi să precizeze că Thucydides își scrisese istoria atunci când deja nu mai era activ în viața publică a cetății, ci fusese, cum remarcă nu fără ironie arpinatul, exilat, așa cum i se întâmpla oricărui om bun de la Athena. Iată cum, recunoscându-i fără tăgadă meritele, Cicero introduce această nuanță privitoare la îndepărtarea lui Thucydides de viața cetății, adică o decuplarea față de viața reală.

Nu este singura nuanță introdusă de Cicero în *De oratore* cu privire la o pretinsă deconectare a lui Thucydides față de urgențele zilei. În alt loc (Cic. *de orat.* 2, 57) vorbește despre istoricul Philistos (432 – 356 a.), numit în altă parte *pusillus Thucydides* „micuțul Thucydides”, care și-ar fi scris istoria în tihnă (*otium*), imitându-l astfel pe Thucydides. Nu doar neimplicarea în viața publică putea fi un punct slab pentru recomandarea de a nu-l imita pe istoricul grec. Stilul mult prea concis, până la obscuritate, era un alt cap de acuzare pe care Cicero îl introduce printr-o formulă de efect: (Cic. *de orat.* 2, 93) (despre Pericles, Alcibiades și Thucydides) *breves, sententiisque magis quam verbis abundantes* „conciși și mai abundenți în idei decât în cuvinte”.

Referirile la Thucydides sunt pentru Cicero adesea o formă de apărare personală. În tratatul *Brutus*, compus probabil în 46 a.Chr. sub forma unei dialog între Brutus și Atticus despre istoria oratoriei romane, Cicero își apără propria viziune asupra felului în care trebuie scrise discursurile. În epocă stilul său era criticat ca fiind prea abundent, taxat drept asianic și concurat de un stil, mai concentrat și mai direct, care se reclama de la vechii oratori attici, mai ales de Lysias. Principalul reprezentant al acestui stil „attic” era C. Licinius Calvus, un avocat rival al lui Cicero. Arpinatul nu lupta doar cu cei care îi atacau stilul, ci, mai subtil, și cu cel care deținea atunci cea mai mare influență la Roma. Caesar acumulasese în acei ani suficientă putere pentru a fi pusă la îndoială republica însăși. Astfel, alegerea titlului tratatului, *Brutus*, pare o referință explicită la cel care alungase tiranii la începuturile republicii. Aici se referă din nou la Thucydides cu referire la tipul de oratorie care înflorise în aceea perioadă: (Cic. *Brut.* 25) *crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam causam interdum subobscuri* „plini de sentențe, scurți prin comprimarea lucrurilor și, din acest motiv, uneori obscuri”. „Obscuritatea” lui Thucydides va fi mai târziu subliniată și de Dionys din Halicarnas

în perioadă augustantă, cel care spunea că „sunt ușor de numărați cei care sunt în stare să înțeleagă toate pasajele din Thucydides și nici aceștia nu le pot înțelege pe unele fără un comentariu gramatical”¹. Se cuvine însă să precizăm că, în bună măsură, „obscuritatea” lui Thucydides este mai degrabă una căutată prin care, de fapt, își selectează cititorii și prin care rivalizează cu cei care preferau să fie plăcuți auzului fără a lăsa însă o istorie de folos și pentru viitor.

Tot în *Brutus* se reia afirmația că exista o modă printre unii contemporani de a fi attici imitându-l pe Thucydides. Cicero admite că acest lucru este posibil dacă este vorba de a scrie istorie, nu însă și discursuri în procese. Istoria lui Thucydides abundă în astfel de discursuri, dar ele constituie și părțile cele mai dificil de înțeles. Cicero declară că (Cic. *Brut.* 285) *imitari neque possim, si velim, nec velim fortasse, si possim* („obișnuiesc să le laud; n-aș putea însă să le imit, dacă aș vrea, și nici nu aș vrea probabil, dacă aș putea”). În continuarea pasajului Thucydides îi apare lui Cicero ca un roman de pe vremea lui Anicius (consul în 160 a.Chr.), adică demodat, mult prea aspru și care și-ar fi atenuat stilul, dacă ar fi trăit mai târziu.

În același an 46 a. Chr. Cicero explică în *De Optimo Genere Oratorum* de ce stilul oratoric pe care îl promovează el reflectă adevăratul atticism. Se afla din nou în polemică cu cei de la Roma care identificaseră oratorul cu simplitatea exprimării vechilor oratori attici. Este din nou un prilej să-l amintească pe Thucydides ca pe unul căruia îi poate fi, pe bună dreptate, admirată elocința, dar nu poate fi urmat drept model de orator, căci „una este să expui faptele povestindu-le și alta să faci o investigație juridică aducând probe” (Cic. *opt. gen.* 16 *aliud est enim explicare res gestas narrando, aliud argumen-tando criminari*); iar cei care îl admiră pentru frumusețea exprimării, continuă Cicero, ar trebui să-și aducă amintire că a existat și Platon. Istoricul grec nu ar avea astfel calitățile unui orator ideal: (*ibid.*) *ad docendum, ad delectandum, ad permovendum* („să educe, să încânte, să convingă”).

În continuarea dezbaterii dintre Brutus și Cicero din *Brutus* este compus în ultima parta a anului 46 a. Chr. și tratatul *Orator* în care se încearcă descrierea oratorului ideal. Și aici este folosit numele lui Thucydides pentru lupta internă dintre școlile de oratorie de la Roma. Arpinatul vorbește cu desconsiderare de cei care se declarau în vremea sa *Thucydidi* „adepti ai lui Thucydides”. În timp ce aceia care îl imitau pe Lysias aveau un motiv să se revendice de la un orator grec, căci putea fi folosit în procesele judiciare, nu același lucru era valabil pentru cei îl luau model pe Thucydides, căci acesta, afirmă Cicero, a fost doar istoric și nimic din ce a scris nu poate fi folosit în discursurile de tribunal sau publice. Mai mult, (Cic. *orat.* 28) „chiar acele discursuri au atât de multe propoziții obscure și ascunse, încât cu greu pot fi înțelese; ceea ce reprezintă cel mai mare defect într-o cuvântare civilă” (*ipsae illae contiones ita multas habent obscuras abditasque sententias vix ut intellegantur; quod est in oratione civili vitium vel maxumum*). Afirmația puternică care urmează îi șochează

¹ Dion. *Thuc.* 51, 10 εὐαρίθμητοι γάρ τινές εἰσιν οἱοὶ πάντα τὰ Θουκυδίδου συμβαλεῖν, καὶ οὐδ' οὗτοι χωρὶς ἐξηγήσεως γραμματικῆς ἔνια.

pe drept pe cititorii și admiratorii din totdeauna ai discursurilor din *Războiul Peloponesiac*: (*ibid.*) „nu a fost socotit niciodată un orator și, dacă nu ar fi scris istorie, numele lui nu ar fi supraviețuit” (*itaque nunquam est numeratus orator nec vero, si historiam non scripsisset, nomen eius exstaret*). Spusele lui Cicero vorbesc mai mult despre caracterul arpinatului decât despre valoarea discursurile cu care este presărată istoria lui Thucydides.

Faima de lui Thucydides era legată de „severitatea” sa și comparația pe care anticii o făceau era cu contemporanul Herodot. Într-un dialog păstrat fragmentar, *Hortensius*, compus în 45 a. sub forma unui protreptic, după modelul lui Aristotel, Cicero se întreabă: (Cic. *phil. frg.* 15, 2) „ce este mai dulce decât Herodot sau mai serios decât Thucydides” (*quid enim aut Herodoto dulcius aut Thucydide gravius ...?*). De altfel, Thucydides însuși își scrisese lucrarea în opoziție probabil și cu felul plăcut în care era percepută istoria lui Herodot. Așa ar trebui poate să interpretăm celebrele cuvinte, cictate parțial și mai sus, în care își caracterizează istoria. Mai rar fragmentul este oferit *in extenso*: (Thuc. 1, 22 „și, pe de o parte, lipsa elementului legendar din aceste [relatări] va părea poate mai puțin atrăgătoare auzului; în schimb, câți vor dori să observe limpezimea și a celor care s-au petrecut și a celor care urmează să fie din nou cândva, de felul acesta sau foarte asemănătoare, potrivit condiției umane¹, va fi îndeajuns ca ei să le socotească pe acestea folositoare. Și este pusă laolaltă [în această carte] o agoniseală pentru totdeauna mai degrabă decât un premiu la un concurs în vederea unei ascultări de o clipă.” (καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφές σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτήμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ζύγκειται).

Cum se întâmplă și în alte situații la Cicero, *Scrisorile* pot scoate la lumină adevăratele gânduri ale autorului, în vreme ce lucrările publice suțin poziții echilibrate de interesele momentului. În timp ce în tratatele de retorică Cicero avea de susținut o cauză și de dus o luptă cu rivalii vremii, în adresările pritenesti își perimitea poate să spună mai degrabă ceea ce gândea cu adevărat. Într-o scrisoare adresată lui Atticus folosește o expresie a lui Thucydides și-l citează explicit pe autor: (Cic. *Att.* 7, 1, 6) „dar aceasta a fost, după cum spune Thucydides, o ἐκβολὴ λόγου („ocol al expunerii”) nu inutilă” (*sed haec fuerit, ut ait Thucydides, ἐκβολὴ λόγου non inutilis*). El relua astfel o expresie a istoricului (Thuc. 1, 97 τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποιησάμην „am întreprins acest ocol al expunerii”) cu referire la o digresiune.

Într-un alt pasaj se folosește de un citat *in extenso* pentru a caracteriza o persoană: (Cic. *Att.* 10, 8, 7 „acesta, după ce a fost, cum spune Thucydides, τῶν μὲν παρόντων δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων, τῶν δὲ μελλόντων ἐς πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής („în cele prezente, printr-o foarte scurtă deliberare, cel mai bun la

¹ Sintagma κατὰ τὸ ἀνθρώπινον as fost interpretată diferit de comentatori și poate fi echivalată și prin „potrivit firii omenești” sau „în conformitate cu natura omenească”.

sfat, iar pentru cele viitoare intuia cel mai bine pentru o lungă perioadă de timp ce urma să se întâmple”), a ajuns totuși în acele necazuri pe care le-ar fi evitat, dacă nimic nu l-ar fi înșelat” (*qui cum fuisset, ut ait Thucydides, τῶν μὲν παρόντων δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων, τῶν δὲ μελλόντων ἐς πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής, tamen incidit in eos casus quos vitasset si eum nihil fefellisset*). În context (Thuc. 1, 138), la istoricul grec, așa era caracterizat Themistocles din punctul de vedere al perșilor și nu numai.

Cu un ton reverențios față de faima lui Thucydides se exprimă Cicero și când este vorba de caracterizarea istoricului grec din Sicilia, Philistos, pe care îl numește (Cic. *ad Q. fr.* 2, 12, 4) „vestitul sicilian de primă mână, bogat, pătrunzător, scurt, aproape un micuț Thucydides” (*Siculus ille capitalis; creber, acutus, brevis, paene pusillus Thucydides*). Observăm, deci, cum în *Scrisori* raportarea lui Cicero la Thucydides este diferită, luându-l mai degrabă ca model.

Din toate pasajele oferite anterior remarcăm că numele lui Thucydides a fost folosit în sec. I a. la Roma într-o dispută internă între diferite școli de oratorie, iar Cicero, apărându-și cauza, preferă să sacrifice mai degrabă amintirea istoricului grec.

Referințe bibliografice

- Canfora, Luciano, *Thucydides in Rome and Late Antiquity*, in Rengakos, Antonios & Tsakmakis, Antonis (eds.). 2006. *Companion to Thucydides*. Leiden-Boston: Brill.
- Keene, Edward. *The Reception of Thucydides in the History of International Relations*, in Lee, Christine & Morley, Neville (eds.). 2015. *A Handbook to the Reception of Thucydides*, Oxford: Wiley Blackwell.
- Lee, Christine & Morley, Neville (eds.). 2015. *A Handbook to the Reception of Thucydides*, Oxford: Wiley Blackwell.

Surse / Ediții

Cicero

- M. Tulli Ciceronis *Scripta Quae Manserunt Omnia*. Fasc. 5, ed. P. Reis, Teubner, Leipzig, 1932 (Orator).
- M. Tulli Ciceronis *Rhetorica*. Vol.1, ed. A. S. Wilkins, 1902 (*De Oratore*).
- Cicero's Letters to Atticus, 6 vols., ed. D. R. Shackleton Bailey, 1965–1968 (*Epistulae ad Atticum*).
- M. Tulli Ciceronis *Scripta Quae Manserunt Omnia*, Fasc. 4, ed. E. Malcovati, 1970 (*Brutus*).
- M. Tulli Ciceronis *Hortensius*, ed. A. Grilli, 1962, (*Hortensius*).
- Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, ed. D. R. Shackleton Bailey, 1980 (*Epistulae ad Quintum Fratrem*).

Thucydides

- Jones, Henry Stuart & Powell, Johannes Enoch (eds.). 1967. *Thucydides historiae*, 2 vol. Oxford: Clarendon Press.
- Mynott, Jeremy (ed.). 2013. *Thucydides. The War of the Peloponnesians and the Athenians*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romilly, Jacqueline de (ed.). 1953. *Thucydide. La guerre du Péloponnèse*. Paris : CUF.
- Strassler, Robert B. (ed.). 2008. *The Landmark Thucydides, A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*. New York: Free Press.

Antonio IURILLI | **Orazio e le lingue del dominio
(Università di Palermo) | neolatino nell'età del libro antico**

Abstract: (Horace and the vernacular languages of Neo-Latin Europe in the age of the ancient book)

Quinto Orazio Flacco is among the most translated Latin *auctores* in European literary cultures, especially in the 16th, 17th and 18th centuries. The repertory and critical reconstruction of the translations that have been the subject of its *corpus* is therefore offered as a significant document of the fortune of the translation of a literary myth, as it attests to the relationship of *imitatio/aemulatio* that many Authors established with the model at the time when they decided to assimilate it, through translations, to the National languages and cultures to which they belong.

Keywords: *Quinto Orazio Flacco, Translations 16th-18th centuries, Publishing.*

Riassunto: Quinto Orazio Flacco è fra i più tradotti *auctores* latini nelle culture letterarie d'Europa, soprattutto nei secoli XVI, XVII, XVIII. La ricostruzione repertoriale e critica delle traduzioni che hanno avuto per oggetto il suo *corpus* si offre, quindi, come documento significativo della fortuna traduttoria di un mito letterario, in quanto attesta il rapporto di *imitatio/aemulatio* che numerosi autori hanno stabilito con il modello nel momento in cui hanno deciso di assimilarlo, attraverso le traduzioni, alle lingue e alle culture nazionali cui essi appartengono.

Parole-chiave: *Quinto Orazio Flacco, Traduzioni secc. XVI-XVIII, Editoria.*

Dal 1535 (anno di edizione della prima traduzione, in Toscana) al 1800 le opere di Quinto Orazio Flacco sono state tradotte da ben quattrocentoquarantacinque autori, in prevalenza collocati geograficamente nel dominio neolatino.¹ È un numero, quello delle traduzioni, che ci consente di considerare Orazio un mito letterario dell'antichità latina: un mito che ha dominato le culture letterarie di tutta Europa soprattutto nella forma, appunto, della traduzione, una forma (sappiamo) che più di altre documenta la fortuna e il riuso di un autore all'insegna dei fondamenti aristotelici della *imitatio* e della *aemulatio*, e dunque secondo un rapporto dialettico fra lingua di partenza e lingua di arrivo, ben ricordando i versi immortali che lo stesso Orazio dedica, nell'*Ars Poetica*, alla traduzione: «Nec verbo verbum curabis reddere fidus interpres» (*Ars Poet.* 133-4).

Non è allora un caso che proprio dall'*Ars Poetica*, ovvero dal testo fondativo dell'esercizio letterario nelle culture dell'Occidente almeno dal Rinascimento in poi, ha inizio la fortuna traduttoria di Orazio nei volgari nazionali d'Europa. A stimolare le

¹ Cfr. Antonio Iurilli, *Quinto Orazio Flacco. Annali delle edizioni a stampa (secc. XV-XVIII)*, Genève, Droz, 2017, 2 tomi.

traduzioni dell'*Epistola ai Pisoni* è da una parte il bisogno di divulgare un testo fattosi appunto centrale nelle culture letterarie europee; dall'altra il tentativo di saggiare le risorse dei Volgari letterari del continente in un clima di nascente classicismo patriottico su di un testo, appunto, ghiottamente polisemico; di saggiare la loro capacità di assimilare criticamente le regole espresse da Orazio nel linguaggio figurato della poesia.

E non è neanche un caso, allora, che la prima versione dell'*Ars Poetica* maturi a Venezia nel 1535 nel figlio diretto della lingua latina: nel volgare toscano, ma ad opera di un letterato veneziano, Ludovico Dolce. Il che certifica l'ormai acquisita egemonia linguistica del Toscano e la solida tradizione classicistica veneta in un'Italia classicista che aveva trovato qualche anno prima nel veneziano Pietro Bembo il fondatore della lingua letteraria su base toscana.¹

La stessa *ars versoria* diventa, anzi, per Dolce testimonianza di approccio a un modello, adozione di regole mirate alla riappropriazione dell'originale, a cominciare dal metro, forma che sconta più di altre la distanza fra modello e copia, e per questo bisognosa di scelte che colmino almeno in parte quella distanza culturale e stilistica. Si consolida, perciò, nella sua pratica versoria il reimpiego dell'endecasillabo sciolto, poco amato dai volgarizzatori di ambito umanistico, e invece rilanciato in un contesto di creatività poetica che si prefigga la fedeltà al modello sia nel fluire delle parole, sia nel fluire armonioso del metro, rimanendo al riparo dall'infido esercizio 'barbaro'.

In questo culto cinquecentesco della traduzione non poteva non porsi la questione dell'identità del volgarizzatore: *interpret*, secondo la definizione ciceroniana e quella, già ricordata, di Orazio nell'*Ars Poetica*; o *orator*, figura anch'essa ciceroniana, ma più incline ad assimilare il valore 'democratico' (e dunque divulgativo) della traduzione? Naturalmente il Dolce propende verso la prima (*interpret*), salvo a disattendervi nei fatti, quando l'impervietà dell'esercizio versorio lo costringe alla licenza, cioè alla elaborazione di stilemi che risultano fatalmente ipertrofici o ipotrofici rispetto all'originale, per quanto quell'originale sia toccato dalla creatività della polimetria oraziana.

Il valore di questo *primum* traduttorio in Volgare toscano è confermato, pochi anni dopo, dal *primum* di un Orazio completo che parla totalmente toscano, opera di Giovanni Fabrini, grammatico di origini toscane, il quale vanta di aver portato, con la sua traduzione, Orazio di fuori del tradizionale circuito dei 'chierici' proprio grazie alla universalità della lingua di Firenze, parificata, ormai senza più alcuna riserva, alla lingua di Roma, e quindi capace di pareggiare, se non di competere, con i densi stilemi lirici del *Princeps lyricorum*.²

¹ *La Poetica d'Horatio tradotta per messer Lodovico Dolce*, in Vinegia, per Francesco Bindoni et Mapheo Pasini compagni, de mese d'agosto 1535.

² *L'opere d'Oratio poeta lirico comentate da Giovanni Fabrini da Fighine in lingua vulgare toscana, con ordine, che 'l vulgare è comento del latino, et il latino è comento del vulgare, ambedue le lingue dichiarandosi l'una con l'altra*, In Venetia, appresso Gio. Battista Marchiò Sessa & fratelli, 1566.

Il Fabrini concepisce infatti la traduzione come forma di ‘democrazia’ linguistica, destinata sia al mercato scolastico, sia al mercato dei nuovi *parvenus* borghesi, ormai incapaci di praticare il Latino. E proprio a due di essi, «mercantanti e cittadini fiorentini», è non a caso dedicata l’intera operazione editoriale che si spinge fino a mettere nella bocca di Orazio una colorita *allocutio ficta* in puro Toscano. Emerge così, netta, l’inclinazione a concepire i volgarizzamenti degli *auctores* come strumento di mediazione fra la grandezza linguistica del Latino e la competenza linguistica dei nuovi aggregati sociali, *in primis* degli aggregati cortigiani.

All’insegna dello stesso classicismo linguisticamente ‘patriottico’, anche in Francia nasce, pochi anni dopo la traduzione italiana, il primo volgarizzamento francese di Orazio, giudicato fra le più alte testimonianze del processo identitario della lingua francese nel Cinquecento. Protagonista del volgarizzamento, a riprova del suo valore precettivo nei confronti del classicismo europeo, è ancora una volta l’*Ars Poetica*. La traduce Jacques Péletier du Mans. Membro della Pléiade (una sodalità classicistica francese, sappiamo, infiammata da patriottismo culturale), Péletier concepisce la sua traduzione come contributo all’acceso nazionalismo linguistico dell’Accademia, legittimandolo proprio con quanto Orazio scrive in quell’Epistola a proposito del rinnovarsi ciclico delle lingue.¹

Da analoghi sentimenti patriottici nasce anche la prima traduzione completa di Orazio in lingua francese, concepita esplicitamente «per il bene della lingua nazionale». Lo scrivono nella *nuncupatoria* al re Enrico III i fratelli normanni Antoine et Robert le Chevalier sieurs d’Agneaux. L’opera esce a Parigi nel 1582, e quasi a voler rimarcare, anche tipograficamente, la parità fra originale e traduzione, i due testi si collocano su colonne affrontate.²

Anche in terra iberica il pur tardivo fiorire di volgarizzamenti oraziani ha come terreno di coltura l’interesse per l’*Ars Poetica*, un interesse alimentato dal confronto col classicismo italiano. Ben due sono, infatti, le traduzioni spagnole della *Lettera ai Pisoni* che vengono pubblicate, a distanza di un solo anno, alla fine del Cinquecento. La prima versione, in lingua castigliana, è quella in sciolti prodotta dal poeta-musicista malaguegno Vicente de Espinel.³ Quella traduzione ci porta in quella straordinaria fucina del classicismo spagnolo, consacrata soprattutto a Orazio, che fu la ‘Escuela Salmantina’, guidata da Fray Luis de León.

¹ *L’Art Poétique d’Horace, traduit de Latin en rithme François. Moins et meilleur*, on le vend à Paris en la rue des Carmes à l’enseigne de l’homme saulvage chez Jean Granjehan, 27 VII 1541.

² *Les oeuvres de Q. Horace Flacce, latin et françois. De la traduction de Robert et Anthoine le Chevallier d’Agneaux, frères, de Vire en Normandie*, à Paris, chez Guillaume Auvray, rue S. Jean de Beauvais, au Bellerophon couronné, 1588.

³ *Diversas rimas de Vicente Espinel, Beneficiado de las iglesias de Ronda, con el Arte Poética, y algunas odas de Oracio, traduzidas en verso castellano. Dirigidas a don Antonio Alvarez de Veamonte y Toledo, Duque de Alva...*, En Madrid, por Luis Sánchez, vendese en casa de Iuan de Montoya mercader de libros en Corte, 1591.

La seconda traduzione, in lingua spagnola, apparsa a Lisbona nel 1592, è quella di Luis Çapata de Chaves, che ci fa presagire la sensibilità barocca per una scrittura poetica ‘trasgressiva’.¹

E nella Spagna radicalmente cattolica si consuma, alla fine del secolo XVI, anche il riuso edificante di Orazio, ammesso, sia pure con pesanti *expurgationes* moralistiche, nel bagaglio retorico-stilistico delle scuole della Compagnia di Gesù. Ciò avviene grazie a una iniziativa editoriale che propone un Orazio in prosa spagnola: la *Declaración Magistral en lengua Castellana* del teologo Juan Villén de Biedma.²

Originale fin nella sua stessa denominazione (*Declaracion Magistral*), essa fu assai censurata dai contemporanei che la giudicarono servile come è la traduzione di un principiante, e in particolare da Miguel Burgos, spietato nell’affermare che «agregando las faltas contra la sintaxis castellana a las cometidas en la inteligencia del texto, se pueden contar por un cálculo moderado seis errores en cada página».³ Del resto, Juan Villén de Biedma apparteneva alla categoria dei grammatici, detti volgarmente *dómines* non senza un’allusione negativa al loro metodo.

In realtà, la *Declaración magistral*, per quanto segnata da pedanteria e da madornali errori, dimostra una buona conoscenza grammaticale e linguistica dell’autore. Il suo merito maggiore è comunque quello di aver contribuito in maniera determinante alla divulgazione di Orazio in Spagna, al punto che, come attesta Lope de Vega, lo si incontrava persino nelle scuderie. La *Déclaración Magistral* di Biedma non riuscì tuttavia ad affermarsi nelle scuole in quanto conteneva anche le odi oraziane licenziose, ritenute poco adatte all’apprendimento giovanile.

Ma è all’interno degli statuti letterari della civiltà barocca che le lingue nazionali neolatine vengono chiamate ad una più impegnativa verifica della loro capacità di emulare e magari superare la lingua madre. Segnalo, in proposito, come preambolo significativo di questa tendenza, la ‘sposizione’ volgare del *corpus* oraziano del filosofo calabrese Sertorio Quattromani, voce non secondaria della crisi del classicismo nella cultura letteraria italiana, in particolare in quel Mezzogiorno attraversato da inquietudini anticlassicistiche, seguace delle dottrine di Bernardino Telesio e cultore dei classici nonché della poesia provenzale, legato agli ambienti del classicismo romano attraverso le amicizie con Annibal Caro, Francesco Patrizi, Girolamo e Fabio

¹ *El Arte Poetica de Horatio, traduzida de Latin en Español por don Luis çapata señor de las villas y lugares del Cehel, y de jubrecelada, alcaide perpetuo de Castildeferro cautor y la rabita patron de la capilla de S. Iuan Bautista, alcayde de Llerena. Al Conde de Chinchon don Diego de Bovadilla, mayordomo de su Magestad y de su consejo, tesorero de Aragon, Em Lisboa, em casa de Alexandre de Syqueira, 1592.*

² *Quinto Horacio Flacco poeta lyrico latino. Sus obras con la Declaración Magistral en lengua Castellana. Por el doctor Villen de Biedma. Dirigido a Francisco Gonçalez de Heredia Secretario del Rey Filipo II y III nuestro señor, de su Patronazgo real, de las tres Ordenes Militares, de sus descargos, y do los señores Reyes de Castilla, y su Alcayde de los alcaçares y fortalezas de las villas de Arjona y Arjonilla, &c., en Granada, por Sebastian de Mena, a costa de Iuan Diez mercader de libros, 1599.*

³ PALAU DULCET VI 642.

Colonna, Paolo Manuzio e attraverso le dispute letterarie che intrattenne con Ludovico Domenichi, Ludovico Castelvetro, Bernardino Rota e lo stesso Caro. Egli traduce Orazio in Toscano superando la dimensione classicistica di *imitator* per farsi *aemulator* e persino *interpres* del modello. In tal modo la lirica oraziana diviene laboratorio di ‘artifici’ nel quale cercare materiali per il nascente sperimentalismo metrico-retorico indotto dalla crisi dei modelli letterari rinascimentali o dal gusto per nuove, originali rimodulazioni. Analogo progetto mette in atto, in quegli stessi anni, un altro calabrese, Scipione Ponze, il quale affida all’ottava cavalleresca il compito di rinnovare l’interesse per l’*Ars Poetica*, sterilizzatosi nella rigida ‘regolarità’ dell’endecasillabo classico, erede dell’esametro latino.¹ È, quello di Ponze, un volgarizzamento maturato in un territorio, il Mezzogiorno d’Italia, sensibile a un *revival* dell’epica cavalleresca in chiave antiturca fortemente presente nella cultura letteraria di quelle terre, esposte, come sappiamo, al pericolo turco.

Ora, proprio in questo particolare contesto Ponze elegge l’ottava rima (il metro, appunto, dell’*epos* cavalleresco) a metro sperimentale di traduzione dell’esametro oraziano, motivando la scelta con intenti di ‘illuminazione’ di un testo altrimenti destinato, a suo giudizio, a restare oscuro proprio per effetto della rigida ‘regolarità’ dell’esametro riflessa nel suo corrispondente volgare, l’endecasillabo. Sono, insomma, questi, i segnali dell’irrompere sulla scena culturale europea di un Orazio ‘barocco’.

Su questa nuova prospettiva del rapporto delle lingue volgari con un classico dell’antichità convergono nel dominio neolatino, a Seicento appena iniziato, la cultura letteraria italiana e quella spagnola con due cretomazie di traduzioni oraziane non a caso uscite, nello stesso 1605, in Italia e in Spagna: due cretomazie di versioni liriche oraziane prodotte in due nazioni, l’Italia e la Spagna, che avevano, in quel momento delle loro civiltà letterarie, non poche ragioni per rileggere sia il *princeps lyricorum*, sia il teorico della poetica.²

E che Orazio, con la sua rigogliosa polimetria, con la varietà alessandrina, ma anche con la densità etica della sua lirica, fosse territorio eletto di uno sperimentalismo spinto ben oltre l’*aemulatio* classicistica e contagiato dalle pulsioni rifondative dell’incipiente barocco letterario, già lo aveva dimostrato il pur defilato virtuosismo metrico della traduzione di fine secolo di Giovanni Giorgini, in una polimetria che sembra voler sfidare, alla fine del secolo, la ‘regolarità’ dell’endecasillabo sciolto, e

¹ *L’Arte Poetica d’Horatio in ottava rima, co’l testo latino appresso. Nuovamente tradotta dal dottor Scipione Ponze, senza allontanarsi dal detto poeta, con la spositione de’ luoghi più oscuri e necessarii e con le regole. Opra utilissima a gli studiosi della Poetica*, In Napoli, appresso Gio. Iacomo Carlino e Costantino Vitale, 1610.

² Cfr. rispettivamente: Pedro Espinosa, *Primera parte de las Flores de poetas ilustres de España, dividida en dos libros. Ordenada por Pedro Espinosa natural de la ciudad de Antequera. Dirigida al Señor Duque de Bejar. Van escritas diez y seis Odas de Horacio, traduzidas por diferentes y graves Autores, admirablemente*, En Valladolid, por Luys Sanchez, 1605 ; Giovanni Narducci, *Odi diverse d’Orazio vulgarizzate da alcuni nobilissimi ingegni, raccolte per Giovanni Narducci da Perugia*, In Venezia, per Gerolamo Polo, 1605.

riproporre i metri ambiti da una letteratura cortigiana pronta ormai a recepire il funambolismo della lirica barocca. L' *aemulatio* manda con Giorgini inequivocabili segni di irreversibile evoluzione in *interpretatio*.¹ E proprio la *varietas* tonale dell'Orazio lirico e dell'Orazio «satiro» catalizza la sperimentazione poetica all'interno dell'estetica barocca adiacente ai centri più sensibili alla ridiscussione del classicismo, trasformando la traduzione in un laboratorio nel quale non si tende ad eseguire la copia perfetta del modello, ma a ridefinirlo fino a farlo rivivere, attraverso un processo di emulazione, nelle forme volute del traduttore.

È evidente nella cretomazia spagnola curata da Vicente de Espinel l'influsso del classicismo italiano sulla scuola salmantina, propiziato soprattutto dalla rilevante presenza nella cultura letteraria iberica del Cinquecento di classicisti italiani, fautori del recupero della lirica oraziana nell'ambito del classicismo manieristico. Bernardo Tasso, con le sue *Ode* (1560) ibridate di petrarchismo bembista, ma non meno ispirate alla lirica classica (e *in primis* oraziana), non è certo l'unico né il più rilevante degli esempi che si possono fare di questa tendenza, ma è significativo che attraverso il suo esercizio poetico il classicismo spagnolo, presso il quale Bernardo era ben noto per il suo sodalizio con Garcilaso de la Vega maturato negli anni Trenta alla corte napoletana di Pedro de Toledo, si riappropri di Orazio, dando prove quanto mai efficaci di assimilazione poetica, peraltro presenti già un secolo prima nelle consapevoli assonanze oraziane del Marchese di Santillana, e movimentando un mercato editoriale pronto a recepire un flusso duraturo di versioni oraziane nei vari idiomi iberici.

Ci portano invece in un laboratorio poetico di schietta ascendenza marinistica le stravaganze metrico-retoriche che costellano la versione in volgare toscano dell'*Ars Poetica* di Ludovico Leporeo, sostenute dalla esasperata ricerca di una *aemulatio* che testimonia insieme l'apogeo e la crisi del marinismo. Irrisolta resta, infatti, nel Leporeo, inventore dei 'leporeambi', la possibilità di coesistenza fra aspirazione alla *aemulatio* (definita con termine audace, «miglioramento») e fedeltà all'originale.² La sua elaborazione metrica, equidistante sia dall'ottava (il metro della parafrasi), sia dall'endecasillabo sciolto di tradizione classicistica (il metro della *interpretatio*), è un estroverso sincretismo a base endecasillabica predisposto all'accensione funambolica di eccentrici verbalismi, di rime, di assonanze. A tal fine l'autore escogita un metro relativamente originale, che si discosta sia dall'ottava, tipica della parafrasi in versi, sia dall'endecasillabo sciolto di tradizione classicistica: è un metro a base endecasillabica, ma predisposto all'accensione funambolica di eccentrici verbalismi, di rime, assonanze, consonanze che rinviano al modello dei 'leporeambi', escogitato, appunto, dall'autore.

¹ *I Cinque Libri dell'Odi di Oratio Flacco. Detti in Canzoni, Sestine, Ballate, e Madrigali Dal Sig. Gio. Giorgini da Jesi*, In Jesi, appresso Pietro Farri, 1595.

² *Arte Poetica di Q. Horatio Flacco tradotta da Lodovico Leporeo. Dedicata al Molto Illustre Signore Vincenzo Costaguta*, In Roma, per Francesco Corbelletti, 1630.

Impone una deroga ai limiti tematici e territoriali che, fin dal titolo, mi sono imposto (una deroga che concorre a meglio definire l'impegno traduttorio di un classico nel dominio neolatino) una importante iniziativa editoriale che emerge dalla pleora di riusi di Orazio che segnò il 'suo' secolo: quel Settecento che non a caso fu definito «il secolo di Orazio». Si tratta di una 'traduzione' in musica del *Carmen saeculare*, che si appoggia su una traduzione letteraria della stessa opera.

Nel 1779 l'italiano Giuseppe Baretta produsse una traduzione in prosa inglese del *Carmen Saeculare* di Orazio modellandola su una controversa operazione filologica: quella che, qualche decennio avanti, il gesuita francese Noël Etienne Sanadon aveva compiuto sul testo più musicabile del *corpus* oraziano (il *Carmen Saeculare*, appunto), introducendo sostanziali varianti rispetto alla *vulgata* del testo. Il *Carmen Saeculare*, del resto, godeva in quel momento una particolare fortuna in terra inglese con la sua tensione etica e con i valori civili che la rinata ideologia neoclassico-imperialistica vi leggeva.¹

L'operazione aveva di fatto reso il *Carmen Saeculare* atto a trasfigurarsi in un vero e proprio oratorio profano, disponibile alla trasposizione musicale. Baretta concepì appunto la traduzione in funzione del pubblico medio-borghese delle affollate sale teatrali londinesi e, forte proprio dell'aforisma oraziano «Verba loquor socianda chordis» (*Carm.* IV 9 4), cercò di favorire con la traduzione l'ibridazione dei linguaggi verbale e musicale sui versi del più cantabile dei lirici latini: ibridazione che compì producendo la relativa partitura musicale il francese, ma di origine scozzese, François André Danican Philidor.

La versione baretiana del *Carmen Saeculare* fu quindi accompagnata dalla tromba, dal corno, dal flauto, dall'oboe, dal violino, dalla viola e dal fagotto, mentre la parte vocale fu affidata al soprano, contralto, tenore, basso. Il pubblico mostrò di gradire l'iniziativa baretiana e le tre rappresentazioni tenute alla Freemason's Hall di Londra furono prodighe di incassi ai due coautori, dei quali tuttavia solo Philidor, noto giocatore di scacchi, spesso indebitato, approfittò. Fu proprio lui a vendere, per desiderio di profitto, la partitura all'imperatrice Caterina di Russia.

Un estremo segno, questo, di come Orazio, esercitando un'amabile dittatura etica e artistica, abbia mediato gli orgogli identitari di un'Europa in perenne conflitto nel territorio incruento della competizione linguistica.

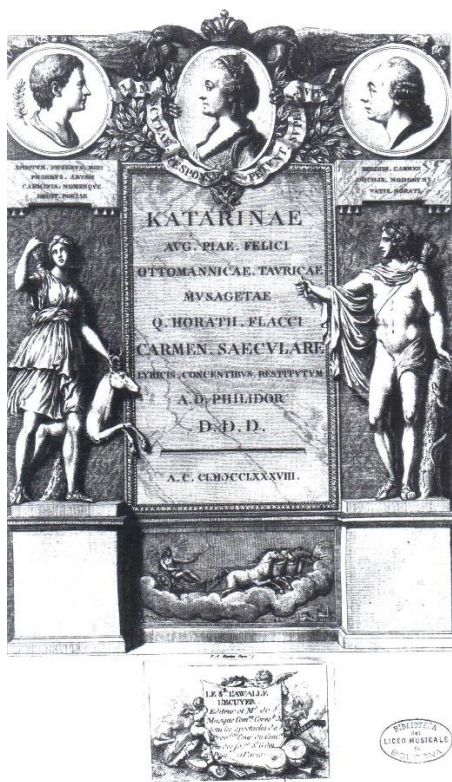
Bibliografia

DIDASCALIE IMMAGINI

n° 27 *La Poetica d'Horatio tradotta per messer Lodovico Dolce*, in Vinegia, per Francesco Bindoni et Mapheo Pasini compagni, de mese d'agosto 1536

¹ Giuseppe Baretta - François-André Danican Philidor. *The Introduction to the Carmen Seculare of Horace as Set to Music by Philidor in Conjunction with Baretta*, London, [s.e., 1779?].

- n° 34 *L'opere d'Oratio poeta lirico comentate da Giovanni Fabrini da Figline in lingua vulgare toscana, con ordine, che 'l vulgare è comento del latino, et il latino è comento del vulgare, ambedue le lingue dichiarandosi l'una con l'altra*, In Venetia, appresso Gio. Battista Marchiò Sessa & fratelli, 1566
- n° 53 *L'Arte Poetica d'Horatio in ottava rima, co'l testo latino appresso. Nuovamente tradotta dal dottor Scipione Ponze, senza allontanarsi dal detto poeta, con la spositione de' luoghi più oscuri e necessarii e con le regole. Opra utilissima a gli studiosi della Poetica*, In Napoli, appresso Gio. Iacomo Carlino e Costantino Vitale, 1610
- n° 90 Giuseppe Baretta - François-André Danican Philidor. *The Introduction to the Carmen Seculare of Horace as Set to Music by Philidor in Conjunction with Baretta*, London, [s.e., 1779?]

Dana LĂPĂDAT-NICOLA
(Liceul Teoretic „Adam Müller
Guttenbrunn”, Arad) | ***Tristele și Ponticele ovidiene.
Diversitas în exil***

Abstract: (Ovid's *Tristia* and *Pontica. Diversitas in exile*) It is well known that, in the year 8 A.D. Ovidius was exiled to Tomis, on the shores of the Euxine Pontus, the Black Sea today, which caused him much suffering, removing him from his luxurious life in Rome. Thus, he was separated from his beloved wife, making him doubt the fidelity of some friends, fearing both his physical and mental safety, as none of his prayers have ever been taken into consideration by the emperor. The poetry of exile, represented by the 5 books of the *Tristia* and the 4 books of the *Epistulae ex Ponto*, casts a new light on Ovidius, the poet, turning to himself, becoming more aware of his weaknesses, fears, disappointment, unhappiness, all these caused by finding himself alone and deserted in an unknown country, in the middle of people governed by other traditions, by other mores, speakers of an unknown language. Since the very beginning, Ovidius has decided that the geographical space in which he will be forced to live is a hostile one, and the people of the area represent nothing but a great danger to him. Therefore, in the present paper, without lingering over the much-discussed reasons for his exile, I shall follow, through a thorough analysis of some poems from the *Tristia* and *Epistulae ex Ponto*, both the cultural and linguistic diversity, seen through the eyes of the exiled Ovidius. As far as Ovidius is concerned, diversity has manifested itself, for a long time, in its etymological sense, *diversitas*, *-atis* designating divergence, opposition, contradiction as well as distinction, variety, with reference to language. In this context, I shall also emphasize the documentary value of the poetry of exile, which provides valuable information on the places and inhabitants of the Euxine Pontus.

Keywords: *Tristia, Epistulae ex Ponto, exile, diversitas, Euxine Pontus.*

Rezumat: Este bine cunoscut faptul că, în anul 8 p.Chr., Ovidius a fost relegat la Tomis, la țărmul Pontului Euxin, fapt ce i-a produs multe suferințe, rupându-l de viața sa de răsfățat al Romei, îndepărtându-l de mult iubita și în versuri cântata sa soție, făcându-l să se îndoiască de fidelitatea unor prieteni, inspirându-i teamă pentru siguranța sa fizică și mintală, mai ales că nicio rugă de-a sa de a fi iertat de către împărat nu s-a arătat a fi cu succes. Poezia exilului, reprezentată de cele 5 cărți ale *Tristelor* și de cele 4 cărți ale *Epistolelor din Pont*, îl pune pe poetul Ovidius într-o nouă lumină, acesta întorcându-se spre sine însuși, recunoscându-și slăbiciunile, temerile, dezamăgirile, nefericirea pricinuită de singurătatea în mijlocul necunoscutului, în mijlocul unor oameni guvernați de alte tradiții, de alte moravuri, vorbitori ai unei limbi necunoscute. Încă dintru început, Ovidius decide că spațiul geografic în care va fi obligat să trăiască este unul ostil, iar oamenii zonei reprezintă pentru el un pericol. Așadar, în prezenta lucrare, fără a zăbovi asupra mult discutatei motive ale relegării, vom urmări, printr-o analiză minuțioasă a unor poeme din *Tristele și Ponticele*, diversitatea, atât cea culturală, cât și cea lingvistică, prin ochii exilatului Ovidius. În ceea ce-l privește pe Ovidius, diversitatea se manifestă, vreme îndelungată, în sensu-i etimologic, *diversitas*, *-atis* desemnând divergența, opoziția, contradicția, precum și deosebirea, varietatea, cu referire la limbă. În acest context, subliniem și valoarea documentară a poeziei exilului, care oferă informații prețioase asupra locurilor și locuitorilor de la Pontul Euxin.

Cuvinte-cheie: *Tristele, Ponticele, exil, diversitas, Pontul Euxin.*

Deși, în această lucrare, nu ne propunem să insistăm asupra detaliilor privitoare la viața lui Ovidius, trebuie să subliniem faptul că poezia exilului pe care ne propunem să o analizăm cu acest prilej, este generată de o etapă a vieții autorului. Este bine cunoscut faptul că, în anul 8 p.Chr., Ovidius a fost relegat la Tomis, la țărmul Pontului Euxin, fapt ce i-a produs multe suferințe, rupându-l de viața sa de răsfațat al Romei, îndepărtându-l de mult iubita și în versuri cântata sa soție, făcându-l să se îndoiască de fidelitatea unor prieteni, inspirându-i teamă pentru siguranța sa fizică și mintală, mai ales că nicio rugă de-a sa de a fi iertat de către împărat nu s-a arătat a fi cu succes. Atitudinea scriitorului, trăirile și reacțiile sale din timpul exilului sunt strâns legate de felul în care viețuia la Roma.

În momentul plecării sale la Tomis, Ovidius era un poet apreciat și un om îndrăgit, ceea ce a făcut mult mai dificilă ruptura de toți cei dragi și de tot ceea ce-i era drag. Nu este surprinzător faptul că: „Relegarea a avut pentru Ovidiu un puternic efect traumatizant. Îndepărtarea de Roma și lungii ani petrecuți în surghiun au prilejuit frustrări acerbe, de care, până în anul 8 e.n., poetul dezinvolt, monden și extravertit fusese scutit.” (Cizek 1994, 351).

Poezia exilului, redactată în distih elegiac, „metrul confidențelor și al intimității” (Grimal 1997, 275), reprezentată de cele 5 cărți ale *Tristelor*, însumând 50 de scrisori, și de cele 4 cărți ale *Epistolelor din Pont*, însumând 46 de scrisori, îl pune pe poetul Ovidius într-o nouă lumină, acesta întorcându-se spre sine însuși, recunoscându-și slăbiciunile, temerile, dezamăgirile, nefericirea pricinuită de singurătatea în mijlocul necunoscutului, în mijlocul unor oameni guvernați de alte tradiții, de alte moravuri, vorbitori ai unei limbi necunoscute. În această mult încercată perioadă, autorul folosește poezia „ca suport, ca rațiune supremă a existenței creatorului, fără de care însăși condiția sa de poet, și cu atât mai mult, condiția sa pur umană s-ar prăbuși definitiv.” (Franga 1997, 259). Așadar, în această nouă etapă a carierei sale, Ovidius „crează o nouă formă de elegie, dependentă de un lirism înnoit, care îmbracă tiparele poemului autobiografic, închipuit ca un jurnal al tribulațiilor autorului și al relegării” (Cizek 1994, 351). În poezia exilului, Ovidius „își dezvăluie cele mai elementare reacții: este uman, tandru, emoționat față de modul de trai aspru al tomitanilor, apăsător de nostalgia Romei și a Italiei, de perceperea lungă a scurgerii timpului” (Ibidem, 352).

Operele lui Ovidius din exil au fost adesea criticate, reproșându-le repetarea motivelor, pe de o parte, și lipsa de sinceritate, pe de altă parte. Însă, caracterul repetitiv al motivelor este lesne de înțeles, câtă vreme poezia exilului devine purtătorul de cuvânt al poetului la Roma și scopul său principal este acela de a-i pleda cauza, de a-i obține iertarea, fapt ce justifică lamentațiile, stăruința, strigătele de durere și de disperare ale autorului regăsite în majoritatea elegiilor. Mai mult, „Ovidiu rămâne un poet elegiac a cărui poezie este expresia directă și imediată a vieții. [...] Viața este monotonă, la fel și poezia. Viața este în general oribilă, iar poezia cu greu poate fi diferită.”¹ [tr.n.]

¹ „Ovid remains an elegiac poet whose poetry is the direct and immediate expression of life. [...] Life is monotonous, and so is poetry. Life is generally horrible, and poetry can hardly be different.”

(Galasso 2009, 204). În ceea ce privește lipsa de sinceritate: „Poetul a fost învinuit că a sacrificat adevărul simțirii, «spiritului» și frivolității; i s-a reproșat lipsa unei adânci meditații și «a elevației morale»”(Naum 1972, V). Însă, ce poate fi nesincer în suferință? Ce poate fi nesincer în dorul cumplit după familie, prieteni și patrie? Ce poate fi nesincer în singurătate și boală? Exagerările neajunsurilor, pe de altă parte, sunt justificabile, câtă vreme ținta sa a fost aceea de a demonstra că locul exilului nu-i priește, că nu este potrivit pentru el din niciun punct de vedere.

În ceea ce-l privește pe Ovidius, diversitatea se manifestă, vreme îndelungată, în sensu-i etimologic, *divesitas, -atis* desemnând divergența, opoziția, contradicția, precum și deosebirea, varietatea, cu referire la limbă. Astfel, la baza cuvântului se situează verbul *diverto, divertere, divertit, diversum*, compus al lui *verto* (Ernout, Meillet 2001, 726), care are sensurile de „a se întoarce în sens opus”, „a se separa”, „a se diferenția”, „a se despărți”.

Încă dintru început, Ovidius decide că spațiul geografic în care va fi obligat să trăiască este unul ostil, atât din punct de vedere al așezării și climatului, cât și din punctul de vedere al băștinașilor și al vecinilor. În prima elegie a *Tristelor* regăsim deja o situație care sugerează diferența dintre locul în care se află autorul și locul unde și-ar fi dorit să fie, adică în patria sa. Astfel, Ovidius își însarcinează creația care va ajunge la Roma să se bucure în locul său de locurile dragi: *vade, liber, verbisque meis loca grata saluta!* „Tu locurilor scumpe te-nchină de la mine” (*Tristia*, I, 1, v.15), iar, dacă vreun compatriot se va arăta interesat să afle cum o duce, misiunea sa va fi: *vivere me dices, salvum tamen esse negabis!* „Să-i spui că sunt în viață, dar mort sunt între oameni” (*Ibidem*, v.19). Așadar, plecarea în exil reprezintă pentru poet dispariția în neant, spiritul fiindu-i înfrânt odată cu despărțirea de cei dragi, de locurile dragi, de avuția sa materială și spirituală, de patria căreia i-a arătat mereu fidelitate, de un *modus vivendi* potrivit sufletului său. Ideea schimbării este reluată și în epistola 8 din cartea I, în care poetul se dovedește în mod dureros conștient de faptul că fiecare aspect al vieții lui va fi diferit odată cu începerea supraviețuirii în exil:

*conversis Solque recurret equis:
omnia naturae praepostera legibus ibunt,
parsque suum mundi nulla tenebit iter*

„De-acuma se va-ntoarce și soarele din cale, [...]

Se vor întoarce toate pe dos în lumea asta

Nimic n-o să mai meargă pe drumul cel de ieri!” (*Tristia*, I, 8, v.1-6).

În același sens, în elegia a 10-a din cartea a V-a, măcinat de trecerea lentă și dureroasă a timpului, autorul mărturisește: *Scilicet in nobis rerum natura novata est* / „A firii rânduială e alta pentru mine” (*Tristia*, V, 10, v.9). Deoarece: „Exilul creează

cel mai adesea o anumită depersonalizare a victimei.”¹ [tr.n.] (Claasen 2009, 179), Ovidius afirmă: *cernimus, et, qui sim qui fuerimque, subit!* „Și mă gândesc la ceea ce sunt și la ce-am fost.” (*Tristia*, III, 8, v.38).

Importantă pentru contextul analizat este și cea de-a 11-a elegie a cărții I, *Epilog*, în care autorul mărturisește că scrisorile primei cărți au fost redactate în timpul călătoriei spre Tomis, desfășurate în condiții vitrege, pe când, împărtășește el, *aut haec me, gelido tremere cum mense Decembri!* „tremuram de frigul de gheață-a lui decembre” (*Tristia*, I, 11, v.3) și *saepe ego nimboris dubius iactabar ab Haedis!* „Iezii furtunatici mă tot zvârleau pe mare” (*Ibidem*, v.13), iar *fuscabatque diem custos Atlantidos Ursae!* „păzitorul Ursei întuneca văzduhul” (*Ibidem*, v.15) și *aut Hyadas seris hauserat Auster aquis!* „austrul potopul Hiadelor sporea” (*Ibidem*, v.16). Într-o astfel de situație, exilatul, care s-a bucurat până în acel moment de o climă blândă și de o viață pe măsură, după cum însuși mărturisește într-o altă elegie: *Quique, fugax rerum securaque in otia natus, mollis et inpatiens ante laboris eram,* „Eu, care înainte, născut spre-o viață lină, Plăpând fugeam de treburi și munca n-o răbdam” (*Tristia*, III, 2, v.9-10), se vede cuprins de spaimă, atât din cauza furtunii, cât și din cauza realității care-l va aștepta odată ajuns la destinație, „considerându-și exilul ca o jertfă de sine” (Nicola 2019, 29). Relevante în acest sens sunt versurile:

*quocumque aspexi, nihil est nisi mortis imago,
quam dubia timeo mente timensque precor.
attigero portum, portu terrebor ab ipso:
plus habet infesta terra timoris aqua;
nam simul insidiis hominum pelagique laboro,
et faciunt geminos ensis et unda metus.*

„Oriunde-ntorc privirea, văd numai chipul morții,
De care-n al meu suflet mă tem, dar o implor!
În port de voi ajunge, mă înspăimântă portul!
Mai mult decât de apă, mi-i frică de pământ!
Și oamenii și marea la fel mă trag în cursă
de sabie și apă la fel mă înspăimânt.” (*Tristia*, I, 11, v.23-28).

Constatăm dorința de moarte a poetului, pe care nu se sfiește să o invoce în mai multe rânduri, atât în *Tristele*, cât și în *Ponticele* și care este percepută de acesta drept o formă de salvare, o formă de curmare a suferințelor fizice și psihice produse de schimbarea majoră din viața lui, exilul.

Autorul percepe Tomisul drept graniță a lumii civilizate, drept capăt de lume: *Longius hac nihil est, nisi tantum frigus et hostes, net maris adstricto quae coit unda gelu!* „Nimic de-aici încolo! Doar frigul și dușmanul/ Și marea cu talazul de ger

¹ „Exile often creates a certain depersonalization of the victim.”

înmărmurit.” (*Tristia*, II, v.195-196). Distanța față de locurile natale îi pare năucitoare, după cum sugerează versurile

orbis in extremi iaceo desertus harenis,/ fert ubi perpetuas obruta terra nives./
„în fundul lumii eu zac, pe prundul mării./ în veșnică zăpadă de-a pururi îmbrăcat.” (*Ex Ponto*, I, 3, v.49-50).

De nenumărate ori autorul subliniază micimea locului ce i-a fost destinat, în comparație cu Roma, pomenind despre *in extremis ignoti partibus orbis/* „țărături neștiute” (*Tristia*, III, 3, v.3), despre *deformia litora/* „înfricoșate țărmuri” (*Tristia*, V, 2, v.63), despre *ustus ab assiduo frigore Pontus/* „Pontul ars de ger” (*Tristia*, III, 2, v.8), despre *Euxini litora Ponti/ dictus ab antiquis Axenus ille fuit/* „Pontul/ cel căruia-n vechime i-au zis «neospătos»” (*Tristia*, IV, 4, v.55-56). Această viziune este justificată, autorul dorind să pună în evidență dezavantajele locului, mai ales că: „Nu putem aștepta de la un poet, cu atâta mai puțin de la un poet exilat, o descriere adecvată a orașului. A fost în interesul lui să zugrăvească o imagine sumbră. Și totuși, dacă suntem de acord cu exagerarea greutăților sale, există suficiente detalii cu care să formăm o concepție destul de bună despre căminul nenorocirii poetului.”¹ [tr.n.] (Ovid 1939, XXVI). În lucrările sale din exil, Ovidius tânjește neconținut după Roma: „orașul absent este obiectul dorului, a cărui prezență este evocată de un poet care creează o Roma virtuală prin versul său.”²[tr.n.] (Volk 2010, 97).

În cea de 4-a elegie a cărții a IV-a a *Tristelor*, autorul face o scurtă incursiune, subiectivă, în mitologia și tradițiile de la țărmul actualei Mări Negre, amintind jertfele umane pe care barbarii din apropiere le aduceau, subliniind faptul că locul era evitat de oamenii onorabili și foarte căutat de cei ticăloși. Face neconținut comparație între romani și băștinași, pentru a accentua dezavantajele noii sale vieți. O astfel de secvență regăsim în epistola a 8-a din cartea I adresată unui prieten trădător, incapabil de a se emoționa în fața nenorocirii sale, pe care-l compară cu un vlăstar al acestei zone potrivnice:

*non ego te genitum placida reor urbe Quirini,
urbe, meo quae iam non adeunda pede est,
sed scopulis, Ponti quos haec habet ora sinistri,
inque feris Scythiae Sarmaticisque iugis:
et tua sunt silicis circum praecordia venae,
et rigidum ferri semina pectus habet*

„Eu cred că nu cetatea cea blând-a lui Quirinus,
În care nu mai poate călca piciorul meu,

¹ „We cannot expect from a poet, much less from an exiled poet, an adequate description of the town. It was his interest to paint a gloomy picture. And yet if we allow for his exaggeration of the hardships, there are details enough with which to form a fairly good conception of the poet's hostility of calamity.”

² „the absent city is the object of longing, whose presence is conjured up by a poet who creates a virtual Rome in his verse”.

Născutu-te-a pe tine, ci stâncile și munții
 Din Sciția și țărmul sălbaticului Pont:
 Căci inima ta este de cremene încinsă
 Și pieptu-ți nu se-ndoaie, căci pieptul ți-i de fier” (*Tristia*, I,8, v.37-42)

Un element care i-a produs disconfort lui Ovidius în exil și pe care nu contenește să-l amintească de-a lungul scrisorilor este frigul: *Solus ad egressus missus septemplicis Histri/ Parrhasiae gelido virginis axe premor./* „Trimis aici, la Istrul cu șapte guri, eu singur,/ Îngheț, sub Ursa mare, de frigul cel cumplit” (*Tristia*, II, v.189-190). În acest sens, un loc aparte ocupă epistola a 10 din cartea a III-a a *Tristelor*, *Iarna în țara geților*. Un alt aspect vizat de autor în această scrisoare este diveristatea etnică de care este înconjurat: *Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique Getaeque./ quam non ingenio nomina digna meo!* „Mă-ncing de pretutindeni sarmații barbari, geții/ Și besii, ah! Ce nume! Nedemne de-al meu vers” (*Tristia*, III, 10, v.6-7).

Zona este una periculoasă, după cum ne-a înștiințat în mai multe rânduri autorul: *barbara pars laeva est avidaeque adsueta rapinae./ quam cruor et caedes bellaque semper habent/* „Și barbarii din stânga sunt puși pe jafuri numai/ Acolo-i numai sânge, războaie și omor” (*Tristia*, I, 11, v.31-32) sau:

*nec me tam cruciat numquam sine frigore caelum,
 glaebaque canenti semper obusta gelu,
 nesciaque est vocis quod barbara lingua Latinae,
 Graecaque quod Getico victa loquela sono est,
 quam quod finitimo cinctus premor undique Marte,
 vixque brevis tutum murus ab hoste facit.
 Pax tamen interdum est, pacis fiducia numquam.
 Sic hic nunc patitur, nunc timet arma locus.*

„Nu-s chinuit atâta de frigul care-i veșnic,
 De câmpul ars tot timpul de gerul cel cărunt,
 De graiul cel sălbatic, străin de limba noastră,
 Și care biruita și limbile grecești,
 Cât de războiul care mă-mpresură de-aproape:
 De el abia mă apăr cu-un zid așa de mic.
 Din când în când e pace, dar teamă totdeauna:
 Ori vezi cu ochii moartea, ori stai cu frica-n sân.” (*Tristia*, V, 2, v.65-72)

Unica siguranță în fața atacurilor barbare le-o oferă, lui și locuitorilor Tomisului, Dunărea: *medio defendimur Histro:/ ille suis liquidis bella repellit aquis./* „ne îngrădim cu Istrul/ El numai ne păzește de crunte năvăliri” (*Tristia*, III, 10, v.7-8), însă în timpul iernii, aceasta devine un pod de gheață pe care dușmanii pot trece nestingheriți: *quaeque aliae gentes, ubi frigore constitit Hister./ dura meant celeri terga per amnis equo./* „celelalte ginte, ce vin când Istru-ngheață/ Pe-a râului spinare, cu caii lor cei iuți”

(*Ex Ponto*, I, 2, v.79-80) și prăda avuțiile sărmanilor plugari care au trudit atât pentru a-și asigura cele necesare traiului pe perioada grea a iernii. Mulți dintre aceștia sfârșesc uciși sau sunt luați prizonieri, iar bunurile care le prisosesc agresorilor sunt incendiate. Surprindem, în această situație, simpatia poetului pentru locuitorii nenorociți ai Tomisului. Consecințele nefaste ale acestor confruntări sunt exprimate și în elegia a 2 din cartea I a *Ponticelor*: *tecta rigent fixis veluti velata sagittis/ portaque vix firma submouet arma sera./* „Ca parii stau pe case săgețile înfipte,/ Abia ne mai păzește zăvorul de la porți” (*Ex Ponto*, I, 2, v.21-22).

La fel de semnificative în acest sens sunt versurile din cartea a II-a *Tristelor*, în care autorul urmărește să-l impresioneze pe destinatar, Împăratul Augustus în speță, pomenindu-i pericolele de care este pândit și care-i amenință viața în sens concret: *Iazyges et Colchi Tereteaque turba Getaeque/ Danuvii mediis vix prohibentur aquis;/* „Nici Dunărea nu poate să mă păzească bine/ De hoarda meteree, de geți, iagizi și colhi” (*Tristia*, II, v.191-192). Atacurile acestor populații barbare nu pot fi controlate, mai ales datorită faptului că acești barbari nu se supun nici supremației romane, nici alteia, făcându-și legea singuri și fiind obișnuiți cu condițiile grele pe care le impune un astfel de conflict, după cum indică și versurile din epistola a 2-a a *Ponticelor*:

*Maxima pars hominum nec te, pulcherrima, curat,
Roma, nec Ausonii militis arma timet.
Dant illis animos arcus plenaequae pharetrae
quamque libet longis cursibus aptus equus
quodque sitim didicere diu tolerare famemque*

„De tine-aceste hoarde, o! Roma cea frumoasă,
N-au frică, nici de arma soldatului roman,
Căci ele cred în arcuri și-n cucurele pline
Și-n caii, care, sprinteni, pustiului s-aștern;
Și ele știu să rabde de foame și de sete” (*Ex Ponto*, I, 2, v.81-85).

Pax augustana devine aici o utopie, după cum subliniază și versurile: *vix hac invenies totum, mihi crede, per orbem/ quae minus Augusta pace fruatur humus.* „Nu vei găsi pe lume un loc în care pacea/ Lui August mai străină să fie ca aici.” (*Ex Ponto*, II, 5, v.17-18).

Pericolul însă nu vine doar din afara zidurilor, ci și din interior, unde viețuiesc și populații barbare:

*Vix ope castelli defendimur; et tamen intus
mixta facit Graecis barbara turba metum.
Quippe simul nobis habitat discrimine nullo
barbarus et tecti plus quoque parte tenet.*

„Rău te-ngrădești cu zidul, dar chiar și înăuntru
 Duci frica unor barbari amestecați cu greci.
 Doar barbarii de-a valma cu noi își duc viața:
 Mai mult de jumătate din case le au ei.” (*Tristia*, V, 10, v.27-30).

Conform mărturisirilor poetului, au fost situații, de-a lungul anilor de exil, când el însuși, foarte nepriceput într-ale artei militare, a fost nevoit să ia arma-n mână în scopul de a se apăra. Considerăm o potrivită dovadă versurile primei elegii din cartea a IV-a a *Tristelor*:

*aspera militiae iuvenis certamina fugi,
 nec nisi lusura movimus arma manu;
 nunc senior gladioque latus scutoque sinistram,
 canitiem galeae subicioque meam.
 nam dedit e specula custos ubi signa tumultus,
 induimus trepida protinus arma manu.*

„Eu, care-n tinerețe, am cam fugit de arme
 Și numai pe la jocuri cumva le-am mânuit,
 Bătrân acum, cu scutul și sabia în mână,
 Îmi pun, vai mie! Coiful în capul meu albit!
 Îndată ce străjerul dă strigăt de alarmă,
 Cu mâini infiorate eu armele încing” (*Tristia*, IV, 1, v.71-76),

precum și următoare versuri din ce-a de 8-a epistolă a primei cărți a *Ponticelor*:
Vivimus adsiduis expertes pacis in armis/ dura pharetrato bella movente Geta./
 „Trăiesc cu arma-n mână mereu, nu mai am pace:/ Mereu aruncă getul din tolba lui săgeți.” (*Ex Ponto*, I, 8, v.5-6).

Iarna, acest anotimp distrugător, în sens material, câtă vreme vântul dezgolește casele, surpă turnurile și facilitează, în plus, atacurile dușmanilor, este guvernat de ger, de crivăț și de ninsoare, albul fiind predominant, culoare frecvent amintită de Ovidius pentru a sublinia monotonia și tristețea ce-l înconjoară. Este cu siguranță o exagerare din partea lui Ovidius susținerea ideii că zăpada se păstrează mai mulți ani la rând. Această idee a zăpezii permanente, exprimată în elegii ale *Tristelor*, este reluată și în versurile din elegia a 2-a a primei cărți a *Ponticelor*: *Adde loci faciem nec fronde nec arbore tecti/ et quod iners hiemi continuatur hiems./* „Nu-i frunză, nu e arbor,/ Și iarnă după iarnă urmează ne-nterupt” (*Ex Ponto*, I, 2, v.23-24). Exagerare este și susținerea faptului că în această perioadă vinul nu se găsește decât în stare solidă: *nudaque consistunt, formam servantia testae,/ vina, nec hausta meri, sed data frustra bibunt/* „Aici vinu-ngheață și el păstrează chipul/ Ulciorului, și nu-l bei, ci-l farămi în bucăți!” (*Tristia*, III, 10, v.23-24) sau imaginea mării înghețate: *Vidimus ingentem glacie consistere pontum,/ lubricaque inmotas testa premebat aquas./* „Chiar și noianul mării eu l-am văzut că-ngheață/ Și sub o carapace el stă încătușat” (*ibidem*, v.37-38) sau a

mării lipsite de soare: *Neve fretum laudes terra magis, aequora semper/ ventorum rabie solibus orba tument./* „De laudă nici marea nu este: fără soare,/ În veci de-un vânt sălbatic noianu-i vânzolit.” (*Ex Ponto*, I, 3, v.53-54). O altă exagerare, cel mai probabil, o reprezintă faptul că băștinașii, de frica atacurilor prădătoare ale dușmanilor, ar renunța la cultivarea holdelor, chiar și atunci când condițiile ar fi prielnice, dovadă versurile:

*Tunc quoque, cum pax est, trepidant formidine belli,
nec quisquam presso vomere sulcat humum.
Aut videt aut metuit locus hic, quem non videt, hostem;
cessat iners rigido terra relicta situ.*

„Aici și-n timp de pace războiul te-nfioară,
Și nimene nu trage o brazdă pe ogor.
Îl vezi sau nu pe dușman, de dânsul tot ți-e teamă.
Pământurile toate paragină rămân.” (*Tristia*, III, 10, v.67-70).

La fel de nejustificată rămâne și susținerea faptului că vița-de-vie nu ar da roade și că pomii fructiferi ar lipsi cu desăvârșire:

*Non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra,
nec cumulant altos fervida musta lacus. Poma negat regio*

„În umbra cea de viță un strugur nu s-ascunde,
Nu fierbe mustul dulce în căzile adânci,
Și poame nu-s pe-aice” (*Ibidem*, v.71-73).

Un alt neajuns pentru poet îl reprezintă absența surselor de apă potabilă, după cum sugerează versul: *aequoreo bibitur cum sale mixta palus./* „Aici, în Pont, bei apă sărată de prin bălți.” (*Ex Ponto*, II, 7, v.74). În fapt, poetul nu găsește nimic pozitiv în locul surghiunului, nimic care să-i aline boala și singurătatea, după cum se confesează în versurile:

*Nec caelum patior, nec aquis adsuevimus istis,
terraque nescioquo non placet ipsa modo.
Non domus apta satis, non hic cibus utilis aegro,
nullus, Apollinea qui levet arte malum*

„Nu m-am deprins cu apa, nici aerul nu-l sufăr,
Și, nu știu cum, nu-mi place nici chiar pământul lor.
Nici casă n-am ca lumea, nici hrană de om bolnav,
Nu-i nimene cu leacuri s-aline răul meu.” (*Tristia*, III, 3, v.7-10).

Într-o altă elegie, trimisă soției, prima din cartea a III-a *Ponticelor*, poetul se revoltă asupra pământului scitic, pe care-l consideră vinovat pentru nenorocirile sale prezente: *"Tu pessima duro/ pars es in exilio, tu mala nostra gravas./*„tu-mi ești nenorocirea/ Exilului, tu numai sporești al meu amar” (*Ex Ponto*, III, 1, v.9-10) și căruia-i reproșează absența vegetației, a roadelor, a viței de vie, a arborilor și a câmpului înverzit, a păsărilor și a fântânilor. Mai mult, planta pe care o consideră predominantă este pelinul: *Tristia per vacuos horrent absinthia campos/ conveniensque suo messis amara loco./* „Pelinul umple locul pe câmpurile triste:/ Amar e și pământul și rodul lui amar!” (*Ibidem*, v.23-24).

În elegia a-8- a din cartea a III-a a *Ponticelor* autorul surprinde alte neajunsuri ale ținutului tomitan, pe când caută să-i trimită prietenului său Fabius Maximus un cadou potrivit și nu găsește nimic. Astfel autorul menționează absența metalelor prețioase și a porfirei, asprimea lânii, singura variantă de cadou care să pună în evidență caracteristica locului rămânând tolba cu săgeți. Semnificative în această elegie sunt versurile care descriu femeile din Tomis, cu îndeletniciri atât de diferite față de cele ale femeilor romane:

*arte Tomitanae non didicere nurus.
Femina pro lana Cerealia munera frangit
subpositoque gravem vertice portat aquam.*

„Iar fetele din Tomis nu se pricep la tors.
Aici, la noi, femeia își macină făina,
Urciorul greu cu apă și-l duce ea pe cap.” (*Ex Ponto*, III, 8, v.10-12).

În timp de iarnă, la fel de deplorabilă este și imaginea geților în opinia lui Ovidius:

*Pellibus et sutis arcent mala frigora bracis,
oraque de toto corpore sola patent.
Saepe sonant moti glacie pendente capilli,
et nitet inducto candida barba gelu;*

„Atunci, de frig, barbarii își pun pe ei cojoace,
Își pun ițari: nu-și lasă decât obrazul gol;
Iar țurțurii de gheață le zuruie în plete,
De alba promoroacă scânteie barba lor” (*Tristia*, III, 10, v.20-22).

Un alt detaliu privitor la îmbrăcămintea localnicilor este surprins de autor în elegia a 6-a din cartea a IV-a: *vulgus adest Scythicum bracataque turba Getarum/* „Aici văd numai hoarda de geți ce poartă cioareci” (*Tristia*, IV, 6, v.47). La fel de semnificativă este și elegia a 7-a din cartea a V-a intitulată *Între barbari*, în care,

dincolo de trimiterile etnice, autorul îi prezintă pe cei în mijlocul căruia a ajuns să trăiască drept niște oameni fioroși atât la aspect, cât și la comportament, ambele pe măsura îndeletnicirilor lor războinice:

*Mixta sit haec quamvis inter Graecosque Getasque,
a male pacatis plus trahit ora Getis.
Sarmaticae maior Geticaeque frequentia gentis
quibus est nemo, qui non coryton et arcum
telaque vipereo lurida felle gerat.
Vox fera, trux vultus, verissima Martis imago,
non coma, non ulla barba resecta manu,
dextera non segnis fixo dare vulnera cultro,
quem iunctum lateri barbarus omnis habet.*

„Cu geții în amestec sunt grecii pe-aice,
Dar geții cei sălbatici îi covârșesc pe greci.
Călări pe cai, puzderii, sarmații și cu geții
Tot mișună pe drumuri: când vin, când iar se duc!
Nici unul nu-i să n-aibă la dânsul arc și tolbă,
Și cu venin de șarpe sunt unse-a lor săgeți.
Au glas și chip sălbatic, aidoma lui Marte;
Nici barba nu și-o taie, nici pletele din cap,
Și mâna lor îndată te-njunghie cu cuțitul,
Căci tot barbarul poartă la coapsă un cuțit.” (*Tristia*, V, 7, v.11-20).

În aceeași elegie, autorul ne informează cu privire la cruzimea acestora, la lipsa lor de responsabilitate în fața legilor, la sălbăticia lor aflată în concordanță cu trăsăturile peisajului, la faptul că poetul nu poate găsi nici măcar o ființă cu care să se poată înțelege în limba latină, aceasta fiindu-le tuturor necunoscută, dovedind lipsa acestora de cultură:

*esse nihil toto tristius orbe potest,
sive homines, vix sunt homines hoc nomine digni,
quamque lupi, saevae plus feritatis habent.
Non metuunt leges, sed cedit viribus aequum,
victaque pugnaci iura sub ense iacent.
Pellibus et laxis arcent mala frigora braxis,
oraque sunt longis horrida tecta comis.
In paucis remanent Graecae vestigia linguae,
haec quoque iam Getico barbara facta sono.
unus in hoc nemo est populo, qui forte Latine
quaelibet e medio reddere verba queat.*

„În toată lumea asta nu este loc mai trist;

Iar de mă uit la oameni, mai cruzi sunt decât lupii:
 Abia dacă sunt vrednici de numele de om!
 De legi ei nu au frică, dreptatea-i încălcată:
 De sabie răzbită, ea zace la pământ.
 Pe fața lor cumplită curg pletele netunse,
 Îțarii și cojocul îi apără de frig.
 La unii se văd urme de limbă elinească,
 Dar barbară ș-aceasta în gura unui get.
 Nu-i nime între dânșii să poată-n latinește
 Să spună chiar cuvântul cel mai obișnuit.” (*ibidem*, v.44-54).

Elegia a 12 a din cartea a III-a a *Tristelor*, intitulată *Primăvară*, aduce o pată de culoare în peisajul monoton de la Pontul Euxin și surprinde o oază de speranță, de destindere și de bucurie în cuvintele autorului:

*Iam violam puerique legunt hilaresque puellae,
 rustica quae nullo nata serente venit;
 prataque pubescunt variorum flore colorum,
 indocilique loquax gutture vernat avis;
 utque malae matris crimen deponat hirundo
 sub trabibus cunas tectaque parva facit;
 herbaque, quae latuit Cerealibus obruta sulcis,
 exit et expandit molle cacumen humo;*

„Copiii cei zburdalnici, copilele voioase
 Culeg din iarba verde sfielnici toporași.
 Cu flori în fel de fețe câmpiile se-mbracă
 Și păsări guralive pe ramuri ciripesc.
 Și, uite, rândunica sub grindă-și face cuibul,
 Sărmana! A să poată spăla al ei păcat.
 Și, uite, grâul verde, cea stat ascuns sub glie,
 Își scoate colțul fraged din umedul pământ.” (*Tristia*, III,12, v.5-12).

Odată cu trecerea anilor vitregiți de obținerea iertării sau mutării locului de exil, poetul este pătruns de dorința de adaptare, singura capabilă a-i oferi o oarecare stabilitate emoțională și spirituală. Menționăm astfel însemnătatea următoarele versuri din ce-a de-a 8-a elegia a cărții I a *Ponticelor* adresată lui Severus:

*Ipse ego, ne solitis insistant pectora curis,
 ducam ruricolos sub iuga curva boves
 et discam Getici quae norunt verba iuveni
 adsuetas illis adiciamque minas.
 Ipse manu capulum pressi moderatus aratri
 experiar mota spargere semen humo.*

*Nec dubitem longis purgare lignonibus herbas
et dare iam sitiens quas bibat hortus aquas.*

„Ah, ca să uit durerea ce inima-mi încinge,
Și boii cei sarmatici i-aș pune eu la plug,
Aș învăța și limba de care ei ascultă,
I-aș îndemna din gură să opintească-n jug.
De corn ținându-mi plugul, în țarnă l-aș înfige,
Aș arunca sămânța pe câmpul cel brăzdat;
Eu nu m-aș da în lături nici să-mi plivesc grădina
De buruieni, nici apă să-i dau când a-nsetat.” (*Ex Ponto*, I, 8, v.53-60).

Deși, după cum am menționat în mai multe rânduri, pe parcursul expunerii, Ovidius a fost cel mai mult chinuit în exil de spaima morții, o altă pricină de suferință pentru poet o reprezintă neputința comunicării cu cei din jur, generată în primul rând de spaimă, după cum clarifică autorul în versurile următoare:

*Nulla mihi cum gente fera commercia linguae:
omnia solliciti sunt loca plena metus.
utque fugax avidis cervus deprensus ab ursis,
cinctave montanis ut pavet agna lupis,
sic ego belligeris a gentibus undique saeptus
terreor, hoste meum paene premente latus.*

„Cu barbarii de-aice nu pot să intru-n vorbă.
E plin de groază locul, de toate mă-nfior
Ca cerbul peste care dau urșii cei prădalnici
Ca mielul de la munte de lupi înconjurat,
Și eu, încins aice de ginți războitoare,
Mă tem în orice clipă de-un dușman înarmat.” (*Tristia*, III, 11, v.9-14),

dar și de necunoașterea limbii:

*Saepe aliquod quaero verbum nomenque locumque,
nec quisquam est a quo certior esse queam.
Dicere saepe aliquid conanti (turpe fateri)
verba mihi desunt dedidicique loqui.*

„Ades caut un nume, un loc sau chiar o vorbă,
Dar nime nu mă poate pe mine lumina,
Ades încerc a spune ceva -mi-i și rușine-!
Și nu găsesc cuvântul. Nu știu să mai vorbesc!” (*Tristia*, III, 14, v.43-46).

Necunoașterea limbii determină și o percepție posibil deformată asupra celor din jur, câtă vreme autorul, care comunică pe baza semnelor și a gesturilor, poate interpreta

greșit un gest, un zâmbet, adăugând un nou motiv de suferință și de distanțare de cei din jur, de alienare, mai ales datorită convingerii că i se dorește răul și este mereu batjocorit, dovadă în acest sens versurile:

*per gestum res est significanda mihi.
Barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli,
et rident stolidi verba Latina Getae;
meque palam de me tuto mala saepe loquuntur,
forsitan obiciunt exiliumque mihi.
utque fit, in me aliquid ficti, dicentibus illis
abnuerim quotiens annuerimque, putant.*

„Nu pot decât prin semne cu ei să mă-nțeleg.
Eu sunt aice barbar: nu mă pricepe nime
Și geții râd ca proștii de graiul meu latin.
Ei mă vorbesc adese de rău, și chiar pe față:
Exilul meu se vede că mi-l înfruntă ei.
Când fac vreun semn cu capul la ceea ce spun dânșii
Gândesc ei despre mine ceva- ce-or fi gândind!” (*Tristia*, V, 10, v.36-42).

Însă, trecerea timpului i-a adus poetului o oarecare resemnare și în această privință, situația comunicării îmbunându-se odată cu învățarea limbii localnicilor, survenind însă o altă pricină de suferință: aceea a uitării propriiei limbi, ceea ce reprezintă în fapt o anulare a propriiei identități, o ruptură definitivă cu viața sa anterioară și cu Roma: *Ipse mihi videor iam didicisse/ Latine: nam didici Getice Sarmaticeque loqui.* / „Chiar limba mea de-acasă mi-i teamă c-am uitat-o./ Căci astăzi ca sarmații și geții eu vorbesc.” (*Tristia*, V, 12, v.57-58). Uitarea propriiei limbi reprezintă o nenorocire pentru poet: „Pierderea limbii sale materne ar fi, bineînțeles o experiență personală traumatizantă pentru orice poet pentru care limba este cea mai prețioasă posesie”¹ [tr.n.] (Mc Gowan 2009, 149).

Resemnarea și acceptarea propriului destin aduc cu sine și o nouă perspectivă asupra locului de exil, după cum evidențiază versurile:

*Nil fore dulce mihi Scythica regione putavi:
iam minus hic odio est quam fuit ante locus.
Tandem aliquid pulsa curarum nube serenum*

„În Sciția crezusem că nu-i nimic să-mi placă,
Ș-acuma, uite, locul nu-mi pare-așa de trist.
Prin negura durerii văzui și cer albastru” (*Ex Ponto*, II, 1, v. 2-5).

¹ „Loss of his native tongue would of course be a traumatic personal experience for any poet from whom language is the most precious of possessions”.

În epistola a 9-a din cartea a IV-a a *Ponticelor*, Ovidius își asigură destinatarul, pe Graecinus, că, în ciuda tuturor necazurilor îndurate în exil și a tuturor neajunsurilor, firea sa nu s-a schimbat:

*nec cum fortuna mens quoque versa mea est.
quies animi quam tu laudare solebas,
ille vetus solito perstat in ore pudor.*

Nu mi-am schimbat nici firea când soarta-mi s-a schimbat.
A mea seninătate, de tine lăudată,
Și vechea mea sfială pe față mi-au rămas.” (*Ex Ponto*, IV, 9, v.90-92).

Acest lucru îi asigură bune relații cu localnicii, care nu au nimic să-i reproșeze, care-l apreciază, care-i susțin dorințele și care-l ajută, una dintre dovezi reprezentând-o faptul că l-au scutit de taxe:

*per annos
femina de nobis virve puerve queri.
Hoc facit ut misero faveant adsintque Tomitae,
haec quoniam tellus testificanda mihi est.
Illi me, quia velle vident, discedere malunt,
respectu cupiunt hic tamen esse sui.
Nec mihi credideris: extant decreta quibus nos
laudat et immunes publica cera facit.*

„Și totuși, nu se plânde, de-atâția ani, de mine
Niciun bărbat de-aice, femeie sau copil
De-aceea tomitanii îmi și veghează voia:
Pe dâșii doar ca martori eu trebuie să-i iau.
Ei vor să plec fiindcă mă văd pe mine dornic,
Dar de-i întrebi pe dâșii, ei vor să stau cu ei.
Să nu mă crezi pe mine: prin hotărâre scrisă
Sunt lăudat de dâșii și sunt scutit de dări.
Orașele vecine îmi dau aceeași cinste...” (*Ex Ponto*, IV, 9, v.91-103).

La rândul său, Ovidius îi asigură pe tomitani de afecțiunea sa, asigurându-i că în versurile sale, el blamează doar locul neprielnic, nu și oamenii: *quos ego, cum loca sim vestra perosus, amo/* „Urăsc a voastre locuri, dar vă iubesc pe voi” (*Ex Ponto*, IV, 14, v.24), *In loca, non homines verissima crimina dixi/* „Nu oamenii, ci locul l-am blestemat în versuri” (*ibidem*, v.29).

În ciuda acestei apropieri de localnici, a recunoștinței de a fi bine primit în rândurile lor și a adaptării la noua viață, poetul și-a păstrat credința romană și vechile

convingeri, aducând ofrande zeilor în mod sincer, fără a fi influențat de societatea din care face parte, precum se întâmpla pe când era la Roma, și pe măsura posibilităților sale financiare:

*Fortuna est inpar animo talique libenter
exiguas carpo munere pauper opes.
Nec vestris damus haec oculis procul Urbe remoti,
contenti tacita sed pietate sumus.*

„N-am bani pre cât mi-i voia, dar pentru zeii noștri
Din toată sărăcia, ce am, dau bucuros.
Și nu de ochii voștri, căci nu mai sunt la Roma:
Mi-ajunge în tăcere să fiu evlavios. (*Ex Ponto*, IV, 9, v.121-124).

Pentru Ovidius, în exil, poezia reprezintă singura salvare, preocuparea scrisului îndepărtându-l de grijile cotidiene și ușurându-i trecerea timpului, dar reprezentând și singura modalitate de a-l scoate, la propriu din locul potrivit în care a fost exilat. Putem susține afirmația că: „Tristele și Ponticele constituie pagina cea mai reușită a creației ovidiene, căci nu lipsesc autenticitatea și, cum am arătat, trăirea complexă a emoțiilor.” (Cizek 1994, 352).

Referințe bibliografice:

- Cizek, Eugen. 1994. *Istoria literaturii latine*. Vol. I. [București]: Societatea „Adevărul” S.A.
- Claassen, Jo-Marie.[2009]. „*Tristia*”, in Knox Peter E., *A companion to Ovid*. [New Jersey]: Wiley-Blackwell.
- Ernout, Alfred, Meillet Antoine. 2001. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
- Franga, Liviu. 1997. *Poetica latină clasică*. București: Editura fundației „România de Măine”.
- Galasso, Luigi. [2009]. „*Epistulae ex Ponto*” in Knox Peter E., *A companion to Ovid*. [New Jersey]: Wiley-Blackwell.
- Grimal, Pierre. [1997]. *Literatura Latină*. Traducere de Mariana și Liviu Franga, note suplimentare și cuvânt înainte de Liviu Franga, medalion biografic Pierre Grimal de Eugen Cizek. București: Editura Teora.
- McGovan, Matthew M. 2009. *Ovid in exile. Power and poetic redress in the Tristia and Epistulae ex Ponto*. Leiden: Brill.
- Ovid. 1939. *Tristia. Ex Ponto*. With an english translation by Arthur Leslie Wheeler. London. William Heinemann Ltd.
- Ovidius Publius Naso. 1972. *Tristele. Ponticele*. Traducere și prefață de Teodor Naum: București: Editura Univers.
- Volk, Katharina. 2010. *Ovid*. [New Jersey]: Wiley-Blackwell.
- <https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html>

Florentina NICOLAE
(Universitatea Ovidius
din Constanța /
Institutul de Istorie
și Teorie Literară „G. Călinescu”)

Geografie culturală în operele lui Dimitrie Cantemir referitoare la expediția în Caucaz

Abstract: (Cultural Geography in Dimitrie Cantemir's Works on the expedition to the Caucasus) Historians refer to In this study we aim to analyze the image of the Eastern Caucasus from the perspective of cultural geography, as it appears in a series of works connected to each other. Some of them include the diary notes recorded by Dimitrie Cantemir during the expedition to the Caucasus of Tsar Peter the Great (1723), first published by the Romanian Academy in 1883, as *Collectanea Orientalia*. These will be corroborated with a version of a part of these notes, processed after Cantemir's death, by T. S. Bayer. His study was published in *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tomus I. Ad annum 1726*. Cantemir participated in the Caucasus expedition, in a peripheral area of strategic importance for the Russian Empire, as an expert in Islamic civilization and in various Oriental languages. His notes go beyond the limited scope of some geographical notes and provide unique data about the history and people of those areas. T. S. Bayer, a German professor at the recently established Imperial Academy of Sciences of St. Petersburg, resumes Cantemir's information about the Caucasian fortifications in a scholarly material that contributes to the dissemination of the Prince's research within the European scientific world.

Keywords: *Dimitrie Cantemir, Islamic civilizations, Oriental languages, Caucasian Fortifications.*

Rezumat: În acest studiu, ne propunem să analizăm imaginea Caucazului estic, din perspectiva geografiei culturale, așa cum se reflectă aceasta într-o serie de lucrări cantemiriene interconectate. Unele dintre ele includ însemnările de jurnal consemnate de Dimitrie Cantemir în timpul expediției în Caucaz a țarului Petru cel Mare (1723), publicate pentru prima dată de Academia Română în 1883, sub numele de *Collectanea Orientalia*. Acestea vor fi coroborate cu o versiune a unei părți a acestor note, prelucrată după moartea lui Cantemir, de T. S. Bayer. Studiul său a fost publicat în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tomus I. Ad annum 1726*. Cantemir a participat la expediția din Caucaz, într-o zonă periferică de importanță strategică pentru Imperiul Rus, ca expert în civilizația islamică și în diferite limbi orientale. Notele sale depășesc obiectivul limitat al unor însemnări geografice și oferă date unice despre istoria și oamenii acelor zone. T. S. Bayer, profesor german la recent înființata Academie Imperială de Științe din Sankt Petersburg, reia informațiile lui Cantemir despre fortificațiile caucaziene, într-un material savant care contribuie la diseminarea cercetărilor Principelui în lumea științifică europeană.

Cuvinte-cheie: *Dimitrie Cantemir, civilizații islamice, limbi orientale, fortificații caucaziene.*

Pe fondul slăbirii autorității persane și al creșterii influenței otomane în zona Caucazului, în mai-noiembrie 1722, țarul Petru cel Mare inițiază o campanie militară atât pe apă, cât și pe uscat. Pe apă, rușii au ajuns până la Marea Caspică și Astrahan, iar pe uscat, până în Daghestan. (Eșanu 2021, 33)

Străduindu-se să consolideze poziția Rusiei în Caucaz, împăratul rezolva o serie întreagă de probleme strategice. Pe de o parte, Rusia preîntâmpina extinderea influenței Imperiului Otoman în această regiune, asigurându-și, totodată, securitatea frontierelor sud-estice, dar, în același timp, își întărea rolul de protector al popoarelor ortodoxe din Caucaz. Pe de altă parte, alipirea teritoriilor din vecinătatea Mării Caspice îi dădea Rusiei posibilitatea de a controla comerțul de tranzit între țările Orientului Mijlociu și Europa, dar și de a-și asigura cu materie primă industria manufacturieră, aflată în plină dezvoltare. (Țvircun 2017, 182)

Deși campania persană a țarului a fost descrisă în literatura de specialitate, rolul expertului său în limbi și civilizații orientale, prințul Dimitrie Cantemir, nu a fost studiat în detaliu. Născut în Moldova în 1673, fiul domnitorului Constantin Cantemir, Dimitrie a fost trimis la Constantinopol, unde a trăit aproximativ 20 de ani, cu scurte întoarceri în țara natală. În 1710-1711, a fost numit de sultan, domnitor al Moldovei pentru a doua oară. Timp de zece luni, a depus eforturi pentru a aplica principiile monarhului iluminat, pe care le va expune în lucrarea *Descriptio Moldaviae*. Domnia s-a încheiat după războiul ruso-turc, când Cantemir, care a participat la conflict ca aliat al țarului Petru cel Mare, a fost nevoit să părăsească pentru totdeauna Moldova. În perioada petrecută în Imperiul Țarist (1711-1723), preocupările culturale ale lui Cantemir au acoperit diverse domenii, precum cele de istorie națională, orientalism, religie, filozofie, educație.

Istoricul Andrei Eșanu a arătat că în corespondența lui Cantemir și în jurnalul secretarului său particular, Ivan Ilinski, *Notationes quotidianae*, sunt prezentate etapele campaniei persane, de la Petersburg și Moscova până la Astrahan și Caucaz și retur. (Eșanu 2021, 34)

În cadrul acestei campanii, prințul Dimitrie Cantemir a fost implicat pentru expertiza sa lingvistică și istorică în ceea ce privește limbile orientale și Imperiul Otoman. În ianuarie 1721, a fost numit consilier particular al țarului, pe probleme orientale. La comanda acestuia, trecând peste opoziția Sinodului Bisericii Ruse, în decembrie 1722, la Sankt-Petersburg, se publicase lucrarea lui Cantemir *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, pe care Petru cel Mare o considera necesară armatei în campania de la Marea Caspică. (Eșanu 2021, 37) Într-un raport al Guvernatorului general al Kievului I.Yu. Trubetskoy către Colegiul de Stat de Afaceri Externe, este consemnat că Dimitrie Cantemir a primit ca sarcini, colectarea și transmiterea de informații secrete, precum și recrutarea de agenți secreți care să fie trimiși în Polonia, Moldova și Istanbul. Va pune bazele unei rețele ample de informatori, pe care Trubetskoy o va folosi și în anii de după campania persană. (Eșanu 2021, 41-42)

Cantemir a alcătuit și un grup de interpreți, experți în limbile persană, turcă, arabă, rukum, siyak, militinsky, armeană, circasiană, tătară, kizilbaş, abază. (Eșanu 2021, 44; Țvircun 2017, 184)

Se făceau pregătiri pentru distribuirea apelurilor manifestului țarului către popoarele din regiunea caucaziano-persană, care urmau să fie publicate într-o tipografie mobilă, de campanie.

„Manifestului lui Petru I către popoarele Caucazului și Persiei” în limba rusă a ajuns la Astrahan la 15 iunie 1722. Imediat după sosirea sa, prințul a început să îl traducă în tătară, turcă și persană. Documentul a fost publicat într-un tiraj de 5000 de exemplare, cu scopul de a informa populațiile din regiunea Caucaz despre motivele și scopurile realizării acelei campanii de către împăratul rus. (Țvircun 2017, 187) În perioada petrecută în regiunea Caucazului, Cantemir a făcut întotdeauna observații asupra oamenilor care locuiesc acolo și măsurători, cum ar fi distanța de la o așezare la alta, rezumând, de asemenea, „pe mare și pe coasta caucaziană a Mării Caspice a folosit instrumente științifice pentru a determina coordonatele geografice ale locației”. (Eșanu 2021, 65)

În tot timpul călătoriei spre Derbent, pe Volga și pe Marea Caspică, el a ținut un jurnal de însemnări, a studiat monumente arheologice, a cules materiale cu caracter istoric despre tradițiile și obiceiurile popoarelor din zonă. (Țvircun 2017, 194)

O parte din notele sale asupra zidului construit în Caucaz și asupra arhitecturii și inscripțiilor din acele locuri au fost publicate sub titlul *De muro Caucaseo*, de către T. S. Bayer¹, în 1728, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tom I*, Sankt Petersburg.

T. S. Bayer primise dosarele lui Cantemir de la fiul său, Antioh, un poet important al literaturii ruse. Informația a fost completată, după cum a consemnat sinologul german, cu ajutorul unui alt fiu al lui Cantemir, Constantin, care îl însoțise în expediție. Hărțile, detaliile arheologice și însemnările realizate de Cantemir asupra zonei Caucazului au fost grupate sub titlul *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta*. Manuscrisul are 54 de pagini și este acum păstrat în Arhivele Institutului de Studii Orientale al Academiei Ruse de Științe, Sankt Petersburg (Eșanu 2010, 144). După Bayer, contribuția lui Cantemir la cercetarea inscripțiilor din Derbend va fi semnalată în termeni elogioși de

¹ T. S. Bayer, născut în Königsberg, în 1694, a fost profesor de antichități grecești și romane la Academia de Științe din Petersburg, în perioada 1726-1738 (Pippidi 1996: 38). A fost preocupat de istoria populațiilor scitice și caucaziene, de cea a popoarelor din Mesopotamia și Europa de Est „în vremea expansiunii slavilor”, a fost un apreciat sinolog și sanscritolog, a fost interesat de limba tungușilor, a calmucilor și a kirghizilor, „punând astfel bazele orientalisticii în Rusia” (Pippidi 1996: 39). T. S. Bayer este editorul unei versiuni a lucrării *Vita Constantini Cantemyrii* și autorul unei monografii a prințului Dimitrie Cantemir, publicată Moscova, în 1783, și care cuprinde informații preluate din jurnalul lui Ivan Ilinski. (Eșanu 2021: 36)

Ch. Fraehn, în studiul său „Die Inschriften von Derbend” *St.-Petersburgischen Zeitung*, 1828, reluat în 1848. Fraehn, numit director al Muzeului Asiatic în 1815, a avut șansa de a studia schițele inedite ale lui Cantemir. O copie realizată de istoricul român Grigore Tocilescu în 1877 se păstrează în fondurile Bibliotecii Academiei Române (Ms. Lat. 76, 409-439). Textele și desenele au fost publicate, fără traducere în limba română, în 1883: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VII: *Vita Constantini Cantemyrii Cognomento Senis, Moldaviae Principis; Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descrita*, Publicate după manuscrisele din Biblioteca Muzeului Asiatic din S[ank]t Petesburg, București, Tipografia Academiei Române. În 2018, lucrările „orientale” ale lui Dimitrie Cantemir au fost publicate în ediție bilingvă, într-un singur volum: cele două variante ale operei *Curanus în editio princeps, Collectanea Orientalia, De muro Caucaseo*.

Collectanea Orientalia și *De muro Caucaseo* în au originea în observațiile științifice făcute de Cantemir în timpul expediției din Caucaz și au fost sintetizate de Bayer.

În *Collectanea Orientalia*, după o introducere referitoare la viața și operele lui Cantemir, în partea a doua, sunt prezentate informații preluate „e Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae schedis autographis”. Cu ajutorul surselor istorice atribuite lui Avab Akrasz, care a tradus informații despre istoria popoarelor din Dagestan, din scrieri arabe și persane, în turcă, Cantemir prezintă pe scurt o parte din sistemul de fortificații caucaziene, ridicate de către regele sasanid Cubad (Cyrus), adică Kavad I (473-531).

Collectanea Orientalia și *De muro Caucaseo* sunt surse care se completează reciproc. În a doua lucrare, editorul, T. S. Bayer, menționează *inaccessa Caucasi iuga, communita castellis et muro, ut adparebat, firmissimo*. Curiozitatea omului de știință, dublată de curajul principelui îl face pe Cantemir să ceară voie de la țarul Petru să cerceteze împrejurimile cetății Derbend. În *De muro Caucaseo*, sunt prezentate informații privind pregătirea expediției, entuziasmul cu care țarul îi acordă permisiunea, precum și de o gardă de 20 de pedestrași:

Collaudatus ab Imperatore, cum viginti admodum dimachis murum, qua potest, obit, tractum eius, divergia, propugnacula et vicinia muri describit, viam metitur.
(*De muro Caucaseo* 2018, 1118)

În *Collectanea Orientalia*, „monumentele descrise de Dimitrie Cantemir sunt moscheile, mormintele, palatele, cu reproducerea inscripțiilor și a figurilor alegorice în desen, precum și cateva planuri de localități. În genere, cele mai multe însemnări arheologice se referă la orașul Derbend.” (Panaitescu 1958, 223) Acesta s-a predat de bunăvoie, după care timp de trei zile (23-25 august), Cantemir, însoțindu-l pe țar, a vizitat „citadela și cetatea, palatul *naibului*, monumente antice și alte locuri interesante.” Peste câteva zile, vremea rea a provocat mari pagube flotei rusești, între care scufundarea corăbiei în care se aflau manuscrise ale „cărții dedicate

istoriei și religiei mahometane, scrisorile și însemnările lui de călătorie” (Țviruncu 2017, 192)

Informațiile istorice sunt dublate de cele legendare, astfel că regele sasanid, dorind să protejeze regatul de pericolul turcic, începe construcția zidului la îndemnul arhanghelului Gabriel, pe vestigiile vechiului zid ridicat de Alexandru cel Mare. În *Curanus* și în versiunea sa rusească, *Sistemul religiei muhammedane*, autorul menționează acest zid construit de Alexandru cel Mare și arată în manieră indirectă, importanța acestuia. Conform credințelor islamice, zidul a fost construit de Alexandru cu ajutor divin, contra unei populații strănii, umanoide și canibale, care, dacă ar fi depășit zona caucaziană, ar fi devorat întreaga umanitate:

Tandem, Deo adstante, eam proelio vicisse et extra montes Kafkaf (h(oc) e(st) Caucassius) repulisse, ibique, firmo muro, non lapideo, sed aeneo eam clausisse, nec postea posse inde exire circa mundi finem. (*Curanus* 2018, 220; cf. *Sistemul* 1987, 135)

Superstițiile sunt în concordanță cu realitatea istorică, deoarece scopul zidului era într-adevăr să închidă trecerea dintre Marea Caspică și Caucaz și să împiedice invaziile asiatice în Europa. (Lemny 2013, 221)

Credințele musulmane nu își au locul în *Collectanea orientalia*, lucrare cu caracter geografic. Cantemir menționează aici și un al doilea zid, construit dinspre mare înapoi spre cetatea Tibriseran, numit astăzi Dagħ Bary (tc. *dağ* ‘munte’ și pers. *bāru* ‘barieră, zid’, lit. „Muntele Zid”). Acest zid „se întinde dinspre turnul din colțul de sud-vest al cetății spre munți, pe mai mulți kilometri și are numeroase fortărețe și turnuri” (Gadžiev, 2017).

Complexul sistem de fortificații cu scop defensiv a fost conceput de regele Kubad, prin refacerea zidului deja existent și construirea altuia nou:

Finito igitur utroque urbis muro, et cum totum eius regnum postea ab invasionibus Hakani liberum atque quietum esset, admodum est gavisus, siquidem ipsam muri sui portam, si centum ex suis militibus custodirent, centum millia hostium urbi nocere quicquam non poterant, quare provinciae Armeniae et Midiae deinceps tranquillae manebant et absque ullo documento vivebant. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1050)

Activitatea acestuia a fost continuată de fiul său, celebrul Naszrevan sau Nuszrevan, a cărui activitate intensă în construirea de cetăți este descrisă de Cantemir. Într-o primă etapă, sunt menționate șase cetăți, al căror scop era protejarea cetății Bender: *omnes has urbes Naszrevan condidit, ut urbem Bender ab incursionibus infidelium Hyrrorum defenderet*; în etapa ulterioară, după cucerirea acestora, sunt menționate *plurimas urbes*, pentru care regele a făcut acțiuni de colonizare și reforme administrative.

În *Collectanea Orientalia*, după ce prezintă istoria locurilor, autorul face o scurtă descriere a regiunilor (*Regiones quae ab Baku circa littus Caspium usque ad Czircassos extenduntur*), a râurilor (*flumina*), a cetății Derbend (*Notanda circa urbem*) – cea mai extinsă parte a lucrării; apoi descrie templul lui Muhammed (*Descriptio templi Muhammed in Derbend*) și încheie cu un set de desene despre zona râului Uczy, coasta caspică și câteva inscripții. Unele toponime sau noțiuni specifice locului sunt oferite în original arab, cu transliterare și traducere în limba latină:

Deszti Capezak تا كوه سمندر , Semender (qui hodie vocatur Tarchu اندری Indri et Belih (qui hodie est Cuderi) et Ihran (qui hodie dicitur principatus Kialbach) et dominium Parai Murer et magnum Macrer et Czeulad, qui postea fuit appellatus حوالاد تا تار شهری ‘Tatar Szehri’ (h(aec) e(st) „urbs Tartarorum“). (*Collectanea Orientalia* 2018, 1052)

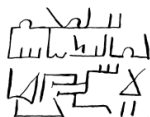
Sedd (سد), h(oc) e(st) „obstacula” firmissima condidisse... (*Collectanea Orientalia* 2018, 1054)

Uneori sunt inserate comentarii de natură autobiografică, ceea ce conferă un impact emoțional asupra unor eventuali cititori care cunosc pentru prima dată un teritoriu enigmatic prin populații, limbi, culturi. Cantemir consemnează pericolul generat de forța vânturilor, la confluența dintre râul Bugam și Marea Caspică:

Quando vero ventus flat orientalis, fluctuum spumae et excessus maris, inde transitum reddit difficilem, prout et nobis in reditu contigit, quare coacti fuimus pontes struere, atque ita transire. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1062)

Printre cele mai valoroase informații culese de Cantemir din zona derbentină se află inscripțiile prezente pe ziduri, pe monumente fie pe diverse obiecte: *Signa antiqua hieroglyphica et alia scripta Oguziana, quae in muro urbis et monumentis sunt observata*. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1064). Cantemir demonstrează cunoașterea celor două variante timpurii ale alfabetului arab, kufic și neskhy, pentru care oferă varianta arabă contemporană. Prima inscripție cu caractere cufice, „kiofi”, reprezintă un epitaf pe un monument atribuit unui fiu de rege, rămas indescifrabil: *Extat et epitaphium eius in grandissimo lapide inscriptum. Sed cum essent litterae ‘Kiofi’ dictae, neque ego illas legere potui, neque ex indigenis, qui illas legere posset, inveni.*) (*Collectanea Orientalia* 2018, 1066) Reținem din această consemnare, faptul că prințul făcuse investigații între localnici, în căutarea unui cunoscător al acestor caractere. Probabil că inscripția era greu lizibilă, deoarece Cantemir va descoperi o alta cu litere kufice, pe al paisprezecelea turn al părții de nord a zidului caucazian. Pe aceasta o va copia și îi va reda echivalentul în alfabetul arab contemporan:

3. In decima quarta turri eiusdem septemtrionalis muri clare videbantur Kiofi characteres, quae hodie tam Arabibus, quam aliis Muhammedanis nationibus ignoti manent. Erant vero huiusmodi:

6: 163¹, i(d) e(st):

الحم
لله رب العالمين
لا شريك له

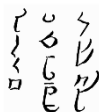
Pe pragul porții numite Dzedri (*Collectanea Orientalia* 2018, 1068), Cantemir descoperă o inscripție redactată cu alfabetul neskhi „neschy”, cealaltă ramură principală a alfabetului arab primar, alături de cel kufic:

1. In limine portae quae vocatur Dzedri Arabicis literis, quae vocantur 'Neschy' scribitur ita

داود اميد شفاغت محمد يعقوب
سنة ١٨٠١

Un al treilea tip de alfabet este înregistrat în zona în care fusese descoperită inscripția cu litere kufice. Cantemir consideră că este o scriere verticală, o compară cu cea chineză sub aspect formal și o consideră mai veche decât cea arabă (*Collectanea Orientalia* 2018, 1070):

2. Ab hac porta in muro septemtrionali, ad decimanam et primam turrim, versus mare descendendo, visantur characteres² qui neque Kiofi, neque Arabici, sed potius antiquitatis quaedam signa hieroglyphica indi/cantur esse: et quidem, qua series literarum, non ut Arabibus, sed Europaeis solitum est, ad dextram aut sinistram partem extenditur, sed ut Chinesium desuper ad inum demittitur. Ita

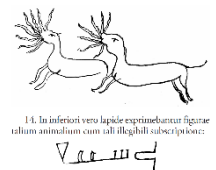
A O altă descoperire privește niște semne care par hieroglife (*hieroglyphicae adparent sculpturae*, see *Collectanea Orientalia* 2018, 1076) și pe care Cantemir le compară cu *tamga* tătare.

Collectanea Orientalia 2018, 1078

Aceste *tamga* sunt sigilii inscripționate cu diverse semne, ca o marcă a proprietății (Baski 2003, 39). Este foarte posibil ca Dimitrie Cantemir să aibă dreptate, astfel încât semnele pe care nu le putuse interpreta să fie și ele sigilii de acest tip.

Asemenea însemne sunt înregistrate și sub niște desene care par să reprezinte animale care aruncă flăcări pe gură. Din nou Cantemir notează că nu le poate descifra (*illegibili subscriptione* see *Collectanea Orientalia* 2018, 1080):

Alte însemne din aceeași serie sunt descoperite pe peretele vestic al fortăreței din Derbend:

O altă inscripție sesizată pe al patrulea turn din nord la o înălțime de 3, 5 metri (*duas orgyas*) cuprinde câteva litere pe care Cantemir le interpretează drept posibile majuscule grecești:

O altă inscripție cu caractere posibil grecești (*ut videtur Graecas*) este descoperită în apropierea unei inscripții imposibil de descifrat:

ΑΠΡΑΓΕΣΟ

Tot acolo se mai află o inscripție pe care Cantemir nu a transcris-o, din descrierea căreia deducem că a fost redactată cu alfabet arab:

In altero lapide litteris notabatur annus a Muhammede 110, quod est 115 (facta Chr(isti) 733), at currens annus Hegyrae est 1135, ex quibus detractis superioribus,

restant 1020 anni lunares a quo inscriptus est hic annus. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1080)

Cea mai numeroasă categorie de inscripții este aceea în limba arabă. Unele sunt direct traduse și interpretate, precum cele referitoare la anii de construire sau refacere, consemnați pe ziduri:

Post conditam a Cubado urbem, anno Christi centesimo decimo restauratam narrant in urbis muro in lapide quodam legi a centesimum decimum quintum Arabicis cifris in 110. Iterum restaurata fuit anno Hegirae septingentesimo septuagesimo, qui annus est scriptus supra portam portarum Kyrclar. (*Collectanea Orientalia* 2018, 2085)

Pentru cele mai multe, Cantemir copiază textul arab pe care nu întotdeauna îl traduce. Inconstanța acestei situații arată că probabil unele texte au fost traduse pe loc, iar altele urmau să fie traduse în varianta finală a documentului.

Cu o extremă atenție la detalii privitoare la dimensiuni, Cantemir descrie templul lui Muhammed din Derbend, în ultima secțiune a schițelor sale. Sunt de remarcat aici cunoștințele de arhitectură orientală de inspirație islamică, ale autorului. Își organizează informația legată de templu, pe 16 puncte care cuprind diverse aspecte tehnice. La punctul 13 este consemnat detaliul arhitectonic *mihrast*, o scobitură în mijlocul altarului, pe peretele estic, prin care credincioșii privesc în timp ce se roagă:

In medio altaris, in pariete meridionali est concavitas quam illi vocant 'Mihrast', signum quod in illam partem debent adspicere cum orant. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1100)

Este interesat în principal de două aspecte ale artei islamice, reflectate în arhitectură: caligrafia arabă și motivele geometrice. Nu face observații legate de motivele vegetale caracteristice (Oweis 2002, 19). Uneori Cantemir scrie în grabă, alături cuvinte rămase un mister pentru traducători. La ultimul punct al descrierii templului, el notează: *Craticula in fenestris sunt ex latere in modum sevum memi, fanq*. Cu ajutorul profesorului Ahmed Yenikale, expert în turcologie, termenul *sevum* a fost identificat drept un cuvânt persan, cu sensul *al treilea*. *Memi* se referă la litera arabă *mim* și *fanq* la o monedă rotundă, metalică, a cărei denumire este de asemenea de origine persană (*Collectanea Orientalia* 2018, notes 2, 3, 4). Așadar, proporțiile geometrice ale literelor arabe sunt utilizate pentru modelul gratiilor din bare de metal, în forma litere *m*.

Din felul în care Cantemir își notează informațiile esențiale, reiese intenția sa de a-și extinde și aprofunda cercetările. Există un întreg capitol intitulat *Notanda super urbem*, care cuprinde o listă de subiecte pe care Cantemir își propune să le studieze:

Maris Caspii situatio, natura et furor describendum (Collectanea Orientalia 2018, 1062); Populi Derbendiensis natura, civilitas et aliae eius circumstantiae describendae. Structurae dzamiorum domorumque et platearum aquaeductuum, kervansarayorum etc. (Collectanea Orientalia 2018, 1064).

O bună interpretare a acestor notițe cantemiriene reclamă cunoașterea limbilor latină, greacă, arabă, persană. Observațiile sale, chiar dacă sunt schițate, uneori neterminate, indică o latură mai puțin studiată a personalității lui Dimitrie Cantemir, faimos îndeosebi ca istoric și, în literatura română, și ca romancier. Cantemir cunoaște tipurile primitive de alfabet arab, știe mai multe limbi orientale, are cunoștințe geografice, etnografice, lingvistice, de civilizație orientală, de o complexitate nemaîntâlnită în epoca sa. Așa se explică admirația pe care orientaliștii de la Muzeul Asiatic din Sankt Petersburg i-au arătat-o în scrierile lor.

Bibliografie

Surse primare

- Cantemir, Dimitrie. 1987. *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, Colecția *Opere complete*, Vol. VIII, Tom II. Traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Cândea, Text rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Cantemir, Dimitrie. 2018. *Curanus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo*, Colecția *Opere fundamentale*. Editarea textului latinesc, aparat critic și indici de Florentina Nicolae. Traducerea din limba latină de Ioana Costa, Academia Română, București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române.

Surse secundare

- Baski, Imre. 2003. *Tamgas and Names. A Contribution to the Tatar Ethnogenesis*, in Tahsin Gemil (coord.) *Tătarii în istorie și în lume*, București: Kriterion, p. 39-66. https://www.academia.edu/20842554/Tamgas_and_Names_A_Contribution_to_the_Tatar_Ethnogenesis
- Eșanu, Andrei. 2010. *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Pontos.
- Eșanu, Andrei și Valentina Eșanu. 2021, *Димитриу Кантемир в Персидском походе Петра I-го (1722-1723)*, în *Cantemiriana. Noi contribuții*, Chișinău: Lexon-Prim.
- Fraehn, Christian Martin, 1828. *Die Inschriften von Derbend*, in *St.-Petersburgischen Zeitung*, 21, 255-256, resumed in 1848. <https://www.difmoe.eu/view/uuid:99ef0a41-6d0e-4f23-8e0c-90e4a1d24951?page=uuid:cb616c2c-9ef5-4fb9-b63a-fa9e6458679a>
- Gadjiev, Murtazali. 2017. *Dagh Bary*, in *Encyclopædia Iranica*, online edition. <http://www.iranicaonline.org/articles/dagh-bary>
- Lemny Ștefan. 2013. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie, Traducere de Magda Jeanrenaud, Iași: Polirom.
- Oweis, Faye S. 2002. *Islamic Art as an Educational Tool about the Teaching of Islam*, in *Art Education*, Vol. 55, No. 2, One World, March, p. 18-24. <https://www.jstor.org/stable/3193986>
- Panaitescu, P. P. 1958. *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București: Editura Academiei Române.
- Pippidi, Andrei, 1996. *Introducere la Dimitrie Cantemir, Vita Constantin Cantemirii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*. Cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, Studiu introductiv de Andrei Pippidi, Ediție critică, traducere și anexe de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, Note și comentarii de Andrei Pippidi, Indici de Ilieș Câmpeanu, București: Editura Academiei Române, p. 7-58.

Țvircun, Victor, 2017. *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, București / Brăila: Editura Academiei Române / Editura Istros a Muzeului Brăilei.

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

„Ut veritas magis eluceret”
în *Imago Novae Hungariae*

Abstract: (For the Truth to be revealed in *Imago Novae Hungariae*) A significant documentary source that appeared in the 18th century is the work written in Latin by the Jesuit priest, Samuel Timon, *Imago Novae Hungariae representans regna, provincias, Banatus Et Comitatus Ditionis Hungaricae*. The main purpose of Timon's work is stated at the beginning: "If I would not have had in my hand some letters and some official documents of some of the most important Hungarian prelates and Kings and if I would not have read foreign history books, I would have restrained myself from this endeavor. This book aims to present the most important problems of Hungarian provinces". Even if the approach of history is supposed to be objective it will inevitably record historian's point of view and his personal perception, determined by events, thoughts and experiences that have in one way or another changed the expected or well-known facts. The present paper aims to investigate the text itself, more specifically, those paragraphs and textual passages that present subjectivity and reveal Timon's particular. These specific considerations can be traced back to *Imago Novae Hungariae*. . . . They reveal much about Timon's political and religious beliefs. In addition to the Jesuit priest's account of the events he presented, the work reveals his personal beliefs, they are also valuable testimonies about the society in which Timon lived.

Keywords: *sources, identity, subjectivity, objectivity, clerical.*

Rezumat: Lucrarea scrisă în limba latină în secolul al XVIII-lea, de către preotul iezuit, Samuel Timon, și intitulată *Imago Novae Hungariae representans regna, provincias, Banatus Et Comitatus Ditionis Hungaricae* este o importantă sursă documentară. Scopul principal al operei lui Timon este afirmat la început: „Iar dacă nu mi-ar fi căzut în mână unele scrisori și acte oficiale (documente) ale celor mai de seamă prelați și regi ai Ungariei și nu aș fi citit istoriile străine, m-aș fi abținut de la această întreprindere. Această cărțuie urmărește prezentarea celor mai importante probleme din provinciile ungare; cu greu ar putea cineva să le cuprindă pe fiecare în parte cu cea mai strictă grijă.” (trad. n.). Chiar dacă abordarea istoriei presupune obiectivitate, aceasta va înregistra inevitabil punctul de vedere și percepția personală a autorului acesteia, ambele determinate de evenimente, gânduri și experiențe care au schimbat într-un fel sau altul faptele relatate. Lucrarea de față își propune să investigheze textul în sine, mai precis, acele paragrafe și pasaje textuale care prezintă aspecte ale subiectivității auctoriale. Ele dezvăluie multe despre credințele politice și religioase ale lui Timon. Relatarea evenimentelor de către preotul iezuit este adesea însoțită de inserarea în text a propriilor convingeri și păreri, și de aceea reprezintă nu doar o simplă sursă documentară, ci și o mărturie personală valoroasă.

Cuvinte-cheie: *surse, identitate, subiectivitate, obiectivitate, clerical.*

Renunțat și respectat de-a lungul vieții pentru importanța lucrărilor sale, preotul iezuit, Samuel Timon este, în zilele noastre, aproape necunoscut. *Opera omnia* a lui

Timon conține lucrări de istorie, lingvistică, teologie și geografie. Una dintre cele mai importante lucrări ale sale pentru studiul Europei din secolul al XVIII-lea este una istorică. A fost publicată în două părți, la un an una de cealaltă. Timon a lucrat la acest subiect între 1714 și 1719. Prima parte, *Imago antiquae Hungariae, representans terras, adventus res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta* a fost publicată în 1733, iar partea a doua, *Imago novae Hungariae, representas regna, provincias, banatus et comitatus ditionis hungaricae. Historico genere strictim perscripta*, în 1734, ambele în Kosice. Erudită, sistematică, scrisă într-un stil auster și riguros, opera lui Samuel Timon este scrisă în spiritul tradiției iluministe și are un caracter informativ și orientativ prin punerea laolaltă a narațiunii și documentației. În scrierile sale, Timon folosește regulile erudiției barocului și practică o istoriografie destinată unui public elitist.

Structurată în optsprezece capitole de dimensiuni inegale, precedate de o prefață, lucrarea istorică *Imago novae Hungariae...* se deschide, în primul capitol, cu prezentarea evenimentelor petrecute între hotarele regatului Ungariei începând cu vremea lui Ștefan cel Sfânt¹ (veacul al X-lea) și imediat după moartea acestuia, când „hotarele au fost știrbite”. Prima frază a capitolului I, numit *Despre Ungaria*, în general dezvăluie limpede intenția imperioasă a istoricului: *Divo Stephano clavum imperii tenente, quas Ungarii ex descriptis alias regionibus tenuerint videndum est.*² (Timon 1754, 1). În acest loc, Timon descrie cu rigoare așezarea geografică a provinciilor ungare, dezbate etimologia numelui „Hungaria”, insistând asupra acordului sau dezacordului altor erudiți cu privire la problema filologică și încheie relatând despre însemnele heraldice ale regatului.

Timon continuă cu prezentarea unor informații precise, aproape tehnice despre structura teritorial administrativă a Regatului Ungariei în Capitolul II – *Despre comitatele Ungariei, în general, despre mai multe, în special*, urmând ca în Capitolele III, respectiv IV să relateze *Despre patru comitate pe care le indică Ștefan Werboczy (Verbecius)*³, în plus, și *despre ținuturile autorității ungare de dincolo de Sava*⁴ și *Despre Banatul de Machov și despre Banatul de Bosnia și despre diferite nenorociri ale Belgradului*. Capitolul V – *Despre Banatul Severinului* suscită un interes special întrucât privește istoria ținutului, de la înființarea „prefecturii de Severin, la încredințarea acesteia “cavalerilor cruciați din Rhodos” etc. După ce expune situația

¹ Ștefan I al Ungariei (în maghiară Szent István király „sfântul rege Ștefan”) (n. 975, Strigoniu (Esztergom) – d. 15 august 1038, Székesfehérvár (lat. Alba Regia) a fost un rege al Ungariei, considerat întemeietorul Regatului Ungariei, primul rege creștin al maghiarilor, membru al Casei Arpadiene. Este venerat ca sfânt în Biserica Catolică și în Biserica Ortodoxă. (Wikipedia 2022).

² Trebuie cercetat care altele din regiunile descrise le-ar fi stăpânit ungarii, în vreme ce Ștefan cel Sfânt ținea cârma imperiului. (trad. n.) (G. Radu, academia.edu fără an).

³ Werbóczy István (Stephen Werbóczy, 1458-1541) a fost un mare jurist și cancelar la curtea lui Ioan Szapolyai. A publicat la Viena cartea *Tripartitium opus iuris consuetudinarti incltyi regni Hungariae* în 1517. (Wikipedia 2020).

⁴ Savus (Saus), râul Sava, afluent al Dunării.

Banatului de Severin, Timon tratează în Capitolul VI *Despre mai multe Banate neobișnuite*, în capitolul VII – *Despre comitatele torontaliene și dobrogene*, în următorul – *Despre episcopatele înființate de regele Ștefan*, iar în capitolul IX – *Despre magistraturile Ungariei și vechea instituție*. De o mare însemnătate sunt următoarele două capitole ale cărțurării, anume, capitolul X – *Despre Transilvania* și capitolul XI – *Descrierea ținuturilor secuiești*. Capitolul intitulat *Despre Transilvania* deține, în cadrul operei, o întindere apreciabilă. Aici, Timon face cunoscută organizarea administrativ-teritorială a Transilvaniei în comitate maghiare, scaune secuiești și scaune săsești, prezintă hotarele ținutului, se oprește și dezbate problema etimologiei numelui „Transilvania”, descrie sistemul juridico-administrativ al Transilvaniei etc.

În capitolul XII, ce poartă titlul *Enumerarea căpeteniilor și a invadatorilor Transilvaniei*, Samuel Timon se oprește asupra istoriei regiunii transilvane, înșirând scurte date biografice și menționând, în manieră cronicărească, faptele de interes istoric ale celor prezentați. După capitolul XIII – *Despre regatele Galitiei¹ și al Lodomeriei²*, istoricul se oprește și asupra celorlalte ținuturi românești: în capitolul XIV – *Despre Cumania sau Moldova*, în capitolul XV – *Despre Transalpina sau Valahia* și în capitolul XVI – *Evenimente memorabile din Valahia, Moldova și Transilvania din anul 1500 până în anul 1600 care au contribuit la cunoașterea ținuturilor acelor regiuni; istoria adăugată de Nicolae Ștefan*. Ultimele două capitole ale operei, capitolul XVII – *Despre Iliria ungară* și capitolul XVIII – *Câteva evenimente memorabile din Bosnia, Rascia³ de la domnia lui Carol I, regele Ungariei, până la părăsirea și plecarea din aceste ținuturi* sunt urmate de un *Indice de nume și realități* care întregește lucrarea istorică. În încercarea de elaborare a unei opere istorice, Timon a precizat încă de la început, în *praefatio*, stilul pe care l-a ales pentru scrierea sa: „redactat pe scurt, în gen istoric”.

Deși obiectivitatea celor mai multe adevăruri istorice este ferm declarată, este un fapt incontestabil că parțialitatea istoricului, desigur, una neasumată, dar și influențele externe afectează considerabil majoritatea adevărilor din istorie. Factorii subiectivi modifică interpretările preupus obiective ale faptelor istorice. Analizând câteva fragmente textuale din *Imago Novae Hungariae...*,⁴ am încercat să subliniem că există o legătură între subiectivitatea istoricului și modul în care interpretează faptele pe care le relatează în textul său. Timon a fost condiționat de două aspecte în abordarea istoriografiei: politica imperială și cea ecleziastică. Ca atare, acești doi factori,

¹ Regiune istorică, numită și Halici, este împărțită în prezent între Polonia și Ucraina. Din 1772 a făcut parte din Imperiul Austriac. (Marcel D. Popa 1993-2009).

² Lodomeria (nume latinizat al regiunii Volodimir-Volinski) a fost începând cu secolul al XIV-lea parte a Regatului Ungariei. După 1772, Lodomeria a făcut parte oficial din Regatul Galitiei și Lodomeriei, dependent de Imperiul Austriac, mai târziu austro-ungar. (Wikipedia 2013).

³ Regiune medievală care a servit ca provincie principală a puterii sârbe. (Wikipedia fără an).

⁴ Traducerea textului latin în limba română, din care vom prezenta aici doar fragmente în vederea argumentării sau exemplificării expunerii, a fost făcută după a doua ediție, apărută la Viena în anul 1754.

adeziunea politică și apartenența religioasă a istoricului determină natura intervenției sale în scrierea istoriei.

Chiar de la începutul operei sale, *Imago Novae Hungariae...*, istoricul menționează publicul țintă al operei sale: *Nimirum vetera pleraque reconditiora atque abstrusiora sunt, quam quisquam, nisi expertus, credere possit. Ego quoque, qui in variis studiis vel plurimum aetatis meae versor, cum formidine scriptionem hanc inchoavi.*¹ (Timon 1754, *Praefatio*). Chiar dacă afirmația de mai sus nu este chiar explicită, demonstrează faptul că munca sa se adresează specialistului, expertului, nu oamenilor obișnuiți. În plus, această inferență este întărită de faptul că Timon folosește pentru redactarea lucrării sale, limba latină, adică limba folosită în domeniul ecleziastic, juridic și politic în cultura occidentală.

Un alt aspect important în munca istoriografului îl reprezintă selectarea surselor pe care acesta dorește să le folosească pentru interpretarea sa istorică. Cu alte cuvinte, el selectează doar acele surse care se află în acord cu convingerile sale, mărturisite sau nu. Timon folosește o mare varietate de surse și, de la început pare să facă o alegere adoptând o perspectivă „contemporană” în reconstruirea trecutului. El spune: *Animadverti quoque multos malle ex fontibus, quantumvis feculentis ac turbidis, quam ex rivulis purioribus notitiam rerum haurire.*² (Timon 1754, *Praefatio*) Textul relevă că, pentru Timon ierarhia surselor pe care le folosește este una de mare importanță: în ceea ce privește „izvoarele turburi și involburate”, - o metaforă pentru sursele incerte - , clarificarea lor rămâne a fi sarcina și responsabilitatea istoricului. În acest fel, Timon redirecționează conceptele istorice ale predecesorilor săi, în special ale cronicarilor din Evul Mediu, pentru care sursele care ar fi avut susținerea „autorității” ar prevala față de cele care nu ar fi avut-o.

În opera lui Timon, de fapt, o antologie a multor surse documentare importante disponibile la acea vreme, autorii la care se raportează sunt citați fără observații sau comentarii majore. Opera sa reprezintă o sinteză bazată pe alte surse mai extinse care sunt, de fapt, filtrate de autor. Astfel, analizând selecția surselor, se poate releva subiectivitatea istoricului, natura intervenției lui Timon în interpretarea lui asupra evenimentelor, o interpretare pe care el însuși o consideră dificilă, afirmând la începutul lucrării sale: *Existimabam expeditam viam esse ad explanandas res Hungariae novae;*

¹ Fără îndoială, cea mai mare parte a [scrierilor] de demult este mai obscură și mai greu de pătruns decât ar putea să creadă cineva, mai puțin expertul. Chiar eu, care, la vârsta mea, mă ocup într-o măsură nespuse de mare de diferite cercetări, am început această scriere cu teamă. (trad. n.). (G. Radu fără an).

² Am remarcat chiar că mulți preferă să se adape de la izvoare, oricât de turburi și de involburate [ar fi], decât să soarbă notorietatea faptelor din râuri mai limpezi. Aceste lucruri nocturne vor avea poate valoare, măcar la cei învățați, până într-acolo încât [aceștia] să le scoată mai clare, la lumină. A împlini așteptarea tuturor, este mai presus de puterile omenești. (trad. n.). (G. Radu fără an).

*at in hoc quoque genere scriptionis implicata, dubia, ac pene impervia sunt non pauca.*¹ (Timon 1754, *Praefatio*).

Unele dintre sursele folosite sunt menționate explicit de către însuși autor: *Ac nisi literae, & diplomata quaedam summorum Pontificum, Regumque Ungariae in manus meas incidissent, historiasque extraneas evolvissem, hoc labore supersedissem.*² (Timon 1754, *Praefatio*). În fragmentul prezentat mai înainte, istoricul precizează două tipuri de izvoare pentru care a optat: documentele clericale și cele regale.

Ordinul Iezuit a deținut o poziție dominantă la curțile regale catolice. Istoriografia iezuită a deținut un rol aproape oficial, deoarece iezuiții dobândiseră o poziție dominantă la curțile regale catolice. Totodată, Ordinul Iezuit a încercat în mod constant să-și asigure o prezență considerabilă în instituțiile politice pentru a-și îndeplini propriile obiective politice. În Regatul Ungariei, importanța iezuiților a fost destul de semnificativă, dat fiind faptul că Ordinul a fost profund implicat în politica regală și, nu în mică măsură, în procesul educațional al vremii. Cu alte cuvinte, este foarte posibil ca în scrierea istoriei sale, Timon să fi acordat un loc privilegiat punctelor de vedere și opiniilor oficiale ale iezuiților. Astfel, Timon recurge în elaborarea operei sale, la surse furnizate în principal de clerici ai Bisericii Catolice. Aceste surse sunt, în principal lucrări care au fost fie contemporane lui, fie l-au precedat în timp. Când lucrările sunt scrise de un savant catolic, sau de însuși Papa, acestea capătă greutate și opțiunea istoricului de a le selecta ca izvoare are la temelie credința că acestea sunt surse certe și de încredere. Însuși Timon face o declarație în această direcție, astfel: *Ut veritas magis eluceret, ipsas auctorum, ac monumentorum variorum narrationes, sententiasque crebro in medio posui.*³ (Timon 1754, *Praefatio*).

De exemplu, în capitolul XV – *Despre Transalpina sau Valahia*, pentru a clarifica etimologia cuvântului „vlah”, Timon face referire la opera lui Enea Silviu, de fapt, Papa Pius al II-lea. El este menționat de Timon la pagina 87: *...vel Olachi ex vocabulo Hungarico olah, alii vero appellabantur Valachi, ex verbo Slavonico Wlach, quod Italum significat, horum nomenclationem usus comprobavit. Aeneas Sylvius a Flacco illos originem ducere scripsit.*⁴ (Timon 1754, 87).

Numele lui Francisc Otrocotsi apare frecvent în cartea lui Timon, fiind citat de șaisprezece ori: p. 2, p. 3, p. 15 (de două ori), p. 21, p. 32, p. 33, p. 35, p. 36, p. 37, p. 38, p. 40, (de două ori), p. 41, p. 42, p. 52. De remarcat că opinia lui Francisc Otrocotsi

¹ Socoteam că mijlocul de a prezenta situația Ungariei Noi a fost lesnicios; însă, chiar și în acest tip de scriere, nu puține [situații] sunt complicate, îndoielnice și, aproape inextricabile. (trad. n.). (G. Radu, academia.edu fără an).

² Iar dacă nu mi-ar fi căzut în mână unele scrisori și acte oficiale (documente) ale celor mai de seamă prelați și regi ai Ungariei și nu aș fi citit istoriile străine, m-aș fi abținut de la această întreprindere. (trad. n.). (G. Radu, academia.edu fără an).

³ Ca adevărul să iasă la lumină cât mai mult, am avut adesea putere prin intermediul părerilor anume ale autorilor și a relatărilor din diferite documente. (trad. n.). (G. Radu, academia.edu fără an).

⁴ ...sau olahi de la cuvântul ungar olah, iar alții se numesc valahi, de la cuvântul slav vlah care înseamnă italic, a căror denumire a confirmat-o uzul. Enea Silviu a scris că aceștia se trag din Flaccus. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

încheie, de obicei expunerea surselor erudite, Timon acordându-i acestuia maximă crezare când îi menționează părerea, adăugând, spre a-și exprima adeziunea la aceasta, expresia *pe bună dreptate*. Iată un exemplu: *Quaeritur inter eruditos, unde Ungaria nomen invenerit? Nonnulli opinantur ab Iuharia ita appellatam esse, primumque Iugaria cognominatam. At hanc opinionationem veluti commentitiam merito explodit, & aspernatur Franciscus Otrocotsius (in Originibus Cap. VI, p. 269).*¹

Alături de Francisc Otrocotsi este menționat episcopul Ioan Broderit, la opiniile căruia Samuel Timon aderă fățiș, declarând astfel: *Sentio proinde cum Ioanne Broderito, & Francisco Otrocotsio, dicoque nomen huic regno ex nomine ipsius gentis inditum esse.*² (Timon 1754, 3). Numele acestuia este menționat de trei ori de către Timon în cuprinsul lucrării: la paginile 3, 12 și 13.

O lucrare citată frecvent este cea a lui Odorico Rinaldi, *Annales Ecclesiastici*. Această lucrare este de fapt o continuare a *Annales ecclesiastici* lui Baronius și conține o descriere cronologică a evenimentelor din cadrul Bisericii Catolice. Istoricul Odorico Raynaldi sau Rinaldi (1595–22 ianuarie 1671) a făcut studii la Colegiul Iezuit și la Universitatea din Parma, a intrat în congregație în 1618 și a scris predici despre istorie. Numele său este menționat de Timon de șase ori, la paginile 19, 20, 53, 79, 85 și 87 ale operei sale. Exemplificăm preferința lui Timon pentru mărturiile acestuia, prin următorul extras care se dovedește, de asemenea, concludiv, funcționând ca o probă ultimă, cu valabilitate certă: *Totam epistolam reperies apud Odoricum Raynaldum, aliosque.*³ (Timon 1754, 79).

O altă sursă la care se raportează Timon este opera preotului luteran, rector al Gimnaziului din Corona (Brașov), apoi rector al Gimnaziului din Cibinium (Sibiu), Michael Sigler (1535 – 1585) – *Chronologia Rerum Hungaricarum, Transylvanicarum et Vicinarum Regionum, Libri Duo, nunc primum in lucem editit, Decadis I. Monumentum II*. Numele acestuia este menționat de patru ori: la paginile 49, 51, 95, 96 (de două ori). Prezentăm două ocurențe ale numelui acestuia: *Designationem finium eorum Michael Siglerus [...] in hunc modum est interpretatus*⁴ (Timon 1754, 51) și *Notavit haec Michael Siglerus Cibiniensis in libello, quem ipsi Ioanni Sigismundo dedicavit.*⁵ (Timon 1754, 49),

Numele lui Ioan Thurocz (Ioannes Thurocius) este menționat de șase ori, la paginile 41, 79, 80, 84, 85, 126. Educat într-o mănăstire premonstratensiană din Šahy

¹ Se dezbate printre erudiți, de unde provine numele Ungariei? Unii socotesc că este numită astfel de la Iuharia și supranumită, la început, Iugaria. Însă Francisc Otrocotsi, pe bună dreptate, a înlăturat și a respins această părere ca pe una falsă. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

² Socotesc la fel cu Ioan Broderit și cu Francisc Otrocotsi și zic că numele celui ținut a fost introdus [în limbă] după numele neamului însuși. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

³ Vei găsi întreaga scrisoare la Odorico Rinaldi. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

⁴ Mihail Siglerus a interpretat desemnarea hotarelor acestora în acest mod... (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

⁵ A notat acest lucru Mihail Siglerus de Cibin, într-o carte pe care i-a dedicat-o lui Ioan Sigismund. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

(Ipolyság), unde a studiat latina și dreptul, a fost procuror al mănăstirii premonstratense din Šahy, a slujit ca notar al „judecătorului de țară” Ladislav din Pavlovce, din 1476 până în 1486 ca notar principal al judecătorului de țară Stephen Báthory la curtea regală, iar din 1486 până în 1488 ca notar șef și judecător al grefierului de personal regal Thomas Drágy. Exemplificăm cu următorul extras din capitolul intitulat *...ut prodit Ioannes Thurocius in Chronicis*¹ (Timon 1754, 41).

Numeroase trimiteri sunt făcute de către Samuel Timon, la lucrările lui Gregorius Petheo care este menționat la pagina 114, și, de asemenea, la ale lui Ștefan Werbczy (Verbecius) pe care Timon îi numește *virī eruditissimi atque spectatissimi et in republica maximis gravissimisque causis cogniti* (Timon 1754, 114) adică, *cei mai erudiți și remarcabili oameni, iscusiți în cele mai profunde și cele mai greoaie cauze ale vieții publice*. Ștefan Werbczy este menționat de douăsprezece ori, la paginile 4, 5 (de două ori), 7, 12, 13 (de două ori), 14, 45, 46, 47, 114. Dintre aceste trimiteri am selectat un fragment din al doilea capitol, intitulat *Despre comitatele Ungariei, în general, despre mai multe, în special* în care Timon îl numește pe Werbczy un bărbat nespun de erudit, considerându-l o autoritate de prim rang în ce privește jurisprudența: *Omnes de numero earundem ambigere, multasque idcirco silentio praetermittere animadverti. Nullus adhuc ad fontes penetravit, nullus cardinem argumenti movit. Mihi nefas sit, egredi ex cancellis illis, quos annis abhinc amplius ducentis historicis Hungaris circumscrisit Stephanus Verbecius; qui quidem pererudis vir Ius Hungaricum [...] Ad auctoritatem eius communibus suffragiis probatam receptamque accedit de Hungaria Pannonica testimonium Stephani Broderiti*.² (Timon 1754, 4).

Timon menționează și opera unui membru al Fraternității Sfântului Ieronim, pe nume Ioannes Lucius (1604–1679), *De regno Dalmatiae et Croatiae*, operă care conține referințe valoroase și hărți istorice. Acesta este menționat la pagina 117 (de două ori) și la pagina 120 (de două ori).

Timon se referă la Martinus Sentivanus cu fâțișă admirație: *Martinus Sentivanius, de Societate Iesu Sacerdos, vir cum omnium doctrinarum studiosus, tum vero antiquitatis Ungaricae indagator diligentissimus...*³ este menționat în *Praefatio* și la pagina 39.

Mai amintim numele altor istorici pe care Timon a ales să-i citeze: Ștefan Broderit sau Stjepan Brodarić (1480–1539), episcop și scriitor croat, acesta este

¹ ...după cum dovedește Ioan Thurocz în Cronici. (trad. n.). (G. Radu, nepublicat 2022).

² Toate sunt incerte cu privire la numărul [comitatelor] și din acest motiv, au lăsat să treacă multe sub tăcere. Niciunul până în momentul de față nu a pătruns în izvoare, niciunul nu a mișcat punctul critic al subiectului. Ar fi un păcat să ies din limitele acelea pe care Ștefan Werbczy le-a delimitat prin ani pe care de aici istoricii ungari le-au dus mai departe. Într-adevăr, acest bărbat deosebit de erudit cu privire la jurisprudența ungară [pe care], întrucât era dispersată în trecut, a adunat-o într-o singură lucrare și i-a adăugat numele părților regatului pentru ca un document să supraviețuiască din naufragiu. La autoritatea lui, apreciată și recunoscută de toată lumea prin opinii comune, a adăugat mărturia despre Ungaria panonică a lui Stjepan Brodarić. (G. Radu, nepublicat 2022).

³ ...din Societatea preoților iezuiți, un bărbat atât de preocupat de toate disciplinele, și mai ales un cercetător foarte zelos al antichității ungare (trad. n.). (G. Radu, academia.edu fără an).

menționat la pagina 4. Thomas Arhidiaconus este menționat de două ori, la paginile 116 și 117, Alexander Serenius, membru al S. J. Sacerdos este menționat la pagina 117, Melchior (Menyhert) Inchoffer, un iezuit, este menționat la paginile 34 și 36, Petrus Revaius este menționat la pagina 44, Chartuitius, la pagina 42, Curtius este menționat o dată, la pagina 43, Ioannes Arhidiaconus, la pagina 84, Nicolaus Istvanssius, la pagina 114, Antonius Franciscanus, la pagina 85 și Georgius Ratcaius este menționat la pagina 13.

Funcția culturală a interpretării istorice nu poate fi ascunsă după declarația unui ideal de obiectivitate. Așa cum reiese din scurta prezentare a alegerii surselor istorice de către Samuel Timon, istoricul, când expune și interpretează faptele istorice, nu are cum să reprime propria subiectivitate pentru a atinge idealul de obiectivitate. În scrierea istoriei, factori precum apartenența politică sau religioasă nu pot fi excluși.

Bibliografie:

- Bak, János M., Martyn Rady, László Veszprémy (eds.). *Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars*. Central European Medieval Texts, Vol. 5. Budapest-New York, 2010.
- Shore, Paul, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth Century Transylvania, Culture, Politics and Religion, 1693-1773*, Aldershot, UK: Ashgate; Rome: Institutum Historicum Societatis Jesu. 2007. Pp 235. https://www.researchgate.net/publication/231812179_Paul_Shore_Jesuits_and_the_Politics_of_Religious_Pluralism_in_Eighteenth-Century_Transylvania_Culture_Politics_and_Religion_1693-1773_Aldershot_UK_Ashgate_Rome_Institutum_Historicum_Societatis_Jesu_20
- Shore, Paul, *The Historiography of The Society of Jesus* in The Oxford Handbook of the Jesuits Edited by Ines G. Županov Oxford University Press July 2019 <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639631.001.0001>
- Timon, Samuel, *Imago Novae Hungariae, Repraesentans Regna, Provincias, Banatus, Et Comitatus Ditionis Hungaricae*, Historico genere strictim perscripta a Samuele Timon, e Soc. Iesu Sacerdote. (The Description of New Hungary representing Kingdoms, Provinces, the Banat County and other counties under Hungarian Sovereignty) Viennae Austriae, Typis Ioannis Thomae Trattner, Sac. Caes. Reg. Aulae Bibl. et Univers. Typogr. MDCCLIV. <https://play.google.com/store/books/details?id=b2pgAAAAcAAJ&rdid=book-b2pgAAAAcAAJ&rdot=1>

Adina-Voichița ROȘU | **Catullus –**
(Universitatea din Oradea) | **poet antic modern și modernist**

Abstract: (Catullus – Ancient Modern and Modernist Poet) Poet One of the most popular surviving poets of classical antiquity, Gaius Valerius Catullus, seems to speak to modern readers with a modern voice. He was among the so-called *poetae novi* of the 1st century BC, the century in which the gallant life, of luxury and parties, was born in Roman society, but combined with literary concerns. The variety of Catullus' simple, direct, spontaneous, profoundly modern lines made him a forerunner of medieval and Renaissance poetry, and starting with the 19th century, scholarly exegesis has turned passionately to his work. Our study attempts to explore the astonishing depths of the poet reflected in poetry that had a profound effect on later Latin poetry and beyond.

Keywords: *Catullus, poetae novi (neoteri), epyllion, modern, modernist.*

Rezumat: Unul dintre cei mai populari poeți care au supraviețuit din Antichitatea clasică, Gaius Valerius Catullus pare să vorbească cititorilor moderni cu o voce modernă. El s-a numărat printre așa-numiții *poetae novi* ai secolului I î.Hr, secol în care ia ființă în societatea romană viața galantă, de lux și petreceri, însă îmbinată cu preocupări literare. Varietatea versurilor simple ale lui Catullus, directe, spontane, profund moderne l-au transformat într-un precursor al poeziei medievale și renascentiste, astfel încât începând din secolul al XIX-lea exegeza științifică s-a aplecat cu pasiune asupra operei sale. Studiul nostru încearcă să exploreze adâncurile uimitoare ale poetului oglindite în poezia care a avut un efect profund asupra poeziei, latine ulterioare și nu numai.

Cuvinte-cheie: *Catullus, poetae novi (neoteri), epyllion, modern, modernism.*

1. Introducere

Catullus, poet roman din Antichitate, reprezintă un pionier al modernismului prin abordarea sa inovatoare în poezie. Eliberat de convențiile formale, Catullus explorează subiecte personale și intime, adesea exprimând emoții intense și complexe. Stilul său direct, plin de pasiune și sinceritate, anticipează manifestările artistice ale secolului al XX-lea.

Într-un mod modernist, Catullus adoptă un ton subiectiv, reflectând experiența personală în poezia sa. El se distanțează de tradițiile epice și aduce în prim-plan sentimentele individuale, abordând teme precum dragostea, prietenia și pierderea, cu o autenticitate care rezonază și în contextul contemporan. Din această perspectivă subiectivă, poetul creează o conexiune profundă între cititor și opera sa. În plus, Catullus experimentează cu forme poetice variate, incluzând epigrame, elegii și chiar

poezii obscene. Această diversitate reflectă dorința modernistă de a sfida normele convenționale și de a explora noi modalități de exprimare artistică. Astfel, Catullus devine un precursor al tendințelor avangardiste care au definit modernismul literar.

Prin exprimarea sinceră a emoțiilor sale și prin explorarea diverselor forme poetice, Catullus, devine nu doar un poet al Antichității, ci și un precursor al modernismului, influențând viitoarele generații de scriitori care au abordat poezia ca un mijloc de expresie personală și exprimare artistică.

Modernitatea poeziilor lui Catullus constă în exprimarea sinceră a emoțiilor, abordarea directă a subiectelor intime și relevanța lor în explorarea complexităților relațiilor umane, aspecte care rezonază și în contemporaneitate.

Modernismul, conceptul care se definește în opoziție cu tradiționalismul și, în sensul cel mai larg al termenului, „se aplică tuturor curentelor și tendințelor inovatoare din istorie (religioase, filozofice, artistice, etc.), ansamblul mișcărilor de idei și de creație, care convin epocii recente, altfel spus moderne, în condiții istorice date”, după cum afirma criticul literar și eseistul Adrian Marino, în cartea „*Modern. Modernism. Modernitate.*” (Marino 1969, 100-101). Orice mișcare ideologică, artistică, literară, care, în mod spontan sau programat, se rupe de tradiție sau chiar o neagă, optând atitudinii, modalități de gândire și expresie anticonservatoare, se situează pe direcția modernismului. Între termenii modern, modernism, modernitate există diferențe de nuanță, *modern* din latinescul „*modo*” (recent) are un sens mai cuprinzător, în cultură referindu-se la tot ce este diferit de tradiție, *modernism*, derivat de la *modern* cu același etimom latin este o denumire generică dată în cultură mișcărilor, tendințelor, experimentelor artistice novatoare, iar *modernitatea* este un termen mai imprecis în cultură, vizând ansamblul trăsăturilor care definesc spiritul modern. Disputa dintre clasic și modern constituie una dintre cele mai vechi și fundamentale polemici din întreaga istorie a ideilor literare: „termenii săi exprimă o dialectică esențială a vieții și creației literare, animată de două tendințe permanente, diametral opuse: spre conformism și canonic (normă, universal și permanent valabil, tradiție, imitație), respectiv spre progres și inovație (invenție, originalitate, libertate, actualitate), în principiu, orice eroziune și înfrângere a normelor literare reprezintă un triumf al „modernismului”; orice rezistență și victorie a principiilor și formelor stabile, conservatoare, definește succesul „clasicului”. (Marino 1969, 9).

În sens larg, evocarea sau reflectarea „prezentului” în artă definește caracterul modern al artei, indiferent de localizarea în timp a „prezentului”. De exemplu, poezii antici își exprimau aspirațiile prezentului lor, ei erau din punctul de vedere al contemporanilor, autori „moderni”. Scriitorii, ideile, valorile clasice și moderne se luminează reciproc, primesc și transmit sensuri și semnificații. Între cele două se produce un permanent schimb de semnificații, vechi și nou sunt realități interdependente.

Modernitatea poeziilor catulliene constă în abilitatea de a transmite emoții autentice și de a releva aspecte universale ale condiției umane care sunt relevante și azi.

Poeziile catulliene sunt remarcabile prin sinceritatea lor emoțională și abordarea directă a subiectelor personale: dragostea, pasiunea, prietenia, critica socială. Această franchețe a exprimării sentimentelor și pasiunii putem spune că rezonează cu așteptările cititorilor contemporani. De exemplu, poeziile sale de dragoste, precum cele dedicate iubitei sale, Lesbia, explorează complexitățile relațiilor și ale iubirii neîmpărtaşite, ale iubirii trădate. În plus, critica socială din operele sale evidențiază atenția la detaliu și observația sa fină asupra vieții cotidiene, elemente care pot fi apreciate în contextul societății moderne.

2. *Catullus et poetae noui* – în Roma secolului I î. Hr.

În secolul I î. Hr., perioada în care Catullus, perioadă în care Catullus și-a desfășurat activitatea, Roma a cunoscut schimbări sociale și politice semnificative. Această perioadă a fost marcată de războaie civile, transformări culturale și conflicte politice imense. Politica romană din acea vreme era dominată de conflictele dintre facțiunile politice rivale, conduse de lideri precum Marius, Sulla, Pompei și Cezar. Luptele pentru putere au generat instabilitate și au afectat societatea romană în ansamblu. Catullus a fost martorul acestor tulburări politice, fapt oglindit în poeziile sale, criticând adesea figuri politice importante ale vremii guvernarea lipsită de încrederea poporului. Spre exemplu, Cezar a fost atacat în epigrame virulente, chiar dacă acesta a fost oaspete al familiei poetului. (Bayet, 1956, 238).

În ceea ce privește aspectele sociale, societatea romană a suferit schimbări importante. O clasă de mijloc urbană a început să se dezvolte, iar relațiile sociale au fost afectate de mișcările politice și economice. Catullus, în poeziile sale, a reflectat adesea tensiunile și schimbările din societatea romană, oferind o perspectivă intimă asupra vieții cotidiene.

Perioada lui Catullus în secolul I î. Hr. a fost una tumultuoasă, marcată de conflicte politice, schimbări culturale și transformări sociale semnificative. Prin poeziile sale, Catullus a oferit o privire adâncă în realitățile și tensiunile unei epoci caracterizate de incertitudine și schimbare.

Cultural, perioada lui Catullus a fost caracterizată de contactul din ce în ce mai mare cu cultura greacă. Acest fenomen, a avut un impact profund asupra literaturii, artei și modului de viață roman. Catullus însuși a fost influențat de stilurile poetice grecești, aducând elemente noi în lirica latină. În această perioadă au fost transformări culturale semnificative, în care Roma a absorbit și a reinterpretat moștenirea culturală greacă. Poetii latini din acea perioadă au preluat dorința de practica o artă rafinată și mondenă, gustul pentru erudiție și galanterie, înclinația spre amănuntul familiar și pitoresc de la Calimah, autor de imnuri și epigrame, Philetas din Cos, autor de elegii, Erastostene și Aratos, care au scris despre astronomie și meteorologie, Licofrom, Teocrit cu ale sale *Idile*, Herondas, autor de mimi, Euforion din Chalcis, autor de elegii și epigrame (Bayet 1956, 237).

În secolul I î. Hr. s-a dezvoltat la Roma o importantă mișcare poetică, inspirată de concepțiile alexandristului, numită *Poetae Noui* („Poeții Noi”) care cuprindea un grup de poeți contemporani lui Catullus, care respingeau tradițiile rigide ale poeziei antice și care adoptau un stil mai liber și inovator. Acești poeți au redefinit relația dintre poet și public prin intermediul unei abordări personale și subiective.

Catullus și *Poetae Noui* au adus o schimbare notabilă în limbaj și formă. În loc să se conformeze regulilor stricte ale poeziei tradiționale, aceștia au introdus o limbă colocvială și au experimentat structuri poetice nonconformiste. Această mișcare a deschis calea spre o expresie mai liberă pentru explorarea subiectelor diverse, reflectând schimbările sociale și culturale ale vremii. Poezia alexandrină se caracteriza prin forme le scurte: epigramă, iamb, elegie și epilion. Școala alexandrină romană se constituie între anii 65-40 î.Hr. Cei mai mulți poeți alexandrini romani, numiți *poetae noui* sau cu termenul grecesc *neoteroi* erau din Galia Cisalpină. Pe unii dintre aceștia îi întâlnim în versurile lui Catullus: C. Helvius, Cinna, Caecilianus din Comum, Cornelius Nepos, C. Licinius Calvus.

Programul poetic al neoreticii este ilustrat de Catullus în *Carmen* 95:

„Zmyrna mei Cinnae nonam post denique messem
 Quam coeptast nonamque edita post hiemem,
 Milia cum inter quingenta Hortensius uno
 Zmyrna cavas Satrachi penitus mittetur ad undas,
 Zmyrnam cana diu saecula pervoluent.
 At Volusi annales Paduam morientur ad ipsam
 Et laxas scombris saepe dabunt tunicas.
 Parva mei mihi sint cordi monumenta sodalis,
 At populus tumido gaudeat Antimacho”.¹ (Catullus, 1999, 186).

În acest poem, Catullus trimite la poemul lui Caius Helvius Cina, intitulat *Zmyrna*, și a cărui compunere a durat nouă ani.²

¹ Traducerea versurilor va fi realizată după ediția bilingvă Catullus, *Carmina*, traducere, studiu introductiv și note de Teodor Naum, 1999, București: Editura Teora.

„Zmyrna scumpului meu Cinna în sfârșit a apărut!
 De când el a început-o nouă ani au tot trecut,
 Nouă ani!...pe când Hortensiu numai într-un an de zile
 Cinci sute de mii (de versuri a făcut)...
 Zmyrna până la Satrachus cel adânc va fi trimeasă
 Și pe ea cărunții secolii veșnic o vor răsfoi.
 Dimpotrivă, au să moară lângă Padua, acasă,
 Versurile lui Volusiu și scrumbii vor înveli!
 Operele cele scurte a lui Cinna mie-mi plac,
 Să se bucure mulțimea de umflatul Antimac!”

² Potrivit cercetătorilor filologi, din acest poem s-au păstrat doar trei rânduri, mărturiile mai vechi prezentând-o ca pe o compoziție abstractă și obscură, iar numele propriu-zis Zmyrna este varianta mai rară a Myrrha.

Poetae Novi au preluat principiile inspirate de Callimahus din Alexandria: *brevitas*, compoziții foarte scurte, având convingerea că un poem mic poate fi compus cu grija necesară pentru a deveni un poem cu mult rafinament, apoi *labor limae*, compoziții foarte sofisticate și rafinate din punct de vedere al stilului, deci ușoare și libere din punct de vedere al conținutului. Pentru acesta, poetul își revizuieste în mod constant și precis propriile compoziții, cu scopul de a realiza o perfecțiune extremă din punct de vedere stilistic și literar, *doctrina*, referințe mitologice bine alese, motiv pentru care *poetae novi* au fost numiți și *docti*. De asemenea, au fost numiți *Cantores Euphorionis*, (cei care cântă poemele lui Euphorion), sau *neoretici* (mai tineri), termenul reprezintă transpunerea latină a adjectivului comparativ *νεωτεροι*, care sugerează dorința de inovație. Din motive ideologice, Cicero dezaproba distanța pe care o luau acești *poetae novi* față de tradiția poeziei romane arhaice și, prin urmare, cu *mos maiorum*, obiceiurile strămoșilor. Cicero folosește în mod ironic și chiar disprețuitor adjectivul *novus* în *Orator*, 48, *Ad Atticum*, 7,2,1, dându-i un sens negativ de răsturnare a convențiilor stabilite, iar în *Tusculanes* IV, 45 îi numește cu aceeași ironie *Cantores Euphorionis*.

Primele influențe ale alexandristmului și ale lui Callimahus s-au făcut simțite la Roma, deja spre sfârșitul secolului al II-lea î. Hr. cu cercul lui Quintus Catulus, poet și prozator, consul împreună cu Marius în 102 î. Hr., autor de epigrame și poeme elegiace ocazionale. O epigramă în distih elegiac, închinată actorului Roscius, dovedește că poetul a contribuit la promovarea alexandristmului la Roma, socotit fiind drept continuatorul progresului literar în cercul Scipionilor (sec. II) (Barbu 1972, 172).

Această mișcare cultural-politică a poezilor noi a luat naștere în condițiile unui orizont de așteptare favorabil gustului unei părți importante din public, tineri aristocrați rafinați, femei mondene, un climat al boemilor artistici, pasionați de hedonism, de căutarea noului cu orice preț. Exponenții acestei mișcări nu s-au constituit într-o școală literară rigid structurată, ci „într-un curent artistic literar zămislit, deschis față de diverse sugestii și populat de tineri entuziaști și generoși” (Cizek 1994, 155). Totuși trebuie menționat faptul că în pofida caracterului inovator, mișcarea neoretică a valorificat anumite tradiții italice din literatura autorilor anteriori, în mod special lirismul din poezia latină preclasică. Opera lui Catullus este prin excelență lirică, nu doar în înțelesul clasic al cuvântului, ci și în înțelesul modern, având în vedere caracterul personal al operei sale. El a introdus în literatura cultă acel ton familiar și intim, care era o noutate în lirica latină, fie că vorbim de elegie sau poeme docte sau poezii ocazionale, ori epigrame.

Modernitatea autentică a artei poezilor noi se desprinde din expresia lirică proaspătă, captivantă, exprimarea directă a sentimentelor, un discurs poetic definit prin termenii *gracilis* (delicat), *levis* (ușor), *teres* (șlefuit), *doctrina* (erudiție). Poezii neoretici au dezvoltat poezia erotică, exprimarea sentimentelor personale, însă aceștia au avut predecesorii lor, creatorul epigramei erotice, Porcius Licinius, poet din secolul II î. Hr. sau Quintus Catullus, autor de epigrame galante sau Laevius, autor al unei culegeri de „fantezii erotice”, *Erotopagnion*.

Din punct de vedere politic, mișcarea neoretică s-a dezvoltat în plină criză a instituțiilor republicane între 80 și 40 î.Hr., ilustrată îndeosebi de Valerius Cato, ideologul principal al neoterismului. Așadar neoreticii au rafinat scriitura până la pedanterie, au căutat imagistica pitorească și erudiția, au folosit o limbă sofisticată. Pe de altă parte, ei au diminuat ponderea elementelor legendare moștenite de la precursorii greci ca să dezvolte exprimarea sentimentelor personale.

Pe scena politică romană Crassus și Pompei purtau războiul împotriva lui Mitridade, Cezar începuse să atragă atenția mulțimii asupra sa, iar în anul 63 a izbucnit conspirația lui Catilina, care a condus la o gravă criză economică, socială și politică. În mijlocul gravelor probleme politice și sociale, Catullus își petrecea timpul în cercul tinerilor din înalta societate, amici ai luxului și ai plăcerii, amatori de noutăți literare. Din poezia 68, versurile 15-18, rezultă că poetul a început să scrie îndată ce a îmbrăcat toga virilă:

Tempore quo primum vestis mihi tradita purast,
Iocundum cum aetas florida ver ageret,
Multas satis lusi: non est dea nescia nostri,
Quae dulcem curis miscet amaritiem.¹ (Catullus, 1999, 156)

3. *Carmina* – ecouri moderne și moderniste

Gaius Valerius Catullus (aproximativ 87 î.Hr., Verona – 54 î.Hr., Sirmium), în scurta sa viață, aparent fără niciun scop serios, a scris o culegere de 116 poezii, rânduite după criterii formale, însă cu tematică diversă: de la lirism galant, elegia tandră, epigrama caustică la poemele mitologice, vădindu-se astfel „toate premisele poeziei augusteice și imperiale” (Cizek 1994, 164).

În opera lui Catullus sunt, de fapt, doi poeți: cel al versurilor în care și exprimă pasiunea arzătoare pentru Lesbia și poetul savant care cântă personaje mitologice în versuri cizelate cu desăvârșită artă, unde, așa cum afirmă profesorul Liviu Franga în cartea *Poeți latini și poezia lor. De la Lucilius la Marțialis*, meșteșugul artistic depășește emoția personală, transformând poezia din produs literar în veritabil produs al eternității, iar pentru Catullus, „a crea la modul poetic înseamnă a revela acea frumusețe care este în același timp intrinsecă poeziei și capabilă să provoace farmecul, grația spirituală, încântarea. La Catullus, dubletul conceptual *legos/ uenustas* desemnează idealul perfecțiunii estetice, tangibil prin poezie și virtualmente conținut de ea.” (Franga 2007, 103).

Spiritul expresiv al lui Catullus poate fi cu ușurință reinterpretat într-un cadru modern și sugestiv pentru estetica modernistă. O adaptare modernă și modernistă a

¹ „După ce mi-au pus pe umeri toga albă-ntâia oară,
Floarea tinereții mele când era în primăvară,
Am cântat și eu amorul: știe zeia care pune
În durerile iubirii și o dulce-amărăciune.

poeziilor sale pasionale și expresive, care explorează teme precum iubirea, pasiunea, efemeritatea vieții s-ar traduce într-un grafiti urban ori pe zidurile digitale care strigă ecouri moderne în lumea virtuală a vieții noastre efervescente, într-o lume efemeră, unde sentimentele dansează pe taste. O perspectivă nouă asupra temelor clasice, folosind limbajul și elementele culturale specifice epocii actuale. Câteva exemple sunt edificatoare din această perspectivă:

Carmina 5:

„Vivamus mea Lesbia, atque amemus,
rumoresque senum severiorum
omnes unius aestimemus assis!
soles occidere et redire possunt:
nobis cum semel occidit brevis lux,
nox est perpetua una dormienda”.¹ (Catullus, 1999, 22)

Un *Carpe Diem* al zilelor noastre: să trăim și să ne iubim căci viața e scurtă...., o sintagmă tatuată pe brațele tinerilor de azi. Din *Carmina 85:*

„Odi et amo. quare id faciam, fortasse requiris.
nescio, sed fieri sentio et excrucior.”² (Catullus, 1999, 179)

Modernizarea acestor versuri ar fi: „iubesc și urăsc, poate te întrebi de ce fac asta...”, secvență întâlnită adesea în lumea digitală ca motto. Tot din acest labirint al relațiilor digitale găsim: „mă întrebi câte sărutări mi-ai dat?” ; originalul ar putea fi în *Carmina 7:*

„Quaeris, quot mihi basiationes
tuae, Lesbia, sint satis superque.”³ (Catullus, 1999, 26)

În poeziile lui Catullus sunt ilustrate conflicte emoționale, sentimente personale, dragostea pentru Lesbia, dragostea pentru fratele său, gingășia afecțiunii prietenești, mânia împotriva adversarilor, folosind mijloacele artei sale de o rară simplitate, folosind cuvinte obișnuite, rareori recurgând la figuri stilistice. De asemenea,

¹ „Să ne iubim, o! Lesbia mea scumpă,
Și să trăim! Pe ce șoptesc bătrânii
Posomorâți noi niciun ban să nu dăm!
Căci soarele apune și răsare,
Dar când s-a stins văpaia vieții scurte,
Atunci dormim pe veci o noapte lungă.”

² „Poate-ntrebi de-i cu puțință: te urăsc și te iubesc.
Nu știu, dară simt c-așa e și cumplit mă chinuiesc.”

³ „Mă-ntrebi tu câte sărutări de-a tale
Mi-ar fi de-ajuns și de rămas, iubito!”

trivialitățile sunt numeroase, poetul îndrăgostit trecând de la visare melancolică și extaz, de la pasiune violentă la vehemență incisivă.

Informațiile legate de viața poetului sunt cele întâlnite în opera sa și cele transmise de contemporanii poetului, care ni-l prezintă pe Catullus la Roma, în mijlocul unei societăți alcătuite din oameni de litere, poeți, istorici, gramatici și oratori, precum Cornelius Nepos, Valerius Cato – poet și gramatic, conducătorul școlii denumită a „poetilor noi”, Licinius Calvus – orator și poet, Helvius Cinna – autorul celebrului poem intitulat *Zmyrna*. Acest cerc literar antic frecventat de Catullus era, în opinia profesorului Eugen Cizek, „asemănător cenaclurilor simboliste, dadaiste, suprarealiste, în general moderniste” (Cizek 1994, 163).

Catullus reia de la predecesorii latini genul epigramei în distih, dându-i însă o formă mult mai suplă și bogată. Poezia 76 în distih redevine ceea ce fusese în poezia greacă arhaică, și anume expresia unei meditații tânguitoare, forma de exprimare a iubirii nefericite:

„Siqua recordanti benefacta priora voluptas
est homini, cum se cogitat esse pium,
nec sanctam violasse fidem, nec foedere nullo
divum ad fallendos numine abusum homines,
multa parata manent in longa aetate, Catulle,
ex hoc ingrato gaudia amore tibi.”¹ (Catullus, 1999, 180)

Catullus a celebrat în multe poeme iubirea pentru o femeie pe care o numește Lesbia și pe care o cunoscuse în cercurile literare pe care le frecventa. Tradiția antică ne informează că ea se numea în realitate Clodia, una dintre surorile lui P. Clodius Pulcher, dușmanul lui Cicero și aliatul lui Cezar (Grimal 1997, 199). Ea s-a căsătorit în anul 63 cu Q. Mettulus Celer, consul în anul 60. Catullus a cunoscut-o după toate probabilitățile când avea vârsta de 22-24 ani iar aceasta era căsătorită. A urmat o perioadă de zbucium cu gelozii și infidelități, certuri și împăcări. O dragoste puternică întunecată de durerea geloziei, durere pe care și-o strigă în poezia 11 adresându-i insulte și exprimându-și durerea pentru dragostea ucisă de infidelități, dragoste care a căzut ca o floare tăiată de fierul plugului:

„cum suis vivat valeatque moechis,
quos simul complexa tenet trecentos,
nullum amans vere, sed identidem omnium

¹ „Dacă e vreo desfătare să-și aduc-un om aminte
C-a făcut odată bine și-n vieaț-a fost cinstit
Și că n-a călcat pe lume jurămintele lui sfinte,
Nici, luând pe zei de martori, oamenii nu i-a mințit,
Multe bucurii atunce, o! Catule, pentru tine
Ți-ai gătit de-alungul vieții din acest amor ingrate”

ilia rumpens;
nec meum respectet, ut ante, amorem,
qui illius culpa cecidit velut prati
ultimi flos, praetereunte postquam
tactus aratros.”¹ (Catullus, 1999, 32)

În categoria poeziei personale este inclusă poezia 68, în care poetul îi mărturisește lui Manlius jaela care l-a cuprins după moartea fratelui său. Apoi în poezia 101, Catullus își exprimă durerea la mormântul fratelui iubit, fără a apela însă la reflecții filozofice asupra vieții și morții, expunând îndurererat faptele care sunt mult mai grăitoare decât ar fi fost orice considerații savante:

„Multas per gentes et multa per aequora Vectus
advenio has miseras, frater, ad inferias,
ut te postremo donarem munere mortis
et mutam nequiquam alloquerer cinerem.
quandoquidem fortuna mihi tete abstulit ipsum.
heu miser indigne frater adempte mihi,
nunc tamen interea haec, prisco quae more parentum
tradita sunt tristi munere ad inferias,
accipe fraterno multum manantia fletu,
atque in perpetuum, frater, ave atque vale.”² (Catullus, 1999, 192)

Pe lângă epigrama și elegie, Catullus a preluat de la alexandrine un gen numit de moderni *epyllion*, poeme relativ scurte având ca subiect câte o legendă puțin cunoscută. Spre exemplu, nunta zeiței Thetis din poezia 64. În aceasta relatează nunta lui Thetis cu Peleus și povestea Ariadnei, răpită de Thezeus și abandonată în insula Naxsos, unde

¹ Cu amanții ei să fie fericită!
Trei sute sunt, pe toți îi strânge-n brațe
Fără a iubi vreunul, dar îi stoarce
Pe toți de vlagă.
La dragostea-mi să nu se mai gândească:
Ea a murit, din vina ei, ca floarea
Pe-o margine de lan, pe care-o taie
Când trece plugul.”

² „După ce-am trecut, o! frate, peste multe țări și mări,
Iată-mă ajuns aice, la aceste comândări:
Am venit să-ți dau, sărmane, paosul din urm-al morții
Și cu a ta cenușă mută să vorbesc. Căci voia sorții
Vai! mi te-a răpit pe tine, fără vreme te-a răpit,
Frate smuls iubirii mele, scumpul meu nefericit!
Iată îns-acu deodată tristește jertfiri pe care
Ți le-aduc după străvechea, părinteasca-ndătinare.
Tu primește-le-n șivoiul meu de lacrimi scăldate
Și în veci de veci adio, scumpul meu, adio, frate!”

o întâlnește Dionysos, care o ia în căsătorie și o face nemuritoare. Poetul folosește ca pretext mitul pentru a-și exprima propriile sentimente la fel ca în *Zmyrna* lui Helvius Cinna. Chiar dacă unitatea compoziției lipsește, episoadele constituie adevărate modele de artă literară, în care forma literară ajunge la perfecțiune. Mai presus de orice, poetul este sensibil la întreaga diversitate a lumii, la farmecul vechilor mituri, și, în special la bucuriile și tristețile iubirii, fascinate de ritualul căsătoriei, promisiunile și eșecurile ei. În schimb, epitalamurile, cântecele de nuntă, spre exemplu poezia 61, nunta lui Manlius și a Iuniei Aurunculeia, reprezintă mici tablouri de o rară gingășie, străbătute de emoția solemnității momentului. Concizia formei conferă ideilor o mare forță de sugestie:

„iam licet venias, marite:
uxor in thalamo tibi est,
ore floridulo nitens,
alba parthenice velut
luteumve papaver.”¹ (Catullus, 1999, 104)

În epitalamul poeziei 62, corul de fete și corul de băieți exprimă în contrast ideile despre căsătorie, simplitatea ideilor ilustrate fără a se face comparații mitologice îi conferă prospețime și o naturalețe emoționantă:

„Vesper adest, iuvenes, consurgite: Vesper Olympo
exspectata diu vix tandem lumina tollit.
surgere iam tempus, iam pinguis linquere mensas,
iam veniet virgo, iam dicetur hymenaeus.
Hymen o Hymenae, Hymen ades o Hymenae!”² (Catullus, 1999, 108)

4. Concluzii

Catullus și mișcarea *Poetae Noui* au reprezentat o eră importantă în dezvoltarea poeziei latine. Contribuțiile lor au marcat tranziția de la o tradiție poetică rigidă la o abordare mai subiectivă și liberă. Astfel, acești poeți au deschis drumul pentru o exprimare artistică mai autentică și diversificată, având un impact durabil asupra evoluției literaturii latine.

¹ Soț drag, tu nu mai aștepta!
E-n pat de nuntă soața ta!
Un mușețel, o dalbă floare,
Un mac ce arde cu-nfocare,
Așa-i la față ea!

² Iată, se vede Luceafărul serii! Sculați-vă, tineri!
El pe Olimp își aprinde de mult așteptata-i lumină.
Să ne sculăm, să lăsăm încărcatele mese: e vremea!
Vine mireasa de-acum, răsuna-va de-acum hymeneul.
Himene, o! Himeneule, vino aici, Himenee!”

Catullus a imprimat poeziei neoretice pecetea temperamentului și a talentului său. Creația sa poetică a fost deschizătoare de noi drumuri. Poetul și-a dobândit noi merite și în domeniul versificației, folosind în poeziile sale 10 metri diferiți: hexametru dactilic, distihul elegiac, senarul iambic, choliambul, septenarul iambic, hendecasilabul falecian, saficul, adonius, priapeul, asclepiadul mare. Mijloacele artistice folosite dovedesc cunoașterea exactă a procedeeleor poetice alexandrine. Stilul său prezintă un vocabular familiar, obișnuit, cu fraze scurte, epitete puține, întrebări retorice, cuvinte cântate, diminutive. Originalitatea operei sale, neîntâlnită la alți scriitori, izvorăște din mijloacele artei sale care sunt de o rară simplitate. Libertatea propriei inspirații îl poartă spre melancolie, violență, tandrețe sau ironie. Multitudinea motivelor corespunde diferitelor aspecte ale personalității poetice a lui Catullus. Numeroase poezii sunt adresate prietenilor și adversarilor săi. Procedeele poetice folosite sunt determinate de natura sentimentelor care-l influențau. În aceste poezii, Catullus ilustrează momente din scurta sa viață. Pe cât de gingașe erau sentimentele pentru prieteni, pe atât de virulente erau cele adresate adversarilor, care erau de fapt rivalii săi în dragoste: Aurelius, care-i face curte Lesbiei, ceata de desfrânați, clienți ai locurilor rău famate și care au încercat să-i fure dragostea (poezia 40), Egnatius, care are dinți frumoși (poezia 39), Furios care este uscat și nemâncat (poezia 23), Arrius care nu cunoaște limba greacă, Cicero asupra căruia și-a îndreptat atacul, nu din adversități politice, ci din ranchiuna declanșată de gelozia pentru Lesbia.

Tema modernului și a modernității în poezia latină a secolului I î. Hr. s-a manifestat prin adaptarea și reinterpretarea temelor clasice, modernismul constând într-un dialog tensionat între tradiție și inovație, evidențiind o evoluție stilistică și conceptuală. Influența culturii grecești asupra poeziei latine s-a oglindit în fuziunea elementelor clasice cu aspirațiile de noutate. Poeții romani din acea perioadă au căutat să exprime realități contemporane, adaptând forme literare antice la contextul lor istoric. Conceptul de modern nu însemna doar temporalitate, ci o abordare progresistă a creației literare. Așadar, modernitatea în poezia latină din secolul I î. Hr. reprezintă un amalgam de tradiție și inovație, reflectând aspirațiile și schimbările societății romane la acea vreme.

Referințe bibliografice

- Alfonsi, Luigi. 1945. *Poetae novi. Storia di un movimento poetico*. Como: Editrice Marzorati.
- Avallone, Riccardo. 1944. *Catulo e i suoi modelli romani*. Salerno: Editrice Avallone.
- Barbu, N.I., Cizek, E., Costa, Tr., Creția, G., Dobroiu, E., Hetco, M., Nichita, M., Ocheșanu, R., Tomescu-Popa, T., Vanț-Ștef, F., Vasilescu, T., Wald, L. 1972. *Istoria Literaturii Latine de la origini pâna la destrămarea Republicii*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Bardon, Henry, Pierre. 1943. *L'art de la composition chez Catulle*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bayet, Jean. 1956. *Catulle, la Grece et Rome*, în *Entretiens sur l'Antiquite classique*, Vandoeuvres-Geneve: Fondation Hardt, vol.II.
- Bayet, Jean. 1972. *Literatura latină*, în românește de Gabriela Creția, traducerea versurilor de Petre Stati, studiu introductiv de Mihai Nichita, București: Editura Univers.

- Cartault, Auguste. 1899. *Catulle. l'homme et l'écrivain*, Paris: Hachette.
- Caviglia, Auguste. 1987. *Catullo. in Dizionario degli scrittori greci e latini*, vol.I, Milano: Editrice Marzorati.
- Călinescu, Matei. 1995. *Cinci fețe ale modernității*. Traducere din engleză de Tatiana Pătrulescu și Radu Țurcanu, București: Editura Univers.
- Cizek, Eugen. 1994. *Istoria Literaturii Latine*. București: Editura Societatea „Adevărul S.A”.
- Compagnon, Antoine. 1998. *Cele cinci paradoxure ale modernității*. Traducere și postfață de Rodica Baconsky, Cluj: Editura Echinox.
- Ferrero, Leonardo. 1955. *Interpretazione di Catullo*. Torino: Editrice Rosenberg & Sellier.
- Franga, Liviu. 1997. *Poetica latină clasică*. București: Editura Fundației „România de Mâine”.
- Franga, Liviu. 2007. *Poezii latini și poezia lor. De la Luciliu la Martialis, vol.I*, București: Editura Universității din București.
- Frank, Tenney. 1928. *Catullus and Horace. Two poets and their environment*. New York: Henry Holt and Company.
- Granarolo, Jean. 1967. *L'Oeuvre de Catulle : Aspects religieux, éthiques et stylistique*. Paris: Les Belles lettres.
- Grimal, Pierre. 1994. *Literatura latină*. București: Editura Teora.
- Habermas, Jurgen. 2000. *Discursul filozofic al modernității*, în românește de Gillbert Lepădatu, Ionel Zamfir, Marius Stan, București: Editura All.
- Harrauer, Hermann. 1979. *A bibliography to Catullus*. Hildesheim: Gerstenberg Verlag.
- Quinn, Kenneth. 1972. *Approaches to Catullus*. Cambridge: Heffer.
- Lafaye, Georges. 2018. *Catulle et ses modeles*. Londra: Forgotten Books.
- Lyne, R. O. A. M. 1980. *The Latin Love Poets from Catullus to Horace*. Oxford University Press.
- Marino, Adrian. 1969. *Modern.Modernism.Modernitate.Eseuri*. București: Editura pentru Literatura Universală.
- Naum, Teodor, A. 1933-1935. *Anuarul Institutului de Studii Clasice, vol. II, Impresii și sugestii cu privire la câteva traduceri românești din Catul*. Cluj MCMXXXVI.
- Paratore, Ettore. 1942. *Catullo poeta doctus*. Catania: Crisafulli.
- Pascal, Carlo. 2018. *Poeti e Personaggi Catulliani*. Londra: Forgotten Books.
- Ross, David, O, Jr. 1969. *Style and tradition in Catullus*. Cambridge: Harvard University Press.
- Slater, Ansell, David, O, Jr. 2018. *The Poetry of Catullus*. Londra: Forgotten Books.
- Traglia, Antonius. 1974. *Poetae Novi. Iteratis curis*. Roma, Ediz.dell'Ateneo.
- Wheeler, Arthur, Leslie. 1964. *Catullus and the Traditions of Ancient Poetry*. University of California Press.
- Zicari, Marcello. 1964. *Scritti catulliani*. Urbino: Editore Argalia.

Surse

- Catullus. 1999. *Carmina*. Ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și note de Teodor Naum, București: Editura Teora.
- Grebe, F.W. 1912. *Studia Catulliana*. Amsterdam: Meulenhoff & co.
- Herescu, N.I. 1936. *Catul, poeme alese în Lirica latină*. București, Cartea Românească.
- Naum, Teodor. 1969. *Catul, Poezii*. În românește, cu un studiu introductiv și note de Teodor Naum, București: Editura pentru Literatură Universală.
- Kroll, W. 1968. *Catul*. Leipzig: Teubner.

Webografie

- Debatin, Frank M., 1930, *Catullus. A Pivotal Personality*, <https://www.jstor.org/stable/3290474>
- Crowther, N. B., 1971, *Catullus and the Traditions of Latin Poetry*, <https://www.jstor.org/stable/268816>
- Wiseman, T. P., 1985, *Catullus and his World: a Reappraisal*, <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-roman-studies/article/abs/t-p-wiseman-catullus-and-his-world-a-reappraisal->

cambridge-etc-university-press-1985-pp-x-287-4-pls-isbn-0521266068/F9EA9A42D54486
E94D91303487C0BEF4

- Hallett, Judith P., 2002, *Women's Voices and Catullus' Poetry*, https://www.jstor.org/stable/4352681?searchText=catullus&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3Dcatullus&ab_segments=0%2FSYC-7052%2Fcontrol&refreqid=fastly-default%3Af0050d7658f3ec46526b7e2b31b73435
- Fitzgerald, William, 1992, *Catullus and the reader: the erotics of poetry*, https://www.jstor.org/stable/26308621?read-now=1&seq=2#page_scan_tab_content

Elena-Tia SANDU
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | *A cultu atque humanitate [...] longissime absunt. Barbarii în Bellum Gallicum*

Abstract: (*A cultu atque humanitate [...] longissime absunt. The Barbarians in Bellum Gallicum*) Although the terms that constitute the contemporary paradigm of “cultural diversity” are of Latin origin, does its meaning, today a positive and inclusive one, have any overlap with the Ancient Roman reality? This paper sets out to seek answers in Latin texts (and contexts), by examining the occurrences of certain terms from the semantic area are allotted to the idea of Roman culture: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus* their meanings and their share within the identity-otherness relationship.

Keywords: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus Romana*, *virtus Barbara*.

Rezumat: Deși termenii ce compun sintagma contemporană „diversitate culturală” sunt de origine latină, sensul acesteia, astăzi pozitiv și inclusiv, are oare vreo acoperire în realitatea romană antică? Lucrarea își propune să caute răspunsuri în textele (și contextele) latinești, cercetând ocurențele unor termeni din aria semantică circumscrisă ideii de cultură și civilizație romană: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus*, semnificațiile acestora și ponderea lor în raportul identitate-alteritate.

Cuvinte-cheie: *Romanitas*, *humanitas*, *toga*, *gens togata*, *mărci identitare*.

"The unadorned style of Caesar's 'Commentarii'; the rejection of rhetorical embellishments, which are characteristic of true historia; the notable reduction of evaluative language, all contribute to the apparently objective, impassive tone of Caesar's narration. Beneath this impassivity, however, modern criticism has discovered tendentious interpretations and distortions of the events for the purpose of political propaganda." (Conte, 1994, 229).

Raliindu-ne acestui punct de vedere interpretativ emis de G. B. Conte referitor la obiectivul propagandistic al lui Caesar, ne propunem în acest demers să degajăm semnificații mentale referitoare la diferențele dintre romani și populațiile cu care se confruntă nu doar armat, ci și în privința stilului de viață (*cultus*), a civilizației (*humanitas*) și a bărbăției (*virtus*) în *Bellum Gallicum*, cărțile I – VII¹. Prefațând

¹ Despre această „stilistică a obiectivității” vizată de Conte 1994 m-am ocupat în studiul *Caesar – Historia inornata*. Vezi Sandu 2007.

narațiunea referitoare la triburile galice cu care avea să angajeze prima bătălie din campania de opt ani vizând cucerirea întregii Galii începută în anul 58 a. Chr., Caesar, în tripla sa ipostază de autor, „personaj” și personalitate politică romană, oferă contemporanilor o succintă descriere etno-geografică a Galiei, văzută ca un tot alcătuit din trei părți. În realitate, prin stilistica obiectivității, stăpânită magistral și subtil mânuită, autorul operează o ierarhizarea triburilor ce populează Gallia din perspectiva capacităților lor războinice, lexeme din aria semantică circumscrisă războiului fiind presărate în interiorul primului capitol: *fortissimi, bellum gerunt, virtute, proeliis, contendunt*, în acord cu tema comentariilor, specificată în titlu (*Bellum Gallicum*). Mai mult, autorul justifică această clasare printr-un raționament personal neasumat, argumentul introdus prin conectorul specific *propterea quod*, camuflat de prezentarea la persoana a III-a, părând obiectiv. Două ar fi cauzele, coroborate, pentru care, dintre cele trei ramuri etnice galice, belgii sunt cei mai puternici dintre toți gali, anume distanța de civilizație:

Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea quae ad effeminandos animos pertinent important. (BG. I.1.3).¹

La depărtarea față de provincie se adaugă și confruntările permanente cu germanii de peste Rin: *proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt*. (BG. I.1.4). Acest din urmă motiv este, potrivit lui Caesar, cel care îi face pe helveți cei mai viteji dintre gali: *Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt*. (BG. I.1.4). Argumentația pare strânsă, logică și obiectivă, în realitate, adevăratul motiv pentru care helveții se află în acest moment în fruntea ierarhiei capacităților războinice ale galilor este dictat de faptul că războiul galic, ce se va întinde de-a lungul a opt ani, încheiat cu pacificarea întregii Galii și includerea sa în stăpânirea romană, începe cu această primă confruntare dintre romani și helveți. Conectorul *qua de causa* dă impresia de înlănțuire logică a elementelor unei deducții, în realitate autorul exploatează cu bună știință o ambiguitate între *Gallia* și *Galli*, și figura metonimică *pars pro toto* sau invers: *omnis Gallia* cuprinde trei mari populații: belgii, la nord, acvitanii la sud, în centru aflându-se celții, pe limba lor, sau gali, așa cum sunt numiți de către romani. Vecinătatea belgilor nordici cu germanii, cu care se luptă continuu, precum și îndepărtarea de tentațiile provinciei îi face pe aceștia belicoși, comparativ cu restul, gali și acvitanii. Totuși, susține autorul, ca un punct culminant al unui climax, helveții sunt și mai viteji decât ceilalți gali (?!), fiindcă duc lupte zilnice cu germanii. Ambiguitatea rezidă în sensul pe care autorul îl conferă cuvântului *Galli*: sensul extins

¹ Pentru citatele din autorii antici folosite în acest articol am întrebuițat bibliotecile digitale Intratext, The Latin Library, Perseus Collection, PHI Latin Text, indicate la finalul articolului.

la toate cele trei populații care fac parte din *Gallia* (denumire generică folosită de autor), sau sensul restrâns la galii (=celții) din centrul Galliei, din care fac parte helveții ca subramură vestică, direct învecinată cu germanii de dincolo de Rin. Oricare ar fi explicația, autorul își atinge scopul: cititorul rămâne cu impresia de rigurozitate a argumentării și, mai important, impresionat de calitățile belicoase ale unei populații aflate nu departe de provincia romană, care are forța și hotărârea să își părăsească teritoriile fără să privească înapoi, declanșând mișcări în Gallia care, unită sub conducerea unui trib sau uniuni de triburi, reprezenta un real pericol pentru Roma. Nu în ultimul rând, unul dintre declanșatorii vizatei atitudinii de adeziune a cititorului la perspectiva obiectivă a scriitorului îl reprezintă elementele de mentalitate specifice perioadei istorice, în fragment fiind prezente o serie de mentaleme, explicite sau implicite, pe care le folosește scriitorul pentru a-și edifica discursul: vitejia (*virtute*), efeminarea (*ad effeminandos animos*), civilizația (*a cultu atque humanitate*). Toate au jucat un rol determinant în definirea identității romane. Iar această identitate se construiește prin raportare la „ceilați”.

În secolul I, identitatea etnică romană era clar constituită, promovată și asumată, prin conjugarea eforturilor sistemului politic, religios și cultural, literatura având un rol de seamă în construcția identitară. Cu superbie, statul roman își aroga dreptul moral de a ataca populații justificate prin efectul civilizator asupra națiunilor barbare cucerite și incluse apoi în structura statală romană. Ceea ce reprezintă cauzele directe ale acestei influențe este redat prin *cultus* și *humanitas*, două atribute ale provinciei romane, ambele, pare să ignore Caesar, consecințe directe ale cuceririi romane. Cele două noțiuni, ambele polisemanteme, își conjugă aici prin coordonarea copulativă, sensurile, parțial suprapunându-și iradierile semantice, parțial completându-se reciproc, pentru a circumscrie trăsăturile unui mod de viață considerat superior celui al altor seminții, prin relația de cauzalitate învederată. Lexemul *cultus*, *-us* format prin substantivizare de la participiul perfect pasiv al verbului *colo*, *colere*, *colui*, *cultum*, evoluează semantic și părăsind aria pragmatică, concretă, rustică, originară a verbului, pătrunde, prin abstractizare, în sfera educației, civilizației, religiei, Caesar utilizându-l în comentariile sale cu diferitele accepții, primare și secundare: cf. *posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures* (BG. I.31.5); *funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et somptuosa* (BG. VI.19.4); *quoniam in aedeam inopia egestate patiantiaque Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur* (BG. VI.24.4). În structura *a cultu atque humanitate*, Caesar folosește primul termen, întărit prin sensurile celui de al doilea, cu sensul figurat particular de grijă îndreptată către rafinamentul traiului civilizat, opus statutului natural al ființelor, fel de viață bazat pe cultivare, civilizare (Lewis and Short: *cultus*, *-us*), așa cum apare și în, spre exemplu, discuția dintre Lucius Licinus Crassus, Gaius Aurelius Cotta, Mucius Scaevola, Marcus Antonius, și Publius Sulpicius Rufus din Cicero, *De oratore*, despre trăsăturile și calitățile oratorului ideal, scrisă nu mult după evenimentele din cartea I a comentariilor cezariene, într-o perioadă de profundă criză a valorilor

republicane provocată de dorința de putere a triumviratului. Ca și în textul triumvirului Caesar, substantivul *cultus* apare determinat de attribute adjectivale ce vin să îi precizeze sensul special: *humanus* și *civilis*. Civilizarea vizează două aspecte sau trepte, una ținând de natura biologică a omului, cealaltă derivând din condiția sa socială: diferența dintre om și animal, apoi diferența dintre poporul civilizat și barbari: *quae vis alia potuit homines a fera agrestisque vita ad humanum cultum civilemque deducere* (Cic. *De Or.* 1.8.33). Ca și la Caesar, sensul noțiunii se evidențiază prin vecinătatea lexicală a lui *humanitas*: *quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla in re rudis?* (Cic. *De Or.* 1.8.32). Tot contemporanul Cicero este cel care, preluând și ducând mai departe viziunea Scipionilor, face din *humanitas* conceptul care exprimă esența romanității, romanitate și umanitate devenind astfel sinonime: "An examination of the pressures to conformity upon the Roman élite and others who wanted to join that élite suggests that *humanitas* and *Romanitas* converge." (Braund 1997, 15). Într-un fundamental și pătrunzător studiu ce își păstrează nealterată valoarea de adevăr, Oscar Nybakken subliniază importanța creării acestui termen în limba latină, pentru care greaca nu are corespondent, la care, am adăuga conceptul înrudit *condicio humana*, care este, de asemenea, o creație pur romană¹: "It was the Romans who, under strong influence of Greek thought, formulated a broad idea of Humanity including ideals of humanism and humanitarianism and expressed it in one word, *humanitas*." (Nybakken 1939, 397). Cele două noțiuni, interdependente și complementare, *humanitas* și *condicio humana*, alături de *cultus*, *cultura*, *virtus*, *Romanitas*, asemenea multor concepte lexicalizate în limba latină, reprezintă embleme ale civilizației romane² în mentalul colectiv roman, sunt „mentaleme” (Cizek 1994, 26)³ definitorii care, prin romanizare, pătrund în conștiința europeană și universală.

Totuși, în contextul creat de descrierea etnogeografică a Galiei, cele două noțiuni coordonate copulativ, parțial sinonime, formând aici un pleonasm stilistic, prin confirmarea reciprocă a sensurilor comune, ce se și completează reciproc pentru a circumscrie trăsăturile unui mod de viață considerat superior celui al altor seminții, prin relația de cauzalitate învederată de autor (*qua de causa*), sunt prezentate ca responsabile pentru regresul unor populații dintr-un statut anterior. La primă vedere, aceste afirmații sunt contrariante, dacă nu contradictorii. Pentru romani, provincia Gallia Cisalpina reprezenta o „poveste de succes” (Hauessler 2022, 17), ajungând să fie considerată în

¹ Am analizat apariția și primele atestări ale conceptului lansând teoria că și *condicio humana* este tot o creație ciceroniană, chiar dacă exploatarea sa este începută de Seneca Major și continuată de Seneca Minor. Vezi Sandu 2002.

² Despre concepte emblematice pentru societatea romană am tratat recent și în studiul *Romanitas și gens togata*, ca de fiecare dată fiind preocupată în special de analiza circumstanțelor socio-politice și lingvistice ce concură la generarea primelor ocurențe, la lexicalizarea unor noțiuni cu vocație perenă. Vezi Sandu 2023.

³ Referitor la conceptul de „mentaleme”, etnostil și raportul identitate — alteritate, vezi, în special, Cizek 1994, pp. 26-34 (cap. *Mentalitățile la Roma*) și Cizek 1998.

timpul lui Caesar „floarea Italie”, cel puțin în viziunea lui Cicero care declară admirativ: *Nec vero de virtute, constantia, gravitate provinciae Galliae taceri potest. Est enim ille flos Italiae, illud firmamentum imperii populi Romani, illud ornamentum dignitatis.* (Cic. *Phil.* 3.5.13). Ralph Hauessler subliniază că legătura statului roman cu zonele cucerite în procesul romanizării nu este una unidirecțională, centru-periferie și se manifestă în varii forme în politică, economie și relații sociale:

"To explain this kind of dependency between Rome and its 'dominions', the core-periphery model has often been applied, but as we shall see, a simple binary relationship (core/periphery, conqueror/conquered, Romans/barbarians) is too simplistic and does not allow for the complexity of human interaction that occurred in Northwest Italy." (Hauessler 2022, 22).

Afirmația lui Hauessler readuce în discuție conceptul care marchează relația antitetică identitate-alteritate specifică imaginii de sine proiectate de elita romană în raport cu celelalte etnii cu care vine în contact, acela de *barbarus*. Acest vechi împrumut din greacă, format onomatopeic, cu vocalism *a* de tip popular (Ernoul-Meillet 2001, 66), cu derivați latini atestați din epoca arhaică, atestat el însuși începând cu Plaut, e deopotrivă un adjectiv ce caracterizează limba, obiceiurile, tradițiile, mentalitatea popoarelor neromane, și, totodată, un substantiv care îi desemnează generic pe aceștia în opoziție cu romanii, are un semantism peiorativ circumscris noțiunii de străin, precum ostil, sălbatic, crud, necivilizat, necultivat. Este semnificativă rapiditatea cu care romanii și-au depășit complexele de inferioritate față de cultura greacă și, preluând termenul, adaptat fonetic, îl întrebuintează, la rândul lor, pentru a-și manifesta superioritatea față de non-romani¹:

« Avec *barbarus*, les Romains empruntaient aux Grecs un terme désignant l'étranger sous l'angle de la différence radicale : *barbarus* désignait l'individu qui n'appartenait pas à la civilisation gréco-romaine, mais c'était aussi un terme chargé de connotations morales négatives, qui soulignait l'altérité de l'étranger.» (Méry 2020: 21).

Termenii prin care se lexicalizează ideea de non-roman sunt diverși, unii fiind neutri semantic, *alter* și *alius*, *alienus* și *extraneus* (etimonul rom. *străin*), alții punând în evidență relațiile juridice sau militare dintre romani și populațiile/indivizii de alte seminții cu care vin în contact, precum: *peregrinus* (sens atestat începând cu Plaut: cf.

¹ Radicalul *barbar-* este identificat în peste 1200 de ocurențe prin PHI Latin Texts. Lista ocurențelor este relevantă prin frecvență și prin indicarea vechimii, prin distribuția de-a lungul perioadelor latinității, prin evidențierea evoluției semantice etc. Întrebuintarea sa în diferite genuri și specii literare (epic, liric) este, de asemenea, merită să ne configureze raportul lexemului cu mentalul colectiv roman. În *Corpus Caesarianum*, lexemul *barbarus*, ca substantiv sau adjectiv apare de 52 de ori. răspândit relativ uniform în operele cuprinse aici, din care 31 de ocurențe în cărțile I-VII și 10 ocurențe în cartea a VIII-a în *Bellum Gallicum*.

peregrinus ego sum, Sauream mon novi – Pl. *Asin.*, 464), *advena (incolae, accolae, advenae omnes, date viam* – Pl. *Aul.* 406; *hominem peregrinum atque advenam qui inrideas* - Pl. *Poen.*, 1031), *hostis (nemo civis neque hostis* – Enn., *varia*, 6.19). Dintre aceștia toți, cel mai marcat din punct de vedere semantic, în sens peiorativ, *barbarus* notează diferențele negative, fizice și morale, în raport cu romanii: «Les Romains ont pris en compte l'altérité des barbares en les décrivant, comme les Grecs, par rapport à leurs propres normes (différences, analogies, inversions).» (Chauvot 2016: 15).

Aparent autodepreciativ, aparent însușindu-și perspectiva grecului, *i.e.* a eruditului, în prologul comediei plautine *Trinnumus*, tot aparent, găsim sensul grecesc al noțiunii în formă adverbială, când ni se precizează că autorul este grecul Philemus, iar Plautus, tălmăcitorul în latină: *Huic Graece nomen est Thensauro fabulae:/ Philemo scripsit, Plautus vertit barbare.* (Pl. *Trinn.* 19), la fel în *Assinaria*, în care histrionismul este și mai acuzat, în această „semnătură”, Plautus dedublându-se, autoironic, prin Maccus, bufonul din farsa atellană: *Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare* (Pl. *Ass.* 11). Atât verbul *vortere/vertere*, lipsit de obiect direct, cât și adverbul modal *barbare* implică însă aici o întregă *ars comica*, evocând multiplele funcții ale unui *ludus* fecund, de adaptare și adecvare a modelelor grecești și valorizare a fondului propriu roman mentalitar și artistic, vizând raportul grec-roman în întreaga cultură și literatură latină. Fără a se pierde el însuși în dezlegarea itelor acestui proces complex¹ al tălmăcirii plautine, în teza sa doctorală, A. de March subliniază că *vortit barbare* nu implică aici limba și cultura latină, în opoziție cu cea grecească, ci o declarație meta-teatrală a necesității ca inovația să fie ancorată în presupusul model cunoscut, consacrat și apreciat de spectatorul filoelenic. În ipostaza bufonului paliat, Plaut sugerează că arta sa dramatică nu e deloc... barbară. În epoca latinității clasice, lexemul acoperea deja întreaga serie de semnificații glosate, atât ca substantiv, cât și ca adjectiv sau adverb, cu referire la indivizi sau trib/popor: străin, straniu, barbar, ostil, necultivat, ignorant, crud, sălbatic, sensuri evidențiate în context de vecinătăți lexicale relevante, fie că e vorba de sinonimie parțială, relevată prin juxtapunere sau conjuncții copulative (*inhumanus ac barbarus* -, fie de clarificare prin raportarea la un regent prin subordonare atributivă sau circumstanțial-modală (*barbare loquat*).

Relativitatea noțiunii o pune în lumină Ovidius, într-una dintre *Triste* când se autoidentifică cu străinul în raport cu populația tomitană: *per gestum res est significanda mihi. Barbarus hic ego sum qui non intellegor ulli* (Ov. *Trist.* 5.10.37). Pătrunderea acestui termen în poezia lirică, este un indiciu al impactului cuvântului în mentalul roman, sensul „dur” fiind susținut și de fonetismul sugestiv, fortificat prin reduplicarea silabei, două elemente ce conduc la valorificarea resurselor sale

¹ Autorul își numește teza doctorală *Lost in barbarian translation: The anchoring function of the Greek models in Plautine comedy*. În *Introducere*, acesta folosește o analogie îndrăzneată, dar foarte expresivă, care evidențiază rezistența la nou: optzeci de ani, subliniază autorul, despart momentul în care Edison a inventat becul și momentul în care iluminatul public devine posibil, și nu din cauza problemelor tehnice necesare implementării acestei inovații de care astăzi nu ne putem măcar imagina că ne-am putea lipsi, ci din cauza temerilor generate de posibilele riscuri sau dezavantaje.

expresive. Astfel, poeți ca Vergilius, Propertius și Ovidius îl folosesc cu sens figurat. Acesta din urmă, în ipostaza amantului pasional mărturisește cu multă căință (afectată?) un moment de violență comis asupra iubitei *puellae*, asociind pierderea uzului rațiunii (*demens*) cu statutul de barbar (*barbare*): *Quis mihi non demens! Quis non mihi barbare! dixit* (Ov. *Am.*, I.7.19), imaginea proiectivă a barbarului în mentalul roman fiind clișeu înbinării codependente a lipsei raționalității cu manifestarea instinctuală, animalică, iar poetul, autoflagelându-se verbal, deplânge decăderea sa la un statut inferior, cauzată de pasiune. Și acest mod de a percepe străinul este împrumutat de romani de la greci:

« D'origine grecque, la <théorie environnementaliste> rend compte des signes physiques bruts de différence, stature, voire couleur des cheveux et elle a des implications sur le jugement porté sur les capacités intellectuelles des barbares. Elle ne rend pas compte des signes de différence physique construits (cheveux teints, peau peinte ou tatouée). Elle prétend rendre partiellement compte des comportements, l'agressivité prêtée aux gens du nord et la couardise attribuée aux gens du sud. Mais la barbarie a été définie de plus en plus en opposition à la romanité. » (Chauvot 2016: 18).

Caesar folosește și el acest lexem pentru coloratura sa expresivă, în *Bellum Gallicum* întrunind 31 de ocurențe. Statutul de populație inferioară, recte barbară, a galilor liberi, în ansamblu, decurge din antiteza implicită cu statutul provinciei, care se bucură de cultu atque humanitate, distanța geografică explicând lipsa „contaminării”. Ceea ce este frapant la o analiză atentă este felul în care Caesar inserează în discursul său, în funcție de felul în care îi servesc argumentării, folosind noțiuni legate puternic de mentalul latin, pentru a descrie realități dintr-un spațiu nonroman, aceste concepte mediind înțelegerea de către romani a unor spații cu care nu este atât de bine familiarizat, însă într-o manieră laxă, care permite avantajarea aproape insesizabilă a punctului de vedere al scriitorului, în acord cu intențiile justificative și apologetice ale omului politic. Cuvinte uzuale în spațiul statutului roman, precum *cives*, *civitas*, *imperium*, *provincia* etc. sunt întrebuințate și cu referire la realitățile galice sau germanice. În mod similar, *cultus* și *humanitas* nu sunt apanajul exclusiv al poporului roman, ci sunt transferabile, se pot extinde și asupra populațiilor deja cucerite și aflate sub stăpânire romană. Astfel, după *Gallia Cisalpină*, „floarea Italiei” guvernată de romani începând cu 203 a. Chr., *Gallia Transalpina*, sau, ulterior, *Narbonensis*, devenită provincie romană în 121 a. Chr. și denumită de către romani *Provincia nostra* sau *Provincia*, parcurge același proces al romanizării, într-un interval de aproximativ șase decenii care îi permite comandantului militar Caius Iulius Caesar să o considere deja civilizată la momentul redactării primei cărți din *Bellum Gallicum*, adică, în jurul anilor 58-50 a. Chr., fie că acceptăm ipoteza redactării succesive, fie a redactării integrale a operei, posterioare evenimentelor. Astfel, prima dintre ocurențele termenului *barbarus* nu se referă la gali, în ansamblu sau la un anumit trib, cum ne-am putea aștepta, ci la

germanii lui Ariovistus, descriși din perspectiva galilor, mai precis, din perspectiva druidului Divitiacus, din tribul heduilor. Acesta îi dezvăluie lui Caesar situația îngrijorătoare provocată de germanii tot mai numeroși care trec Rinul în Gallia: *Posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductores plures; nunc esse in Gallia ad centum et viginti milium numerum.* (BG. I.31.5). Stilul indirect liber permite și justifică transferul unui termen devenit familiar romanilor în intervenția atribuită lui Divitiacus. Cum remarcam anterior că este și cazul structurii *a cultu atque humanitate*, coordonarea copulativă marcând echivalența, construcția *feri ac barbari* reprezintă un pleonasm stilistic parțial, cele două atribute confirmându-și unele seme comune, dar augmentându-și impactul prin complementaritatea altor seme. Coordonarea cu *ferus*, dezvăluie despre *barbarus* că acesta este periculos fiind, imprevizibil, irațional și foarte puternic, asemeni fiarelor sălbatice, însă prezintă un pericol în plus, prin numărul lor și prin mobiluri și necesități similare popoarelor civilizate: râvnesc teritorii prielnice viețuirii umane și același tip de resurse.

Folosirea noțiunii de barbar de către un gal cu referire la germani anticipează „portretul” barbarului, întruchipat aici de Ariovistus, regele suebilor, caracterizat prin sălbăticie, violență și îndrăzneală: *hominem esse barbarum, iracundum, temerarium*. Chemat inițial de secvani, a ajuns să-i terorizeze pe gali (*superbe et crudeliter imperare*). Din perspectiva lui Divitiacus, o invazie totală a Galiei este iminentă, căci după germanii chemați drept aliați, trec Rinul numeroși alții, atrași fiind de avantajele Galiei: pământuri, fel de viață (*cultu*) și bogății, diferența nivelului de civilizație fiind din nou subliniată: *neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam*.

Portretul colectiv al suebilor este nu mai puțin îngrijorător decât cel al regelui lor barbar, configurat ca proiecție augmentată a unor angoase colective, cum se dovedește a fi situația creată în armata romană înaintea bătăliei de la Vesontio. Galii și negustorii sunt cei care prezintă soldaților lui Caesar în ce constă ferocitatea barbarilor conduși de suebul Ariovistus, primul element vizat fiind calitățile fizice ieșite din comun, asociate curajului și experienței războinice: *ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant*. În calitate de învinși, galii produc un testimonial terifiant, prin care își mărturisesc inferioritatea și transmit romanilor o altă trăsătură, și mai înfricoșătoare decât cea fizică, a germanilor, practic imbatabilă: *saepe numero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse*. Portretul germanilor este parcimonios, esențializat la două trăsături: prima, ieșită din comun, fizică, se referă la statură, corelată cu bărbăția și competența războinică, rămânând totuși în sfera umanului, cealaltă, însă, duce portretul spre fantastic și supra-uman, afectând gradual întregul efectiv armat roman cantonat în Galia: *tantus subito timor omnem exercitum occupavit ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret*. În acest context, observațiile făcute de Chauvot sunt juste, portretul realizându-se prin diferențiere sau opoziție: « Dans les

sources écrites, le visage des barbares est en général peu décrit dans son ensemble ; mais ces sources relèvent des éléments qui s'inscrivent dans une vision plus générale, qu'il s'agisse de différenciation ou d'opposition (par la morphologie ou par l'expression). ». În economia campaniei contra suebilor, dar și a cărții întâi, portretul colectiv realizat de Caesar își atinge scopul, identic celui pe care Chauvot îl evidențiază vorbind despre fizionomiile individuale barbare, pentru a răspunde la întrebarea, care dă și titlul studiului, dacă barbarii aveau față: « Le visage barbare exprime plutôt une fonction dans un ensemble de relations entre les Romains et les autres. » (Chauvot 2016. 454). Doar că această perspectivă deformată și deformantă a realității pusă pe seama galilor este corectată ulterior de intervenția rațiunii, zvonul (*ex percontatione*) fiind combătut prin argument și discurs (*Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes.*), iar germanii, în admonestarea adresată de comandant legiunilor, sunt readuși la condiția umană¹. Prin coordonarea copulativă cu *feri* se evidențiază anterior sălbăticia seminției barbare, accentuând efectul de spaimă produs asupra galilor, respectiv romanilor. Cealaltă trăsătură a barbarilor, statutul inferior în raport cu romanii, este subliniată prin coordonarea cu un derivat privativ (*homines barbaros atque imperitos*), însă, acum, determinativul este pus la adresa galilor din perspectiva romanilor cărora conducătorul lor le aduce aminte că, pentru ei, atât germanii, cât și galii, sunt vincibili, tocmai pentru că sunt (doar) niște barbari nepricepuți în tactica războiului, spre deosebire de soldații romani. Discursul, prin sensul final depreciativ conferit lui *barbarus* de către scriitor, distinge alteritatea văzută ca inferioară, deci justificat dominabilă, de identitatea romană, caracterizată de inteligență superioară, organizare, autocontrol și perseverență, un mesaj puternic în perfect acord cu intențiile politice ale strategului militar, dar și literar, Caesar. Informația primită de la hedui, conform căreia Galia are să se teamă de barbaria germanilor, este procesată de către acesta prin filtrul intereselor poporului roman, întărindu-se astfel o calificare ce putea părea subiectivă venind de la o căpetenie a heduilor: neîndoios, germanii, *homines feros ac barbaros*, reprezintă un pericol pentru că, invadând Gallia, se vor îndrepta spre Italia. În războiul rece al declarațiilor celor doi conducători, insuportabil de arogantul Ariovistus – prea elocvent, de altfel, pentru un barbar! – își asumă barbaria ca pe un blazon, corelând vitejia germanilor cu stilul lor de viață dur: *intellecturum quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIII tectum non subissent, virtute possent*, granițele proprii barbarii fiind însă elastice, manevrabile, excluzând ignoranța (*non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum ut non sciret*). Cu această excepție, apelativul, sub formă substantivală sau adjectivală, este folosit la plural, cu referire la anumite populații, atât galice, cât și germanice și britanice, marcarea negativă fiind făcută implicit prin corelare cu lexeme marcate semantic negativ (*feri, imperiti, cupidissimi*), sau explicit, contextual, prin explicații și precizări privind statutul de barbar. Suebii, spre exemplu, sunt caracterizați

¹¹ O analiză detaliată a capitolelor XXXIX – XL din cartea I din *Bellum Gallicum* am realizat în Sandu 2007, 196-205.

de *duritia*, dieta lor e frugală, nesofisticată, se îmbracă în piei, nu locuiesc în case. În anumite contexte, intenționat sau nu, denumirea generică de *barbari*, face dificil de precizat dacă autorul se referă la gali, la germani sau, mai degrabă la gali și germani laolaltă, ca adversari ai romanilor: *His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est uti ab iis nationibus quae trans Rhenum incolent legationes ad Caesarem mitterentur.* (BG. II. 35.1).

De remarcat că *Bellum Gallicum* începea chiar cu un astfel de raționament, când în ierarhia competențelor belicoase, belgii, apoi helveții, erau cei mai viteji dintre gali, fiind cel mai departe de *cultu atque humanitate* provinciei, și fiind *proximi* Germanis, nivelul de barbarie fiind corelat cu apropierea de provincie sau de germani, alături cu izolarea, inaccesibilitatea locurilor, precum în cazul insularilor, sau a celor din locuri muntoase, sau împădurite¹: "By creating this artificial, dual categorization, Caesar skilfully harnesses his contemporaries cultural preconceptions regarding the correlation between proximity and degree of civilization." (Allen-Hornblower 2014, 686). Este momentul să observăm că în economia discursivă a cărții întâi din *Bellum Gallicum*, discursul narativ se axează pe elementele-cheie opozite civilizație – barbarie, această opoziție provocând, motivând și/sau justificând războiul (*bellum*), în care cele trei mari națiuni combatante, romanii, gali și germanii dovedesc, compară sau arogă cu superbie o calitate comună, cea de *virtus*. Revenind la incongruențele discursului lui Caesar, în mod categoric *virtus*: bărbăția, apare ca un atribut indispensabil în purtarea războaielor, menționat deloc gratuit, având în vedere confruntarea armată între trupele romane și triburile galice, apoi germanice. Aparent, Caesar autorul prin vocea naratorului obiectiv creează personajul principal Caesar (numele propriu are câteva sute de ocurențe în *Bellum Gallicum*), comandantul, strategul militar care analizează și cataloghează capacitățile belicoase ale viitorilor adversari, în toate situațiile de luptă, numeroase, în cei șapte ani de campanie la care se referă el însuși: *Plurimum inter eos [inter Remos] Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere.* (BG. II.8.5). Însă faptul că structuri, raționamente, cuvinte-cheie revin ca un laitmotiv de-a lungul *Comentariilor despre războiul gallic*, schimbându-se doar numele triburilor sau populațiilor implicate ne face să întrezărim o atitudine nu atât față de popoarele necivilizate, cât față de Roma, anume o intenție critică, așa cum Polito 2013 argumentează, prin conturarea unui portret nu numai favorabil germanilor, ci chiar idealizat.

Celelalte două elemente mentalitare incluse în argumentație au la bază clișeul (astăzi) al opoziției/diferenței dintre sexe: *vir – femina*, încifrate în etimologie. Pe de o parte, *vir* este permanent, deși nu exclusiv, corelat cu *virtus*, noțiune care statuează calitatea fundamentală a bărbatului: bărbăția, în toate ipostazele sale – capacități fizice, anduranță, reziliență, virilitate, element activ, inițiator, domitor și/sau violent în relația sexuală, de familie sau socială. Moleșirea spiritului belicos echivalează, potrivit lui Caesar, cu o efeminare (*ad effeminandos animos*), adică o pierdere a atributelor

¹ Schadee 2008, 10 vede în pădurea hercyniană "the antithesis of civilization".

bărbătești, deci a vitejiei, strâns legată de contactul cu civilizația. Nu doar în *Bellum Gallicum*, ci în întreaga operă a lui Caesar, conceptul de *virtus*, însumând 71 de ocurențe, are sensul de bărbăție, curaj, vitejie, fapt subliniat de folosirea sa la singular, întărind, cu o singură excepție¹, sensul general, abstract și, mai important, sensul pozitiv, de valoare specifică unei viziuni masculine a războinicului: "*virtus* has exclusively positive conceptual contents in *Corpus Caesarianum*" (Sarsila 1981, 75). La Caesar, *virtus* nu există în afara practicării războiului, se naște, se dobândește, se probează și crește exclusiv în război. *Virtus* este un permanent criteriu de estimare, de comparație și de ierarhizare: *primo et propter multitudinem hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis quid hostis virtute posset et quid nostri auderent periclitabatur.* (BG. II.8.2) Tocmai de aceea, *virtus* este atribuită deopotrivă soldaților romani, în ansamblu, ca armată, sau selectiv, fie referitor la unele dintre legiuni în anumite contexte, fie la indivizi (ofițeri, centurioni), dar și, deopotrivă, adversarilor. Desigur, atribuirea de calități războinice dușmanilor nu face decât, cum nota Sarsila 1981, 76, să pună în valoare calitățile armatei romane și a conducătorului ei ("Praising the *virtus* of one's enemy is an indirect way of praising one's own *virtus*"). Totuși, *virtus Romana*, creație a unei civilizații înaintate, este superioară *virtuții barbare*:

"Among such concepts, none was more important to Romans themselves than *virtus*. *Virtus* could be found everywhere and under any circumstance: it was what every body claimed, an aim for life, a means to achieve *gloria*, a criterion by which to judge people, a spur to action, the courage to undertake brave deeds, the essence of manliness, the moral code of the *maiores*." (Balmaceda 2017, 3).

Bellum Gallicum este demonstrarea virtuoză a acestui paradox.

Bibliografie:

- Allen-Hornblower, Emily. 2014. "Beasts And Barbarians In Caesar's 'Bellum Gallicum' 6.21-8." în „The Classical Quarterly” vol. 64, nr. 2, p. 682–93: <http://www.jstor.org/stable/43905606>.
- Balmaceda, Catalina. 2017. *Virtus Romana: Politics and Morality in the Roman Historians*. University of North Carolina Press: http://www.jstor.org/stable/10.5149/9781469635132_balmaceda.
- Braund, S. M. 1997. *Roman Assimilations of the Other: "Humanitas" at Rome*, in „Acta Classica”, vol. 40, p. 15–32: <http://www.jstor.org/stable/24595043>.
- Chauvot, Alain. 2016. *Les « Barbares » des Romains. Représentations et confrontations*. Metz: Centre de Recherche Universitaire Lorrain D’Histoire.
- Cizek, Eugen. 1998. *Mentalități și instituții romane*. București: Editura Globus.
- Cizek, Eugen. 1994. *Istoria literaturii latine*, vol. I, București: Societatea Adevărul.
- Conte, G.B. 1994. *Latin Literature: A History*. Traducere de Joseph B. Solodow. Ediție revizuită de Don Fowler și Glenn W. Most. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

¹ O singură ocurență face excepție de la sensul de vitejie, curaj, folosirea la plural a termenului subliniază sensul contextual de „calități, trăsături pozitive”, autoatribuite de insolentul rege sueb Ariovistus: *Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit.* (BG. I.44.1).

- Ernout, Alfred, Meillet, Antoine. 1932/2001. *Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots*. Édition augmentée, par Jacques André. Paris: Klincksieck.
- Haeussler, Ralph. 2013. *Becoming Roman? Diverging identities and experiences in ancient northwest Italy* in Publications of the Institute of Archaeology, University College London, vol. 57.
- Lewis, C., Short, C.. 1879. *A Latin Dictionary*. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. Revised, enlarged, and in great part rewritten by. Charlton T. Lewis, Ph.D. and. Charles Short, LL.D. Oxford: Clarendon Press. 1879.
- March, A, de. 2019. *Lost in barbarian translation: The anchoring function of the Greek models in Plautine comedy*, Leiden University Repository: <http://hdl.handle.net/1887/81580>.
- Méry, Liz. 2020. *Chapitre 2. Rome et les barbares : des origines (753 av. J.-C.) à l'apogée de l'Empire (IIe siècle apr. J.-C.)*, in Bruno Dumézil éd., *Les barbares* (pp. 21-41). Paris cedex 14: Presses Universitaires de France : <https://doi.org/10.3917/puf.dumez.2020.02.0033>.
- Meyers, Jean. 2013. La vision romaine du barbare, în „Actes du colloque “Les Royaumes Barbares, de Rome à Tolède (V-VII siècle)””, Occitanica, Estudis : <http://purl.org/occitanica/campus/3710>
- Nybakken, Oscar E. 1939. “*Humanitas Romana*”, în „Transactions and Proceedings of the American Philological Association”, vol. 70, pp. 396–413. JSTOR: <https://doi.org/10.2307/283098>. Accessed 5 Nov. 2022.
- Polito, Roberto. 2013. *Caesar the Germany, and Rome: Ethnography and Politics in the De Bello Gallico*, in „Hiperboreus”, 18, pp. 107-126.
- Sandu, Elena. 2023. *Romanitas și gens togata. Embleme ale romanității*, in „Quaestiones Romanicae”, X, pp. 2014-226: DOI: 10.35923/QR.10.01.13.
- Sandu, Elena. 2007. *Caesar - Historia inornata*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara”, seria Științe filologice, XLV, 2007, pp. 181-206.
- Sandu, Elena. 2002. *Conditio humana – primele atestări*, in „Analele Universității de Vest din Timișoara”, în seria Științe filologice, vol. XL, pp. 173-185.
- Sarsila, Juhani. 1981. *Some Aspects of the Concept of Virtus in Roman Literature until Livy*, in Studia Philologica Jyväskyläensia, 16. Jyväskylä Jyväskylä yliopisto.
- Schadee, Hester. 2008. *Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in 'De Bello Gallico.'*, in „The Classical Quarterly”, 58, no. 1, pp. 158–180: <http://www.jstor.org/stable/27564130>.

Surse:

- <http://www.intratext.com/Latina/Romana/>, ultima accesare 19.02.2024.
<https://latin.packhum.org/index>, ultima accesare 19.02.2024.
<https://www.thelatinlibrary.com>, ultima accesare 19.02.2024.

Limba română

Romanian Language

Maria ALDEA
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Importanța dicționarului
în învățarea limbii**

Abstract: (The Importance of the Dictionary in the Language Learning) In this paper I discuss the role of the dictionaries both in the native language learning, and in the foreign language one. In this respect, my attention focuses on two unfinished bilingual lexicographical works, namely *Dictionnaire français-romain* [French-Romanian Dictionary] (Bucharest, 1859) and *Dictionarium latino-romanicum* [Latin-Romanian Dictionary] (Bucharest, 1860), edited by Nicolae Nifon Bălășescu, who is a representative scholar of the Romanian culture of the 19th century. To achieve my aim, I firstly set out the corpus. Thus, my research was based on 86 articles, manually selected, out of which 65 were sorted out from *Dictionnaire français-romain* [French-Romanian Dictionary] and the rest, from *Dictionarium latino-romanicum* [Latin-Romanian Dictionary]. Referring to this inventory, I continued by identifying and analysing descriptively some grammatical, semantical, and cultural information which contribute to both the learning of the mother tongue, and to the foreign one as well. Such an analyse allows us to highlight the importance of the linguistic information in the process of language learning.

Keywords: *language learning, native language learning, foreign language learning, dictionary, the XIXth century, Nicolae Nifon Bălășescu.*

Rezumat: În articolul de față ne propunem să subliniem rolul dicționarelor în învățarea atât a limbii materne, cât și a limbii străine. În acest sens, atenția noastră se va opri asupra a două lucrări lexicografice bilingve, neterminate, și anume *Dictionnaire français-romain* (București, 1859) și *Dictionarium latino-romanicum* (București, 1860), elaborate de Nicolae Nifon Bălășescu, personalitate marcantă a culturii române din secolul al XIX-lea. Pentru atingerea obiectivului, am stabilit mai întâi articolele ce intră în alcătuirea corpusului. Astfel, investigația noastră se bazează pe 86 de articole, selectate manual, dintre care 65 sunt excerptate din *Dictionnaire français-romain*, iar restul, din *Dictionarium latino-romanicum*. Raportându-ne la acest inventar, am procedat apoi la identificarea și analiza descriptivă a informațiilor gramaticale, semantice și culturale care contribuie la însușirea atât a limbii materne, cât și a celei străine. O asemenea analiză ne permite să evidențiem importanța informației lingvistice în învățarea limbii.

Cuvinte-cheie: *învățarea limbii, însușirea limbii materne, însușirea limbii străine, dicționar, secolul XIX, Nicolae Nifon Bălășescu.*

1. Introducere. Lucrarea¹ prezentă are o dublă finalitate, și anume, pe de o parte, să sublinieze importanța dicționarelor în învățarea limbii materne și a celei străine și, pe de altă parte, să recupereze și să readucă în atenția noastră creația profesorului și teologului Nicolae Nifon Bălășescu², personalitate marcantă a secolului al XIX-lea implicată în viața politică și culturală a românilor.

Dintre lucrările pe care le-a dedicat limbii române (gramatici, manuale și dicționare), în acest articol, am ales să ne aplecăm asupra dicționarelor, căutând să surprindem rolul deținut de informația consemnată în articolul de dicționar în învățarea limbii, fie aceasta limba maternă, sau cea străină.

Ca autor de dicționare, Nicolae Nifon Bălășescu a avut câteva tentative de tipărire a unor lucrări lexicografice (vezi Bălășescu 1848; Bălășescu 1859a; Bălășescu 1859b; Bălășescu 1860). Datorită condițiilor dificile din epocă – Revoluția de la 1848, Unirea Principatelor de la 1859 – niciuna dintre aceste încercări nu a fost dusă până la capăt. Însă fragmentele pe care a reușit să le tipărească stau mărturie a dorinței sale nestăvilite de a lăsa culturii române o operă lexicografică solidă similară celor din spațiul european.

2. Analiza corpusului. Corpusul nostru este alcătuit din articole de dicționar preluate din *Dictionnaire français-romain* (vezi Bălășescu 1859a)³ și *Dictionarium latino-romanicum* (vezi Bălășescu 1860)⁴.

Așa cum se poate observa, aceste producții lexicografice se înscriu în tipologia dicționarelor bilingve, având ca limbă de bază franceza, respectiv latina, și limbă-țintă – româna. Deși am fi tentați să le analizăm împreună – ambele având o finalitate practică ce reflectă tendințele, moda lingvistică a epocii, opțiunea noastră este de a le aborda distinct, pentru că, în cazul lucrării *Dictionnaire français-romain* (vezi Bălășescu 1859a), parcurgerea fasciculei atestă înregistrarea unor cuvinte-titlu recente, aflate în circulație în momentul elaborării dicționarului, cuvinte cărora li se atașează traducerea unui vocabular viu, în uz, un vocabular destinat unui public larg, cunoscător al scrisului și al cititului. În schimb, *Dictionarium latino-romanicum* (vezi Bălășescu 1860) a fost conceput, după mărturia autorului, „pentru înlesnirea școlarilor români la

¹ Această lucrare se alătură unor studii deja publicate ce abordează problematica învățării limbii materne prin intermediul dicționarelor și al gramaticii; vezi Aldea 2022 și Aldea 2023.

² În legătură cu viața și activitatea lui Nicolae Nifon Bălășescu, vezi Pascu 1983, VI, 70-188; Păcurariu 2014, s.v. *Bălășescu Nifon*; Tăvală 2012.

³ Fascicula apărută „s-a oprit cu tipărirea la această singură parte, care abia ajunge la începutul literei B. [...] numai la litera A sînt înregistrați peste 3000 de termeni” (Seche 1966, I, 46); însumează 128 de pagini, cu articole ordonate alfabetic pe două coloane a câte 44 de rânduri fiecare coloană (ultimul cuvânt consemnat fiind *Bannette*).

⁴ Se cuvine menționat că prima fasciculă din volumul I al lucrării *Dictionarium latino romanicum* a apărut cu un deceniu mai devreme, în 1848, la Sibiu (vezi Bălășescu 1848), fiind reluată, cu completări substanțiale, în ediția din 1860. Primele patru fascicule tipărite ale *Dictionarium latino-romanicum* conțin 864 de coloane (adică echivalentul a 432 de pagini), cu variații între 60 și 63 de rânduri per coloană (*Confero* fiind ultimul cuvânt înregistrat). Exemplarele consultate de noi se află în fondul de carte al Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca.

învățarea limbei latine” (Bălășescu 1840, 9)¹, adică „pentru tinerii școlari români carii voiesc a-și împodobi mintea cu neprețuitele idei ce se află într-această limbă latină, nu numai clasică, dar tot deodată și mumă acelei române” (Bălășescu 1840, 2-3), materialul lexical inventariat punând în circulație, pe lângă informația lexicală, și o informație culturală, fiind în acest fel atașat unei limbi și culturi nobile, prestigioase, i.e. latina.

În consecință, datorită diferențelor de organizare internă a celor două resurse lexicografice, vom prezenta distinct, așa cum apare în fiecare încercare de dicționar, rolul informației lingvistice în învățarea limbii străine și a celei materne².

2.1. *Dictionnaire français-romain*

2.1.1. Prin contactul cu fascicula apărută a *Dictionnaire français-romain*, utilizatorul se familiarizează și își însușește atât forma grafică literară, corectă a cuvântului din limba-sursă, cât și informațiile gramaticale referitoare la încadrarea acestuia (clasa gramaticală și categoriile gramaticale) (vezi *infra* Corpus, ex. de la 1 la 7).

Nu de puține ori, acestea sunt complinite prin diverse notițe parantetice evidențiate tipografic prin paranteze rotunde ce normează, pe de o parte, folosirea corectă a cuvântului-titlu aducând precizări gramaticale în legătură cu conjugarea unor verbe sau cu formarea unor cuvinte (de exemplu, verbul *accroire* se întrebuițează „numai în infinitiv cu *faire*”, verbul *appartenir* „se conjugă ca *tenir*”, verbul *accourir* „se conjugă ca *courir* cu unii din verbii auxiliari *être* sau *avoir*”, substantivul *arbrisseau* este „diminutivul lui *arbre*” etc.) (vezi *infra* Corpus, ex. de la 8 la 12) și, pe de altă parte, prescriu rostirea corectă a acestuia (vezi *infra* Corpus, ex. de la 13 la 22). În această ultimă situație, remarcăm inconsecvența redactorului în notarea pronunției. Însă, atunci când alege să o indice, acesta operează când cu caractere latinești (vezi *infra* Corpus, ex. de la 13 la 18), când cu ortografie de tranziție (vezi *infra* Corpus, ex. 19 și 20), iar alteori indică efectiv rostirea sau nu a consoanei finale (vezi *infra* Corpus, ex. 21 și 22).

2.1.2. Pe lângă însușirea informației de natură ortografică, fonologică și gramaticală, utilizatorul își poate dezvolta și aprofunda cunoașterea și învățarea și prin descoperirea și familiarizarea cu originea și istoria unor cuvinte (vezi *infra* Corpus, ex. de la 23 la 31), ceea ce ne permite nouă, celor de azi, să observăm dinamica lexicului atât în limba-sursă, cât și prezența și/sau adaptarea împrumutului lexical în limba-țintă.

2.1.3. În ceea ce privește definiția (vezi *infra* Corpus, ex. de la 32 la 39), prin transpunerea, cu mijloace lexicale proprii limbii-țintă, a unor realități din limba-sursă, se facilitează utilizatorului accesarea la un lexic curent, mai mult sau mai puțin neologic, un lexic ce contribuie atât la aprofundarea și îmbogățirea cunoștințelor despre

¹ Se cuvine precizat aici că Bălășescu tipărește la Sibiu, în 1840, broșura *Dictionariu latinu-romanu și ceva pentru limba română*, broșură pe care o republică în 1845 în „Curierul românesc”, nr. 73 și 74, p. 295-296, 298-300 (vezi Seche 1966, I, 51).

² Corpul articolelor de dicționar este redat în transcrierea noastră – M.A.

propria limbă (grație explicațiilor ample și corespondentelor sinonimice), cât și la deprinderea corectă a sintaxei ordinii cuvintelor în enunț.

2.1.4. Mai mult, la înlesnirea învățării corecte atât a limbii-sursă, cât și a limbii-țintă ajută și delimitarea între valorile semantice ale cuvântului definit (mai exact, distingerea între sensul propriu și cel figurat; vezi *infra* Corpus, ex. 40 și 41), între conotațiile pe care cuvântul le poate dobândi în diverse contexte de întrebuințare, semnalate prin mărci de registru (vezi *infra* Corpus, ex. 42 și 43), sau chiar și atenționarea asupra unor cuvinte ieșite din uz, învechite, care nu mai erau folosite în epocă (vezi *infra* Corpus, ex. 44 și 45), ori prin semnalarea sensului specializat prin marca de domeniu (chimie, farmacie, medicină, muzică, teologie, gramatică, botanică etc.) (vezi *infra* Corpus, ex. de la 46 la 57).

2.1.5. Pe lângă informația lexicală, fascinantă este și informația culturală prin intermediul căreia utilizatorul descoperă alte spații geografice, culturi și civilizații străine, îmbogățindu-și astfel universul (vezi *infra* Corpus, ex. de la 58 la 65).

2.2. *Dictionarium latino-romanicum*

2.2.1. Spre deosebire de *Dictionnaire français-romain*, prin tratamentul articolelor din cele patru fascicule ale *Dictionarium latino-romanicum*, școlarul român, căci lui îi este dedicat cu precădere acest dicționar, descoperă înainte de orice o lucrare lexicografică modernă, doctă, elaborată după „dicționarul cel mai bun și mai nou latin, lucrat de profesori învățați germani, după vestiții lexicografi latini Scheller, Forcellini, Bauer și Kraft”¹ (Bălășescu 1840, 3), o lucrare prin intermediul căreia tânărul învățacel pătrunde și-și însușește limba de cultură a Occidentului medieval, dobândind în acest fel sentimentul apartenenței la o limbă și o cultură matrice, anume limba latină.

Prin informația consemnată în cadrul articolelor, școlarul își însușește expresia grafică literară a cuvintelor-titlu care, exceptând clasa adverbului și a prepoziției clar marcate (vezi *infra* Corpus, ex. 66 și 67), înregistrează, în general, rădăcina cu tema și terminația (care pentru flexiunea nominală indică numărul și cazul, iar pentru cea verbală – persoana și numărul). Astfel, dacă în cazul substantivului (vezi *infra* Corpus, ex. de la 68 la 72), exceptând categoria gramaticală a genului care este redată explicit, școlarul învață forma de nominativ singular și terminația de genitiv singular (aceasta din urmă ajutându-l să identifice corect declinarea căreia îi aparține substantivul respectiv), în schimb, pentru pronume și adjective pronominale (vezi *infra* Corpus, ex. 73 și 74), acesta își însușește terminațiile de gen (masculin, feminin și neutru). În ceea ce privește verbul (vezi *infra* Corpus, ex. 75), școlarul descoperă, în general, forma de persoana 1 a indicativului prezent, cea a indicativului perfect (care corespunde în română formei de perfect simplu), cea a supinului și cea a infinitivului prezent activ

¹ Presupunem că este vorba de mai multe dicționare: cel al lui Wilhelm Freund (*Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, Leipzig, 1834), cel al lui Louis Quicherat și Amédée Daveluy (*Dictionnaire latin-français*, Paris, 1844) și cu siguranță și alții (i.e. Kreussler, Wally, cf. Seche 1966, 52). „Pentru barbarismi latini”, Bălășescu a apelat la „cel mai nou și mai bogat” dicționar, și anume *Glossarium mediae et infimae latinitatis* al lui Carol Dufresne Domino Du Cange (Paris, 1843) (vezi Bălășescu 1840, 4, nota 3).

(care corespunde în română infinitivului lung) (aceasta din urmă ocupând în exemplul nostru ultima poziție, în loc de a doua, cum ar trebui să fie). Însă, într-o redactare simplificată, poate afla doar forma de indicativ prezent, persoana I, singular, și pe cea de infinitiv (vezi *infra* Corpus, ex. 76). Se cuvine remarcat, de asemenea, că prin alegerea redactorului de a evidenția faptul că unul și același cuvânt poate dobândi valori morfologice distincte atunci când apare în prezența unui verb, adjectiv, substantiv etc., școlarul își însușește corect forma și sensul cuvântului, evitând confuzia omonimică (vezi *infra* Corpus, ex. 73 și 77).

2.2.2. Deosebit de importante pentru însușirea corectă a limbii-sursă sunt și precizările suplimentare referitoare atât la baza de derivare a unora dintre cuvinte (vezi *infra* Corpus, ex. 68, 77 și 78), cât și la evoluția internă sau externă a acestora (vezi *infra* Corpus, ex. 69, 72, 79, 80 și 81).

2.2.3. Spre deosebire de *Dictionnaire français-romain*, *Dictionarium latino-romanicum* abundă în exemple de tip sintagme, expresii, enunțuri (vezi *infra* Corpus, ex. 66, 70, 71, 76, 82 și 83), ce nu fac altceva decât să faciliteze învățarea riguroasă a unor structuri fixe, ajutând la clarificarea și precizarea sensului cuvântului, la înțelegerea statutului cuvântului în limbă (arhaism, de exemplu), toate fiind însoțite de trimiteri la diverși autori antici sau opere.

2.2.4. La fel ca în *Dictionnaire français-romain*, și în *Dictionarium latino-romanicum* (vezi *infra* Corpus, ex. de la 83 la 86), școlarul descoperă numeroase personaje mitologice, locuri cu puternică încărcătură istorică, ceea ce contribuie nu doar la dezvoltarea și bogăția universului interior, ci și la formarea umanistă, culturală a acestuia.

3. În loc de concluzii. În urma analizei celor două lucrări lexicografice, putem conchide că articolul de dicționar, prin informația lingvistică și culturală pe care o înregistrează, contribuie indiscutabil la învățarea atât a unei limbi străine (în cazul nostru, latina și franceza, prin însușirea corectă a scrierii, a pronunției, a semantismului etc.), cât și a limbii materne (și anume, limba română, prin îmbogățirea cunoștințelor referitoare la propria limbă datorită accesului la un vocabular curent, în uz).

Mai mult, pentru noi, cei de astăzi, asemenea lucrări lexicografice, finalizate sau nu, sunt mărturii esențiale ale preocupărilor celor care ne-au precedat, ale necesităților și preferințelor lor de limbă, ale evoluției istorice a formei și a sensurilor cuvintelor, lucrări ce au contribuit prin apariția lor la fixarea normei unice supradialectale și, implicit, la dezvoltarea limbii române literare. În acest sens, mărturii peste timp, enunțate fără ezitare, rămân crezul și dorința lui Nicolae Nifon Bălășescu: „să fie numai una și aceeași limbă română între scriitorii români, fie aceia din orice parte de loc vor fi și aceasta va fi cea curată ce se scrie de cei literați la București, Iași, Craiova, Gazeta de Transilvania și așa cu chipul acesta limba română se va curăța cu vreme de mărăcini cei vârați din limbi streine care fac ca nu numai alții, ci chiar și noi înșine în multe să nu ne cunoaștem” (Bălășescu 1840, 12-13).

Corpus¹

- „(1) ACÉRURE, *s.f.* ațelire; foiță de oțel; bucată de oțel spre a oțeli uneltele de fier.
- (2) ANTILLES, *f. plur.* zăvor, stinghie, lemn gros ce se pune la o ușă spre a o încuia; Insulele Antille în Golful Mexic.
- (3) ADÉNO, *s. et adj. indecl.* gălci.
- (4) AUTRE, *adj. et pron.,* altul, arată diferență, distincțiune; *l'un et l'autre*, ambi, amândoi.
- (5) AMOLLIR, *v.a.* înmoi, fac ori mă fac moale, a moleși; *s'~* v.r. a se muia, a se moleși, a slăbi.
- (6) AU-DEVANT, *adv. et prép.* înainte, spre întâmpinare.
- (7) BAH, *intérf.* ba! aș! exprimă mirare, îndoială, negrijă etc.
- (8) ACCROIRE, *v.a.* (numai în infinitiv cu *faire*), *faire ~ qch. à qn.* a face pe cineva să creadă ce nu este, *en faire ~ à qn;* a înșela pe cineva; *s'en faire ~;* a prezuma, a-și întipui prea mult de sine.
- (9) ACCUEILLIR, *v.a. (irr. ca cuillir)*, primesc pe cineva cu bucurie, tratez bine; *~ qn froidement*, primesc rece; *fig.* apuc fără veste, surprind.
- (10) APPARTENIR, *v.n.* (se conjugă ca *tenir*); <a>perțin, așin de cineva, a fi a cuiva, a se ține de ceva, a se cuveni cuiva; a se rudi cu cineva; a fi în serviciu la cineva; a avea înclinare cu...
- (11) ACCOURIR, *v.n.* vin, merg iute spre ceva, alerg cătră; *~ au secours de quelqu'un*, alerg într-ajutorul cuiva (se conjugă ca *courir*, cu unul din verbi auxiliari *être* sau *avoir*).
- (12) ARBRISSEAU, *m. (dimin. d'arbre)*. arborel, tufă, buruiiană lemnoasă; coceanul care de la rădăcină se ramifică, se desparte în rămi, în crângi.
- (13) ABBAYE (abéie); *f.* abație, monastire; 2) beneficiul, venitul ecleziastic.
- (14) AIGUILLÉ (egu) ÉE, acuform, în forma acului, ascuțit.
- (15) AIGUILLON, (eguillon), bold, strămurare, acul la albine și la alte insecte; *fig.* ghimpe, bold, îndemn, impuls, stimul.
- (16) ALBUM (albome), *s.m.* album, carte nescrisă, albă; adunătură de istorii, versuri sau subscrieri într-o carte.
- (17) ACQUIS, ISE, (aki), *part.* dobândit, agonisit, câștigat; 2) *s.m.* cunoștință de știință, de arte; talente, experiență.
- (18) AIGUAYER, (egaye) *v.a.* scald, spăl, clătesc în apă.
- (19) ACCENT, *m.* (ащенть); accent semn gramatical ce se pune pe vocale; 2), ton în vorbire; expresiune.
- (20) ADJACENT, TE *adj.* (аджаченть), adiacent, d-alătura, mărginaș, ce se alătură, se atinge.
- (21) ACCROC, (c nu se pronunță), *m.* sfășiatură la vestminte, spintecare, spintecătură, *fig.* împedicare, lucru de care se agață cineva, se împiedecă, 'și rumpe vestmintele; piedecă, ne-nlesnire, greutate la o treabă; 2) cui, cârlig, belciug de care se agață, se spânzură ceva.
- (22) ACCUL, *m.* (l se pronunță), fundătură, loc înfundat fără drum de ieșit, adâncimea unui sân de mare, *acculs, pl.* găurile vizuinilor de vulpe sau de alte animale; pari prin cari se opresc tunurile de a da înderept, când se slobod.
- (23) ACATALEPSIE, *f.* (ἀκαταlepsία); acatalepsie, *f.* afecțiune (maladie) mintală, *med.*; 2) scepticism universal, pirhonism, *phil.*
- (24) ACOLOGIE, *f.* (ἀκολογία), *v.* farmacologie.
- (25) ACAULE, *adj.* (*a, caula*) acaul, -ă, fără cocean, *bot.*
- (26) AUNE, *m.* (*alnus*), anin, se zice și *vergne*.
- (27) ALCADÉ, *s.m.* (*ar. al, cadî*), alcad, judecătoria în Spania.
- (28) ASSOUE, *f.* (*span.* argint viu), corabia spaniolă care ducea argintul viu în America, pentru epurățiunea, curățirea aurului.
- (29) ALLÉLUIA, *m.* (*ebr.*), aleluia, cântare bisericească; 2) o plantă.
- (30) BABEL, *f.* (*hébr. confusion*), *tour de ~*, turnul Babel, a Babilonului unde se fac amesticarea limbilor; *fig.* adunare unde toți vorbesc deodată, fără a se înțelege; amesticare de păreri și de vorbe.
- (31) BACKGAMMÓN, *m.* (*angl.*), joc anglez, soi de tric-trac.

¹ Exemplele numerotate de la 1 la 65 reflectă articolele preluate și transcrise din *Dictionnaire français-romain*, iar cele de la 66 la 86 corespund celor din *Dictionarium latino-romanicum*.

- (32) ALEVINER, *v.a.* arunc plăvușca, pești mărunți într-un lac sau baltă (eleșteu, iaz).
- (33) ABRACADABRA, *s.m.* formulă exorcitoare, vorbă fermecătoare, magică ce se întrebuințează la fermecătorii, vrăjitorii.
- (34) ALIMENTER, *v.a.* nutresc (hrănesc), dau nutrimentul trebuincios, întrețin.
- (35) ACCORDAILLES, *f. pl.* logodna ce se face la subscrierea contractului de mărităgiu; tocmeală.
- (36) ANA, *m.* -ana, terminațiune ce arată o adunare de cugetări, de observațiuni, de glume; *ciceroniana*; 2) cantități egale în rețete. *med.*
- (37) ANAGRAMME, *f.* anagramata, strămutarea literelor dintr-un cuvânt spre a forma altul; *p.e. roma, mora, amor.*
- (38) ANGLICISM, *m.* anglicism, idiotism, fel deosebit de a vorbi ca englezii.
- (39) AZODYNAMIE, *f.* sinon. cu ADYNAMIE.
- (40) ANNEAU, *m.* înel (inel), belciug, verigă, *de aur, argint* ori de alt metal ce se poartă în deget, zală; *anneau nuptiale*, înel de nuntă; *fig. l' du pêcheur, sigilul Papei din Roma*; bucle, cârlionți la părul capului.
- (41) ADIEU, *interj.* adio, termen de politeță, la plecarea, rămas-bun, cu Domnul, cu D-zeu, rămâni sănitos; *dire adieu*, a lua ziua bună; *fig. dire adieu à quelque chose*, a se părăsi, a se lăsa de ceva.
- (42) BAGAGE, *m.* bagagiu, sarcină de drum, calabalâc; *fam.* toate ale casei.
- (43) AGACERIE, *s.f.* gingășie, delicateță, gentileță, maniera ce întrebuințează o femeie ca să atragă băgarea de seamă asupra-i și să placă, să înșele. *fam.*
- (44) ACCOINT, *m.* amic sincer, intim. *vech.*
- (45) ACCOMMETRE, *v.a. irr.* a așăta, a amuța câinii. *vechiu.*
- (46) ALCALIFIANT, -E, *adj.* alcalificant, care formează pe alcali ori se poate preface în alcali, *chim.*
- (47) ALGIDE, *adj. med.* (*fièvre*), friguri cu răceală.
- (48) ACÉTOTAT, *m.* acetotat, oțet medicinal. *pharm.*
- (49) ALTO, *s.m.* alto, un fel de vioară, violon. *mus.*
- (50) ANAGOGIQUE, *adj.* anagogic, mistic, metafizic, abstras, spiritual, interpretațiune nu naturală ori literală, ci spirituală, mistică. *teol.*
- (51) ACÉREUX, EUSE, *adj.* aceros, în forma acelor. *bot.*
- (52) ASPIRATION, *f.* aspirațiune, atragere sau răsuflare de aer din afară în pulmâni; 2) sorbire prin care o pompă ridică apa în sus; 3) un fel de pronunțare din gât. *gram.*
- (53) APPRÉHENSION, *f.* apherensiune, temere, frică; *t. de log.* prima și simpla idee, despre un lucru fără a-l judeca.
- (54) ACCOLADE, *f.* acoladă, *f.* îmbrățișare cu sărutare, cu cerimonie; 2) trăsura care unește mai multe linii, cuvinte ori alte obiecte. *imprim.*
- (55) ACCORNÉ, ÊE, *adj.* cornut, cornurat; fortificațiune care are coarne spre apărare. *fort.*
- (56) ACCOUDER, (s), *v. pers.* a se răzima în cot. 2) a se așeza cot la cot. *milit.*
- (57) ADVENTIF, IVE, *adj.* adventiv, dobândit, câștigat după întâmplare, ereditat de la rude, primit prin succesiune colaterală. *jur.*
- (58) ALCORAN, ou CORAN, *s.m.* Alcoranul, cartea care cuprinde legea lui Mohamet.
- (59) ALLAH, (al-lâ), *m.* Alah, numele Dumnezeu la mahometani.
- (60) ANADYOMÉNE, *adj.* anadiomen, epitet al Venerei ce iese din apă (*tableau*).
- (61) ANGELOT et ANGELOT, cașcaval de Normandia; o monetă în Franța.
- (62) BALLEARES, *f. pl.* Insulele Baleare în Marea Mediterană.
- (63) BACCHUS, *m.* Bach, zeul vinului, *mith.* Vinul. *poët.*
- (64) BABYLONE, *f.* Babilonul, vechea capitală a Asiriei; ~ în s. scriptură se zice un loc de nerânduială, de crime.
- (65) ASTRÉE, *f.* Astrea, zeița dreptății, justiția; 2) polipar pietros, un fel de caracatiță; 3) o constelațiune.
- (66) AMBIGŪE, Adv. (ambiguus), *ambiguu*, cu îndoială, pe noroc, pugnare, Tac.; 2) zicere în două moduri, întunecat, cu două înțelesuri. Quint.
- (67) Ad. Praepos. reg. accusat. *Îsemnează*: 1) îndireptarea spre un loc. 2) mișcarea la, către și 3) venirea și starea la un punct, scop. *La, a, către, până, spre, după, potrivit cu, aproape de, din, în.* Venire ad aliquem, a veni la cineva. Ad dextram, de-a dreapta. Ad meridiem, spre amiezi. Ad urbem, lângă

- cetate*. Ad numum, *până la un ban*. Ad voluntatem alicujus, *după voia cui*va. Efficax ad tussim, *bun în contra tusei*. Ad IV milia, *până în, ori aproape de 4 mii*. Ad diem dictam, *în ziua hotărâtă*. Ad verbum, *din cuvânt în cuvânt*. Ad extremum, ad ultimum, *în sfârșit*. Ad decem annos, *după 10 ani ori peste 10 ani*. Ad annum, *după ori peste un an*. Ad normam, *potrivit cu rânduiala*. Ad hoc, ad haec, *afară de aceasta*. Ad extremum, ad ultimum, *până în sfârșit, deplin, de tot*, ad extremum deperditus. Liv.
- (68) BĀCILLUM, I, n. (Demin. de baculum), *bacil, bastonet, bățigaș, bățisor, toiegel, nuia, vârgea, bastonaș, mai ales al Lictorilor, pe care ei în locul legăturii de nuiele-l purtau înaintea magistraților în cetățile municipale*. Cic.
- (69) ALŌĒ, ĒS, f. (ἀλόη), *aloe, săbur, o plantă și sucu din ea*. Cels. 2) *Trop. amărățune, supărare*, plus aloēs, *quam mellis habet, face mai multă supărare decât bucurie*. 3) aloēs instar, *raritate, foarte rar*. Juv.
- (70) ALTĀNUS, I, m. *altan, vânt de mare despre sud-sud-vest*, Plin. 2) *tot vântul ce suflă de la mare*, ab alto. Virg.
- (71) ALGOR, ŌRIS, m. (algeo), *algoare, ger, frig, răceală, îngheț mare*. Plin.
- (72) ALIPTES vel ALIPTA, AE, m. [ἀλείπτῆς], *ungătoriu, frecătoriu, p.e., pe atleți în baie, cu mirosoare*. 2) *chirurg*. Cic.
- (73) ALĪQUANTUS, A, UM, [alius et quantus], *arată mijlocul între prea mult și prea puțin. Ceva, câtva, cam, nu puțin, nu mic, numerus, iter, spatium*. Liv. *Dar aliquantum. subst. câtva, o țiră, atâta ceva, oarecâtva, un ce destul, nu puțin, multicel, laudis, noctis*. Liv. *D-aici: aliquantum, et aliquanto. adv. nu puțin, câtva, un ce, ceva, aliquanto plus, prius, aliquanto post, câtva după-aceea*. Ter. 2) *aliquanti, ae, a, loco: aliquot, unii, careva, oppida, dies, aliquantis diebus, într-unele zile*. Pall.
- (74) ALĪUS, A, UD, [ἄλλος], 1) *altul, aliud est maledicere, aliud accusare, alta este a blestema, alta a pârî*. Cic. – *Alius, unul – altul; nihil aliud quam, nimica alta, decât cu alius aliă viă, unul într-alt tip, altul într-alt*. Cic. *Alium facere aliquem, a schimba ceva, pe cineva [firea lui]*. Plaut. *D-aici: homines alii facti sunt, oamini s-au schimbat*. Cic. *Aliud agere, alta a lucra, a nu avea timp la ceva, veri spre altceva, a nu băga de seamă; in alia omnia ire vel discedere, vel transire, a avea cu totul altă opinie, a fi cu totul de altă părere, a vota din contra; nihil aliud quam, I. tantum, numai așa; și non aliud quam*. Ovid.
- (75) AFFIRMO (Adf.) AVI, ATUM, ARE, (ad et firmo), *afirmez, întăresc, fortific, fac mai tare, mai feapăn, mai trainic*. 2) *aprobez, adeverez, incredințez*. – *opinionem, spem, dau speranță*. Liv. 3) *omni asseveratione tibi affirmo*. Liv. *jurejurando affirmatur, întăresc cu jurământ*. *Affirmatur, se dă cu incredințare; ut affirmatur*. Tac.
- (76) AD-BĪTO, ĒRE. *Merg acolo, mă apropiu*. Si ad bites propius, *de te vei apropia*. Plaut.
- (77) ALĪQUANTŪLUS, A, UM, (demin. de aliquantus), *puțin, mic, numerus*. *D-aici: aliquantulum. subst. – suspitionis, aeris alieni, aquae*. Cic. *și adv. puțin, puținel, câtva, – tibi parce, păstrează puțin*. Ter.
- (78) CIRCĒLLUS sau CIRCILLUS, I, m. (Demin. de circulus), *cercel, cerçuț, cerc mic; și un soi de cârnat, cârtaboșiu*. Apic.
- (79) AVITUS, A, UM, [avus], *avit, strămoșesc, moștenit de la cei vechi, vechi, bona paterna et avita, averi erezite*. Cic. *nobilitas a. nobilitate veche, strămoșească, merum, vin curat și prea vechi*. Ovid.
- (80) ALMUS, A, UM, (alo, contr. de alimus), 1) *alm, hrănitoriu, foarte nutritiv, care dă viață; almus sol, soarele, părintele naturei*. Hor. 2) *plăcut, iubit, dragăstos, prețuit, scump, de lucruri, care se prețuiesc, sânt, venerabil. Ca predicat (epitet) al Cererei, Venerei și a altora zeități a câmpului, vinului, luminei și a. Hor. Virg.*
- (81) CIRCĒS, ĪTIS, m. (afin cu circus, circinus) sau mai bine format de la circum ire, *ca și ales de la ala ire; comes de la cum ire; eques de la equus ire; pedes de la pes ire; miles de la mile ire etc. care ar semnifica: mergătoriu cu aripi (zburătoriu); mergătoriu împreună (comite, soț, călăuz); mergătoriu călare (ecvite, ecvestru); mergătoriu cu piciorul (pedestru); mergătoriu în mie, cu mia (i.e. în diviziuni de câte una mie); 1) circite, mergătoriu în cerc, în giur, i.e. linia circulară; cercul, înel; circul (compas) de aramă sau de altceva*. Varr. *cerc în generale, umbrat multicavus spatioso circite fornix*. Sid. 2) *înțoarcerea în cerc, quinto circite, non valens sequentum pondus ferre prior, retorquet axem*. Sid. v. Circulus.

- (82) BABEL, indecl. f. (Bibl. *confusione*), *turnul de Babel sau al Babilonului. fig. amestecare, confusione, disordine*. Bibl. Hist.
- (83) COELUS (caelus), I, m. 1) *arch. i.q. coelum, loc nesecur la Ennius, de unde coeli, orum*, m. Lucr. Eccl. 2) *Coelus personificat ca zeitate, era fiul lui Aether și a Diei, sau a aerului și a zilei*. Cic. (*Din însurătoarea lui Coelus cu mamă-sa (dies), se născură Saturn, Rhea, Ocean, Titanii etc.* Cic. Saturno, quem Coelu' genit. Enn.
- (84) BĀAL, m. indecl. Bibl. (*ebre. Baal, Domn*), *un idol, zeitate principală la sirieni, la fenicieni, la vechii hananieni și la alte popoare din oriente*. Eccl.
- (85) BĀBYLON, ŌNIS, f. (Βαβυλών), *Babilon, citatea cea veche Babilone, capitala asirienilor lângă Eufrat. 2) Noul Babilone sau Bagdad, lângă Tigru*. Cic.
- (86) BACCHUS, I, m. (Βάκχος), *Bach, fiul lui Joie și al Semelei, se prezentă ca june formos; zeul însuflețitoriu și inspiratoriu al poezilor și al celor entuziați*. Hor. *se zice că el ar fi aflătoriu vițelor de vii și al vinului, de unde se și numește zeul vinului*. Ovid. *De unde, a) trop. l. vițe de vii. Virg. b) l. vin. Virg.*"

Referințe bibliografice

- Aldea, Maria. 2022. *Bien écrire, bien parler au XIXe siècle. Le rôle du dictionnaire dans l'apprentissage de la langue maternelle : le cas du roumain*, in Annette Klosa-Kückelhaus et alii (eds.), p. 650-659.
- Aldea, Maria. 2023. *Un promotor al limbii române: Nicolae Nifon Bălășescu*, in Adina Dragomirescu et alii (editori), vol. I, p. 25-31.
- Bălășescu, Nicolaă. 1840. *Dictionariu latinu-romanu și ceva pentru limba română*. Sibiu: [s.n.] (broșură).
- Bălășescu, Nicolao. 1848. *Dictionarium latino romanicum*. Tomi primi. Fasc. I. Cibinii: Typis Martini Nob. De Hochmeister.
- Bălășescu, Niphon. 1859a. *Dictionnaire français-romain*. 1-er volume. 1-er livrais. Bucuresci: Imprimeria Mitropolitului Nifonu.
- Bălășescu, Nifonu. 1859b. *Ȋcionariū romano-francesū*. Volum I. Fascicul I. Bucuresci: Tipografia Mitropolitului Nifonu.
- Bălășescu, Niphone. 1860. *Dictionarium latino-romanicum*. Tomi I. Fasc. I–IV. Bucurestini: Typys. Inst. Mitropolit. Niphon.
- Dragomirescu, Adina, Mîrzea Vasile, Carmen, Moroianu, Cristian, Nedelcu, Isabela, Vasilescu, Andra (editori). 2023. *Rodica Zafiu: lingvista, profesoara, colega, prietena*. Vol. I–II. București: Editura Universității din București.
- Klosa-Kückelhaus, Annette, Engelberg, Stefan, Möhrs, Christine, Storjohann, Petra (eds.). 2022. *Dictionaries and Society. Proceedings of the XX EURALEX International Congress*. Mannheim: IDS-Verlag.
- Pascu, Ștefan (coord.). 1983. *George Bariț și contemporanii săi*. Vol. VI. Corespondență primită de la Iordache Mălinescu, Nicolae Nifon Bălășescu, Gavril Munteanu și Ștefan Moldovan. Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș și Ioan Gabor. București: Minerva.
- Păcurariu, Mircea. 2014. *Dicționarul teologilor români*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită. Sibiu: Editura Andreiana.
- Seche, Mircea. 1966. *Schiță de istorie a lexicografiei române*. Vol. I. București: Editura Științifică.
- Tăvală, Emanuel. 2012. *Nicolae-Nifon Bălășescu – între „călugărul chirovag” și „lucașarul rătăcitor”*. Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga” Sibiu.

Florina-Maria BĂCILĂ
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Construcții cu verbul *a tăcea*
în poezia lui Traian Dorz**

Abstract: (Phrases with the verb *a tăcea* in Traian Dorz's poetry) Our paper aims to analyse some aspects regarding phrases with the verb *a tăcea* in Traian Dorz's poetry – a Romanian contemporary writer whose work illustrates, overall, the meanings of some spiritual experiences that fundamentally marked his existential path. We will consider the fact that, in several verbal phrases, *a tăcea* changes its common characteristics, occasionally meeting transitive use, and it associates with direct objects expressed by nominals in the accusative case. Other times, various pronominal clitics appear next to it, used even with ethical dative value. More than once, the lyrical sequences also integrate antonyms of this verb, in symmetries with an essential role in obtaining some obvious stylistic effects and, implicitly, in building the message of that specific poem, which relies on highlighting the relation between man and God – in a Christian vision –, on the direct dialogue of the soul with the Divine, a fact often manifested, paradoxically, through the absence of communication (commonly seen). Overall, we discuss a special type of “verbalising”, as a special manner of interior “speaking”, which offers the opportunity to live in an authentic spiritual discipline: it suppresses any other form of confessing with words, these being substituted, thus, by an entire universe of unique experiences, situated under the sign of the unspoken.

Keywords: *to be quiet, Grammar, Stylistics, Semantics, mystical-religious poetry.*

Rezumat: Lucrarea noastră își propune să analizeze câteva aspecte privind anumite construcții cu verbul *a tăcea* în poezia lui Traian Dorz – un autor român contemporan a cărui operă ilustrează, în ansamblul ei, semnificațiile unor experiențe spirituale ce i-au marcat în mod fundamental traseul existențial. Vom avea în vedere faptul că, într-o serie de sintagme verbale, *a tăcea* își modifică regimul obișnuit și cunoaște, contextual, utilizări tranzitive, asociindu-se cu complemente directe exprimate prin nominale în acuzativ. Alteori, în vecinătatea lui apar diverse clitice pronominale, întrebuințate inclusiv cu valoare de dativ etic. Nu o dată, secvențele lirice integrează și antonime ale acestui verb, în simetrii cu rol esențial pentru obținerea unor efecte stilistice evidente și, implicit, pentru constituirea mesajului poeziilor respective, care mizează pe evidențierea relației dintre om și Dumnezeu – în viziune creștină –, pe dialogul direct al sufletului cu Divinitatea, fapt ce se manifestă adesea, paradoxal, tocmai prin absența comunicării privite în sensul comun al termenului. În definitiv, este vorba despre un gen aparte de „verbalizare”, ca manieră specială de „vorbire” interioară, care oferă oportunitatea de a ființa într-o veritabilă disciplină spirituală: ea suprimă orice altă formă a mărturisirii propriu-zise prin cuvinte, acestea fiind substituie, așadar, printr-un întreg univers al trăirilor unice, situate sub auspiciile indicibilului.

Cuvinte-cheie: *a tăcea, gramatică, stilistică, semantică, poezie mistico-religioasă.*

Introducere

În rândul componentelor fundamentale pe care mizează construcția textuală a poeziei lui Traian Dorz, impregnată de un puternic filon mistico-religios, un loc aparte îl ocupă modalitățile variate de expresie lingvistică ce configurează câmpul semantic al *tăcerii*. Faptul este justificabil dacă avem în vedere că multe dintre creațiile sale reprezintă transpuneri lirice ale intimității supreme dintre om și Creator, comuniune dominată de liniștea în esența căreia se poate asculta și desluși (nu doar auzi ori simți!) prezența Lui certă și dătătoare de sens existențial (Băcilă 2023, 250-262). Ca atare, dintre lexemele subsumate sferei semantice menționate, ne vom referi, în continuare, la câteva utilizări speciale ale lui *a tăcea*.

A tăcea – verb tranzitiv

O serie de ocurențe ale verbului în discuție actualizează, în creația poetică dorziană, modificări ale regimului obișnuit, în strânsă legătură cu antonimia dintre acesta și *a spune, a zice, a vorbi*. Concret, deși dicționarele explicative românești îl consideră, în unanimitate, intransitiv (selectând, eventual, un dativ posesiv și un subiect, ca în enunțurile de tipul *Nu-i mai tace gura.*), *a tăcea* ajunge, contextual, să preia, prin analogie, regimul antonimelor lui și, implicit, determinările completeive corespunzătoare. Astfel, într-o serie de sintagme verbale, el cunoaște utilizări tranzitive, asociindu-se cu complemente directe rediate prin nominale în acuzativ (uneori, dublu exprimate sau reprezentate inclusiv de un pronume relativ, care joacă și rolul de conector la nivelul frazei) sau chiar cu propoziții subordonate completeive directe (realizări propoziționale ale poziției sintactice amintite); nu o dată, în secvențele respective, concepute pe baza unor paralelisme ori a unor simetrii cu valențe expresive, mizând pe alternanța unor elemente lexicale variate cu sens contrar, este prezent și antonimul după modelul căruia s-a produs modificarea regimului verbal. Multe asemenea versuri au caracter sapiențial / proverbial, mesajul lor educativ-moralizator fiind consacrat unor adevăruri (privite din perspectivă biblică) despre clipa marii treceri, despre rosturile existenței aici și Acolo:

- echilibrul înțelept dintre opțiunea pentru comunicarea prin cuvânt și necesitatea absenței lui:

„Tu știi atât de bine / ce ești dator să faci, / știi tot ce se cuvine / să spui ori ce să **taci**. // – Tu poți, când vrei cu-adevărat, / să ții Cuvântul cel curat, / de-aceea vei răspunde greu / când vei da ochi cu Dumnezeu.” (CNem 168, *Tu știi atât de bine*)¹;

¹ Spre a nu îngreuna parcurgerea trimiterilor, am optat, în lucrarea de față, pentru notarea, în text, a referirilor (cu abrevieri) la volumele (aparținându-i lui Traian Dorz) din care au fost selectate secvențele lirice ilustrative, alături de numărul paginii / paginilor la care se află pasajul respectiv și de titlul poeziei. Evidențierile grafice realizate în fragmentele extrase din opera dorziană (exceptându-le pe cele cu caractere cursive, care sunt ale autorului ori ale editorilor) ne aparțin.

„Viața ta e rodul tău: / – cât poți și cât faci bine / – și cât oprești a nu fi rău, / atâta e din tine. // Viața ta-i vestirea ta: / – cât poți vorbi ce-i bine / – și cât ce-i rău îl poți **tăcea**, / atât va fi din tine. // Viața ta a fost atât / – cât ai iubit ce-i bine / – și cât ce-i rău ți-a fost urât; / atât a fost din tine. // Viața ta-i răsplata ta: / – cât vei nălța ce-i bine / – și cât ce-i rău poți alunga, / atât va fi din tine.” (CS 138, *Viața ta e rodul tău*);

● însemnătatea actului trăirii în Hristos și al mărturisirii despre frumusețea și măreția Lui, despre intervenția Sa de-a lungul traseului ființial al fiecărui creștin, întru împlinirea mării chemări (așadar, și în viața cotidiană a eului auctorial – îndrumător al comunității), în antiteză cu conștientizarea pericolului derivând din alegerea de a nu vesti Cuvântul Sfânt, ceea ce duce, în viziune scripturistică, la pierderea identității de slujitor ancorat într-o misiune unică (și aceasta, în pofida oricăror măsuri autopunitive):

„... O, n-am uitat cât preț de sânge și chin am dat că **n-am tăcut**, / că nu-i pe trupul meu vreo parte să n-aibă-un semn de răni făcut. // Și n-am uitat că poate încă urzi minciuna răul plac, / știi calea Golgotei... și totuși nu pot **să tac**, nu pot **să tac**. // Că de-aș **tăcea**, cumplita pară a tot ce **tac**, deși-am știut, / mi-ar arde veșnic conștiința, și-aș merita, căci **am tăcut**. // Și **n-am să tac**, ci pân' la moarte striga-voi graiul cel ceresc, / mai greu e chinul conștiinței ca orișicare chin lumesc.” (CS 229, *Nu pot să tac!*...; de reținut, în versurile citate, alternanța formelor verbale afirmative și negative, la diferite moduri și timpuri);

orânduirea, sub inspirație divină, a tăcerii și, concomitent, a vestirii prin cuvânt, ca manifestare explicită a vieții cu Hristos:

„Privește-n ochii lui Iisus, / privește-n ochii lui Iisus, / ca să cunoști ce-ai **de tăcut**, / ca să-nțelegi ce ai de spus, / ca să alegi ce-ai de lăsat, / ca să privești ce ai de dus, / să știi cât fac cele de jos, / să știi cât sunt cele de Sus, / să poți căuta cele ce sunt, / să poți lăsa cele ce nu-s / – privește-n ochii lui Iisus.” (CUrm 136, *Privește-n ochii lui Iisus*; de remarcat avansarea relativului cu rol de complement direct, plasat în vecinătatea verbului *a avea*, deși el determină supinul – *** 2005a, 513-514, coeziunea sintactică a grupului cu valoare de modalitate devenind, astfel, deosebit de strânsă – Pană Dindelegan (coord.) 2010, 289),

ceea ce presupune o veritabilă educare a propriului sine și o autodisciplină spirituală permanentă:

„Spune-ți inimii să rabde la necaz și la-ncercare, / nu regretă niciodată cel care-a avut răbdare, / dar regretă totdeauna cel ce n-a lăsat să treacă / și-a spus vorba ne-nțeleaptă, care trebuia **s-o tacă**.” (CCnț 168, *Spune-ți inimii...*);

misterul tăcerii și dorul de Dumnezeu, îngemănate în intimitatea complexă a relației cu El, implicând echilibrul înalt dintre cuvânt și liniștea generatoare de înțelesuri adânci, ca experiență esențială și ca îndemn perpetuu spre ceilalți:

„Ce-i oare-ascuns într-un sărut / de mamă ori de fiu, / ce-ai fost când nu erai născut / ori când vei fi-n sicriu, / ce spune-o lacrimă lucind, / ce **tace**-un dor nespus? / – O, câte taine se cuprind / cu sufletu-n Iisus!...” (CE 93-94, *Câte minuni*);

bucuria aleasă a împărtășirilor de dincolo de limitele teluricului, concretizată în cântarea de slavă consacrată lui Dumnezeu, în vestirea Cuvântului Său, în liniștea stărilor de vorbă cu El, toate avându-și obârșiile în rosturile sacrificiului creator și a sfâșierii lăuntrice ziditoare ființial:

„Eu îi datorez durerii o recunoștință-n veac, / că m-a învățat cuvântul cum să-l spun și când **să-l tac**, / că m-a dus să aflu taine care zac cel mai afund / și-adevărul care-n suflet cei mai mulți, viclean, l-ascund.” (CCnț 179, *Eu nu-mi voi urî durerea*),

ca obiect al rugăciunii stăruitoare:

„Milă ai de orice stare / care-ndură tremurând / ani de drum fără cântare, / munți de-amărăciuni **tăcând**. // Milă ai de noi, Părinte, / căci e doar un fir de păr / între forme și cuvinte / și-ntre duh și adevăr.” (CNem 107, *Milă ai de noi, Părinte*; aici, *a tăcea* se combină cu un complement direct integrat într-o structură ce exprimă foarte sugestiv ideea de superlativ absolut, subliniind intensitatea maximă a trăirilor proprii unui parcurs existențial pendulând între asumarea credinței și noblețea suferinței);

● responsabilitatea majoră în forța și în asumarea rostirii sau a absenței vorbelor, păstrate în taina inimii:

„Să-ți fie teamă de cuvântul pe care-l **taci** ori îl grăiești, / căci și lui Dumnezeu, și lumii el te arată cine ești / și-n veșnicie te va duce la Cel Milos ori cel călău / după osânda sau răsplata ce-ți va rosti cuvântul tău!” (CE 40, *Au și cuvintele-o durere*);

● iubirea, sfințenia, rugăciunea, misiunea, slujirea, pulsația creatoare – atribute care trec, într-o înlănțuire nebanuită, de la o generație la alta, de la un suflet dedicat deplin Divinității spre altul care, la rândul-i, poate deprinde etapele urcușului pe calea credinței și ale luptei pentru eliberare interioară:

„Nnicând n-o s-amuțească Cuvântul lui Hristos, / când unii-l **tac**, vin alții să-l strige și mai tare, / – n-apare Adevărul nnicând mai luminos / ca-n vremea când grăiește din beznă și-ncercare!” (CA 113, *Nnicând nu se va stinge!*);

● vestirea adevărului divin – emblemă a Logosului întrupat –, ca îndemn ardent plinar al eului auctorial pentru sine însuși (în ipostaza de *poeta vates*) și pentru semenii săi:

„Să nu mai pot **să tac**, Iisus, / tot Adevărul ce mi-ai spus, / ci când l-am spus pe sfântu-Ți plac, / atunci **să tac**, atunci **să tac**. // [...] // Să nu mai pot să spun, Iisus, / ce Tu tăcerii mi-ai supus, / ci numai la îndemnu-Ți bun, / atunci să spun, atunci să

spun.” (CE 170, *Să nu mai pot să tac*; de remarcat, în a doua strofă a pasajului citat, sintagma cu două nominale în dativ – foarte frecventă în creația lirică dorziană –, echivalentă contextual cu verbul *a tăcea*),

în pofida obstacolelor inerente acestei misiuni de netăgăduit:

„Când te vor prigoni-n cetatea în care te-a trimis Iisus, / tu tot **să nu taci** adevărul pe care-l vei avea de spus; / și, dacă nu poți merge-n alta, nici Adevărul Sfânt **să-l taci**, / atunci cu spinii și cu crucea, și cu Golgota să te-mpaci.” (CViit 100, *Când te vor prigoni*),

cu repercusiuni în dimensiunea eternității:

„**Să nu taci** când vezi Adevărul / și când îți cere el să-l spui, / să nu plângi după slava lumii / ce azi o vezi, – iar mâine nu-i. / Căci cine **tace** Adevărul / își arde sufletul de viu, / va plânge-amar în veșnicie, / dar cei din iad plâng prea târziu.” (CViit 44, *Să nu rămâi*),

și, ca atare, ca fapt demn de a constitui un reper al dialogului cu Divinitatea:

„Doamne, dă-i putere-acelei pe care l-ai pus străjer, / nu-l lăsa **să tacă** vestea ce i-ai dat-o Tu din cer, / dă-i curaj să spună tare Adevărul Tău curat, / ca să știe ce-au a face toți cei ce l-au ascultat.” (CViit 143, *Trebuie să strigi*);

● biruința certă asupra neantului, oglindită prin faptele credinței trăite efectiv, în lumina lui Dumnezeu: „Moartea **tace** toate, / numai una nu, / – luptă-te ca asta / s-o arăți și tu: / o viață luminoasă, o viață luminoasă / s-o arăți, s-o arăți și tu...”¹ (CE 139, *Moartea șterge toate*).

După cum am arătat mai sus, *a tăcea* este urmat, alteori, de o propoziție completivă directă introdusă prin relativul *ce*: „Iubire de-Adevăr, ce jertfe / și câte lacrimi am plătit / că n-am putut, oprit de lume, / **să tac** ce Tu mi-ai poruncit!” (CA 145, *Iubire de-Adevăr*), în construcții antonimice realizate sub forma unor paralelisme contextuale:

¹ O atare opțiune vizând construcția metrico-ritmică a versului (reperabilă și în alte creații lirice ale autorului, unele – citate în lucrarea noastră) poate fi legată de un deziderat mărturisit indirect: intenția de a-i sugera viitorului compozitor anumite aspecte referitoare la tiparele melodice în care să plaseze textul poetic respectiv. Ea atestă că, încă din momentul plasmuirii poeziilor, autorul avea percepția clară a muzicalității lor, trăind cu intensitate maximă ceea ce scria, inclusiv la nivelul armoniei interioare a textelor – idee reflectată și în meditațiile sau în îndemnul desprinse din anumite pasaje ale volumelor în proză, de factură memorialistică ori eseistică. De altfel, prin sărbătorile literare pe care le inițiasă în anii '80 ai secolului trecut, poetul „modelase” / instruisă tineri cu asemenea înclinații evidente, provocându-i să și le valorifice constructiv. În acest sens, poate nu e deloc întâmplător faptul că Traian Dorz a preconizat ca însăși integrala creației sale lirice să se intituleze *Cântări Nemuritoare*.

„Cu ce gând **taci** / ce nu răspunzi, / cu ce gând faci / ce vrei s-ascunzi? // Cu ce gând spui / cuvântul Sfânt, / folosul cui / cauți pe pământ? // Ce gând, ce gând / în tine ai / când cauți și când / te duci ori stai? // Căci gândul tău / e viața ta, / e bun sau rău – / – ești **tu așa!**” (CS 33-34, *Cu ce gând cați*);

„Mă leg cu legământ cumplit / să nu mai fac cum am făcut, / **să nu mai tac** ce-i de vorbit, / să nu vorbesc ce-i **de tăcut**. // Să nu mai cruț ce-i de lovit, / să nu lovesc ce-i de cruțat, / să nu mai lepăd ce-i sfințit, / să nu sfințesc ce-i lepădat.” (CL 67, *Mă leg*).

De altfel, atari antiteze cu rol stilistic (pe care mizează adesea construcția întregului mesaj liric) se pot repera în multe dintre poeziile dorziene; iată, în continuare, câteva exemple:

„Înțelepți ca șerprii fiți, / dar așa neprihăniți / ca și porumbeii, / oamenii vă vor huli / și urî, și chinui, / ca și lupii miei. // [...] // Însă nu vă-ngrijorați, / căci, chiar când vom fi-ntrebați, / Duhul Sfânt va face / să putem vorbi așa, / plini de-nțelepciunea Sa, / încât toți **vor tace**.” (CViit 94, *Domnul ne-a trimis*);

„Într-o Vineri ca aceasta, drumul Golgotei suiai, / Crucea lumii-ntregi pe umăr și pe suflet o purtai. / Jertfa Ispășirii mută ai primit să fii făcut, / nimeni n-a vorbit ca Tine, nici ca Tine **n-a tăcut**.” (ȚM 255, *Într-o Vineri ca aceasta*);

„**Să nu tacă** niciodată / cel ce are-un dar de Sus, / cu cuvântul și cu fapta / să tot spună ce-i de spus. // **Să nu tacă** vestitorul / pus de Dumnezeu străjer, / să tot spună despre toate / semnele ce vin din cer.” (CViit 141-142, *Să nu tacă*);

„O, știu – și nu pot, Doamne, nici **tace**, nici vorbi, / nici pot să-mi las povara, nici nu mi-o pot iubi, / nu pot nici sta, nici merge la locul meu dintâi, / aripa-mi zice: Zboară! / Iar lațul: Nu, rămâi!” (CCnț 95, *Ce iarnă grea!...*);

„Să știu **să tac** când Iuda-ntreabă / de Tine și de Ghetsimani, / să nu Te vând c-o sărutare, / să nu-Ți spun taina la dușmani. / – Să știu să spun când orbii-ntreabă / de Tine pe ce drum cobori, / ca toți să-Ți iasă înainte / și să se-ntoarcă văzători. // *Ajută-mă să știu / cum Tu dorești să fii, / cum să vorbesc și cum **să tac** / ca voia Ta s-o fac!*” (CÎnv 158, *Să știu să tac*);

„Să pot să merg, să pot să stau / oricând sau cu oricine, / – eu nu mai vreau și nu mai vreau, / Iisus, decât cu Tine! // Să pot să plâng, să pot să cânt / cu dorul tot din mine, / – eu nu mai simt și nu mai sînt¹, / Iisus, decât cu Tine. // Să pot să țin, să pot

¹ În textele poeziilor lui Traian Dorz publicate, la noi, în ultimele decenii, întâlnim frecvent forma *sunt* (în conformitate cu norma actuală de flexiune a verbului *a fi*), deși se pare că întotdeauna poetul și-a manifestat, explicit sau indirect, preferința pentru *sînt* – formă verbală întrebuințată în toate volumele sale tipărite la edituri din străinătate înainte de 1989 și realizate exclusiv pe baza manuscriselor originale –, motiv pentru care a și așezat-o, de nenumărate ori, în rime, mai ales că era vorba despre respectarea unei

să las / tot ce se pare bine, / – eu nu mai vreau nici zi, nici ceas, / Iisus, decât cu Tine.
 // Să pot urî, să pot iubi / sau lepăda ori ține, / – eu **n-aș tăcea** și n-aș vorbi, / Iisus,
 decât cu Tine. // Să pot să spun tot ce gândesc, / chiar ce nici se cuvine, / – eu nu mai
 spun, nici mai primesc, / Iisus, decât cu Tine. // Să pot trăi, să pot muri / oriunde
 crezi de bine, / – eu n-aș putea și n-aș dori, / Iisus, decât cu Tine!” (CNem 196, *Să
 pot să merg*).

***A tăcea* + complement prepozițional**

În câteva situații, *a tăcea* se asociază cu un complement prepozițional, realizat cu diverse prepoziții (*în, spre, despre*), în versuri care evidențiază, într-un stil paremiologic, principiile fundamentale ce derivă din prezența Divinității în traseul existențial al oricărui om: „Iubirea-n om și Prietenia cer suflet nalt / și serios / în tot ce spune și-n ce **tace** / în orice loc, cuviincios.” (CR 70, *Ușurătate*), relevând, prin intermediul antitezelor, identitatea recognoscibilă a celor ce și-au consacrat viața slujirii lui Dumnezeu, prin asemănarea cu El în mărturisirea rostită și în absența plină de sens a cuvintelor obișnuite:

„Dacă n-aveți glasul dulce / ori tăcerea fără spini / și vă lepădați de Cruce / – voi nu sunteți fii divini, / căci acei ce-au calea sfântă / și sunt fiii lui Hristos / și-n ce **tac**, și-n ce cuvântă / poartă semnul luminos.” (CCnț 136, *Dacă n-aveți*);

„Către Dumnezeu, se cere / orișicărui om simțit / ori vorbire respectuoasă, / ori tăcut respect sfințit. / După felul cum vorbește / sau cum **tace** spre Hristos, / vezi pe-un om dacă-i cuminte / sau îl vezi că-i ticălos. / Tu fii credincios oriunde, / cu bun-simț și mers curat, / ca și Domnul să te vadă / fiu al Lui cu-adevărat.” (O 237, *Numai câinii...*).

În viziune biblică, tăcerea primește valențe pozitive când este vorba despre săvârșirea faptelor bune: „Ești dator mereu **să taci** / despre binele ce-l faci, / căci de faci și-apoi tot spui, / grea osândă îți adui.” (CCnț 172, *Ești dator*), dar devine apăsătoare în momentele-limită ale prăbușirii spirituale: „Doamne, cât de greu e / lanțu-n care zac, / mă-ngrozesc de mine / ce-am ajuns să fac, / sufăr – și la toate / trebuie **să tac**; / și ce greu îmi vine / să mă tot prefac!” (CCnț 37, *Doamne, știi*) sau echivalează cu o atitudine complet neadecvată, prin respingerea chemărilor repetate ale lui Dumnezeu în vederea mântuirii:

„O, n-auzi cum îți plânge clipa / care-o trimiți fără folos, / ce-ai să răspunzi cândva-ntrebării, / ajuns în fața lui Hristos? // O, n-auzi tu chemând belșugul / atâtor

norme literare a epocii respective. De aceea, deși poate crea impresia de inconsecvență, inclusiv editorii volumului din care am citat poezia de mai sus au optat pentru forma *sînt* atunci când aceasta apare la final de vers – soluție pe care, de altfel, am adoptat-o și noi în lucrarea de față.

bunătați mereu, / cum ai să mori când **taci** la toate / chemările lui Dumnezeu?” (CS 106-107, *O, n-auzi cum îți geme-n suflet?*).

Implicit, pentru eul auctorial, rugăciunea de laudă la adresa Divinității, cu liniștirea deplină a gândului îndreptat înspre „marea trecere”, devine, în perspectiva eternității, o absolută necesitate: „Când gura mea **va tace** / în cel din urmă psalm, / închide-i sfânta pace / sub semnul cel mai calm!” (CDr 122, *Când harfa mea*).

De reținut și secvența lirică în care – din rațiuni privind versificația, structura sintactică a strofei respective, condensarea expresiei artistice – *a tăcea* preia, în coordonarea a două subordonate de același tip, introduse prin conjuncția *să*, regimul prepozițional cu *de* al verbului-predicat din propoziția precedentă:

„Cine-a fost să se smerească / cât Tu, Doamne, Te-ai smerit, / spre-a putea să mântuiască / tot pământul osândit? // Ce-mpărat putea să facă / astfel pentru robii săi / să se-ndure și **să tacă** / și de cei din urmă răi?” (CVeșn 138, *Dumnezeul nostru Tare*),

precum și asocierea cu o subordonată circumstanțială care cumulează valorile semantice de scop și de consecință:

„Tu n-ai putut **tăcea**, să lași / pe cei mulți în pierzare, / de-aceea ai și ai urmași / c-o veșnică-ascultare. // Tu n-ai știut jertfi puțin, / văzând ce mult se cere, / de-aceea au, câți vin și vin, / o veșnică avere. // Tu n-ai putut rămâne Sus, / uitând de omenire, / de-aceea-Ți dăm și-Ți dăm, Iisus, / o veșnică mărire.” (CS 93, *Tu n-ai știut iubi zgârcit*).

***A tăcea* + dativ**

În alte cazuri, verbul *a tăcea* se combină cu un complement indirect (în dativ), exprimat prin substantiv sau prin pronume ce substituie numele lui Dumnezeu, fie în versificarea textelor biblice: „Pierdutu-și-au oare, toți, mintea aceia / ce relele fac, / ce-Mi mănă pe cei buni cum pâinea-și mănâncă / și Domnului **tac**?” (CP 95, *Psalmul 53*), fie în poezia originală, printr-o analogie implicită cu regimul de dativ al antonimelor sale cunoscute (*a vorbi, a spune*):

„Tot ce-am cântat cândva mai dulce / și tot ce-am plâns cândva mai drag / îmi vor învinui cuvântul, / dac-am să pot să-l mai retrag. // Tot ce mi-ai dat, umplându-mi casa / și lumea, și vecia mea, / mi-ar arde mâinile și gura, / Iisuse, dacă **Ți-aș tăcea!**” (CVeșn 95, *Tot ce-am cântat cândva*)

ori în relație cu antonime contextuale, integrate de autor în structura poeziei: „Tu poți acum, **tăcând**, s-ascunzi, / dar ai odată să răspunzi. / **Nu tăcea, nu tăcea, nu tăcea** lui Dumnezeu, / c-ai să strigi, ai să strigi, ai să strigi odată greu!” (CUrm 117, *Tu poți*

să fugi). Așadar, paralelismul este, uneori, explicit, a tăcea preluând, în simetrie ascendentă, regimul verbului cu sens contrar:

„Iisuse, când Te-am ascultat, / eu **am crezut** că m-ai iertat / – și ceru-n suflet l-am primit, / Iisus Iubit. // Plângând, sub Cruce Ți-am căzut / și Ți-am vorbit, și Ți-**am tăcut** / și ca o flacără ardea / iubirea mea.” (CUit 85-86, *Iisuse, când Te-am ascultat*);

„Te-am iubit frumos, Iisuse, / Ți-am cântat și plâns cu dor, / Ți-am dat inima întreagă? / – Poate! – Dar eram dator! // [...] // Ți-am știut vorbi la vreme, / Ți-am știut la timp **să tac**, / Ți-am făcut lucrarea? – Poate! / – Dar eram dator s-o fac!” (CNem 199, *Te-am iubit frumos, Iisuse?*; în text ar fi fost posibilă și varianta – cu aceeași silabație – „am știut la timp **să-Ți tac**”, dar opțiunea autorului pentru construcția atipică a versului respectă organizarea simetrică a strofei).

Fenomenul poate fi reperat și în situații când complementul indirect este redat printr-o formă neaccentuată de persoana a II-a singular a pronumelui personal, utilizată cu rol de adresare directă către un destinatar cu sens general, accentuând caracterul proverbial / pedagogic al mesajului liric:

„La cine mergi să-ți spună-o vorbă / când toți îți **tac** nepăsători, / la cine cauți viitorul / ascuns în temeri și fiori, / de unde-aștepți să-ți vin-o rază / prin fumul tot mai greu și gros, / când prăbușirea-i mai aproape / și iadul, tot mai fioros?” (CE 71, *Pe cine-ntrebi?*);

„De câte ori a trebuit / să-ți fugă cineva de teamă, / de-atâtea ori ai arătat / că ești o fiară fără seamă. // De câte ori a trebuit / să-ți plângă cineva nainte, / ai arătat că ești un crud, / un fără simț și-un fără minte. // De câte ori a trebuit / **să-ți tacă** cineva de frică, / ai arătat că ești tiran, / nelegiuit și de nimică. // De câte ori a trebuit / să-ți plece cineva-n suspine, / ai arătat ce nemilos / și rău e sufletul din tine. // De câte ori a trebuit / să-ți plângă Domnul înc-o dată, / ai arătat ce drept va fi / blestemul tău la Judecată.” (CUM 141-142, *De câte ori a trebuit*).

Într-o poezie construită pe baza unor interogații retorice, evidențind suprimarea dialogului cu Divinitatea și dificultatea comunicării pe verticală, cliticul pronominal de persoana I singular din vecinătatea lui *a tăcea* îmbină valoarea de dativ al atribuirii (cu funcție de complement indirect), după modelul altor asocieri din text, cu cea de dativ etic – un fenomen specific limbii române, numit și dativul implicării afective sau „al interesului afectiv” (Avram 1997, 161), cel ce exprimă „participarea afectivă puternică a locutorului la cele enunțate” (Pană Dindelegan (coord.) 2010, 107):

„De ce **taci** lângă mine / acum când Ți-am greșit, / când vezi cum în suspine / mi-e sufletul zdrobit? // – **Nu tăcea, nu tăcea, nu tăcea**, / muștră-mă cât vrei de greu, / când e rea – starea mea, / **nu tăcea, nu tăcea, nu tăcea**, Domnul meu! // De ce-mi lași apăsarea / în inimă, mereu? / o, nu-mi cruța muștrarea, / de ce **taci**, Domnul meu? // De ce Te-nchizi în Tine / și **taci**, privind în jos, / când arde totu-n mine / atât

de dureros? // Te-am întristat eu oare / atât de mult, încât / să nu mai am iertare / – de ce-mi **taci** amărât? // De ce-mi stai în suspine / și nu-mi grăiești deloc? / Vezi inima din mine / cum toată-i numai foc! // O, pot răbda durerea, / cuvântul cât de greu, / dar nu mai pot tăcerea!... / – De ce-mi **taci**, Domnul meu?” (CÎnv 138-139, De ce taci lângă mine?; în unele versuri, același verb apare fără pronumele neaccentuat).

A tăcea + complement posesiv + complement direct

O serie de structuri cu verbul *a tăcea* implică dativul posesiv – o construcție amalgamată specifică limbii române, obținută prin deplasarea posesorului obiectului, din grupul nominal inițial, ca adjunct al verbului, sub forma unui clitic pronominal (***) 2005b, 441 ș.u.); din aceeași sintagmă face parte și un complementul direct, iar *a tăcea* cunoaște, aici, întrebunișări tranzitive. Textul integrează mai multe ocurențe ale dativului posesiv la persoana I:

„Oricât mi-acopăr cerul / tot nu mi-l pot ascunde, / oricât mi-astup izvorul / vin alte și-alte unde. // – *Așa, Iisuse Dulce, / și Chipul Tău iubit, / pe toate-a mele ceruri / stă veșnic strălucit!* // Oricât mi-mpiedic vântul / el vine și iar vine, / oricât să fug de soare / el cerul tot mi-l ține. // Oricât uit primăvara / ea tot mă-nmiresmează, / oricât mi-ntunec luna / ea-mi tot trimite-o rază. // Oricât îmi **tac** iubirea / ea mai fierbinte-mi crește, / oricât mi-ascund cântarea / mai naltă-mi strălucește.” (CÎnv 142, *Oricât mi-acopăr cerul*; sensul construcției cu verbul în discuție este, așadar, „oricât tac despre iubirea mea”).

Un mesaj poetic similar configurează starea de rugăciune de dincolo de rostirea propriu-zisă:

„Când glasul rugăciunii / mi-l **tac** nemaiputând, / fiору-l suie încă / din cer în cer trecând. // Când viața asta-mi are, / urmându-Te, apus, / – în veci cu ceialaltă / Te voi urma, Iisus!” (CDr 127, *Când calea-mi pare-nchisă*),

mărturisirea credinței și a urmării lui Hristos, a respectării preceptelor divine: „Iubire de-Adevăr, câți prieteni / din viața lor m-au scos, pe rând, / că n-am putut **să-ți tac** cuvântul / ce tu mi-l porunceai arzând!” (CA 146, *Iubire de-Adevăr*), momentele-limită ale existenței pe calea ascensiunii spirituale susținute:

„Am prea vorbit de lacrimi? / – da, știu c-am prea vorbit, / dar ce-i mai scump ca ele / în scurtul timp trăit? // Mi-**am** prea **tăcut** durerea? / – o, da, **am** prea **tăcut**, / dar câți mi-ar fi-nțeles-o / pe unde-am petrecut?” (CBir 52-53, *Vă prea tot spun?*);

„Doamne, dă-mi căldura dulce a blândeții / care-și **tace** toate rănila vieții, / care-și cântă numai imnul rugăciunii / și-și aprinde-n vatra altora tăciunii!” (CBir 53, *Doamne, dăruiește-mi*);

„Face să-ți jertfești odihna pentru frații de credință, / face, pentru Cauza Sfântă, să-nduri orice suferință, / căci pe cei ce-și **tac** durerea ca să biruie Cuvântul / o să-i încununune Cerul și-o să-i laude Pământul.” (CE 65, *Face să pierzi*),

într-o luptă perpetuă cu pământescul din noi:

„O, fă să-ți **tacă** toate / lumeștile dorinți / și-ascultă-ți numai glasul / zdrobitei conștiinți, / urmează numa-ndemnul / din geamătul ei greu, / – căci iată mergi spre moarte / vrăjmaș cu Dumnezeu!” (CBir 186, *N-ai somn în noaptea asta?*);

de remarcat construcția cauzativă analitică – „acțiunea cauzatoare este exprimată printr-un verb cauzativ, urmat de o altă componentă [...] prin care se exprimă efectul” (***) 2005b, 168) – și asocierea lui *a tăcea*, folosit intransitiv, cu un subiect rămas *in situ*, „în poziția inițială, de bază” (***) 2005b, 173). Ca atare, antitezele succesive, înglobând elemente lexicale de diverse tipuri, accentuează ideea poetică prin acumulările în ascendență menite să contureze atmosfera misterului propriu stării extatice:

„Cu glas strigat în raze / și tănuit în șoapte, / Îți spun / și-Ți **tac** fiorul / mărturisit / și nu, / ascunde-Ți-l în soare / și-arată-Ți-l în noapte / – dar nu-l mai aibă nimeni, / Iisuse, / – decât Tu!” (CNoi 95, *Cu mâinile întinse*).

De reținut și folosirea lui *a tăcea* în relație cu complementul direct și cu cel posesiv într-un poem emblematic, dedicat miracolului divin al întrupării lui Hristos din Fecioara Maria, învăluit în aura tăcerii sacre și, în consecință, indicibil prin cuvinte obișnuite, în virtutea caracterului său ieșit din matca firescului:

„Taină și Minune e viața ta, / Maică și Fecioară, cine-o va cerca. / Dac-o-ncerci cu lacrimi, o vezi imn divin, / dac-o-ncerci cu cântec, e profund suspin. // Taină și Minune / ce n-o știe spune / nimeni pe pământ, / Maică și Mireasă, / tu lumini frumoasă / Noul Legământ. // Taina și Minunea nu ți-au dezlegat / nici cei dinainte, nici cei ce-au urmat; / și-acei care-o caută, și-acei care-o știu / mai mult **tac** și-acopăr decât spun și scriu. // Taina și Minunea toți ți-o **tac** mereu, / au lăsat s-o știe numai Dumnezeu; / magii ori păstorii, azi, ca și-n trecut, / spun numai cu ochii, graiul lor e mut. // Maică și Fecioară, ce-ai fost și ce nu, / Roabă și Regină nu ești decât tu. / Taină și Minune ești și jos, și Sus. / Plecăciune ție, Maica lui Iisus!” (MT 167, *Taină și Minune*).

***A tăcea* + complement indirect + complement direct**

Sunt și cazuri când *a tăcea* se combină simultan (ca și antonimul său *a spune*, de pildă) cu un complement indirect în dativ (chiar dublu exprimat) și cu un complement direct în acuzativ, în paralelisme inedite sau în simetrii cu rol semnificativ în realizarea mesajului liric; iată, în acest sens, o secvență dintr-un poem în care predomină caracterul educativ-moralizator al mesajului:

„Fii prieten bun la cât mai mulți se poate, / dar prieteni buni cât mai puțini să-ți faci, / lui Dumnezeu tu spune-I-le toate, / dar oamenilor toate **să le taci**. // Datori să-i faci pe toți față de tine, / dar tu dator să nu fii nimănu, / de taina lui ascultă-l pe-orășicine, / dar taina ta la nimeni să nu-ți spui.” (CA 117, *Mergi, fiul meu, în pace!*)

și o poezie consacrată aceluiași mister sacru al întrupării lui Hristos, demn de toată reverența și prețuirea, dincolo de cât poate cuprinde mărturisirea propriu-zisă a unui asemenea adevăr profund:

„Cinstim în tăcere Minunea și Taina / pe care-o respectă profeții și sfinții, / pe care Lumina și-nfășură haina, / **tăcând**-o științei, lăsând-o credinții. // Privim în tăcere uimirea și teama / cu care cerescul arhanghel grăiește, / Minunea și Taina, Fecioara și Mama, / când Crucea și Slava smerit le vestește. // Simțim în tăcere cum magii și-apleacă / genunchii și darul, căzând rugăciunii, / când toată știința făcându-și **să tacă**, / cu toată credința se-nchină Minunii. // Gândim în tăcere cum neamuri și neamuri, / de veacuri, Te nălță cu drag și cu teamă / pe cruci și altare, pe steme și flamuri, / Minune și Taină, Fecioară și Mamă. // Slăvim în tăcere Eterna Minune, / cu-ntreg înțelesul păstrat veșniciei / și dragostea noastră alătura pune / Hristos Împăratul cu Pruncul Mariei.” (MT 57, *Cinstim în tăcere*; textul mai conține o ocurență a lui *a tăcea*, plasat într-o construcție cauzativă cu dativul posesiv).

***A se tăcea* – reflexiv pasiv / reflexiv impersonal**

Utilizări interesante cunoaște verbul *a se tăcea* în structuri reflexiv-pasive integrate în poeme de factură meditativă și, deopotrivă, pedagogică: „Adevărate binefaceri / sunt numai cele ce **se tac**, / adevărate milostenii / sunt cele ce-n ascuns se fac.” (CÎnv 122, *Adevărate binefaceri*), în secvențe de inspirație scripturistică și în paralelisme similare celor discutate mai sus:

„Am cu viața un cules / și-l strâng în fiecare seară / cum aș intra să nu mai ies, / cum mi-ar fi cea din urmă oară. // [...] // De-aceea pot să înțeleg / tot ce se spune sau **se tace**, / să caut, să iert și să dezleg / orice cărare către pace. // Căci am cu viața un cules / și vreau, când Domnul meu mă cheamă, / în orice zi, din rând să ies / și fericit să-I pot da seamă!” (CNem 53, *Am cu viața un cules*).

De asemenea, este de semnalat valoarea impersonală a acestui verb, care presupune, ca și altele din textul următor, conceput tot pe baza antonimiilor și a simetriilor, un subiect nedeterminat (general), accentul căzând pe acțiunile respective și nu pe autorul lor:

„Ce-adevăr ai dat, Iisuse, / oamenilor pe pământ, / dar ce multă lume încă / moare fără-al Tău Cuvânt. // Ce adâncă Ți-a fost moartea, / dar al Crucii Tale har / prea ades se cântă astăzi / și se plânge prea arar. // Ce slăvită Ți-e-Nvierea, / dar la ceasul ei divin, / prea mult se vorbește, Doamne, / și **se tace** prea puțin. // Ce slăvită Ți-e

’Nălțarea, / totuși rostul ei mereu, / Doamne,-așa ușor se uită / și se crede-așa de greu! // Ce chemată-i Revenirea, / însă veșnicul ei har / ce puțini cânta-l-vor, Doamne, / și ce mulți vor plânge-amar! // Suflete, dă tot pe lume / în Hristos să te cuprinzi, / că nu-i preț ca mântuirea, / nici s-o cumperi, nici s-o vinzi.” (CUrm 83-84, *Ce-adevăr ai dat, Iisuse*).

Concluzii

După cum se observă, în poezia lui Traian Dorz (îndeosebi în creațiile cu caracter educativ ori în cele concepute într-un stil paremiologic), *a tăcea* ocupă un loc semnificativ în rândul elementelor lexicale care configurează câmpul semantic al tăcerii, toate relevând intensitatea trăirilor pe calea ascensiunii spirituale. În definitiv, „pentru a auzi glasul Cuvântului, trebuie să știm să-I ascultăm tăcerea, să o învățăm mai ales, căci este «graiul veacului care va să vină»” (Evdokimov 1996, 27). Asemenea confesiuni cu accente eseistice, impregnate de filonul mistic al intimității cu Divinitatea, își găsesc ecou într-o meditație a Sfântului Ignatie al Antiohiei, cel ce afirmă următoarele: „*Iisus Hristos, Cuvântul care a răsărit din tăcere* [subl. aut.]” (Ware 2003, 71).

Construcția mesajului mizează pe un limbaj aparent simplu, valorificat însă expresiv, prin intermediul alternanțelor și al simetriilor cu rol antitetic, menite să ilustreze valențele stilistice ale verbului menționat, având în vedere faptul că își modifică regimul în vecinătatea anumitor poziții sintactice care, în exprimarea uzuală, nu se înscriu printre posibilitățile sale combinatorii. Mai mult decât atât, în unele secvențe lirice, el se asociază cu un substantiv incompatibil la nivel semantic, întrucât exprimă o noțiune contradictorie, ceea ce generează oximoronul: „Vine-o zi – și nu-i departe – / când **va tace**-al Crucii grai / și-atunci fi-va numai moarte, / strigăte și plâns, și vai.” (CUrm 48, *Du-te și tu de vestește...*); „Dă-ți haina ta celui sărac, / dă-ți graiul tău celor ce **tac**, / dă-i locul tău celui supus / – pentru Iisus, pentru Iisus.” (CVEșn 57, *Dă-ți mâna ta!*).

Pe de altă parte, poemele citate demonstrează calitatea constantă a lui Traian Dorz de a fi un veritabil „meșteșugar” canonic, creând, pe același tipar deja existent în limbă, o diversitate de mijloace expresive de mărturisire a *necuvântului* (realizabile însă numai prin intermediul unui alt gen de limbaj), a imposibilității de verbalizare în formele de comunicare curentă, reflectate în manifestările concrete ale existenței. Mereu autentic, nedisimulat, interesat constant de sinceritatea trăirilor, eul auctorial subliniază astfel, explicit sau indirect, că, dincolo de arta poetică în ansamblu, primează relația de comuniune cu Creatorul, întâlnirea și unirea deplină cu El – ceea ce necesită o atmosferă adecvată de liniște lăuntrică, dătătoare de rosturi adânci ale întemeierii ființiale.

Referințe bibliografice

***. 2005a. *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*. București: Editura Academiei Române.

***. 2005b. *Gramatica limbii române. II. Enunțul*. București: Editura Academiei Române.

- Avram, Mioara. 1997. *Gramatica pentru toți*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Humanitas.
- Băcilă, Florina-Maria. 2023. *Semnificații ale tăcerii în poezia lui Traian Dorz*, in Valy Ceia (coord.), *Quaestiones Romanicae. X. Identitate – Diversitate*. Tomul 1. *Actele Colocviului Internațional Comunicare și cultură în România Europeană (ediția a X-a)*. Timișoara: Editura Universității de Vest din Timișoara, p. 250-262.
- Evdokimov, Paul. 1996. *Rugăciunea în Biserica de Răsărit*. Prefață de Olivier Clément. Traducere: Carmen Bolocan. Iași: Editura Polirom.
- Pană Dindelegan, Gabriela (coord.). 2010. *Gramatica de bază a limbii române*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Ware, Kallistos. 2003. *Rugăciune și tăcere în spiritualitatea ortodoxă. Puterea Numelui sau despre Rugăciunea lui Iisus. Isihia și tăcerea în rugăciune*. Cu un cuvânt-înainte de Constantin Galeriu și cu o postfață de Maxime Egger. București: Editura Christiana.

Surse

- CA = Dorz, Traian. 2006. *Cântarea Anilor*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CBir = Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Biruinței*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CCnț = Dorz, Traian. 2008. *Cântările Căinței*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CDr = Dorz, Traian. 2006. *Cântări de Drum*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CE = Dorz, Traian. 2008. *Cântările Eterne*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CÎnv = Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Învierii*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CL = Dorz, Traian. 2005. *Cântări Luptătoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CNem = Dorz, Traian. 2007. *Cântări Nemuritoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CNoi = Dorz, Traian. 2008. *Cântări Noi*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CP = Dorz, Traian. 2005. *Cântările Psalmilor*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CR = Dorz, Traian. 2006. *Cântările Roadelor*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CS = Dorz, Traian. 2008. *Cântări de Sus*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CUit = Dorz, Traian. 2008. *Cântări Uitate*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CUrm = Dorz, Traian. 2007. *Cântările din Urmă*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CVeșn = Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Veșniciei*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CViit = Dorz, Traian. 2008. *Cântarea Viitoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- MT = Dorz, Traian. 2006. *Minune și Taină. Imne, colinde, cântece și plângeri cu Maica Domnului*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- O = Dorz, Traian. 2005. *Osana, Osana*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- ȚM = Dorz, Traian. 2000. *Țara Minunată*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.

Oana BOC
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca) | **Metafore ale diversității lingvistice
în teoria lui Humboldt**

Abstract: (Metaphors of linguistic diversity in Humboldt's theory) Humboldt's theory on language diversity remains highly relevant and important in today's world. Many recent studies in the field of linguistics conclude that a rediscovery and reassessment of Humboldtian concepts and theory are necessary for the understanding of certain contemporary cultural aspects, such as the relationship between language and national identity, and the importance of plurilingualism and multilingualism in an era of globalization. Humboldt's theory emphasises that language is not a tool for communication, but a reflection of unique cultural worldviews. Each language is unique, representing a creation of the linguistic community, manifested and crystallised over time, during the process of historical development. Such language uniqueness is revealed not only on a phonetic, morphological and syntactical level, but also on a semantic level; at the level of internal configuration of meanings ("inner form"). Thus, each language embodies a specific set of values, beliefs and traditions. Each language is, above all, a creative interpretation of the world and, thereby, it provides the speaker with a specific "worldview". This theory highlights the invaluable contributions that diverse cultures and languages bring to our collective human experience. Thus, this paper aims to present and analyse metaphors used by Humboldt (language as a world, as a lens, as a circle, as a network) to describe linguistic diversity and its significance within his broader theory of language. The role of these metaphors is to reveal, through expressive analogies, the importance of linguistic diversity.

Keywords: *linguistic diversity, scientific metaphor, worldview, multilingualism, language uniqueness.*

Rezumat: Teoria lui Humboldt referitoare la diversitatea lingvistică rămâne una dintre cele mai relevante și importante teorii în contextul actual. Mai multe studii recente din domeniul lingvisticii relevă necesitatea redescoperirii și a reevaluării teoriei humboldtiene, pentru înțelegerea unor aspecte culturale actuale, precum relația dintre limbă și identitatea națională și, în consecință, importanța plurilingvistismului și multilingvistismului în epoca globalizării. Teoria lui Humboldt evidențiază faptul că limba nu este un instrument de comunicare, ci o reflectare a viziunii culturale despre lume. Fiecare limbă este unică, reprezentând o creație a comunității lingvistice, manifestată și cristalizată în timp, de-a lungul procesului devenirii istorice. Unicitatea limbii nu se relevă doar la nivel fonetic, morfologic și sintactic, ci și la nivel semantic, mai exact la nivelul configurării interne a conținuturilor semnificative („formă internă”). Fiecare limbă încorporează valori, credințe și tradiții specifice și, astfel, fiecare limbă este, mai ales, o interpretare creatoare a lumii, oferindu-le vorbitorilor o „viziune despre lume” specifică. Din această perspectivă, teoria humboldtiană evidențiază aportul valoros prin care diferitele limbi și culturi contribuie la îmbogățirea patrimoniului experiențial și spiritual al umanității. Ne propunem în acest articol să prezentăm și să analizăm câteva dintre metaforele utilizate de Humboldt (limba ca „lume”, „cerc”, „prismă”, „rețea”) pentru a descrie diversitatea lingvistică și semnificațiile acestora în cadrul mai larg al teoriei limbajului. Rolul acestor metafore este de a releva, prin analogii expresive, tocmai importanța diversității lingvistice.

Cuvinte-cheie: *diversitate lingvistică, metafora științifică, viziune despre lume, multilingvism, unicitatea limbii.*

1. Introducere. Semnificația (re)descoperirii operei humboldtiene în contextul actual

Teoria lui Wilhelm von Humboldt referitoare la diversitatea lingvistică reprezintă una dintre cele mai relevante și mai importante teorii din lingvistică, dovedindu-și relevanța și în contextul actual. Mai multe studii recente¹ relevă necesitatea redescoperirii teoriei humboldtiene pentru înțelegerea unor aspecte actuale, precum relația dintre limbă și identitatea națională sau importanța plurilingvismului și a multilingvismului în epoca globalizării. În acest sens, J. Trabant afirmă necesitatea cunoașterii operei humboldtiene, într-un studiu intitulat sugestiv: *Pourquoi Humboldt ? (De ce Humboldt?)*. Iar răspunsul, pe care cercetătorul german îl argumentează amplu, relevă tocmai dimensiunea actuală a acestei teorii:

„Nu doar pentru a înțelege profunzimea antropologică a limbajului [...], ci și pentru a protesta contra colonizării spiritului uman care ne amenință, contra monoteismului lingvistic. A-l gândi pe Humboldt astăzi [...] înseamnă a celebra raționalitatea umană în totalitatea limbilor și nu în universalizarea uneia, a celebra munca spiritului în diversitatea viziunilor sale despre lume.” (Trabant 2014, 437), [trad. n.].

Teoria lui Humboldt evidențiază faptul că limba nu este în mod primordial și esențial un instrument de comunicare („o necesitate externă pentru întreținerea relațiilor în comun”), ci reprezintă o *viziune despre lume* a unei comunități lingvistice, constituind, în primul rând, o „necesitate internă a omeniirii”, intrinsecă naturii sale și „indispensabilă pentru dezvoltarea forțelor ei spirituale și pentru dobândirea unei concepții despre lume” (Humboldt 1935/1984, 25). Așadar, limba are în primul rând o finalitate spirituală, cultural-cognitivă și, ulterior, una practică. Prin această înțelegere a limbii, Humboldt generează în domeniul științelor limbajului o veritabilă răsturnare de perspectivă și întemeiază o nouă paradigmă care are implicații majore în înțelegerea esenței limbajului și a individualității fiecărei limbi. Astfel, fiecare limbă este unică, reprezentând o creație a comunității lingvistice, manifestată și cristalizată în timp, de-a lungul procesului devenirii istorice². Iar unicitatea limbii nu se relevă doar la nivel fonetic, morfologic și sintactic, ci și la nivel semantic³, mai exact la nivelul configurării

¹ Jean Quillien, într-o carte relativ recentă (*L'image de Wilhelm von Humboldt dans la postérité*), sintetizează cele mai importante direcții de valorificare în lingvistică și în filosofie a operei humboldtiene, relevând prin acest demers tocmai necesitatea cunoașterii operei marelui gânditor, pentru înțelegerea esenței limbajului și a diversității lingvistice (Quillien 2018).

² Pentru o discuție mai amplă referitoare la unicitatea limbilor (inclusiv din perspectiva teoriei humboldtiene) trimitem la studiul nostru *Unicitatea limbilor sau despre mărginire și nemărginire în limbă* (Boc 2022).

³ În acest sens, E. Coșeriu remarcă: „În lingvistică, afirmarea cea mai categorică a faptului că nu doar formele cuvintelor, ci și conținuturile acestora au un caracter specific fiecărei limbi în parte o găsim la Wilhelm von Humboldt, care afirmă cu obstinație că limbile se deosebesc între ele nu doar sub aspectul «forme externe», ci și sub cel al «forme interne» [...]” (Coșeriu 2011, 139).

interne a conținuturilor semnificative (ceea ce Humboldt numește „formă internă”). Prin încorporarea unor valori, credințe și tradiții specifice în însăși dimensiunea sa semantică, fiecare limbă reprezintă o interpretare creatoare a lumii, marcată de unicitate, oferindu-le vorbitorilor o *viziune despre lume* particulară. Din această perspectivă, teoria humboldtiană evidențiază aportul valoros prin care diferitele limbi și culturi contribuie la îmbogățirea patrimoniului experiențial și spiritual al umanității.

Pornind de la o succintă prezentare a rolului metaforei în textul științific, propun în lucrarea de față o abordare a câtorva dintre metaforele utilizate de Humboldt în demersul său de a releva, prin analogii expresive, individualitatea fiecărei limbi în cadrul diversității lingvistice (pentru că diversitatea reprezintă, de fapt, un ansamblu de individualități). De asemenea, în acest cadru voi analiza câteva dintre semnificațiile acestor metafore în teoria humboldtiană.

2. Rolul metaforei în textul științific

Textul științific se definește printr-un set de exigențe care îi determină specificitatea tipologică: obiectivitate, formalism și rigoare terminologică. Astfel, textul științific presupune la nivel stilistic utilizarea unei terminologii riguroase, precum și selectarea unor cuvinte neutre, lipsite de conotații subiective.

Totuși, metafora poate constitui un instrument textual util atât în crearea terminologiei, cât și în instituirea sensului cu finalitate științifică. Astfel, metafora poate avea o funcție denominativă, constituind un procedeu prin care se creează termeni noi, pentru a umple o lacună terminologică. În acest sens, Elena Llamas Pombo discută acest statut al metaforei în diverse domenii științifice și, de asemenea, oferă exemple de metafore lexicalizate care au devenit termeni uzuali, ca de exemplu: „familii de limbi”, „arbore genealogic al limbilor”, „limbă vie”, „limbă moartă” etc. (Pombo 2011, 172).

Dincolo de această funcție denominativă, situabilă la nivel lexical-terminologic, metafora se poate identifica și la nivelul sensului textual, unde poate îndeplini diverse funcții¹. Astfel, funcția cognitivă, de conceptualizare sau de plasticizare a unor concepte, se actualizează atunci când funcția textuală a metaforei este subsumată intenției de a conferi inteligibilitate, prin crearea unor imagini sau analogii sugestive care concretizează abstracțiunile științifice. Astfel, definirea tehnică riguroasă a unor concepte abstracte poate fi însoțită de reformulări sau explicitări mai accesibile. Iar aceste explicitări pot lua forma unor comparații sau metafore care le plasticizează și le fac mai inteligibile. De exemplu, Ferdinand de Saussure, în *Curs de lingvistică generală*, formulează conceptul de valoare lingvistică în relație cu înțelegerea limbii ca sistem de semne, iar pentru a face mai accesibil acest concept, propune o comparație sugestivă cu jocul de șah. De asemenea, pentru a ilustra unirea indestructibilă a

¹ În studiul *Traits, types et fonctions de la métaphore scientifique*, Ioan Milică oferă atât o clasificare a metaforelor științifice, cât și o tipologizare a funcțiilor acestor metafore, pe baza unei sinteze ample a unei bibliografii relevante. (Milică 2014).

semnificatului cu semnificantul („gândirea-sunet”), Saussure recurge la o imagine metaforică, cea a unirii dintre curenții de aer și o întindere de apă, unire care determină valuri la suprafața apei, asemănătoare delimitărilor lingvistice. Astfel, metafora se integrează teoriei, dobândind o funcție textuală subsumată intenției creației de sens științific.

Pe lângă această funcție cognitivă sau de conceptualizare, numită și funcție conceptual-teoretică (Milică 2014), studiile dedicate acestui subiect mai relevă: funcția metateoretică, funcția persuasivă, funcția euristică, funcția didactică sau educativă etc. Acestea le putem adăuga și funcția poetică, în sens jakobsonian (de a atrage atenția asupra ansamblului ideatic analizat, prin imaginea inedită creată). Proiectate pe un fundal stilistic neutru, riguros, aceste analogii metaforice dobândesc vizibilitate, făcând mult mai pregnant cadrul teoretic în care sunt integrate și pe care îl plasticizează.

Așadar, metafora se justifică în textul științific prin funcțiile specifice pe care le îndeplinește, funcții subsumate finalității creației de sens științific, obiectiv (și nu ca figură cu efect stilistic conotativ, subsumată unei intenții afectiv-subiective).

3. Imagini metaforice ale diversității lingvistice în opera humboldtiană

Humboldt recurge la multiple metafore plasticizante la nivelul sensului, pentru a explicita și a concretiza concepte abstracte. Funcția textuală a acestor metafore este, așadar, una preponderent cognitivă sau conceptual-teoretică. Din multitudinea de astfel de imagini metaforice pe care le-am identificat în opera humboldtiană (limba ca organ al gândirii, ca ființă vie etc.), am selectat câteva pe care le consider relevante pentru exprimarea diversității lingvistice: metafora limbii ca „lume”, a limbii ca „cerc”, ca „rețea” și a limbii ca „prismă”. Consider că aceste metafore trebuie să fie interpretate într-o relație de complementaritate, deoarece își luminează reciproc înțelesurile și, mai mult decât atât, interpretarea lor izolată ar conduce la parțializarea sau chiar la obscurizarea unor aspecte teoretice relevante.

3.1. Limba ca „lume”

În opinia lui Humboldt, limba nu este un simplu instrument care facilitează comunicarea, ci o creație a spiritului, care oferă acces la cunoașterea lumii obiective:

„[...] limba nu este un simplu mijloc de schimb în scopul înțelegerii reciproce, ci o veritabilă lume pe care spiritul trebuie să o așeze între sine însuși și obiecte prin intermediul activității interne a forței sale [...]” (Humboldt 1836/2008, 202).

Limba reprezintă, astfel, o activitate simbolic-întemeietoare, un univers care mediază între spiritul uman și lumea obiectivă, între subiect și obiect, deoarece omul nu se raportează în mod imediat la realitatea obiectivă, ci întotdeauna prin medierea limbii. Între om și lumea extralingvistică, formată din obiectele particulare, concrete sau abstracte, perceptibile sau imperceptibile se situează permanent această „lume”

mediatoare și semnificativă a limbii, ca un ochi spiritual prin care vedem și simțim tot ceea ce ne înconjoară, dar și tot ceea ce ne locuiește din interior. Așadar, creativitatea lingvistică (acea „activitate internă” a „forței” spiritului sau *enérgeia*), întrupată în cuvintele limbii, configurează metaforic „o lume” simbolică.

Consider că această metaforă relevă și plasticizează un principiu universal al limbajului, mai exact, ceea ce filosoful neohumboldtian Ernst Cassirer va numi „principiul simbolismului”. Pentru Cassirer, simbolul (cuvântul) reprezintă „o cheie pentru natura omului”, care îi determină specificitatea: „Omul nu mai trăiește într-un univers pur fizic, el trăiește într-un univers simbolic” (Cassirer 1994, 43) structurat prin limbaj, care îi oferă deschiderea spre toate ipostazele dezvoltării sale spirituale, ca forme culturale: mit, religie, istorie, știință, artă. De asemenea, din perspectiva lingvisticii integrale, impregnate de spiritul gândirii humboldtiene, „creația de semnificate”¹ (mai exact funcția semnificativă, care reprezintă în opinia lui Coșeriu funcția esențială și primordială a limbajului) definește această lume simbolică mediatoare. Limbajul conferă lumii obiectuale/empirice o formă inteligibilă, cognoscibilă, o smulge din haosul amorf (potențial în absența limbajului, așa cum preciza Saussure), prin instituirea și reinstituirea neîncetată de conținuturi semnificative.

Așadar, consider că această metaforă a limbii ca *lume simbolică* relevă o dimensiune universală a limbajului, care transcende individualitatea idiomatică, deoarece funcția oricărei limbi este aceea de a media raportul omului cu lumea. Însă această mediere nu este una uniformă, universală, ci este marcată de aspectele particulare, unice ale fiecărei limbi. Și tocmai pentru a plasticiza acest fapt, Humboldt propune o altă metaforă: cea a limbii ca „cerc”.

Limba ca „cerc” (și „rețea”)

O altă metaforă prin care Humboldt configurează și plasticizează relația om – limbă – realitate, însă dintr-o perspectivă mai particulară, cea a individualității idiomatice, este metafora *cercului*, pe care o consider complementară metaforei limbii ca *lume simbolică* și, în același timp, indicială pentru înțelegerea diversității lingvistice. Mai exact, lumea simbolică a limbajului, ca mod de a fi universal și inerent condiției umane, se concretizează și se explicitează prin metafora cercului, care plasticizează tocmai specificitatea idiomatică a acestei medieri simbolice între om și lumea obiectivă:

„Omul trăiește în primul rând împreună cu obiectele [...] percepute exclusiv în chipul în care i le prezintă limba. Prin același act în virtutea căruia urzește, pornind

¹ În spirit humboldtian, Coșeriu definește astfel funcția esențială a limbajului: „Funcția semnificativă trebuie înțeleasă din punctul de vedere al limbajului ca *enérgeia*, altfel spus, ca activitate creatoare. De fapt, limbajul nu este, în primul rând, întrebuintare, ci creație de semnificate, și, de aceea, nu este nici o simplă producere de semne materiale pentru semnificații deja date, ci este creație de conținut și expresie în același timp.” (Coșeriu 2009, 47). O analiză amplă a acestui concept coșerian am realizat în studiul *De la funcția semnificativă la finalitatea poetică* (Boc 2016).

din interiorul său, *rețeaua* propriei limbi, omul se implică în aceasta și orice limbă trasează în jurul poporului căruia îi aparține *un cerc* din care nu se poate ieși decât trecând, în aceeași secundă, în *cercul* altei limbi.” (Humboldt 1836/2008, 95), [subl. n.].

Așadar, accesul la lumea obiectivă este (inter)mediat prin însuși semantismul limbii particulare care organizează realitatea, delimitând într-un mod propriu esențele lumii și proiectându-le în conștiința vorbitorilor. Însă, constatăm că această proiecție este ambivalentă și circulară, deoarece cuvintele limbii sunt proiectate concomitent din conștiința vorbitorilor asupra planului „obiectelor”, operația referirii la lume reprezentând tocmai aplicarea de semnificate realității desemnate. Altfel spus, lumea empirică este interiorizată în conștiința vorbitorilor prin acest „chip” sau profil semantic specific al limbii și este desemnată în actul lingvistic prin raportare la aceste esențe semnificative idiomatice, care configurează tocmai cercul limbii.

Metafora „cercului” este completată prin metafora „rețelei”¹, limba fiind „urzită” neîncetat de către vorbitori, printr-o permanentă și spontană „muncă a spiritului”, esențial creatoare (*enérgeia*)² și orientată de ceea ce Humboldt numește „caracterul național”. De fapt, metafora „cercului”, precum și cea a „rețelei” semantice care îi conferă consistență și unicitate plasticizează tocmai acest concept de caracter național:

„Deși, în mare parte operă a națiunilor, limbile le stăpânesc, totuși, le țin captive într-un cerc determinat și formează sau cel puțin indică mai ales diferența caracterului național.”³ (Humboldt 1904/2018, 59-60), [trad. n].

Cu toate că această formulare ar putea lăsa loc unor interpretări orientate spre considerarea limbii ca închisoare în concepția humboldtiană, de fapt, metafora „cercului” oferă deschideri spre înțelegerea relației dintre spiritul limbii și spiritul națiunii care o vorbește, dintre limbă și identitatea națională, prefigurând acea „diferență a caracterului național”. Teoretizarea diferențelor dintre limbi reprezintă unul dintre obiectivele majore ale cercetărilor humboldtiene, prin care marele gânditor

¹ Aceeași imagine a limbii ca „rețea”, și mai specific, ca „rețea” vibratorie sau „lanț”, este reiterată de Humboldt și în explicarea actului lingvistic care presupune faptul că vorbitorii „ating, fiecare în interiorul celuilalt, aceeași verigă din lanțul reprezentărilor lor sensibile și al producțiilor lor conceptuale interne, făcând să vibreze aceeași coardă a instrumentului lor spiritual, din care izvorăsc în fiecare concepte corespunzătoare, dar nu identice.” (Humboldt 1836/2008, 196).

² Reamintesc că pentru Humboldt, limba nu este o entitate statică (*ergon*), ci o activitate a spiritului uman, în permanentă devenire (*enérgeia*): „limba, înțeleasă în esența sa reală, este ceva în permanență și în fiecare clipă trecător. Chiar și păstrarea ei prin scris este întotdeauna doar o conservare incompletă, asemănătoare cu o mumie, care mai întâi cere, totuși, să se încerce o concretizare a discursului viu. Ea însăși nu este o operă (*ergon*), ci o activitate (*enérgeia*).” (Humboldt 1935/1984, 27).

³ „Quoiqu'en grande partie l'ouvrage des nations, les langues les maîtrisent néanmoins, les retiennent captives dans un cercle déterminé, et forment ou indiquent au moins principalement la différence du caractère national.” (Humboldt 1904/2018, 59-60).

oferă un fundament epistemologic solid pentru susținerea importanței diversității lingvistice și culturale.

Astfel, limba și națiunea se identifică în viziunea humboldtiană¹, iar caracterul național relevă tocmai specificitatea și individualitatea fiecărei limbi și a fiecărei națiuni, într-o amalgamare reciproc determinantă și configuratoare:

„Individualitățile care se află în interiorul unei națiuni sunt însă cuprinse într-o uniformitate națională, care, la rândul ei, distinge fiecare mentalitate specifică de cea similară a unui alt popor. Din această uniformitate și din impulsul specific al fiecărei limbi decurge caracterul acesteia. Specificitatea fiecare limbi este determinată de specificitatea națiunii, iar limba acționează la rândul ei asupra națiunii, determinând-o în mod uniform.” (Humboldt 1836/2008, 197).

Consider că sintagma „interiorul unei națiuni” actualizează concomitent imaginea metaforică a cercului limbii, într-o contopire generatoare de profil cultural, de mentalitate omogenă și, implicit, specifică, distinctivă în raport cu alte mentalități/cu alte „uniformități naționale”. Caracterul național reprezintă, astfel, specificul spiritual și cultural al unei limbi și națiuni deopotrivă, deoarece, națiunea este înțeleasă de Humboldt într-o relație indestructibilă cu limba, mai exact, națiunea reprezintă „un grup de oameni care configurează o limbă într-un mod determinat.” (Humboldt 1836/2008, 197), [trad. n.].

Așadar, această metaforă a limbii ca „cerc” se impune a fi nuanțată și explicată într-un context teoretic mai larg, deoarece nu este menită să evidențieze limitele limbii, ci mai degrabă unicitatea și specificitatea fiecărei limbi. Mai exact, consider că metafora „cercului” își dobândește sensul plener doar în relație cu alte concepte care o explicitează, precum conceptul de *caracter național* (așa cum am arătat mai sus), cel de *viziune despre lume* și cel de *formă internă*, concepte complementare, care își determină reciproc înțelesurile. Relația indestructibilă, până la identificare, pe care o postulează Humboldt între spiritul limbii și spiritul națiunii care o vorbește², relație care generează acel caracter național, este explicabilă și prin faptul că fiecare limbă reprezintă o viziune despre lume, oferind comunității care o vorbește o perspectivă specifică, deoarece fiecare limbă configurează un univers semantic unic. Astfel, diversitatea limbilor „nu este datorată sunetelor și semnelor: este o diversitate a înseși viziunilor despre lume.”³ (Humboldt 2000, 101) [trad. n.]. Subiectivitatea limbii în

¹ „La langue [...] dans son existence alerte et vivante, non seulement dans son extériorité, mais aussi dans son interiorité, dans son identité à la pensée qu'elle rend possible, la langue est la nation même.”/„Limba [...] în existența sa alertă și vie, nu doar în exterioritatea sa, ci și în interioritatea, în identitatea sa cu gândirea pe care o face posibilă, limba este națiunea însăși.” (Humboldt 2000, 125), [trad. n.].

² „Particularitatea spirituală și structura limbii unui popor sunt atât de intim contopite, încât dacă una ar fi cunoscută, cealaltă ar trebui să poată fi dedusă în întregime. [...] Limba este oarecum manifestarea exterioară a spiritului popoarelor; limba lor este spiritul lor și spiritul lor este limba lor.” (Humboldt 1935/1984, 26).

³ „Leur diversité n'est pas due aux sons et aux signes: elle est une diversité des visions du monde elles-mêmes.” (Humboldt 2000, 101).

conceptualizarea lumii relevă individualitatea fiecărei limbi, situate, într-o primă aproximare, chiar la acest nivel semantic, mai exact, cel al *formei interne* a limbii, care instituie în conștiința vorbitorilor o *viziune despre lume*. Voi insista în continuare asupra acestor concepte, deoarece le consider relevante pentru înțelegerea metaforei limbii ca „cerc”.

Conceptul humboldtian de formă internă care explicitează înțelegerea limbii ca viziune despre lume generează o veritabilă răsturnare de perspectivă în lingvistică, instituind o nouă paradigmă în definirea și în abordarea limbajului¹. În acest sens, în *Istoria filozofiei limbajului*, Eugeniu Coșeriu remarca faptul că tradiția aristotelică este revizuită de către Humboldt, prin afirmarea istoricității semnificatului: „Aristotel nu a observat caracterul condiționat istoric al semnificației și, prin aceasta, specific fiecărei limbi individuale. Lucrul acesta l-a făcut abia Wilhelm von Humboldt” (Coșeriu 2011, 131). Mai exact, pentru Aristotel diferențele dintre limbi se situează la nivelul formei externe a cuvintelor (litere, sunete). Prin aceasta, arată Coșeriu, Aristotel a limitat înțelegerea specificității limbii la semnificante, deoarece conținuturile sau semnificatele ar fi aceleași în toate limbile. Ideea este ilustrată prin următorul fragment al lui Aristotel, din *Despre interpretare*:

„Și după cum nu toți dețin aceleași litere, tot așa nici sunetele (formele cuvintelor) nu sunt la toți aceleași. Ceea ce desemnează însă amândouă în primul rând, lucrurile și copiile acestora, conținuturile de conștiință, sunt la toți aceleași.” (*apud* Coșeriu 2011, 131).

Răsturnarea paradigmatică realizată de concepția humboldtiană vizează chiar faptul că diferențele dintre limbi nu se manifestă doar la nivelul materialului sonor specific (al formei externe), ci, în primul rând, la nivelul *formei interne* a limbii, mai exact, la nivelul instituirii unor reprezentări semantice specifice, adică a unor concepte/semnificate proprii, care proiectează în conștiința vorbitorilor o *viziune despre lume* particulară. Forma internă reprezintă în concepția humboldtiană

„reflectarea în limbă a modului specific în care fiecare comunitate lingvistică percepe și exprimă prin concepte realitatea extralingvistică. Ea reprezintă spiritul limbii condiționat de spiritul comunității care o vorbește.” (Humboldt 1935/1984, 30).

Segmentările semantice ale realității relevă unicitatea interpretării lumii în fiecare limbă, spiritul său specific, impregnat de spiritul comunității care o creează și o recrează neîncetat. Astfel, forma internă surprinde la nivel conceptual nuanțe semantice specifice, percepute, exprimate prin limbă și interiorizate în conștiința vorbitorilor, determinând pentru fiecare limbă un mod de organizare particular, o viziune despre lume.

¹ Pentru o discuție referitoare la istoricitatea semnificatului în concepția humboldtiană și implicațiile acestei răsturnări de perspectivă în înțelegerea individualității limbilor, vezi Boc 2020.

De aceea, conceptualizarea lumii este diferită în fiecare limbă, semnificatele/conceptele nu se suprapun și nu există echivalențe totale între cuvintele unei limbi și cele ale altor limbi, chiar dacă acestea desemnează același obiect al lumii extralingvistice. În acest sens, Humboldt aduce ca exemplu cuvântul latinesc *luna* și cuvântul grecesc *mēn*, arătând că, deși ambele se referă la același designat (astrul nocturn), ele nu reprezintă și același concept, altfel spus, nu au același conținut semantic. Cassirer reia acest exemplu, precum și explicația humboldtiană, precizând: „termenul grecesc (*mēn*) desemnează funcția lunii de a «măsura» timpul; termenul latin (*luna, luc-na*) desemnează luminozitatea sau strălucirea lunii.” (Cassirer 1994, 188-189). Observăm, așadar, perspectivele diferite de conceptualizare în cele două limbi, perspective situabile la nivelul formei interne create. Mai exact, constatăm că latinescul *luna* captează în semnificat trăsătura de luminozitate, de strălucire, observabilă în designat, pe când cuvântul din limba greacă, *mēn*, captează în semnificat funcția de măsurare a timpului a astrului nocturn. Ambele trăsături sunt caracteristice designatului, însă fiecare dintre cele două limbi creează conceptul selectând și accentuând una dintre aceste trăsături sau, cum ar spune Cassirer, în urma acestei comparații, „am izolat și am concentrat atenția, în mod evident, asupra a două aspecte foarte diferite ale aceluiași obiect.” (Cassirer 1994, 189). Un alt exemplu care ilustrează această idee (a diferențelor de conceptualizare dintre limbi) am oferit în studiul din 2020 și îl reiau în acest context. Astfel, cuvântului *iepure* din limba română îi corespund în limba franceză două cuvinte, *lapin* și *lièvre*, cuvinte care surprind și conceptualizează trăsături diferite ale designatelor: trăsătura generică, dar și pe cea de captivitate, faptul de a fi domestic, în cazul cuvântului *lapin*, și faptul de a trăi în libertate, în cazul cuvântului *lièvre* (cuvântul este definit în *Le Robert*, 1991: „Mammifère rongeur, voisin du lapin, et qui vit en liberté”). Astfel, trăsătura *captivitate* vs cea de *libertate* este captată în concept, în semnificat și pe baza acestui sem diferențiator cele două cuvinte sunt în opoziție funcțională în sistemul limbii franceze. Iar exemplele pot fi extrem de numeroase, deoarece acest principiu nu reprezintă o excepție, ci chiar regula creativității lingvistice: fiecare limbă reprezintă o interpretare a lumii marcată de unicitate și, prin aceasta, fiecare limbă delimitează în mod particular esențele lumii, creând concepte specifice¹ și, implicit, o viziune despre lume particulară.

Așadar, acest principiu al formei interne se actualizează permanent și în toate delimitările semantice dintr-o limbă. Humboldt arată că nici în cazul obiectelor exterioare, concrete, perceptibile senzorial, „cuvântul nu este echivalentul obiectului care se prezintă simțurilor, ci al interpretării care se dă acestui obiect” în și prin limbă. (Humboldt 1836/2008, 122). Iar această interpretare presupune tocmai sesizarea și accentuarea unui aspect particular al designatului și crearea unei esențe semnificative prin captarea în concept a acestui aspect particular, definitoriu. Și în sinonimia din cadrul aceleiași limbi se relevă această subiectivitate interpretativă a spiritului creator

¹ Pentru mai multe exemple, vezi Boc 2016, 2020, 2022.

de a capta în concept/de a semantiza (uneori chiar prin metafore lingvistice) anumite trăsături identificabile (sau imaginate, prin fantezie¹) în designat:

„Aici se află extraordinara sursă a multiplicității de expresii diferite pentru aceleași obiecte; atunci când, de exemplu, în sanscrită, elefantul este denumit când «cel care bea de două ori», când «cel cu colți», când «cel înzestrat cu o mână», constatăm că sunt denumite tot atâtea concepte diferite, cu toate că întotdeauna este avut în vedere același obiect. Limba nu reprezintă niciodată obiectele, ci întotdeauna conceptele pe care, pornind de la ele, spiritul de configurează în mod spontan în procesul producerii limbii.” (Humboldt 1836/2008, 122).

Această idee poate fi ilustrată prin orice serie sinonimică, din orice limbă. De exemplu, sinonimele *pădure/codru/dumbravă* se disting și au funcții diferite în sistemul limbii române prin faptul că este captată și conceptualizată în semnificat temporalitatea, vechimea: *codrul* este o „pădure bătrână”, în timp ce *dumbrava* este o „pădure tânără”, iar *pădure* reprezintă termenul generic, nespecificat din această perspectivă (Boc 2020). De asemenea, seria sinonimică *arbore/copac/pom* surprinde și captează la nivel conceptual trăsătura acestor plante de a nu face vs a face fructe comestibile (*copac/pom*), în timp ce *arbore* reprezintă termenul generic, nespecificat din această perspectivă². Opoziția funcțională a acestor cuvinte în limba română, precum și funcția/valoarea lor idiomatice specifică se întemeiază tocmai pe aceste distincții.

Dar, așa cum constatam și în alte studii, pe baza teoriei humboldtiane, cuvintele conțin la nivel conceptual și toate conotațiile izvorâte din creațiile culturale, spirituale ale comunității lingvistice, care configurează o dimensiune mai adâncă, inefabilă, a formei interne și implicite a viziunii despre lume proprii acelei limbi. (Boc 2020, 2022). Astfel, acest concept humboldtian de *formă internă* conține, dincolo de ceea ce este analizabil (semic) și încărcătura de inefabil a cuvintelor: „Putem descompune conceptele, putem analiza cuvintele, atât cât este cu putință, dar astfel nu vom pătrunde mai adânc în misterul care învăluie legătura dintre gândire și cuvânt.” (Humboldt 1836/2008, 197). Aceasta, deoarece forma limbii „se află în cea mai strânsă legătură cu dispozițiile spirituale ale națiunilor”, fiind pătrunsă de „forța spirituală” a acesteia. (Humboldt 1836/2008, 197). Forma limbii este intuitivă de vorbitori, chiar și în dimensiunea sa inefabilă, determinând, în cadrul comunității lingvistice, un mod specific de a imagina lumea, de a o delimita în esențe și de a crea un imaginar cultural colectiv³ și de a afirma, astfel, la nivelul cel mai profund, apartenența la o identitate culturală.

¹ „Fantezia și simțirea dau viață unor configurări individuale în care se pune din nou în lumină caracterul individual al națiunii [...]” (Humboldt 1836/2008, 119).

² Am analizat pe larg acest exemplu în Boc 2016.

³ De exemplu, genul feminin al substantivului *moarte*, în limba română este relevant în crearea imaginii „doamnei cu coasa”, fapt imposibil în comunitățile care vorbesc o limbă în care acest substantiv are genul masculin. De asemenea, această dimensiune inefabilă a formei interne este actualizată și valorificată plenar în creația literară, unde, de asemenea, ca să reluăm exemplul, genul gramatical devine relevant metaforic

Așadar, metafora cercului își dezvăluie astfel ambivalența prin faptul că: „pe de o parte, omul este constrâns de către limbă, dar, pe de altă parte, este îmbogățit, întărit și stimulat de tot ceea ce generațiile precedente au depus în ea.”¹ (Humboldt 2000, 103), [trad. n.]. Iar dacă ne este permisă explicarea unei metafore (cea a „cercului”) printr-o altă metaforă, cred că cea mai relevantă în acest sens este metafora limbii ca „parte de cer”, propusă din perspectiva filosofiei culturii de către Constantin Noica, gânditorul care considera că limba română este „partea noastră de cer” (Noica 1996, 129). Această analogie metaforică relevă tocmai raportul dintre mărginire și nemărginire în limbă care este același ca între „partea” inevitabil delimitată și limitată, dar care oglindește în sine nemărginirea celestă².

De asemenea, în viziune humboldtiană, captivitatea în cercul propriei limbi nu este una absolută, fără ieșire, deoarece oricând ne putem situa „în cercul altei limbi”. Această soluție oferită de Humboldt, prin deschiderea orizontului lingvistic spre altă limbă – care configurează o altă viziune asupra lumii și, în mod inevitabil, un alt „cerc” – reprezintă un aspect important al înțelegerii humboldtiene a limbajului în ansamblul său. Mai exact, pe de o parte, relevă faptul că limbajul reprezintă o dimensiune inerentă condiției umane: omul trăiește inevitabil într-o logosferă și, în consecință, pentru om nu există ieșire din limbaj. De aceea nu putem ieși din „cercul” limbii noastre „decât trecând, în aceeași secundă, în cercul altei limbi.” (Humboldt 1836/2008, 95). Pe de altă parte, această soluție relevă unicitatea fiecărei limbi, accentuată prin chiar perspectiva semantică inedită pe care o proiectează asupra lumii și asupra interiorității vorbitorilor:

„Învățarea unei limbi străine ar trebui de aceea să însemne dobândirea unei noi perspective în viziunea asupra lumii de până la acel moment – și, până la un punct, chiar înseamnă așa ceva, de vreme ce orice limbă conține întreaga țesătură de concepte și modul de reprezentare a unei părți a umanității.” (Humboldt 1836/2008, 95).

De fapt, așa cum am mai precizat³, ceea ce Humboldt afirma la nivel teoretic este experimentat de fiecare dintre noi atunci când învățăm o limbă străină și observăm că nu învățăm doar șiruri de sunete pentru conținuturi (semnificate) identice cu cele ale limbii noastre, ci învățăm alte conținuturi (alte semnificate) și, în consecință, învățăm

pentru instituirea sensului poetic (în *Miorița*, moartea este „o mândră crăiasă/a lumii mireasă”) (Boc 2020).

¹ „D’un côté, l’homme est contraint par la langue, mais, de l’autre, il est enrichi, renforcé et stimulé par tout ce que les générations précédentes ont déposé en elle.” (Humboldt 2000, 103).

² Pentru o discuție mai amplă referitoare la limitările și nelimitările din limbă, la această „închidere care se deschide” infinit, vezi Boc 2022. În acest studiu am analizat faptul că fiecare limbă conține în sine deopotrivă limitele și nelimitele, concretizate prin funcțiile idiomatice limitate, dar care se deschid nelimitat (mărginirea conținând în sine nemărginirea). De asemenea, am analizat și unele perspective teoretice radicale, care absolutizează limitele și constrângerile limbii și am argumentat că acestea decurg, de fapt, din erori de perspectivă în abordarea specificității limbajului și a limbilor.

³ Vezi Boc 2016, 2020, 2022.

să structurăm lumea într-un alt mod decât cel în care a structurat-o limba noastră maternă. Altfel spus, pătrundem într-un alt univers de semnificații, într-un alt spațiu spiritual și dobândim o altă „viziune despre lume”. Tocmai în acest fapt constă individualitatea limbilor, din perspectivă semantică.

În același timp, ieșirea din „cercul” limbii se realizează întotdeauna la nivelul sensului, care, așa cum precizează Coșeriu, reprezintă conținutul lingvistic superior, specific planului individual al limbajului, mai exact, specific textelor/actelor lingvistice. Sensul se creează prin integrarea și depășirea semnificatelor limbii orientate designațional (Coșeriu 1981/2013, 80). Astfel, materia primă limitată a limbii (concretizată în funcții idiomatice pre-textuale, care relevă o organizare specifică a conținuturilor gramaticale și lexicale) se deschide nelimitat la nivelul actelor lingvistice concrete, deoarece cu această materie primă finită (dar care își conține în sine posibilitățile nelimitate, stând sub semnul creativității) se instituie sensuri nelimitate¹.

Analiza succintă a conceptelor humboldtine de *caracter național, formă internă* și *viziune despre lume* (concepte pe care le consider într-o relație indestructibilă și reciproc întemeietoare) a avut rolul de a contextualiza și de a releva sensul pe care autorul îl conferă *metaforei cercului*, luând în considerare ansamblul viziunii sale teoretice. Astfel, am relevat faptul că pe această metaforă se întemeiază susținerea unicității fiecărei limbi și, concomitent, importanța diversității lingvistice, ca pluralitate de viziuni asupra lumii. Diversitatea lingvistică se presupune a fi, prin urmare, o multitudine de astfel de cercuri, care se învecinează și se intersectează uneori, oferind perspective multiple nu doar asupra limbajului în sine, ci și asupra fiecărei limbi particulare în raport cu alte limbi, deoarece individualitatea unei limbi nu poate fi sesizată decât prin raportare la alte limbi. Astfel, metafora cercului cred că trebuie să fie înțeleasă în relație cu o altă metaforă relevantă, mai exact, cu *metafora prisme*.

3.3. Limba ca „prismă”

Privită izolat, metafora limbii ca „cerc” ar putea genera ambiguități sau chiar erori de interpretare. Însă înțelesul său deplin se relevă în raport cu *metafora prisme*. Humboldt consideră că „toate limbile împreună seamănă cu o prismă ale cărei fațete reflectă fiecare universul într-o culoare diferit nuanțată”² (Humboldt 1904/2018, 76), [trad. n.]. Fiecare limbă configurează un univers semantic propriu, care relevă aspecte spirituale specifice. Astfel, fiecare limbă reprezintă o valoare culturală inestimabilă, o fațetă unică a celui mai important tezaur al umanității care este limbajul în ansamblul său, imaginat ca o prismă care reflectă în lumini diferite realitatea.

Această metaforă a prisme este reiterată și în imaginea limbii ca fragment în raport cu ansamblul limbajului: fiecare limbă reprezintă „un fragment” în raport cu „ansamblul limbilor care există sau au existat”. (Humboldt 1904/2018, 50). Însă imediat ce propune această imagine a limbii ca fragment, Humboldt precizează că totuși

¹ Pentru o detaliere suplimentară, vezi Boc 2022.

² „Toutes les langues ensemble ressemblent à une prisme dont chaque face montrerait l’univers sous une couleur différemment nuancée.” (Humboldt 1904/2018, 76).

cuvântul *fragment* nu este unul convenabil, deoarece: „Ansamblul despre care este vorba aici nu este deloc compus din diferite părți care cooperează la același rezultat, ci din diferite maniere de a se achita, fiecare în întregime, de aceleași funcții.”¹ (Humboldt 1904/2018, 51), [trad. n]. Interpretez această idee humboldtiană în sensul că limbajul în ansamblul său nu este o însumare a acestor componente, ci reprezintă un tot reflectat în fiecare fragment care îl reprezintă în totalitate. Limbile se pun în valoare reciproc, se completează prin faptul că fiecare reprezintă o instanțiere a limbajului. Fiecare limbă este „datoare să exprime totul”, dar într-o manieră diferită de cea în care altă limbă exprimă la rândul ei totul. În acest sens, Humboldt afirmă: „Fiecare limbă prezintă spiritul uman în întregime; dar având mereu un caracter particular, aceasta nu îl prezintă decât dintr-o parte.”² (Humboldt 1904/2018, 61), [trad. n]. Cred că am putea realiza aici o analogie (din nou metaforică) cu structura atomului care reprezintă simbolic și esențial sistemul solar în întregime. Această analogie pe care o propun este menită să nuanțeze și să explicitizeze tocmai sensul pe care Humboldt îl conferă metaforei „prisme”.

Așadar, doar din această perspectivă a metaforei „prisme”, metafora „cercului” își dezvăluie sensul plener. Mai exact, doar ținând cont de această complementaritate a limbilor, „reușim mai ales să ne ridicăm deasupra cercului îngust în care ne limitează în mod necesar studiul izolat al unei singure limbi [...]”³. (Humboldt 1904/2018, 51), [trad. n].

4. Concluzii

Opera humboldtiană este structurată într-o rețea conceptuală extrem de complexă, care o străbate și îi conferă unitate și coerență. Fiecare concept, fiecare sens deschide orizontul spre alte sensuri, spre alte concepte, care doar în această rețea complexă devin inteligibile și se luminează reciproc. De asemenea, metaforele textuale pe care le-am discutat își decodifică și își amplifică reciproc semnificațiile, susținând, prin concretețea unor imagini plasticizante, abstracțiuni conceptuale de mare profunzime ideatică. „Lumea”, „cercul” și „prisma” sunt metafore complementare, inteligibile doar în relațiile indestructibile pe care le presupun și pe care le-am evidențiat pe parcursul acestei abordări. De asemenea, aceste metafore detaliază și concretizează, prin plasticitatea analogiilor, conceptele de *viziune despre lume*, *formă internă*, *caracter național* și susțin, astfel, unicitatea fiecărei limbi în ansamblul diversității lingvistice.

¹ L'ensemble dont il est question ici n'est point composé de différentes parties coopérant au même résultat, mais de différentes manières de s'acquitter, chacun en entier, des mêmes fonctions.” (Humboldt 1904/2018, 51).

² „Chaque langue présente l'esprit humain tout entier ; mais ayant toujours un caractère particulier, elle ne le présente que d'un côté.” (Humboldt 1908/2018, 61).

³ „En les considérant ainsi on parvient à s'élever au-dessus du cercle rétréci dans lequel confine nécessairement l'étude isolée d'une seule [...]” (Humboldt 1904/2018, 51).

Așadar, rolul acestor metafore, profund inovatoare, realizate la nivelul sensului textual, este de a releva, prin analogii expresive, tocmai importanța diversității lingvistice. Iar acestui obiectiv general i se subsumează funcții adiacente și complementare precum: funcția cognitivă (de a face mai explicite, mai inteligibile aspectele teoretice abstracte, prin concretizarea și plasticizarea abstracțiunilor), funcția persuasivă (de a face mai convingătoare, mai penetrante aspectele teoretice discutate), funcția poetică, în sens jakobsonian (de a atrage atenția asupra ansamblului ideatic analizat, prin imaginea inedită creată).

Referințe bibliografice

- Cassirer, Ernst. 1994. *Eseu despre om – O introducere în filozofia culturii umane*. În românește de Constantin Coșman. București: Editura Humanitas.
- Coșeriu, Eugeniu. 1981/2013. *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*. În românește de Eugen Munteanu și Ana-Maria Prisacar. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Coșeriu, Eugeniu. 2009. *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*. Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Fînar. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Coșeriu, Eugeniu. 2011. *Istoria filozofiei limbajului. De la începuturi până la Rousseau*. În românește de Eugen Munteanu și Mădălina Ungureanu. București: Editura Humanitas.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836/1984. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin, 1935, fragmente traduse în limba română în *Teorie și metodă în lingvistica din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea. Texte comentate*. București: Universitatea din București, p. 24-35.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836/2008. *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*. În românește de Eugen Munteanu. București: Editura Humanitas.
- Humboldt, W. V. 1904/2018. *Le prodige de l'origine des langues. Essai sur les langues du Nouveau Continent*. Présentation, notes et postface par Jacques Dewitte. Paris : Éditions Manucius.
- Humboldt, Wilhelm von. 2000. *Sur le caractère national des langues et autres écrits sur le langage*. Présenté, traduits et commenté par Denis Thouard. Paris : Éditions du Seuil.
- Milică, Ioan. 2014. *Traits, types et fonctions de la métaphore scientifique*, in Luminița Botoșineanu, Ofelia Ichim (eds), *Integrare europeană/ identitate națională; plurilingvism/ multiculturalitate – limba și cultura română: evaluări, perspective (European Integration/ National Identity; Plurilingualism/ Multiculturality – Romanian Language and Culture: Evaluation, Perspectives)*. Roma: ARACNE Editrice, p. 101-110.
- Noica, Constantin. 1996. *Cuvînt împreună despre rostirea românească*. București: Editura Humanitas.
- Pombo, Elena Llamas. 2011. *La machine du temps. Méditation sur la métaphore dans le discours de l'Histoire de la langue*, in José Manuel Losada Goya (ed.), *Tiempo: texto e imagen. Temps: texte et image*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, p. 169-178.
- Quillien, Jean. 2018. *L'image de Wilhelm von Humboldt dans la postérité*. Villeneuve d'Ascq : Presses Universitaires du Septentrion.
- Trabant, Jürgen. 2014. *Pourquoi Humboldt ?*, in Archaimbault, Sylvie/Fournier, Jean-Marie/Raby, Valérie (Hg.), *Penser l'histoire des savoirs linguistiques. Hommage à Sylvain Auroux*, Lyon : ENS Éditions, p. 573-585.

Eugenia BOJOGA
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Restabilirea denumirii corecte
a limbii (române) în Republica
Moldova**

Abstract: (Restoring the correct name of the language (Romanian) in the Republic of Moldova) The decision of the Chisinau Parliament of March 2 and 6, 2023 to replace the "Moldovan language" with the "Romanian language" was widely commented on in Romania, Republic of Moldova and other countries. But it had the strongest echo in the Russian-speaking space. Presented objectively or distorted, distant or involved, tendentious or truncated, this decision caused an adverse reaction to the political leaders in Moscow, who interpreted the option for the Romanian language of the Republic of Moldova as a betrayal of a common "cause", the imaginary Soviet identity (*homo sovieticus*). In the present text we will present how the decision of the Chisinau Parliament was presented by Russian news agencies, such as: TASS, RIA Novosti, INTERFAX RU, Krassnaia Vesna, Novyj deni, Lenta.ru, Baltnews, Rambler.ru, Dzen channel et.a. and we will comment on the Russian narratives on this topic.

Keywords: *Republic of Moldova, Linguistic Policy, "Moldovan language", "Romanian language", mass media from the Russian Federation.*

Rezumat: Decizia Parlamentului de la Chișinău din 2 și 6 martie 2023 de a substitui „limba moldovenească” prin „limba română” a fost comentată pe larg în România, Republica Moldova și în alte țări. Însă cel mai puternic ecou l-a avut în spațiul de limba rusă. Prezentată obiectiv sau denaturat, distant sau implicat, tendențios sau trunchiat, această hotărâre le-a stârnit o reacție adversă liderilor politici de la Moscova, care au interpretat opțiunea pentru limba română a Republicii Moldova ca pe o trădare a unei „cauze” comune, a imaginarului identitar sovietic (*homo sovieticus*). În textul de față vom prezenta modul în care decizia Parlamentului de la Chișinău a fost prezentată de Agențiile de știri rusești, cum ar fi: TASS, RIA Novosti, INTERFAX RU, Krassnaia Vesna, Novyj deni, Lenta.ru, Baltnews, Rambler.ru, canalul Dzen ș.a. și vom comenta narațiunile rusești pe această temă.

Cuvinte-cheie: *Republica Moldova, politică lingvistică, „limba moldovenească”, „limba română”, mass-media din Federația Rusă.*

În 22 martie 2023, președintele Republicii Moldova, doamna Maia Sandu, a promulgat legea cu privire la restabilirea denumirii corecte a idiomului vorbit în stânga Prutului¹. Discutat în prealabil în sesiunea Parlamentului din 2 martie, proiectul

¹ Doamna Maia Sandu, președintele Republicii Moldova, comenta această decizie, în postarea sa pe Facebook, în felul următor: „Astăzi am promulgat legea care confirmă un adevăr istoric și incontestabil: limba de stat a Republicii Moldova este cea română. Îmi doresc ca limba română să ne unească pe toți cei

referitor la substituirea sintagmei „limba moldovenească” prin sintagma „limba română” a fost votat în ziua de 16 martie, într-o atmosferă tensionată, de către 58 de parlamentari. În timpul votului, deputații partidului de guvernământ au aplaudat și s-au ridicat în picioare, iar deputații din opoziție au ieșit la tribuna Parlamentului pentru a boicota proiectul de lege, respectiv, pentru a protesta împotriva limbii române. Ei au scandat „Nu vă bateți joc de Constituție”, „Poporul suveran, PAS tiran!”, „Moldova, limba moldovenească, moldovenism”, ceea ce arată că deputații din Parlamentul de la Chișinău sunt scindați în „prieteni” ai limbii române și „dușmani” ai acesteia. Altfel spus, altercațiile din 2 și 16 martie au demonstrat că membrii Parlamentului Rep. Moldova se împart în vorbitori de română și vorbitori de „moldovenească”. Or, existența acestui conflict lingvistic în cadrul aceleiași comunități românofone de vorbitori explică de ce Proiectul de lege din luna martie 2023 vine cu o întârziere de un deceniu de la adoptarea deciziei din 5 decembrie 2013 a Curții Constituționale de la Chișinău.

În 24 martie în „Monitorul oficial” s-a publicat *Decretul de promulgare și Legea pentru implementarea considerentelor unor hotărâri ale Curții Constituționale*, ceea ce înseamnă că începând cu această dată, în toată legislația Republicii Moldova, sintagma „limba română” a început să substituie vechea și anacronica denumire de „limbă moldovenească” (Moldpres 24.03.2023).

Un triumf al adevărului științific

Academia Română a reacționat cu entuziasm la hotărârea Parlamentului Republicii Moldova. Drept dovadă e comunicatul de presă al Biroului Prezidiului acestui for științific:

„Academia Română salută hotărârea adoptată de Parlamentul Rep. Moldova, în data de 16 martie 2023, pentru impunerea sintagmei «limba română» ca denumire a limbii oficiale în toate domeniile vieții culturale și științifice, precum și în toate documentele legislative și administrative. [...] Adoptarea hotărârii Parlamentului Rep. Moldova de a impune sintagma «limba română» în învățământ, în știință și cultură, în administrație și justiție reprezintă un act important, un semnal decisiv în vederea recunoașterii în plan european a unității noastre culturale. În același timp, această hotărâre implică aprofundarea colaborării dintre Academia Română și Academia de Științe a Rep. Moldova, întrucât apărarea, cultivarea și promovarea limbii și literaturii române, a istoriei naționale este obiectiv statutar principal pentru cel mai înalt for științific, cultural și de consacrare din țara noastră”¹.

care trăim aici și căroră ne este drag acest pământ. Noi, alături de alți peste douăzeci și șapte de milioane de oameni de pe glob, vorbim limba română, una dintre limbile oficiale ale Uniunii Europene...” (cf. Baciuc 2023).

¹ Cf. https://acad.ro/institutia/comunicatePV/2023/02_pctVedereAR_hotarareParlamentMoldova.html. Știrea a fost preluată imediat de agenția Agerpres, precum și de mass-media din Rep. Moldova. A se vedea, bunăoară,

La rândul ei, Academia de Științe a Moldovei a apreciat victoria lingvistică din 16 martie 2023. De fapt, Academia s-a implicat de fiecare dată în controversa lingvistică de la Chișinău, începând cu anul 1994, atunci când a fost adoptată Constituția Rep. Moldova de către un parlament format în majoritate din foști activiști de partid. În 28 iulie 1994, fiind solicitați de președintele Petru Lucinschi să se pronunțe asupra istoriei și folosirii glotonimului „limbă moldovenească”, lingviștii de la Academie au reacționat imediat, adoptând cu acea ocazie următoarea declarație:

„Deși în izvoarele istorice medievale se utiliza și ter. limba moldovenească, cărturarii și oamenii de cultură ai timpului subînțelegeau prin această denumire un subdialect (grai) al limbii române comune, dându-și perfect de bine seama de unitatea glotică românească de pe întreg teritoriul dacoromân: «Locuitorii Valahiei și Transilvaniei au aceeași limbă ca și moldovenii»; «Noi, moldovenii, la fel ne spunem români, iar limbii noastre nu dacică, nici moldovenească, ci românească» (D. Cantemir); Moldovenii nu întreabă «știi moldovenește?», ci «știi românește?» (M. Costin). [...] Convingerea noastră este că Articolul 13 din Constituție trebuie să fie revăzut în conformitate cu adevărul științific, urmând a fi formulat în felul următor: «Limba de stat (oficială) a Republicii Moldova este limba română.» (Răspuns... 1994/2008, 279).

La o evaluare de ansamblu, decizia recentă a Parlamentului de la Chișinău de a schimba sintagma cu iz stalinist prin cea corectă de „limba română” semnifică un triumf al adevărului științific. Analizat prin grila sociolingvisticii, statutul limbii române în cele trei decenii de independență poate fi caracterizat ca o situație de diglosie și conflict lingvistic, în cadrul aceleiași comunități de vorbitori românofoni. În toată această perioadă, Rep. Moldova s-a confruntat cu consecințele politicii lingvistice din perioada sovietică, politică reluată și întreținută de către majoritatea politicianilor aflați la putere din 1994 până în 2020, dar și de Moscova, care mereu a promovat și a susținut ideologia moldovenismului. Astfel, confuzia și deruta lingvistică de la Chișinău a trenat în societate mai mulți ani, conducând la o situație de conflict lingvistic. În consecință, în această perioadă, la nivel politic, a prevalat denumirea de „limbă moldovenească”, glotonimul limba română fiind blamat și prejudiciat. Între cele două glotonime a existat o luptă tacită, alimentată de lipsa de coeziune dintre politicieni și filologi, ca principali actori ai politicii lingvistice într-un stat. În acest context, am afirmat de mai multe ori că renunțarea definitivă la apelativul „limba moldovenească” depinde de voința politică de la Chișinău (Bojoga 2013, 2015, 2021). Într-adevăr, cât timp reprezentanți ai unor partide de stânga sau proruse s-au aflat la putere sau au fost majoritari în Parlament, a fost imposibil ca glotonimul „limba moldovenească”, introdus în Constituția din 1994 de guvernul de atunci, alcătuit din foști nomenclaturiști și comuniști, să fie schimbat cu „limba română”.

<https://timpul.md/articol/academia-romana-saluta-adoptarea-sintagmei-limba-romana-ca-denumire-a-limbii-oficiale-in-republica-moldova.html> (30.11.2023).

Abia deputații PAS, în februarie 2023, au reușit să introducă proiectul pe ordinea de zi a lucrărilor Parlamentului, în pofida opoziției puternice din partea deputaților comuniști și socialiști. Deși la nivel de suprafață este vorba de „implementarea deciziei Curții Constituționale din 5 decembrie 2013”, care statua că limba oficială a Rep. Moldova este limba română, așa cum este scris în *Declarația de Independență*, la nivel profund, deputații PAS au dat dovadă de mult curaj, de responsabilitate civică, de competență în domeniul politicii lingvistice și, în felul acesta, au dus la bun sfârșit realizarea unui deziderat important.

Dacă prin politică lingvistică se înțelege „orice inițiativă sau ansamblu de măsuri prevăzute de către autorități, prin intermediul cărora instituțiile statului exercită o influență asupra echilibrului lingvistic în societate” (Orioles 2011, 1115), atunci Parlamentul de la Chișinău a intervenit în politica lingvistică a Republicii Moldova, orientând-o în direcția convenită.

În sens strict, manifestări ale politicii lingvistice pot fi considerate orice fel de acțiuni explicite în vederea influențării atitudinii vorbitorilor vizavi de achiziția, corpusul, statutul și repartitia funcțională a unor coduri lingvistice, de ex., recunoașterea statutului oficial al unei limbi, gestiunea sa într-o comunitate plurilingvă sau rezolvarea unui conflict lingvistic (cf. Orioles 2011, 1115). Prin urmare, parlamentarii PAS au pus capăt conflictului lingvistic din Republica Moldova prin faptul că și-au asumat demersul de a schimba denumirea limbii, ajustând astfel politica lingvistică din stânga Prutului la standarde democratice și europene. În consecință, ei au reușit să restabilească numele corect al limbii care este *limba română*, ceea ce, într-adevăr, înseamnă o victorie din punct de vedere lingvistic.

Cu ocazia votării în Parlament a proiectului de lege cu privire la înlocuirea sintagmei „limba moldovenească” prin „limba română”, în societate s-a revenit la dezbateră pe tema limbii. Credem însă că de data aceasta problema denumirii limbii va fi rezolvată odată și pentru totdeauna, deoarece, așa cum au constatat mai mulți exegeți, controversa *română vs moldovenească* s-a transformat, în toți acești ani, în cea mai discutată problemă din perimetrul Rep. Moldova, limba devenind „un simbol al independenței” (Erfurt 2002, 17).

„Înlocuirea limbii moldovenești cu limba română are o profundă semnificație simbolică”

Semnificația acestei decizii a fost remarcată și comentată de către politicieni, scriitori, lingviști, analiști politici, instituții ale statului etc. Ministerul Afacerilor Externe al României a reacționat imediat, așa cum reiese din comunicatul oficial difuzat în mass-media:

„Legea adoptată de Parlamentul de la Chișinău implementează Hotărârea din 2013 a Curții Constituționale privind interpretarea art. 13 alin. (1) din Constituție, în corelare cu Preambulul *Constituției* și cu *Declarația de Independență* a Republicii Moldova. Adoptarea Legii menționate are o profundă semnificație simbolică,

întrucât restabilește adevărul științific cu privire la denumirea limbii oficiale a Rep. Moldova și confirmă statutul limbii române de limbă oficială a Republicii Moldova. De asemenea, reconfirmă comunitatea de limbă, istorie și cultură dintre România și Rep. Moldova” (Pecheanu 2023).

Dl Victor Chirilă, ambasadorul Republicii Moldova la București, în cadrul unei emisiuni la Euronews România, a comentat succesul PAS în felul următor:

„S-a votat o lege în prima lectură, care urmează să transpună în practică decizia Curții Constituționale din dec. 2013. Nu se schimbă articolul din *Constituție*, ci se creează cadrul legal pentru a pune în aplicare o decizie. Parlamentul Moldovei a reușit să o voteze și în cea de-a doua lectură. Sunt și deputați care s-au opus. Sunt cei care s-au opus mereu limbii române și identității noastre românești – Partidul Comuniștilor și al Socialiștilor –, cei care încearcă să promoveze o identitate falsă și o denumire falsă a limbii.” (Chirilă 2023).

La întrebarea jurnalistului „De ce Rusia este indignată de schimbarea oficială a limbii din Republica Moldova?”, dl ambasador răspunde:

„Este ceva nou? Mereu au fost indignați. Identitatea românească înseamnă identitate europeană, este revenirea la adevăr, este o apropiere de cultura noastră adevărată, de lumea noastră, de civilizația românească și europeană. Îi deranjează pentru că renunțăm la balastul imperial al URSS-ului, care a impus denumirea falsă de limbă moldovenească, fiind o ingerință în afacerile noastre interne.” (Chirilă 2023).

Dl Igor Grosu, președintele Parlamentului de la Chișinău, îi dă o replică doamnei Maria Zaharova, precizând că înlocuirea sintagmei „limba moldovenească” cu „limba română” este o decizie tardivă, dar necesară: „Mai bine mai târziu, decât niciodată. Limba română e la ea acasă și ea e română 24/24. Denumirea limbii, istoriei sau a țării noastre este o chestiune internă, suverană a Republicii Moldova.” (Grosu 2023). El a adăugat că acest proiect de lege care introduce sintagma „limba română” oficial în legislația națională este unul perfect legal. Indignat de reacția Moscovei, șeful Legislativului de la Chișinău mărturisește:

„Tare mă întristez când persoane care nu vorbesc limba română, n-o înțeleg, au tupeul să ne dea lecții cum să ne numim limba. Pentru cei cu apucături de frați mai mari, imperialiști care toată viața au dat indicații altora cum să vorbească [...], îi rog să se abțină și să ne lase în pace. Este o denumire științifică, e dovedit că se numește limba română.” (Grosu 2023).

Reprezentanți ai elitelor de la Chișinău, scriitori și filologi au interpretat demersurile PAS de a implementa Hotărârea Curții Constituționale din decembrie 2013 ca pe o restabilire a adevărului științific. Astfel, Vitalie Ciobanu, președintele PEN Clubului din Rep. Moldova, subliniază importanța revenirii la denumirea de limba

română, fiindcă așa apare în *Declarația de Independență* care „a simbolizat dorința de suveranitate a Rep. Moldova” și „ieșirea de sub influența imperiului rusesc”:

„Independența a însemnat desprinderea moldovenilor de imperiul rusesc, redobândirea libertății de a-și decide singuri soarta în virtutea dreptului la autodeterminare a popoarelor. Partidele rusofile însă vor să reînvie fosta RSS Moldovenească, în care aveau succes cei care își renegau naționalitatea și memoria istorică. O țară dominată de «mancurți» – termen consacrat de scriitorul kirghiz Cinghiz Aitmatov în faimosul său roman *O zi mai lungă decât veacul* – unul din romanele-cult din epoca Perestroikăi.” (Ciobanu 2023).

Considerând că limba română reprezintă „pașaportul european” al Rep. Moldova, scriitorul de la Chișinău arată totodată că legalizarea limbii române

„transmite un mesaj de identitate și demnitate nu numai Moscovei, ci și Occidentului. Arătăm astfel cine suntem și că merităm să fim susținuți, așa cum și ucrainenii demonstrează, prin sacrificiul lor pe câmpul de luptă, că Ucraina nu e Rusia, că Ucraina este parte a lumii libere.” (Ciobanu 2023).

Apreciind votul din Parlament, Iraida Condrea, profesor universitar la Facultatea de Litere a Universității de stat din Chișinău, compară această decizie cu „un pas spre a face dreptate limbii române în Basarabia”. Amintind că impactul politic în acest domeniu a avut repercusiuni nefaste, ea trage concluzia că „atâta politizare nu este nimănui de folos”. De aceea, votul din Parlament înseamnă că, de azi înainte, „peste tot se va scrie *limba română*”, înseamnă că, în sfârșit, se va reveni la „o situație normală”. De altfel, I. Condrea precizează că sintagma *limba română* se folosește continuu în domeniul culturii, în toate instituțiile de învățământ, începând cu anul 1991, adică din momentul în care Rep. Moldova și-a declarat independența. Regretând discordanța care s-a creat între politicieni, pe de o parte, filologi și elitele intelectuale, pe de altă parte, ea atrage atenția că lingviștii de la Chișinău „folosesc ortografia și gramatica limbii române, la școală se predă limba română, peste tot, în toate instituțiile de cultură se vorbește de limba română”. Pentru cei care cred că „moldoveneasca” ar fi diferită de româna din dreapta Prutului, I. Condrea arată că aceasta nu este altceva decât o „variantă teritorială” a limbii române¹ (Condrea, apud Lozinski 2023).

Ana Guțu, liderul grupului de deputați ai Partidului Liberal, care în 2013 a inițiat demersul privind interpretarea art. 13 din Constituție, în funcție de *Declarația de Independență*², profesor de lingvistică franceză la Universitatea Liberă din Moldova, amintește că atunci

¹ A se vedea și caracterizarea așa-zisei limbi moldovenești de către Eugeniu Coșeriu (Coșeriu 2004, 2013), precum și studiul nostru (Bojoga 2017).

² Grupul de deputați ai Partidului Liberal care a inițiat demersul privind interpretarea art. 13 din Constituție în funcție de *Declarația de Independență* a fost format din deputații-intelectuali Ana Guțu, Mihai Ghimpu, Valeriu Munteanu, Corina Fusu, Boris Vieru și Gheorghe Brega (cf. Bojoga 2015).

„Înalta Curte a statuat primordialitatea *Declarației de Independență* asupra normelor constituționale, care vin în contradicție cu ea. Deputații, oricare ar fi fost coloratura lor politică, erau obligați să opereze modificările tehnice în toată legislația Republicii Moldova, sintagma «limba moldovenească» urma să fie înlocuită cu sintagma «limba română». Din păcate, asta nu s-a întâmplat, iar politicienii au continuat să utilizeze sintagmele «limba de stat», «limba maternă» etc.” (Guțu, apud Lozinschi 2023).

Fosta deputată consideră că deși „politicienii au întârziat cu 10 ani pentru a da curs Hotărârii Curții Constituționale din 5 dec. 2013”, votul din Parlamentul Rep. Moldova este foarte important din multe puncte de vedere, dar mai ales din punct de vedere juridic și politic. Prin urmare, este de apreciat că parlamentarii PAS au avut „voința politică de a merge până la capăt în chestiunea legalității limbii române în Rep. Moldova” (Guțu, apud Lozinschi 2023).

În acest context, decizia votată în Parlament în 16 martie 2023 reprezintă „o modificare necesară” și binevenită, care reiese clar dintr-o hotărâre anterioară a Curții Constituționale. Prin urmare, ea nu este „o modificare a Legii Supreme”, ci pur și simplu „implementarea hotărârii CC care, la timpul său, a spus că limba trebuie să fie corect denumită – română, dat fiind faptul că anume așa apare în *Declarația de Independență*” (Lozinschi 2023). Pe cale de consecință, în proiectul de lege elaborat de grupul de deputați ai Frațiunii PAS, autorii au ținut cont de condițiile ce rezultă „în mod indubitabil, din necesitatea și obligativitatea implementării unor considerente cu valoare constituțională, conținute în actele Înaltei Curți de Jurisdicție Constituțională” („Ziarul de gardă” 2023).

„Limba moldovenească (din Basarabia) s-a dezvoltat independent”

Decizia Parlamentului de la Chișinău a fost comentată pe larg în mass-media din România, Rep. Moldova și din alte țări. Însă cel mai puternic ecou l-a avut în spațiul de limba rusă. Principalele agenții de știri, canalele de televiziune, ziarele și revistele din Federația Rusă au dedicat știri ample, reportaje, interviuri, sinteze politice, comentarii pe marginea temei de care ne ocupăm. Prezentată obiectiv sau denaturat, distant sau implicat, tendențios sau trunchiat, această hotărâre le-a stârnit o reacție adversă liderilor politici de la Moscova, care au interpretat opțiunea pentru limba română a Rep. Moldova ca pe o trădare a unei cauze, a unei moșteniri comune, probabil a imaginarului identitar sovietic (*homo sovieticus*). Sugestive în acest sens sunt grupajele informative difuzate de principalele Agenții de știri rusești, cum ar fi: TASS, RIA Novosti, INTERFAX RU, Krassnaia Vesna, Novyj deni, Lenta.ru, Baltnews, Rambler.ru, canalul Dzen, BBC Russia, Deutsche Welle¹ ș.a., care au reacționat cu

¹ Decizia Parlamentului de la Chișinău a fost difuzată în mod obiectiv și neimplicat de către agențiile de știri din fostele republici sovietice, cum ar fi Delfi.lt (2023) din Lituania, Estonia err.ee (2023), Turkmenportal (2023), Agenția de informații Report din Azerbaidjan (2023), Agenția de știri Kazinform (2023) etc.

promptitudine la evenimentele de la Chișinău. În continuare, ne vom concentra atenția asupra acestui segment din mass-media rusească¹.

Astfel, imediat după votul din 2 martie din Parlament, agenția TASS a difuzat reportajul *În Moldova, partidul de la guvernare vrea să transforme limba moldovenească în română* (fără semnătură). Relatându-se pe larg despre noutățile de la Chișinău, se afirmă că partidul PAS a cerut Academiei de Științe a Moldovei să susțină inițiativa de a schimba denumirea limbii, ceea ce nu e adevărat. Dimpotrivă, Academia de Științe a solicitat Parlamentului în repetate rânduri să respecte adevărul științific și să introducă respectiva modificare în toate actele oficiale. În consecință, se menționează că opoziția a refuzat să participe la vot, protestând vehement în cadrul respectivei ședințe. Pentru confirmare, este invocată părerea lui Igor Dodon, fostul președinte al Rep. Moldova, liderul partidului socialiștilor, care declară că limba de stat este „moldovenească”, iar decizia Curții Constituționale de a o redenumi în română ar fi ilegală. În intenția de a fi „obiectivi”, reporterii de la TASS reproduc și opinia lui Vladimir Voronin, președintele partidului comuniștilor care, referindu-se la deputații PAS și la modificarea art. 13 din Constituție, avertizează că:

„Ei fac o prostie și duc țara mai departe în mlaștina naționalismului. Constituția este o lege organică, iar cei care vor veni la putere după PAS la următoarele alegeri vor desființa această decizie în prima lor zi de guvernare.” (Voronin, apud *În Moldova, partidul de la guvernare...* 2023).

În 16 martie, când Parlamentul a adoptat, în a doua lectură, substituirea „limbii moldovenești” prin „limba română”, agenția TASS publică un amplu grupaj de materiale – dosarul disputei lingvistice de la Chișinău, care conține și textul *Istoria problemei despre denumirea limbii de stat în Moldova*, semnat de Andreea Câmpeanu. Autoarea reface, cu lux de amănunte, traiectul parcurs de limba de stat a Rep. Moldova, punctând momentele-cheie din istoria sa. Ea scrie că moldoveneasca și româna aparțin subgrupului balcano-romanic al limbilor romanice și sunt înrudite. În timp ce unii lingviști afirmă că „mold.” și „română” sunt două lingvonime ale aceleiași limbi, alții consideră că moldovenească ar fi o limbă romanică independentă. Aceștia din urmă aduc drept argument faptul că identitatea moldovenească a început să se formeze încă la sf. sec. al XIV-lea, odată cu întemeierea Principatului Moldova. Scrierea limbii moldovenești s-a bazat pe cea chirilică, cu mici diferențe față de alfabetul rusesc. Primul dicționar al limbii moldovenești a apărut în sec. al XVI-lea, iar primele monumente literare datează din sec. al XVII-lea. În 1812, teritoriul din stânga Prutului al Principatului Moldova a intrat în componența Imperiului Rus. Moldoveneasca literară, în viziunea autoarei, ar fi continuat să se dezvolte de sine stătător pe baza scrierii chirilice. În această perioadă, în România, care s-a format ca stat independent abia la mijlocul sec. al XIX-lea, are loc latinizarea limbii.

¹ Ecurile evenimentelor din luna martie 2023 în presa tradițională, cum ar fi cotidienele *Pravda* și *Izvestia*, ziarele *Kommersant*, *Komsomoliskaja pravda*, *Ukrainskaja pravda*, *Moskovskij Komsomoleț*, *Vecernaja Moskva* ș.a. constituie o altă temă de discuție și subiectul unui alt text.

Ceea ce înseamnă că din vocabular au fost scoase cuvintele slave și substituite prin cuvinte de origine romanică, în 1862, trecându-se definitiv la alfabetul latin. În schimb, limba „mold.” din Basarabia nu a cunoscut astfel de modificări, prin urmare, s-a dezvoltat în continuare în mod independent. Or, date fiind aceste discrepanțe, menționează A. Câmpeanu, ar fi firesc ca ea să se numească oficial „moldovenească” (Câmpeanu 2023).

Odată cu instaurarea Puterii Sovietice și cu formarea RASS Moldovenești în 1924 (actuala Transnistrie), în cadrul RSS Ucrainene, începe campania de edificare a identității moldovenești, ca diferită de cea românească. Limba „moldovenească” este declarată idiom independent, diferit de română, iar alfabetul este elaborat pe bază chirilică. În 1940, se formează RSS Moldovenească, în componența căreia a intrat și teritoriul Basarabiei (care, din 1918, fusese parte a României). Între anii 1950-1960, în republică se desfășoară o reformă a limbii, în urma căreia moldoveneasca s-a apropiat semnificativ de româna literară. La sf. anilor '80, în Moldova, ca și în alte republici sovietice, are loc „creșterea dispozițiilor naționaliste”¹.

În august 1989, Sovietul Suprem al Moldovei a examinat trei legi care prevedeau acordarea statutului de limbă de stat limbii „moldovenești” (rusa devenea limbă de comunicare interetnică), recunoașterea identității între moldovenească și română și trecerea la alfabetul latin. Or, conducerea Transnistriei, unde era concentrată populația de etnie rusă și ucraineană, nu a fost de acord, cerând statut de limbă oficială și pentru rusă, precum și organizarea unui referendum pe acest subiect. În consecință, în stânga Nistrului au început greve și proteste în masă care au culminat cu un conflict armat.

După destrămarea URSS-ului, în 27 august 1991, Moldova își proclamă suveranitatea. În aceeași zi, Parlamentul adoptă Declarația de Independență în care drept limbă de stat este desemnată româna. În 29 iulie 1994, a fost adoptată Constituția Rep. Moldova unde în calitate de limbă de stat este introdusă limba „moldovenească”, scrisă cu alfabet latin (Câmpeanu 2023).

La 27 februarie 2023, deputații PAS au înregistrat în parlament proiectul de schimbare a denumirii limbii de stat din „moldovenească” în română în toate actele legislative ale țării². Pe 2 martie, parlamentul a început să examineze proiectul de lege depus de PAS. Doar că, menționează A. Câmpeanu, dezbaterile acestei inițiative legislative a dus la un conflict juridic. Amendamentele la legea fundamentală a țării, conform constituției, trebuie adoptate cu două treimi din voturile deputaților. Însă PAS, partid pro-prezidențial nu are suficiente voturi în parlament pentru a promova astfel de

¹ Prin această expresie – „creșterea dispozițiilor naționaliste” („пост националистических настроений”) – liderii comuniști de la centru (Moscova) au etichetat în perioada de *glasnosti* și *perestrojka*, lupta pentru redobândirea drepturilor naționale ale popoarelor și etniilor din fosta URSS.

² Autoarea scrie că „România a considerat întotdeauna teritoriul Moldovei ca fiind parte a țării sale și a promovat ideea unirii. Potrivit poziției oficiale a Bucureștiului, Moldova este «al doilea stat românesc», iar moldovenească este limba română. Aceeași părere este împărtășită și de către unioniștii de la Chișinău, adică de adepții unirii cu România. Ei susțin că moldoveneasca nu e o limbă independentă, ci un dialect al limbii române (același dialect se vorbește și în regiunea istorică a Principatului Moldova) (cf. Câmpeanu 2023).

modificări constituționale. În loc de concluzii, A. Câmpeanu amintește că, în conformitate cu datele recensământului populației din 2014, ale cărui rezultate au fost publicate în 2017, 56,7% dintre moldovenii consideră moldovenească drept limba lor maternă și doar 23,5% – româna. (cf. Câmpeanu 2023).

Agenția RIA Novosti, cu un impact la fel de mare în mediul online rusesc ca și TASS, a difuzat în 4 martie 2023 textul *Chișinăul renunță la limba moldovenească*, semnat de Maxim Sokolov. Autorul compară situația limbii moldovenești cu situația limbii macedonene și a sârbocroatei, constatând că între română și mold. există diferențe: „româna are mai multe latinisme, introduse în secolul al XIX-lea”, iar „moldovenească are mai multe slavisme” și chiar rusisme. Cât despre scriere, care a luat naștere în secolul al XVI-lea, atât în Moldova, cât și în România, pe parcursul a sute de ani s-a folosit alfabetul chirilic. Scrierea cu litere latine ar fi o inovație relativ recentă, în opinia sa, adoptată pentru limba română din dreapta Prutului după 1860. Or, în virtutea contextului istoric, Basarabia a fost parte componentă a Imperiului Rus, deci și limba vorbită de locuitorii ei s-ar deosebi de româna din dreapta Prutului. Fără a intra în alte detalii istorice, autorul consideră că „dat fiind că drumurile acestor două țări odată s-au despărțit”, „acum nu mai este vorba de lingvistică, ci de politică și asta își spune cu putere cuvântul”. „Maia Sandu vrea să intre în România ca europeană cu orice preț (vezi exemplul ucrainean)”. Blocul socialiștilor și al comuniștilor, insuficient inspirat de acest model, preferă să mențină deocamdată statu-quo-ul. Nefiind de acord cu decizia din martie a reprezentanților PAS, Sokolov încheie pe un ton negativ:

„Datorită președintelui republicii, care și-a ales cu succes timpul și locul pentru a se bucura de agitația, combatanța și exuberanța din Moldova, diferențele nu prea mari dintre moldovenească și română devin piatra de încercare a unei lupte disperate, ce poate degenera, ipotetic, chiar și într-un masacr.” (Sokolov 2023).

Într-un reportaj, transmis de Mihai Karauș de la Tiraspol pentru agenția RIA Novosti, este vorba de reacția Uniunii moldovenilor din stânga Nistrului la decizia Parlamentului de la Chișinău de a substitui denumirea „limba mold.” prin „limba română”. Cert este că membrii acestei organizații au reacționat în mod negativ la adoptarea deciziei din 2 martie 2023. Astfel, Serghei Sandu, președintele respectivei organizații, afirmă că:

„Uniunea moldovenilor din Transnistria este îngrijorată de schimbarea denumirii limbii în Rep. Moldova. Dacă denumirea de limbă moldovenească dispare din legislația Rep. Moldova, noi, moldovenii, vom fi lipsiți de elementul principal al conștiinței noastre de neam.” (Karauș 2023).

Întrebându-se retoric ce va urma după asta, tot el răspunde: „probabil că țara nu se va mai numi Republica Moldova, ci un fel de «sub-Românie»” (Karauș 2023).

În 18 martie 2023, RIA Novosti publică articolul *Zaharova a comentat de ce Chișinăul renunță la limba moldovenească*, în care sunt reproduse declarațiile Mariei Zaharova, purtătoarea de cuvânt a Ministerului de Externe al Rusiei, conform căreia „limba moldovenească reprezintă un simbol al identității naționale a locuitorilor Moldovei”. Iar guvernul de la Chișinău, prin acest gest, are în vedere cu totul altceva, a scris M. Z. pe canalul ei de Telegram:

„Prin renunțarea la limba moldovenească, regimul de la Chișinău ridică întrebarea: a cui este Basarabia acum, care a fost ocupată de România până în 1940, și cui îi aparțin pământurile de-a lungul Nistrului, care au făcut parte din Ucraina până în 1940?”.

Potrivit lui Zaharova, acum moldoveneasca se păstrează doar în Transnistria. „Dacă vor să rescrie istoria limbii, atunci să respecte logica istorică și să transforme «româna» în «moldovenească», nu invers”, a adăugat Zaharova (*Zaharova a comentat... 2023*).

„România dictează ce limbă se vorbește în Moldova”

Agenția Baltnews.com, destinată rușilor din republicile baltice, îi informează pe cititori – într-un text tendențios, cu titlul *România dictează ce limbă se vorbește în Moldova* – că, după ce reprezentanții PAS au votat decizia de a schimba denumirea limbii, Blocul comuniștilor și al socialiștilor din Parlamentul Rep. Moldova a cerut organizarea unui referendum și alegeri anticipate, invocând iminența unui pericol de trădare a intereselor naționale ale țării din partea reprezentanților partidului de guvernământ PAS (vezi *România dictează ce limbă de stat se vorbește în Moldova 2023*).

Aceeași agenție Baltnews.com a difuzat un interviu cu Bogdan Țârdea, deputat în Parlamentul Rep. Moldova din partea partidului socialiștilor, cu titlul *România înghite Moldova, folosind o „putere blândă”* în care situația politică și culturală din stânga Prutului este redată denaturat, cele „două limbi” – „moldoveneasca” și română – fiind prezentate ca fiind diferite între ele. Miza lui Țârdea este de a-i convinge pe cititori că inițiativa de a schimba denumirea limbii nu le-ar aparține deputaților PAS, ci ar fi fost dictată și impusă de către liderii politici din România. (*România înghite Moldova... 2023*).

Alte agenții de știri, precum Interfax.ru, Rbk.ru, Rossijskoe informa'ionnoe agenstvo Novyj deni (newdaynews.ru), Krasnaja Vesna, News.rambler.ru ș.a. au urmat practic aceeași logică de prezentare a evenimentelor, lărgind spectrul informațional sub alte aspecte. Spre exemplu, agenția INTERFAX.RU a difuzat în 17 martie 2023 textul *România a salutat legea privind redenumirea limbii de stat a Rep. Moldova*, în care se menționează că Premierul român Nicolae Ciucă a reacționat cu entuziasm la decizia respectivă: „Salutăm adoptarea de către Parlamentul de la Chișinău a legii, potrivit căreia româna primește statut de limbă oficială în Rep. Moldova”. Tot astfel și Cristian-

Leon Țurcanu, ambasadorul României la Chișinău, a comentat, pe rețelele de socializare, că adoptarea acestei legi „are o semnificație simbolică profundă, întrucât restabilește adevărul științific privind denumirea limbii de stat a Rep. Moldova, confirmând statutul oficial al limbii române în republică”. De asemenea, „ea confirmă comunitatea de limbă, istorie și cultură dintre România și Moldova”. Pe de altă parte, „adoptarea acestei legi arată maturitatea societății moldovenești și angajamentul acesteia față de valorile pe care se bazează Uniunea Europeană” (*România a salutat...* 2023).

Reproducând ecourile pozitive ale deciziei din 16 martie 2023, colaboratorii de la INTERFAX.RU nu ezită să-i diminueze importanța, prin invocarea reacției de protest a opoziției: „Legea a stârnit indignare în rândul opoziției, reprezentanții căreia boicotează ședințele parlamentare în semn de protest față de adoptarea acestei legi”. De data aceasta este menționată reacția lui Vladimir Voronin, liderul partidului comunistilor, care declară că, „în semn de protest față de încălcarea gravă a Constituției comisă de deputații PAS, în ceea ce privește schimbarea denumirii limbii”, el își anunță neparticiparea la lucrările parlamentului. (*România a salutat...* 2023). Vasile Bolea, reprezentant al partidului socialaliștilor, consideră că prin procedura din 2 martie, „cei de la PAS pot afirma că textul Constituției s-a învechit sau că Moldova nu mai există ca stat. Or, partidul socialiștilor nu va permite așa ceva”¹.

Pe de altă parte, agenția RBC.RU relatează despre solicitarea Ministrului de Externe al României, Bogdan Aurescu, către omologul său ucrainean Dmitrii Kuleba de a anula limba „moldovenească” din actele oficiale ale Ucrainei, substituind-o peste tot cu „limba română”, altfel spus, de a recunoaște oficial că limba „moldovenească” nu mai există (*Șeful MAE al României...* 2023). Într-un alt comunicat se subliniază că, în realitate, demersul de a schimba denumirea limbii a început odată cu investirea Maiei Sandu în funcția de Președinte al Rep. Moldova în noiembrie 2020, când pe site-ul oficial al Președintelui limba de stat se transformă din moldovenească în română (*În Moldova au schimbat...* 2023).

Novyj deni (New daynews), o altă agenție de știri, și-a informat cititorii în mod constant cu dezbaterile lingvistice de la Chișinău. Astfel, în 18 august 2023, a difuzat reportajul *România a pretins Kievului să recunoască „inexistența” limbii moldovenești*, transmis de la București de Ivan Baburin, în care se spune că Premierul român Marcel Ciolacu, într-un briefing de presă din 18 august, a cerut omologului său ucrainean Denis Shmygal, sosit în vizită în România, să recunoască oficial că „limba moldovenească nu mai există”. În discursul său, Ciolacu a menționat: „În ceea ce privește problema așa-zisei limbi mold., am amintit de solicitarea anterioară a părții române ca autoritățile ucrainene să recunoască inexistența ei și să ia măsurile legale și administrative corespunzătoare”, deoarece „Moldova a adoptat recent un regulament conform căruia recunoaște româna ca limbă oficială” (Baburin 2023a).

¹ Vezi <https://inosmi.ru/20230303/yazyk-261092893.html>.

Într-un reportaj din 18 octombrie 2023, transmis de același autor, se precizează că Marcel Ciolacu, premierul României, la conferința de presă din 18 octombrie, a declarat că de azi înainte autoritățile ucrainene vor considera oficial limba moldovenească drept română. În acest context, Ciolacu a adăugat:

„La o ședință comună a guvernelor României și Ucrainei, s-a decis ca, de acum înainte, doar limba română să fie recunoscută ca unică limbă oficială. Desigur, mai trebuie luate niște măsuri legislative, inclusiv să sesizăm Consiliul Europei, dar astăzi am convenit oficial ca limba moldovenească să fie denumită română”.

El a declarat că „limba moldovenească este o invenție a Federației Ruse, dar conform deciziei guvernului ucrainean, moldoveneasca a fost acum ștersă din actele oficiale”. La rândul său, șeful regimului de la Kiev, V. Zelenski, la o întâlnire cu M. Ciolacu, a confirmat:

„Astăzi a fost luată decizia strategică despre care am vorbit cu privire la limba română, ceea ce este un indiciu al direcției în care Kievul și Bucureștiul intenționează să-și dezvolte relațiile.” (Baburin 2023b).

Și agenția de știri *Krasnaja Vesna* a publicat mai multe materialele referitoare la evenimentele de la Chișinău la rubrica *Război cultural. Relațiile dintre România și Moldova (Kul'turnaya vojna. Vzaimootnosheniya Rumynii i Moldavii)*. E sugestiv faptul că în primele două materiale pe această temă – reportajul *Deputații Moldovei au blocat tribuna Parlamentului din cauza discuțiilor despre limba de stat (Deputații Moldovei... 2023)* și *Parlamentul Moldovei a decis să redenumescă limba moldovenească în română (Parlamentul Moldovei... 2023)*, accentul nu se pune pe semnificația deciziei Parlamentului pentru vorbitorii autohtoni ai Rep. Moldova, cât pe reacția celor din opoziție:

„Deputații din opoziție – Partidul Socialiștilor și Partidul comuniștilor – au blocat podiumul Parlamentului în timpul ședinței, pentru a perturba votul privind redenumirea limbii de stat din moldovenească în română.”.

Blocarea tribunei nu a ajutat, deputații PAS, având majoritatea, au adoptat proiectul de lege în prima lectură. Inițiativa presupune înlocuirea sintagmei „limba moldovenească” cu „limba română”, precum și a sintagmelor „limba de stat” și „limba maternă” în toate documentele oficiale. Pentru a minimaliza importanța acestui eveniment, comentatorii de la agenția de știri *Krasnaja Vesna* încheie astfel:

„Să reamintim că președintele Republicii Moldova, Maia Sandu, care a fondat PAS-ul, a recunoscut anterior că este cetățean al României. După ce a condus republica din 2020, în decembrie 2022, limba regimului ei a început să fie denumită *română*, inclusiv pe site-urile oficiale. Pe de altă parte, guvernul actual încearcă să

interzică utilizarea limbii ruse în documentele oficiale din autonomia găgăuză.”
(*Deputații Moldovei...* 2023).

Pentru a ne face o impresie de ansamblu asupra orientării acestei agenții, trebuie să precizăm că anterior – în 28 februarie 2023 – a difuzat un comunicat cu titlul *Academia de Științe a Moldovei susține românizarea țării*, în care se comentează astfel:

„Românizarea limbii moldovenești a fost susținută de Academia de Științe a Moldovei, transmite serviciul de presă al acestei instituții. Cercetătorii de la Academie au menționat că redenumirea limbii moldovenești în română în toate actele juridice oficiale ar însemna «recunoașterea adevărului științific».” (*Academia de Științe a Moldovei...* 2023).

Cu toate că decizia din 2 și 16 martie fusese deja implementată în legislația Republicii Moldova, în 21 iunie este reluată tema limbii oficiale în mod indirect. În articolul *Puterea din Moldova privează populația de dreptul de a-și alege propriul ei destin* se insinuează că partidul aflat la guvernare „ar asupra” populația republicii prin faptul că cetățenii sunt privați de dreptul de a-și alege propria lor identitate, nefiind consultați în prealabil printr-un referendum. Comunicatul Ministerului de Externe al Federației Ruse, transmis de Maria Zaharova, pornește de la ideea, expusă pe 21 iunie 2023 în cadrul unui briefing de presă, că „destinul Moldovei este decis de câteva persoane, care ignoră opinia tuturor cetățenilor republicii”. Aceasta mai precizează că:

„Sandu a ajuns la putere afirmând că a fost ghidată de standardele democratice ale țărilor occidentale. În Elveția, se organizează regulat referendumuri pe probleme care privesc viața populației [...]. Problema limbii este o «problemă» care privește întreaga țară, care este asociată cu identitatea și originalitatea ei culturală, prin urmare, nu poate fi decisă de câteva persoane în numele întregii populații.”

Or, „a te baza pe opinia populației în mod legal și oficial înseamnă, din punct de vedere juridic, a organiza un referendum”, a spus Zaharova. Să reamintim că regimul președintelui Maia Sandu a lipsit mai întâi populația Moldovei de limba sa maternă, înlocuind-o cu limba română, iar acum pregătește cetățenii republicii pentru distrugerea statalității Moldovei și unirea cu România (*Puterea din Moldova...* 2023).

În alt text – *Poporului Moldovei i s-a furat limba sa maternă* – care a fost difuzat de agenția de știri Krasnaja vesna, este invocată atitudinea lui Vadim Krasnoselski, președintele așa-numitei Republici Moldovenești Nistrene (Transnistria) care consideră că „de mai mulți ani, nicio forță politică din Rep. Moldova nu a returnat poporului limba moldovenească”. În cadrul unei conferințe de presă din 6 mai 2023, V. Krasnoselski s-a lamentat că „fiecare limbă din lume, oricât de mare sau mică nu ar fi, este inclusă în registrul internațional al limbilor. Or, începând cu anul 2008, «moldoveneasca» a fost exclusă din acest registru al limbilor lumii, iar codul atribuit până în acel moment Republicii Moldova a fost transformat în codul limbii române. De atunci nimeni nu a făcut nimic pentru a elimina și a repara această greșală istorică,

furând, de fapt limba moldovenească de la moldoveni. Astăzi, pe malul drept al Nistrului, se întâmplă lucruri similare și se constată aceeași nedreptate”, a declarat Krasnoselsky, referindu-se la decizia de a schimba denumirea limbii din „mold.” în română. Cu cuvintele sale, „se trece cu vederea un lucru esențial și anume, că identitatea moldovenească este mult mai veche decât identitatea românească, iar limba moldovenească a stat la baza limbii române” (*Poporului Moldovei i s-a furat...* 2023).

În 21 iunie, agenția *Krasnaja Vesna* distribuie un alt comunicat, cu titlul *MAE al Federației Ruse: Pentru a intra în UE, Moldova nu trebuie să renunțe la identitatea sa (МИД РФ: для вступления в ЕС Молдавии не нужно отказываться от идентичности)*. „Țările care au devenit membre ale UE nu și-au pierdut identitatea, spre deosebire de Moldova, care a renunțat la aceasta”, a declarat purtătoarea de cuvânt a Ministerului rus de Externe, Maria Zaharova. Procesele de integrare pentru țările care doresc să se unească au loc pe bază de egalitate și de respect reciproc. Zaharova a spus:

„Vă puteți imagina ce s-ar fi întâmplat dacă orice țară care a aderat la Uniunea Europeană în ultimele decenii s-ar fi dizolvat în Uniunea Europeană, redenumindu-și limba și remodelându-și identitatea culturală? Nu cunosc niciun astfel de caz, în afara Moldovei. Dimpotrivă, în cadrul Uniunii Europene și chiar în spațiul OSCE, se mențin și se respectă drepturile tuturor minorităților naționale (nimeni nu renunță la identitatea sa proprie).”.

În Uniunea Europeană, minorităților naționale li se acordă dreptul de a-și păstra propria identitate. Or,

„regimul președintelui Maia Sandu, începând cu luna martie 2023, a lipsit populația Republicii Moldova de limba sa maternă, înlocuind-o cu limba română. Acum regimul Sandu pregătește cetățenii republicii pentru distrugerea statalității Moldovei, și anume pentru aderarea la UE prin unirea cu România” (*MAE al Federației Ruse...* 2023).

Tot astfel, și agenția de știri *Dzen.ru* publică o suită de texte cu aceeași tematică – schimbarea denumirii limbii în Rep. Moldova. Iată doar titlurile: *Limba trebuie să ne unească, nu să ne dezbină: modul în care Moldova rezolvă problema limbii* (2023), *De ce moldovenii vor să devină români?* (2023), *Limba română: ce și cum a apărut. Vă explic pe degete* (2023), Lev Valerici, *Valahii + rușii = moldovenii și de ce limba mold. este bunicul limbii române* (2023). De peste 30 de ani, problema limbii și a denumirii acesteia a generat dispute și neînțelegeri în Rep. Moldova, divizând cetățenii vorbitori de română și vorbitori de moldovenească. Ca punct de referință pentru cei de la agenția *Dzen.ru* este luată atitudinea lui Valeriu Muduc, deputat în Parlamentul Rep. Moldova din partea partidului comunistilor, care consideră că:

„problema limbii ține nu doar de tradițiile noastre, de demnitatea noastră națională, ci ea se referă și la opinia populației noastre: conform datelor ultimului

recensământ, 93-94 la sută se consideră moldoveni și denumesc limba noastră – moldovenească” (*Limba trebuie să ne unească, nu să ne dezbine* 2023).

Și Serviciul Național de știri *Rambler* s-a referit la problematica noastră, difuzând, în 21 martie 2023, comunicatul de presă *Zaharova a calificat limba moldovenească drept „un fenomen important în istoria mondială”*. Reprezentanta oficială a MAE a Federației Ruse, Maria Zaharova, a declarat pe contul său din Telegram-kanal că limba moldovenească reprezintă un fenomen important în istoria lumii. Comentând afirmațiile ministrului român de externe, Bogdan Aurescu, care a numit limba moldovenească o construcție artificială, creată de URSS, ea a subliniat că și „diplomatul român nu a existat niciodată”. „Nici domnul Bogdan Aurescu nu a existat niciodată, dar a fost creat. Oare poate fi acum numit «construcție artificială?»” – a întrebat Zaharova. De asemenea, ea a adăugat că limba moldovenească este mai veche decât româna și l-a sfătuit să citească postarea sa de pe canalul Telegram pe acest subiect (*Zaharova a calificat limba moldovenească... 2023*).

Agenția *Gagauznews*, care emite doar în limba rusă, a comentat ședința „scandaloasă” a Parlamentului în cadrul căreia s-a votat limba română, prin afirmațiile deputatului Alexandr Suhodolski care regretă că moldoveneasca nu va mai fi limbă de stat. Or, în opinia sa, asta înseamnă că cetățenilor Rep. Moldova li s-a interzis să mai vorbească în limba lor maternă. Întrucât pasul următor ar putea fi intrarea Moldovei în componența României, în acest caz, autonomia Găgăuziei se află în pericol. Se știe că nici un găgăuz nu dorește asta, pe cale de consecință, va fi urmărit un popor întreg. De aceea, „poporul găgăuz s-ar afla acum în pragul unui genocid și nimeni nu este în stare să-l ajute”. Al. Suhodolski susține că PAS prin modificarea sintagmei din „limba moldovenească” în „limba română”, pur și simplu a înșelat poporul moldovenesc (*Suhodolskij despre... 2023*).

Dintr-un alt material difuzat de *Gagauznews* aflăm că Bașcanul Găgăuziei, Irina Vlah, consideră ilegală decizia majorității parlamentare de a aproba în prima lectură proiectul de lege privind schimbarea denumirii „limba moldovenească” în „română”. Ea a spus, în cadrul emisiunii *Puterea a Patra* de pe postul N4 TV, că:

„Acum, în Moldova, ne confruntăm cu o situație foarte dificilă. Prin decizia de a schimba denumirea limbii, partidul PAS dorește să abată atenția cetățenilor de la aceste probleme, de aceea ei au venit cu inițiativa de a schimba denumirea limbii.”
(«*PAS dorește să distragă atenția oamenilor*» 2023).

Valeriu Ostalep, directorul Institutului de Studii Politice și de Securitate a Rep. Moldova, a declarat pentru *Gagauznews* că „limba moldovenească există și va exista, iar hotărârea Parlamentului de a înlocui sintagma «limba moldovenească» cu sintagma «limba română» în toate legile și alte acte normative va fi anulată”, deoarece a fost luată de Curtea Constituțională sub conducerea lui Al. Tănase, pe vremea când „țara noastră a fost capturată”. Prin urmare, toate deciziile privind limba și numele ei, vor fi anulate în viitor în același mod în care PAS încearcă în prezent să anuleze limba

moldovenească. În opinia sa, această problemă „nu este nici academică, nici filologică”, ci doar una „politică”. (*Ostalep despre limba română* 2023).

Această problemă „nu este nici academică, nici filologică”, ci doar „politică”

Așadar, analizând ecourile pe care situația actuală din Rep. Moldova le-a avut în spațiul online rusesc, constatăm că agențiile de știri au adoptat o atitudine vădit critică în ce privește decizia Parlamentului de la Chișinău și revenirea la sintagma *limba română*. Deși unii manifestă o atitudine neutră, cei mai mulți comentatori critică decizia Parlamentului de la Chișinău. Aceștia, împreună cu politicienii la care am făcut referire mai sus, își exprimă clar atitudinea vădit negativă în acest sens, fiind ostili limbii române și identității românești. În plus, ei văd apropierea Republicii Moldova de Uniunea Europeană și de România, ca pe o amenințare la propria lor securitate. Așa cum au observat unii dintre comentatori, „eliminarea sintagmei limba moldovenească și decizia aferentă la nivel oficial le-a stârnit furie atât comentatorilor ruși, cât și filoruşilor din Rep. Moldova” (Vasilache 2023).

Totodată, evenimentele cu caracter lingvistic de la Chișinău au stârnit o reacție negativă din partea reprezentanților oficiali ai Federației Ruse. Cu toții văd un mare pericol în revenirea limbii oficiale la denumirea adecvată de *limba română* – și anume, pierderea suveranității statului independent Republica Moldova și unirea sa cu România, politizând în felul acesta cu totul problema limbii.

Vorbind strict lingvistic, teoria celor două limbi romanice de est – moldovenească și română – diferite între ele, a constituit chintesența politicii lingvistice în timpul Uniunii Sovietice. Caracterul politic al acestei teorii a fost demonstrat încă în anii '50-'60 ai secolului trecut de savanții occidentali. Astfel, Klaus Heitmann, în studiul *Rumänische Sprache und Literatur in Bessarabien und Transnistrien*, afirma în mod explicit acest lucru (Heitmann 1965/1998, 7-64). Reluând problematica în 1988, savantul preciza:

„Româna vorbită și scrisă în URSS este considerată în lingvistica sovietică drept o limbă est-romanică independentă, aparte (limba moldovenească). În calitate de teză cu caracter oficial în această privință este în vigoare următoarea definiție elaborată la o conferință lingvistică în conformitate cu un proiect al lui G. V. Stepanov: «Limba națională moldovenească este o limbă de sine stătătoare – în sens de funcționare și dezvoltare liberă și independentă –, limbă a națiunii moldovenești, adică dispune de un standard literar-scris, dispune de o normă specifică a limbajului literar și a celui vorbit, legată de formele uzuale vorbite și dialectale ale ariei naționale moldovenești.»” (Heitmann 1988/1998, 65).

Autorul scria că, de fapt, cele două limbi se deosebesc între ele doar prin scriere: româna folosește grafia latină, iar moldoveneasca, dimpotrivă, grafia chirilică. Oficial, „moldovenească e denumită limbă a națiunii moldovenești”, limba vorbită de către

„populația de bază a RSS Moldovenești”. În ceea ce privește limba vorbită sau „moldoveneasca uzuală”, menționa că:

„ne aflăm în fața unei variante regionale a limbii române, la fel de obișnuită atât într-o parte a României (pe teritoriul fostului principat al Moldovei), cât și pe teritoriile respective ale Uniunii Sovietice” (*Ibidem*, 66).

Teoria celor două limbi romanice de est – „moldovenească” și româna – elaborată meticolos de arhitecții sovietici ai națiunilor a fost desființată în 31 august 1989, odată cu declararea limbii române (deși se numea moldovenească pe atunci) ca limbă de stat și abolită definitiv odată cu introducerea ei în *Declarația de Independență* a Republicii Moldova din 27 august 1991¹.

După 1991, „mișcarea de renaștere națională și-a pierdut din avânt, odată cu independența Republicii Moldova”, care „s-a confruntat de la bun început cu două crize majore: separatismul din Găgăuzia și Transnistria” (Vasilache 2023). În 1993, a revenit la putere vechea nomenclatură sovietică, formată din foști președinți de colhoz și comuniști, care au început să-și ia revanșa. În felul acesta, când în iulie 1994 este votată Constituția în Parlament, reprezentanții partidului agrar și socialiștii, fiind majoritari în Parlament, nu au ținut cont de opinia lingviștilor, de doleanțele elitelor de la Chișinău, nici de adevărul științific și au introdus sintagma „limbă moldovenească” în art. 13 din noua Constituție, al cărui text fusese redactat de deputații primului Parlament, dar care nu apucase să o adopte. Limba moldovenească a devenit, ca și pe timpul sovieticilor, un instrument politic, pe care s-a zidit statalitatea moldovenească. Au urmat trei decenii de controverse în societate, întreținute intenționat de politicienii din partidele proruse, ceea ce „a alimentat și teza «moldovenistă»”, reînviată și promovată ca politică de stat de Partidul Comuniștilor, al lui VI. Voronin. Or, reprezentanții partidului socialiștilor și al comuniștilor din Rep. Moldova promovează în continuare limba moldovenească, fiind susținuți de cercurile oficiale de la Moscova².

Eugeniu Coșeriu atrăgea atenția că denumirea dublă a limbii duce la aceleași confuzii ca și teoria celor două limbi diferite și poate implica aceleași consecințe în ceea ce privește identitatea etnică și culturală a vorbitorilor. Deși

¹ „Mișcarea de renaștere națională din anii 1988-1991, care s-a încheiat cu proclamarea independenței Republicii Moldova, a avut ca obiectiv principal redobândirea identității naționale, pe care regimul sovietic încercase timp de zeci de ani să o înăbușe și să o înlocuiască cu o identitate inventată. Participanții la Marile Adunări Naționale din acei ani, veniți la Chișinău din toate colțurile RSSM, au revendicat în primul rând revenirea la limba română cu alfabetul latin și conferirea statutului de limbă oficială, recunoașterea că aparțin de neamul românesc, cu istorie, cultură și tradiții comune” (Vasilache 2023).

² În realitate, în Federația Rusă, la nivel oficial, nu s-a renunțat niciodată la identitatea moldovenească și la limba mold. Astfel, videoclipul elaborat în 2017, în cadrul unui proiect dedicat limbilor naționale din fosta URSS, are titlul *Молдавский: один язык, два имени (Moldoveneasca: o limbă și două denumiri)*. Iar unii autori de manuale de lingvistică romanică, cum ar fi Valentin Tomașpol'skij, nu ezită să enumere printre limbile neolatine, alături de română, și „moldoveneasca” (v. Tomașpol'skij 2018, 104-105). O excepție de la această perspectivă îl reprezintă videoclipul *Румынский язык: Сейчас объясню! (Limba română: Imediat vă explic)*, pe care l-am comentat în Bojoga (2022).

uneori și oficialii de la Moscova recunosc că română și moldovenească sunt una și aceeași limbă standard, ei insistă asupra faptului că în Republica Moldova ar trebui să se numească „moldovenească”, iar în România – „română”. Dar și această versiune „discretă” e lipsită de fundament. E. Coșeriu preciza că limba română n-a fost niciodată numită – și nu se poate numi – „română” sau „moldovenească”, fiindcă *român*, *românesc* și *moldovean*, *moldovenesc* nu sunt termeni de același rang semantic (*moldovean*, *moldovenesc* se află la nivelul termenilor *muntean*, *oltean*, *bănățean*, *ardelean*, *maramureșean*, pe când *român*, *românesc* e termen general pentru toată limba română istorică și pentru limba română comună și literară). Ter. *moldovenesc* se aplică doar unui grai – în cadrul dialectului dacoromân –, a cărui arie nu coincide cu Moldova, deși cuprinde o mare parte din ea. De aceea, „limba moldovenească”, fiind aceeași cu limba română, nu poate fi identică cu acest grai și nu trebuie confundată cu el... „moldoveni” nu sunt numai locuitorii autohtoni din Republica Moldova, ci și locuitorii Moldovei istorice din dreapta Prutului, precum și românii bucovineni. Or, aceștia nu numesc limba lor comună și literară „moldovenească”, ci „română” sau „românească”.

În contextul demonstrației ireproșabile a identității limbii române de pe ambele maluri ale Prutului, E. Coșeriu dezvăluie strategia care a stat la baza elaborării așa-zisei limbi moldovenești:

„se comparau graiurile populare din Rep. Moldova cu limba literară din România și se afirma că ele nu coincid. Însă procedul nu este corect, căci graiurile trebuie comparate cu unități de același nivel”.

În acest caz, dacă o limbă moldovenească dozebită de limba română, ca rezultat al unui proces „natural” și normal în dezvoltarea istorică a limbilor de cultură, nu a existat și nu poate exista, atunci o astfel de limbă s-a construit artificial în Transnistria sovietică, continuându-se apoi și în Basarabia după 1944:

„Dar această întreprindere a fost și rămâne contradictorie din punct de vedere rațional, absurdă și utopică din punct de vedere istoric și practic, fiindcă: a) își propunea să elaboreze o nouă limbă «națională», adică corespunzătoare identității etnice și tradițiilor poporului «moldovenesc», dar în același timp deosebită de limba română, și deci necorespunzătoare aceleiași identități etnice și acelorași tradiții; b) aspira la o limbă populară, dar în același timp nepopulară (cu neologisme luate din limba rusă ori create ad-hoc, adesea prin procedee neobișnuite în limbile romanice sau chiar contrare normelor acestor limbi); c) preconiza o limbă strict autohtonă (corespunzătoare graiurilor locale) și, în același timp, exclusivă, ceea ce e imposibil, dat fiind că graiurile românești din stânga Prutului nu constituie o unitate lingvistică omogenă, nici o unitate delimitabilă față de graiurile din dreapta Prutului.” (Coșeriu 2005, 125).

Referințe bibliografice

- Bojoga, Eugenia. 2013. *Limba română – „între paranteze”?* Despre statutul actual al limbii române în Republica Moldova. Chișinău: ARC.
- Bojoga, Eugenia. 2015. *Limba română sau „moldovenească”?* O perspectivă sociolingvistică asupra controversei actuale din Republica Moldova, in I. Pomian, N. Mocanu (ed.), *Înspre și dinspre Cluj. Contribuții lingvistice. Omagiu profesorului G. G. Neamțu la 70 de ani*. Cluj: Scriptor și Argonaut, p. 107-123.
- Bojoga, Eugenia. 2017. *Le roumain de Moldavie et ses problèmes. Les réflexions « froides » d'Eugenio Coseriu sur un sujet « incendiaire »*, in Gerda Haßler & Thomas Stehl (ed.), „Kompetenz – Funktion – Variation. Linguistica Coseriana V.”. Frankfurt: Peter Lang Verlag, p. 344-369.
- Bojoga, Eugenia. 2021. *Parlons-nous roumain ou moldave?*, in Jörn Albrecht, Gunter Narr (ed.) „Geschichte der romanischen Länder und ihrer Sprachen Innerromanischer und deutsch-romanischer Sprachvergleich. Mit besonderer Berücksichtigung der Dacoromania. Festschrift für Rudolf Windisch”. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, p. 21-43.
- Bojoga, Eugenia. 2022. *Dezbaterea limbă română sau „moldovenească” în spațiul on-line rusesc*, in Elena Faur, Diana Feurdean, Iulia Pop, *La izvoarele imaginației creatoare. Studii și evocări în onoarea profesorului Mircea Borcilă*. Cluj-București: Argonaut-Eikon, p. 364-395.
- Coșeriu, Eugeniu. 2004. *Unitatea limbii române – planuri și criterii*, in *Unitatea limbii române cu privire specială la Basarabia și Bucovina*. București: Editura Academiei Române, p. 179-188.
- Coșeriu, Eugeniu. 2005. *Latinitatea orientală*, in E. Coșeriu, *Limba română – limbă romanică*. Texte manuscrise editate de N. Saramandu. București: Editura Academiei Române, p. 113-129.
- Coșeriu, Eugeniu. 2013. *Moldovenismul nu se opune românismului, ci este o formă a lui...* in „Limba română”, nr. 5-6, p. 9-13.
- Erfurt, Jurgen. 2002. *Dimensiunile sociolingvistice ale limbii române vorbite*, in Kl. Bochmann, V. Dumbravă (ed.), *Limba română vorbită în Moldova istorică*. Vol. I. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Heitmann, Klaus. 1998. *Limba și politică în Republica Moldova*. Culegere de studii. Chișinău: ARC.
- Orioles, Vincenzo. 2011. *Politica linguistica*, in *Enciclopedia dell'Italiano*. Diretta da Raffaele Simone, in collaborazione con Gaetano Berruto e Paolo D'Achille. Vol. II. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, p. 1115-1117.
- ***. 1994/2008. *Răspuns la solicitarea Parlamentului Rep. Moldova privind istoria și folosirea glotonimului „limba moldovenească” (opinia specialiștilor-filologi ai Academiei, acceptată la ședința lărgită Prezidiului A. Ș. M.)*, in „Limba română este patria mea”. Studii. Comunicări. Documente. Ediția a II-a. Chișinău: Casa Limbii române, p. 277-279.
- Tomașpol'skij, Valentin. 2018. *Romanskoe jazykoznanie (Романское языкознание в 2 ч. Часть 1. Учебное пособие для вузов. Москва, Юрайт)*.

Webografie

- Academia de Științe a Moldovei a susținut românizarea țării*, 2023, (*Академия наук Молдавии поддержала румынизацию страны*), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/ab27c0ab>.
- Academia română, comunicat, 2023, cf. https://acad.ro/institutia/comunicatePV/2023/02_pctVedereAR_hotarareParlamentMoldova.html.
- Baburin, Ivan. 2023a. *România a pretins Kievului să recunoască „inexistența” limbii moldovenești (Румыния потребовала от Киева признать «несуществующим» молдавский язык)*, cf. <https://newdaynews.ru/politics/804075.html>.
- Baburin, Ivan. 2023 b. *Ucraina a decis să considere limba moldovenească drept română (Украина решила считать молдавский язык румынским)*, cf. <https://newdaynews.ru/ukraine/809349.html>.
- Baciu, Ana. 2023. *Maia Sandu a promulgat legea cu privire la înlocuirea sintagmei „limba moldovenească” cu „limba română” în toată legislația R. Moldova*, cf. <https://agora.md/2023/03>

- /22/maia-sandu-a-promulgat-legea-cu-privire-la-inlocuirea-sintagmei-limba-moldoveneasca-cu-limba-romana-in-toata-legislatia-din-r-moldova.
- Câmpeanu, Andreea. 2023. *Istoria problemei despre denumirea limbii de stat în Moldova*, (*История вопроса о наименовании государственного языка в Молдавии*), cf. <https://tass.ru/info/17287309>.
- Ciobanu, Vitalie. 2023. *Pe cine deranjează limba română în Moldova?*, cf. <https://www.dw.com/ro/pe-cine-deranjeaz%C4%83-limba-rom%C3%A2n%C4%83-%C3%A> En-moldova/a-64895927.
- Chirilă, Victor. 2023. *Cine se opune limbii române în Republica Moldova?*, cf. <https://www.euronews.ro/articole/exclusiv-ambasadorul-republicii-moldova-la-bucuresti>.
- De ce moldovenii vor să devină români?, 2023, (*"ЗАЧЕМ МОЛДАВАНЕ ХОТЯТ СТАТЬ РУМЫНАМИ?"*), cf. <https://dzen.ru/video/watch/642c2d7d4057f952384593fe>.
- Delfi.lt, *De ce Moldova a schimbat denumirea limbii*, 2023, (*Почему Молдова переименовала свой язык в румынский и что это изменит*), cf. <https://www.delfi.lt/ru/abroad/global/pochemu-moldova-pereimenovala-svooy-yazyk-v-rumynskiy-eto-izmenit-92890535>.
- Deputații Moldovei au blocat tribuna Parlamentului din cauza discuțiilor / disputelor despre limba de stat, 2023, (*Депутаты Молдавии заблокировали трибуну парламента из-за спора о госязыке*), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/1917786f>.
- Estonia.err.ee, *Prezident Moldovei подписала указ о переименовании государственного языка на румынский*, 2023, cf. <https://rus.err.ee/1608924044/prezident-moldovy-podpisala-ukaz-o-pereimenovanii-gosudarstvennogo-jazyka-na-rumynskij>.
- Grosu, Igor. 2023. *Igor Grosu îi răspunde Mariei Zaharova: Limba română e la ea acasă*, cf. https://www.ipn.md/ro/igor-grosu-ii-raspunde-mariei-zaharova-limba-romana-e-7965_1095636.html#ixzz8OPKR5OIJ.
- În Moldova, partidul de la guvernare vrea să transforme limba moldovenească în română, 2023, (*Правящая партия Молдавии намерена переименовать молдавский язык в румынский*), cf. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/17182487>.
- Karauș, Mihai. 2023. *În Transnistria au reacționat la schimbarea denumirii limbii moldovenești*, (*В Приднестровье отреагировали на переименование молдавского языка*), cf. <https://ria.ru/20230305/moldaviya-1855948860.html>.
- Kazinform, *Moldova переименовала свой язык в румынский: что это изменит*, 2023, cf. https://www.inform.kz/ru/moldova-pereimenovala-svooy-yazyk-v-rumynskiy-eto-izmenit_a4053954.
- Klinicev, Arsenii. 2018. *Румынский язык: Сейчас объясню!*, (*Limba română: Imediat vă explic*), cf. <https://www.youtube.com/watch?v=6EYgH3Yb2sA&lc=UgyU6xY2NGcNQsvOful4AaABAg>.
- Limba română: cum a apărut? Vă explic pe degete*, 2023, (*Румынский язык: что это и как возникло. Объясняю на пальцах*), cf. <https://dzen.ru/a/ZBvvJvZ2kxBZGAdG>.
- Limba trebuie să ne unească, nu să ne dezbină: modul în care Moldova rezolvă problema limbii*, 2023, (*«Язык должен объединять, а не раскалывать»: как в Молдове решают языковой вопрос?*), cf. https://dzen.ru/video/watch/6405d7fc0acf3c01d5b7fd4c?experiment=931376&utm_referrer=www.google.com.
- Lozinschi, Raisa. 2023. *OPINII // Teo Chiriac, după votul din Parlament care introduce LIMBA ROMÂNĂ în toată legislația: „Acel blestemat art. 13 ne-a umilit pe noi, intelectualii din Basarabia”*; *Nicolae Osmochescu: „Toate hotărârile Curții Constituționale sunt obligatorii”*, cf. <https://www.ziarulnational.md/opinii-teo-chiriac-dupa-votul-din-parlament-care-introduce-limba-romana-in-toata-legislatia-acer-blestemat-art-13-ne-a-umilit-pe-noi-intelectualii-din-basarabia-nicolae-osmochescu-toate-hotararile-curtii-constitucionale-sunt-obligatorii/>.
- MAE al Federației Ruse: *Pentru a intra în UE, Moldova nu trebuie să renunțe la identitatea sa*, 2023, (*МИД РФ: для вступления в ЕС Молдавии не нужно отказываться от идентичности*), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/aeb4a3d1>.
- MAE salută adoptarea de către Parlamentul Republicii Moldova a „Legii pentru implementarea considerentelor unor hotărâri ale Curții Constituționale” privind limba română. Comunicat de presă, 16.03.2023, cf. <https://www.mae.ro/node/61339>.

- Молдавский: один язык, два имени*, (Moldoveneasca: o limbă și două denumiri), cf. <https://hromadske.ua/ru/posts/moldova-odyn-iazuk-dva-yumeny>.
- Moldpres, *Sintagma „limba română” va fi introdusă în toate legile Rep. Moldova*, 2023, cf. <https://www.moldpres.md/news/2023/03/24/23002368>.
- Ostalep despre limba română, în loc de moldovenească: „decizia va fi anulată”*, 2023, (Осталеп о румынском, вместо молдавского языка: “решение будет отменено”), cf. <https://gagauzinfo.md/index.php/news/politics/ostalep-o-ruminskomp-vmesto-moldavskogo-yazyka-reshenie-budet-otmeneno>.
- Parlamentul Moldovei a decis să redenumescă limba moldovenească în română*, 2023, (Парламент Молдавии решил переименовать молдавский язык в румынский), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/b8c125e1>.
- «PAS dorește să distragă atenția oamenilor». Irina Vlah despre schimbarea denumirii de «limba mold.» în «română» / «PAS хочет отвлечь внимание людей». Vlah об изменении названия «молдавского языка» на «румынский», 2023, cf. <https://gagauzinfo.md/news/politics/pas-hochet-otvlech-vnimanie-lyudei-vlah-ob-izmenenii-nazvaniya-moldavskogo-yazyka-na-ruminskii>.
- Pecheanu, Gabriel. 2023. *MAE despre decizia Parlamentului de la Chișinău: Are o profundă semnificație simbolică*, cf. <https://www.mediafax.ro/social/mae-despre-decizia-parlamentului-de-la-chisinau-are-o-profunda-semnificatie-simbolica-21701274>.
- Pentru a intra în UE, Moldova nu trebuie să renunțe la identitatea sa*, 2023, (МИД РФ: для вступления в ЕС Молдавии не нужно отказываться от идентичности), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/aeb4a3d1>.
- Poporulii Moldovei i s-a furat limba sa maternă*, 2023, (У народа Молдавии украли его родной язык — президент Приднестровья), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/bbbfba92>.
- Puterea din Moldova privează populația de dreptul de a-și alege propriul ei destin*, 2023, (Молдавская власть лишает население права выбора своей судьбы — МИД России), cf. <https://rossaprimavera.ru/news/41dc0326>.
- Report Az, *Prezidentul Moldovei Maia Sandu a aprobat schimbarea numelui limbii de stat a Republicii Moldova*, 2023, (В Румынии приветствовали закон о переименовании государственного языка Молдавии), cf. <https://report.az/ru/drugie-strany/prezident-moldovy-majya-sandu-odobrila-pereimenovanie-gosudarstvennogo-yazyka-v-rumynskij/>.
- România a salutat legea privind redenumirea limbii de stat a Republicii Moldova*, 2023, (В Румынии приветствовали закон о переименовании государственного языка Молдавии), cf. <https://www.interfax.ru/world/891671>.
- România dictează ce limbă se vorbește în Moldova*, 2023, (Румыния рулит: какой язык в Молдавии признан государственным), cf. <https://baltnews.com/v-mire/20230302/1025899865/Rumyniya-rulit-kakoy-yazyk-v-Moldavii-priznan-gosudarstvennym.html>.
- România înghite Moldova, folosind o „putere blândă”*, 2023, (Румыния поглотит Молдавию, используя “мягкую силу”), cf. <https://baltnews.com/video/20230302/1025899658/Moldavskiy-deputat-Rumyniya-pogloschaet-Moldaviyu-ispolzuya-myagkuyu-silu.html>.
- Sokolov, Mihail. 2023. *Chișinăul renunță la limba moldovenească*, (Кишинев отказывается от молдавского языка), cf. <https://ria.ru/20230304/yazyk-1855770166.html?in=t>.
- Șeful MAE al României i-a cerut lui Kuleba să recunoască inexistența limbii mold.*, 2023, (Глава МИД Румынии попросил Кулебу признать молдавский язык несуществующим), cf. https://www.rbc.ru/rbcfreenews/63874abf9a7947938825efdc?from=article_body.
- Turkmenportal, *Moldavskii yazyk pereimenovan v rumynskii*, 2023, cf. <https://turkmenportal.com/blog/59552/moldavskii-yazyk-pereimenovan-v-rumynskii>.
- Valerici, Lev. 2023. *Valahii + rușii = moldovenii și de ce limba mold. este bunica limbii române* (Валахи + русские = молдаване, и почему молдавский язык дедушка румынского), cf. <https://zen.ru/a/ZO0EK7w79jwunpbQ>.
- Vasilache, Mariana. 2023. *Eliminarea limbii moldovenești și furia filo-rușilor. Moscova pierde unul din instrumentele-cheie pe care le-a folosit pentru a-și menține influența în Moldova*, cf. <https://www.veridica.ro/analize/eliminarea-limbii-moldovenesti-si-furia-filo-rusilor-moscova-pierde-unul-din-instrumentele-cheie-pe-care-le-a-folosit-pentru-a-si-mentine-influenta-in-moldova>.

Zaharova a comentat de ce Chișinăul renunță la limba moldovenească, 2023, (*Захарова прокомментировала отказ Кишинева от молдавского языка*), cf. <https://ria.ru/20230318/moldaviya-1858807408.html?in=t>.

Zaharova a calificat limba moldovenească drept „un fenomen important în istoria mondială”, 2023, (*Захарова назвала молдавский язык «важным явлением в мировой истории»*), cf. https://news.rambler.ru/politics/50414622/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink.

„Ziarul de gardă”, „Limba moldovenească” va fi înlocuită cu „limba română” în toate legile din R. Moldova. Proiect votat în a doua lectură, 16 mart. 2023, cf. <https://www.zdg.md/stiri/politic/limba-moldoveneasca-va-fi-inlocuita-cu-limba-romana-in-toate-legile-din-r-moldova-proiect-votat-in-a-doua-lectura/>.

Mirela-Ioana BORCHIN-
DORCESCU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Simbolul antropocosmic în poezia românească

Abstract: (The anthropocosmic symbol in the Romanian poetry) The present work focuses on the complexity of the expressive and referential structure of a symbol of synthesis, anthropocosmic, indication of the communion, beyond the natural limits, of man with the cosmos. This symbol is the result of an imaginary fusion between two incompatible, distant entities. Without a referent in the real world, but perfectly motivated by the logical and stylistic development of the central idea, the image corresponding to such a symbol does not materialize in a specific sign, present in the text, but is inferred from the development of the discourse. Both the symbolizer (the expression) and the symbolized (the content) are the conclusion of the interpret, who discovers the poet's intention. Romanian poetry presents enough examples of such symbols: the man-tree (T. Arghezi), the man-fire (R. Stanca, E. Dorcescu), the horse-man (E. Jebeleanu, N. Turtureanu), the dog-man (T. Arghezi), the wolf-man (E. Dorcescu), the wind-man (Al. Macedonski), the sea-woman (D. Anghel), the star-man (M. Eminescu), the man-slit (N. Stănescu) etc. Referential ambiguity accentuates their mystery, immateriality, spiritual character, raising numerous problems of interpretation. Such mixed symbols speak of freedom of thought, of imagining, of the vastness of a poetic universe, of the art of discourse, etc. In a word, they emphasize the axiological specific of poetic communication. The question is whether their reference, impossible to establish in the extra-linguistic reality, does not settle into the very world of poetic discourse, belonging, therefore, only to literature.

Keywords: *anthropocosmic symbol, unlimited semiosis, reference, discourse analysis, poetry.*

Rezumat: Prezenta lucrare urmărește complexitatea structurii expresive și referențiale a unui simbol de sinteză, antropocosmic, indiciu al comuniunii, dincolo de limitele firești, a omului cu cosmosul. Acest simbol este rezultatul unei fuziuni imaginare dintre două entități incompatibile, de natură diferită și distante. Fără referent în lumea reală, dar perfect motivată de dezvoltarea logică și stilistică a ideii centrale, imaginea corespunzătoare unui asemenea simbol nu se concretizează într-un semn anume, prezent în text, ci se deduce din desfășurarea discursului. Atât simbolizantul (latura de expresie), cât și simbolizatul (latura de conținut) sunt concluzia interpretului, care descoperă intenția de comunicare a poetului. Poezia românească prezintă suficient de multe asemenea plămui: omul-copac (T. Arghezi), omul-foc (R. Stanca, E. Dorcescu), omul-cal (E. Jebeleanu, N. Turtureanu), omul-câine (T. Arghezi), omul-lup (E. Dorcescu), omul-vânt (Al. Macedonski), femeia-mare (D. Anghel), omul-astru (M. Eminescu), omul-fantă (N. Stănescu) etc. Ambiguitatea referențială le accentuează misterul, imaterialitatea, caracterul spiritual, ridicând numeroase probleme de interpretare. Asemenea simboluri mixte vorbesc despre libertatea de gândire, de imaginare, despre vastitatea unui univers poetic, despre arta compoziției discursului etc. Într-un cuvânt, subliniază specificul axiologic al comunicării poetice. Întrebarea este dacă nu cumva referința lor, imposibil de stabilit în realitatea extralingvistică, nu se cantonează în chiar lumea discursului poetic, aparținând, deci, numai literaturii.

Cuvinte-cheie: *simbol antropocosmic, semioză nelimitată, referință, analiza discursului, poezie.*

Pentru a cerceta un simbol, perspectiva semiotică s-a dovedit a fi cea mai prielnică, întrucât știința semnelor își circumscrie un câmp de investigație vast, interdisciplinar, dinamic, de anvergură metateoretică: „Semiotica a reușit să medieze dialogul dintre atât de numeroase demersuri științifice și să devină ea însăși, în acest context, o metateorie (o teorie a teoriilor)” (Klinkenberg 1996, 9-10). Și Tz. Todorov ne îndreptățește opțiunea pentru un asemenea unghi de abordare a unei specii de simbol poetic, respectiv cea a simbolului antropocosmic, întrucât Domnia sa a afirmat că:

„... studiile referitoare la simbol țin de teoria generală a semnelor, sau semiotica; [...] reflecțiile asupra semnului/simbolului s-au manifestat în mai multe tradiții distincte și chiar izolate, cum sunt: filosofia limbajului, logica, lingvistica, semantica, hermeneutica, retorica, estetica, poetica” (Todorov 1983, 21).

S-ar cuveni adăugate la disciplinele menționate de Tz. Todorov și stilistica, dar și pragmatica, în speță analiza discursului. Toate aceste științe umaniste, subordonate semioticii, se sprijină reciproc în urmărirea modului cum se construiește, de la o secvență discursivă la alta, un simbol artistic, în general, și unul de natură antropocosmică, în particular. La noi, se pare că Tudor Vianu a vorbit primul despre simbol. Marele om de cultură a descris simbolul în termeni filosofici, estetici și psihologici, referindu-se la ecoul pe care simbolul artistic, îndeosebi, îl trezește în sensibilitatea receptoare. Pornind de aici, i-a atribuit acestuia o seamă de particularități, răspunzătoare de mulțimea reacțiilor cititorului. Între acestea: volumul vital, ambivalența etică, aspectul enigmatic, caracterul ineputabil etc. (Vianu 1966, 97-159). Nici lucrările lingviștilor nu au făcut abstracție de simbolul poetic. De o largă circulație se bucură punctul de vedere asupra simbolului ca *semn care trimite la obiect prin intermediul unui alt semn* (Coteanu 1973, 22). Simbolul se prezintă, astfel, ca un *semn dublat* (Parpală 2006, 167): *porumbel* „pasăre” + simbol al „păcii”; *cruce* „obiect format din două bucăți de lemn/ metal etc. perpendiculare” + simbol al „creștinismului”; *lună* „astru nocturn, satelit al Pământului” + simbol al feminității + simbol al măsurii etc. Cum anume se produce trecerea de la sensul propriu, denotativ, la cel simbolic, conotativ?

Sorin Alexandrescu ilustrează un asemenea traseu al simbolizării, ce presupune trecerea semnului de la un referent la altul, în poezie. De pildă, analizând simbolul *ceață* la Tudor Arghezi, în poemul intitulat *O zi*, Domnia Sa apelează la o semantică de tip contextual („Ziua de ieri s-a ținut după mine.../S-a pierdut neputincioasă și pribeagă/După ce vremea întreagă/M-a urmat pas cu pas, până azi/La amiazi//Cine și-a pierdut o zi cât o viață/S-o caute repede. Se înnoptează. Se lasă/ceață”). Concluzia interpretului: „Pe fundalul întregului poem, termenul *ceață* simbolizează moartea. Avem a face cu un substantiv concret, care semnifică o entitate abstractă” (Alexandrescu 1966, 321). Iată o probă incontestabilă a „dublării” referentului semnului devenit simbol artistic.

Limbajul poetic găzduiește simboluri de mare varietate. În vreme ce M. Eliade se referea global la fundamentul psihic al acestora, subliniind, în același timp, și

apartenența lor la limbaj: „Simbolurile sunt componente ale limbajului. Ele au ca proprietăți transmiterea și decodificarea anumitor fragmente sau entități de ordin psihic.” (Eliade 2013, 62), Ion Coteanu specifică rolul limbajului poetic în a determina (supra)încărcarea semnelor cu semnificații simbolice:

„Domeniul de transformare a semnului verbal în simbol este chiar mesajul poetic, transformarea în cauză fiind o poetizare (deturnare) a mesajului. Limbajul poetic este limbajul în care un număr de entități – semne verbale – se transformă în simboluri.” (Coteanu 1973, 23).

Grație creativității scriitorului, limbajul poetic este o artă verbală. Aici se produce adesea, între atâtea altele, și o modificare a raporturilor firești dintre semnificantul și semnificatul semnului verbal. Fenomenul simbolizării atinge însuși mecanismul semnului. Noua semnificație, simbolizatul, ascuns un timp, se deduce din aproape în aproape, pe măsură ce se dezvoltă discursul poetic.

Ecaterina Mihăilă, în *Receptarea poetică* (1980, 31-53), consideră că simbolul își dobândește corpul sensibil, de care are nevoie pentru actualizare, într-un semn iconic (metaforă/șir de metafore). Imaginarea implică o gândire de tip analogic. Schemele Ecaterinei Mihăilă aferente simbolizării reflectă următoarea devenire: semn verbal → semn iconic (metaforă = imaginare) → simbol poetic.

Deci, simbolul poetic eludează semnul verbal consacrat, prin convenție, în sistemul limbii. El se folosește de un alt semn (iconic, metaforic), mereu surprinzător, prin care se sugerează un sens incert, ambiguu, indicibil.

Simbolul antropocosmic este un tip particular de simbol poetic. Eugen Dorcescu definește simbolul artistic (poetic) drept „expresia lingvistică a unei realități antropocosmice”, pe care ontologia nu o recunoaște, ea rămânând specifică artei (v. om-astru/astru-om în *Luceafărul* – 1978, 1981; și om-copac/copac-om în *Psalmul arghezian* – 2009). În viziunea sa, geneza unui simbol antropocosmic implică un proces metaforic (v. *supra* aceeași optică la poeticienii români menționați), în care alternează două operații contrare: personificarea *ergonului* și depersonificarea *antroposului*.

Conform primelor descriții de traiectorii simbolice de această natură, Luceafărul/Hyperion este om-astru (sau astru-om), adică un simbol antropocosmic prin excelență. Astrul care „răsare și străluce” este supus unui proces de personificare → „Corăbii negre *duce*” (astru-om), dar și investitura umană: este corăbier. (v. și „El iar *privind* de săptămâni/Îi *cade dragă fata*” (astru-om/+investitură umană: îndrăgostit). Primul puseu întru cristalizarea simbolului pare a constitui versul „Luceafărul *așteaptă*” (secvența nu este însă suficient de clară în privința atribuirii rolului de agent-patient al acțiunii); al doilea puseu (v. aici dubla natură a subiectului): „Și cât de *viu s-aprinde* el (sem uman-sem astral: contopirea dintre *uman – viu – și cosmic – s-aprinde*)/În orișicare seară/Spre umbra negrului castel/Când ea o să-i apară”. Împărtășindu-i punctul de vedere, mergem mai departe și sesizăm o linie complementară în dezvoltarea semiotică a ideii poetice, o replică feminină la Luceafăr, și anume „femeia-astru”. La începutul poemului, protagoniștii sunt Luceafărul (sem

astral) și fata de împărat (sem uman). După primele șapte strofe, Luceafărul devine <+uman>, iar fata de împărat <+astral>. V. „O, vin’ în părul tău bălai/S-anin cununi de stele/Pe-a mele ceruri să răsai [STEA]/Mai mândră decât ele”. Rezultă că în *Luceafărul* eminescian avem de-a face cu personificarea astrului și depersonificarea femeii îndrăgostite și, la rândul-i, iubite de acest <astru-om>.

Poeticianul timișorean revine la simbolul mixt, antropocosmic, în 2009, când ilustrează mecanismul generării acestuia în psalmul lui Tudor Arghezi *Tare sunt singur, Doamne...*, unde apare, după pendulări între depersonificarea ființei umane și personificarea copacului, simbolul poetic *om-copac*, ce decurge logic dintr-o echivalență/identitate ontologică, enunțată metaforic în incipit:

„Tare sunt singur, Doamne, și pieziș
Copac pribeag uitat în câmpie,
 Cu fruct amar și cu frunziș
 Țepos și aspru-n îndârjire vie” (s. ED).

După un segment în care se remarcă alternanța referințelor la om și la copac:

„Tânjesc [OM] ca pasărea ciripitoare
 Să se oprească-n drum,
 Să cânte-n mine [COPAC] și să zboare
 Prin umbra mea [COPAC] de fum”;

se pecetluiește fuziunea <om-copac> în versul: „Și mă muncesc [OM] din rădăcini [COPAC] și **sânger** [OM-COPAC]”.

Interesant este că simbolul antropocosmic nu este numit, ci implicat de o acțiune al cărei agent poate fi, la nivel denotativ, omul, iar la nivel conotativ, pomul. Prin urmare, un verb – *sânger* – evidențiază sinteza celor două entități într-un simbol antropocosmic, datorită sensului propriu (+ uman), dar și sensului figurat (– uman). Mai mult, acest simbol reverberează în context. Recitit, sub presiunea referentului compozit al semnului *sânger*, versul scoate la iveală alte două metafore cu același potențial simbolic: verbul *mă muncesc* și substantivul *rădăcini*.

Definiția formulată de Eugen Dorcescu pentru simbolul antropocosmic a fost imediat omologată de Ivan Evseev, care o citează în lucrarea sa teoretică de căpătâi, intitulată *Cuvânt-simbol-mit*, semioticianul timișorean considerând că este una dintre cele mai interesante definiții date simbolului:

„Orice simbol, în ultimă instanță, se referă la om; el semnifică umanul, indiferent dacă reprezentarea lui este de tip zoomorf, dacă este luată din lumea animalelor, plantelor sau obiectelor confecționate. Păsările, animalele, arborii, florile, pietrele, figurile geometrice etc. semnifică întotdeauna ceva care se raportează la om. Legea identificării «antropocosmosului» și «macrocosmosului» este specifică fiecărui

simbol arhetipal. [...] Realizând sinteza dintre Om și Lume, simbolul ne apare ca un ecran proiectiv în care imaginea Cosmosului poartă unele trăsături ale chipului uman.” (Evseev 1983, 44).

Ivan Evseev se întâlnește, în această idee a apropierei elementelor cosmice de către ființa umană, nu doar cu Eugen Dorcescu, ci și cu Mircea Eliade. Pentru Mircea Eliade, apariția unui simbol presupune fenomenul cosmizării ființei umane: „Simbolurile sunt cele care vor conduce, până la urmă, la *cosmizarea* omului, adică în direcția participării directe a acestuia la ordinea, ritmul și însuflețirea întregului Univers” (Eliade 2013, 60). Scopul acestei „cosmizări” este acela de găsire a sensului vieții, sens în posesia căruia omul realizează plenitudinea existenței sale. Pe aceeași linie, oferind o explicație implicită și pentru dragostea dintre o ființă a imanenței și un aparținător al transcendenței, care, se metamorfozează, devenind <astru-om> în *Luceafărul eminescian*, se situează și I. P. Culianu, când vorbește despre polivalența nelimitată a simbolurilor:

„Simbolul se dovedește a fi o extraordinară punte comunicativă între immanent și transcendent, calitățile sale fiind polivalența, adică o coexistență a mai multor sensuri și, în același timp, diversitatea și eterogenitatea.” (Culianu 1995, 79).

Marile realizări artistice trec dincolo de orice experiență empirică. Ele exclud *mimesisul*, axându-se pe creativitatea alimentată de imaginație. Actul simbolizării atestă prefigurarea simbolului într-o traiectorie figurativă, întemeiată pe analogii. Totuși, nu orice lanț analogic duce spre un simbol poetic, cu atât mai puțin spre generarea unui simbol antropocosmic. Iată ce se întâmplă într-un scurt poem din folclorul chinezesc:

„Pomul are multe crengi,
Dar nu ca să cerșească [OM],
El are brațe multe [OM],
Ca soare să primească [POM]”.

Analogia, concretizată în personificările metaforice „să cerșească”, „brațe”, continuată cu depersonificare, este departe de a constitui suportul necesar ivirii unui simbol de tipul <om – pom>, ca în cazul psalmului arghezian. În poemul chinezesc, referenții, deși inversați, rămân distincți.

Nici în *Necuvintele* lui Nichita Stănescu șirul de analogii între pom și om, exprimat prin comparații, nu are drept rezultat un simbol antropocosmic, fiindcă, în final, cele două entități sunt perfect disociabile. Deși foarte asemănătoare, deși interschimbabile, ele nu se întrepătrund:

„El a întins spre mine o frunză ca o mână cu degete. [POM ca OM]
Eu am întins spre el o mână ca o frunză cu dinți. [OM ca POM]

El a întins spre mine o ramură ca un braț [POM ca OM]
 Eu am întins spre el brațul ca o ramură [OM ca POM] [...]
 Eu am trecut prin el. [Șansa fuziunii OM-POM]
 El a trecut prin mine. [Șansa fuziunii POM-OM]
 Eu am rămas un pom singur. [Substituția OM-POM]
 El,
 un om singur”. [Substituția POM-OM]

Construcțiile simbolice, de natură mixtă (cu structura: <uman – non-uman>), redevabile artei, sunt foarte rare și, de aceea, se cer atent urmărite și analizate. Pentru depistarea lor, vom aplica instrumentele de cercetare ale lui Eugen Dorcescu. Astfel, într-o poezie de dimensiuni relativ reduse, pe care o putem cita în întregime, precum *Lamentațiile Ioanei D’Arc pe rug* de Radu Stanca, vom observa cum operațiile de personificare, respectiv cele de depersonificare conduc spre un *antropos-ergon*, cu structura internă <om-foc>:

„Aceasta-i vina mea: că n-am lăsat,
 Cu gând ascuns, feciori în preajma porții.
 Și-acum, când prima oară un *bărbat*
Mă strânge-n brațe, sunt sortită morții.

Dar flăcările crește-vor mereu
 Crește-va mult și strania orgie.
 Și, în curând, flămând, iubitul meu,
 Întâiul meu iubit, fără să știe,

***Mă va cuprinde-atât de mult în el,
 Încât nu va putea să mai despartă
 De trupul lui pe-al meu – și-n alb inel
 Mă va iubi fum zvelt și ceață moartă*** [s.n. – M-I D].

Acest poem frapează prin implicarea presupuziției în zămislirea simbolului antropocosmic. Poetul se referă la arderea pe rug a *Ioanei D’Arc*, fecioara din Orléans, încă din titlu. Nu oferă detalii istorice, fiindcă presupune că orice cititor știe despre ce e vorba. Având cunoștința de acest narativ, cititorul va deduce fără probleme că protagoniștii poemului sunt Ioana D’Arc și focul. Cu toate acestea, va descoperi treptat că partenerul *Ioanei D’Arc* este un personaj masculin mai prominent decât stihia pircă propriu-zisă, fiindcă el nu este doar foc, nu este doar bărbat, ci o fuziune de foc și bărbat, care acționează în consecință. O primă mișcare spre această întruchipare simbolică o constituie dublarea semnului *bărbat*, care dobândește, pe lângă referentul uzual, și referentul „foc”. În această situație, și acțiunea bărbatului de a o „strânge în brațe” pe eroină este un semn dublat, căci se referă, neignorând sensul primar, și la acțiunea de a (o) arde pe rug: „Și-acum, când prima oară un *bărbat/Mă strânge-n brațe*, sunt sortită morții”. Personificarea persistă în strofa următoare. Însă în a treia strofă,

primele două versuri și al treilea, până la cezură, creează o fertilă ambiguitate între manifestările focului și cele ale bărbatului îndrăgostit: „Mă va cuprinde-atât de mult în el,/Încât nu va putea să mai despartă/De trupul lui pe-al meu...”. Cine? Poate fi și bărbatul, poate fi și focul, dar mai mult ca sigur este FOCUL în solidaritate organică cu BĂRBATUL. Sau invers. În această secvență este generat simbolul antropocosmic. Aici se intersectează „om” și „foc” într-o unitate semiotică de sine-stătătoare, ce-și are un referent imaginar: OMUL-FOC.

Depersonificarea din versul final reprezintă o mutare realistă. Se revine la foc, la lumea reală, prin indicele *fum*, modificat însă și acesta printr-un epitet personificator, *zvelt*. Sintagma *fum zvelt* reprezintă o ultimă pâlpâire de fabulație. Salvarea eroinei e în dragoste. Într-o iubire ce o consumă, dar îi împlinește existența. Nu părăsește această lume fără a trăi iubirea cu o patimă uriașă.

Alte asemenea eșantioane relevante pentru ocurența simbolurilor antropocosmice în corpusul pe care l-am stabilit în scopul cercetării ne permit să conturăm o tipologie. Potrivit datelor obținute din parcurgerea poemelor din corpus, suntem în măsură să oferim o schiță de taxonomie a simbolurilor antropocosmice din lirica românească. Aceasta ar include următoarele tipuri:

a) <uman-natural>: „om-copac” în *Psalmul* arghezian; „Și mă muncesc din rădăcini și sânger”;

b) <uman-obiectual>: „femeie-cupă”, la Radu Stanca, în poemul *De n-ar fi decât visul...*: „Pun gura mea pe **gura ei roșie** și gust...”;

c) <uman-piric>: „bărbat-foc”, la Radu Stanca, în poemul *Lamentația Ioanei d'Arc pe rug*: „**Mă va cuprinde-atât de mult în el/ Încât nu va putea să mai despartă/ De trupul lui pe-al meu...**”;

d) <uman-animal>: „suflet uman-câine”, la Tudor Arghezi, în *Câinele sufletului*: „**Pe toată viața înnădit cu tine,/ Nedespărțit de coadă și de bot,** [Sunt supărat că], **strânși atât de bine,** [Să te alung din băătăura mea nu pot]”; sau „om-lup” la Eugen Dorcescu, în *Avatar 2* din *Elegiile de la Carani*: „[Lupul și eu – pe câmpul sfârtecat,]/**Doi colți însângerați [în raza lunii]**”;

e) <uman-acvatic>, actualizarea *femeie-mare* la Dimitrie Anghel, în poemul *Nocturnă*: „**La piept își strânge-n falduri bogata ei cămașă**”;

f) <uman-astral>, la Mihai Eminescu, pe toată întinderea prezenței personajului central, ființă astrală, în *Luceafărul*;

g) <+/-uman> - <+/-univers>, la Nichita Stănescu, în *Omul-fantă*: o simbolică a derutei ontologice, care afirmă și contrazice în egală măsură „fiindul”, concretizarea și anihilarea succedându-se: „**Omul-fantă** azvârle mari piramide/de vid/peste mari deșerturi” etc.

S-ar putea adăuga exemple, mai cu seamă pentru tipurile <uman-animal> și <uman-natural>, dar numărul acestora este foarte mic în corpus (v. infra *Surse*).

Chiar dacă nu țin neapărat de un geniu al simbolizării, simbolurile antropocosmice pretind, totuși, stări poetice și strategii de construcție rarissime, intuiția

sau intenția poetică trebuind să fie sporită cu dexteritate discursivă, valoare estetică, meșteșug al persuasiunii etc.

Structura semnelor lingvistice la nivelul cărora se actualizează un simbol antropocosmic impune următoarele observații:

- a) Simbolizantul este substantiv simplu pentru un simbolizat mixt (om-astru sau/și astru-om), în cazul personajului *Luceafărul/Hyperion* (Mihai Eminescu);
- b) Simbolizantul este un substantiv compus pentru simbolizat mixt „om-fantă”: *Omul-fantă* (Nichita Stănescu); v. și *omul-cal* pentru simbolizatul mixt „om-cal”: *Visul omului-cal* (Eugen Jebeleanu);
- c) Simbolizantul este o sintagmă nominală ce sugerează global simbolizatul mixt „om-lup”: *Avatar 2* din *Elegiile de la Carani* (Eugen Dorcescu): „doi colți însângerați”;
- d) Simbolizantul este un verb ce denotă, prin intermediul acțiunii, simbolizatul mixt „om-copac” în *Psalm* (Tudor Arghezi): „sânger”;
- e) Simbolizantul nu are specificitate morfosintactică pentru diverși simbolizați de natură antropocosmică: integrăm aici toate celelalte situații, în care simbolizatul se deduce, pas cu pas, din contexte poetice de amploare variabilă, probând mobilitatea simbolului, în special a referentului, ce se clarifică treptat. În procesul simbolizării se acumulează semnificație, rezumată finalmente de simbolizatul mixt (v. *Femeia-cupă, în De n-ar fi decât visul...* la Radu Stanca; *femeia-mare, în Nocturnă, la Dimitrie Anghel* etc.).

Cât privește încadrarea sintactică a unui simbol antropocosmic, vom constata că aceasta se realizează fie în unități simple, dar centrale în discurs, fie în unități din ce în ce mai complexe:

- un centru nominal: „Luceafărul” (om-astru);
- un centru verbal: „sânger” (om-copac);
- o sintagmă nominală: „gura ei roșie” (om-cupă);
- o sintagma verbală: „cât de viu s-aprinde” (om-astru);
- o construcție nominală: „[Lupul și eu – pe câmpul sfârtecat,]/Doi colți însângerați [în raza lunii]” (om-lup);
- o propoziție/frază: „Mă va cuprinde-atât de mult în el/, Încât nu va putea să mai despartă/ De trupul lui pe-al meu...” (om-foc); „Tu-mi ceri chiar nemurirea mea/În schimb pe-o sărutare,/Dar voi să știi asemenea/Cât te iubesc de tare” (om-astru) etc.

Plasată drept concluzie, sau, dimpotrivă, succedată de alte serii de mișcări stilistico-retorice, secvența simbolică de anvergură antropocosmică va crea întotdeauna ambiguitate, relief și valoare în discursul liric. Relația simbol-referent va fi greu de precizat, căci, din omogenizarea semnelor <+uman> și <+cosmic>, reiese un referent imaginat de autor, cu existență într-una dintre lumile posibile, nu în cea reală, accesibilă oricărui cititor. Doar un lector avizat sesizează și interpretează un simbol antropocosmic, încercând să surprindă/să aproximeze în analiza acestuia intenția cu care s-a servit creatorul de o imagine compozită, pornind de la om spre cosmos sau invers.

Prin urmare, simbolurile antropocosmice aparțin exclusiv creației artistice. Sunt simboluri mixte, cu actualizări textuale diverse și cu referenți într-una dintre lumile posibile, cea decisă de scriitor. În poezie, simbolul antropocosmic derivă dintr-o metaforă sau dintr-un lanț metaforic. Principala diferență (în funcție de obiectivele cercetării) dintre o metaforă coalescentă și simbolul antropocosmic este aceea că, într-o metaforă coalescentă, cele două entități (uman-non-uman/cosmic), asociate într-o imagine poetică, sunt echivalente ontologic, în vreme ce într-un simbol antropocosmic, cele două entități (uman-non-uman/cosmic), asociate, de regulă, în mai multe imagini poetice, ajung să se suprapună într-o imagine de sinteză, cu caracter rezumativ: după desfășurarea unor strategii discursive (retorice) de mare varietate, cele două entități SIMBOLIZEAZĂ, ÎN FUZIUNE, generând un referent care nu aparține decât universului de discurs al poeziei. În toate ocurențele lor, simbolurile antropocosmice ies din contingent, dezvoltând o semantică metafizică. Ontologia lor reprezintă un caz special de transcendență.

Referințe bibliografice

- Alexandrescu, Sorin. 1966. *Simbol și simbolizare. Observații asupra unor procedee poetice argheziene*, în ***. *Studii de poezică și stilistică*. București: Editura pentru Literatură, p. 318-369.
- Coteanu, Ion. 1973. *Stilistica funcțională a limbii române (Stil, stilistică, limbaj)*. Vol. I. București: EA.
- Culianu, Ioan Petru. 1995. *Mircea Eliade*. București: Editura Nemira.
- Dorcescu, Eugen. 1978. *Embleme ale realității*. București: Editura Cartea Românească.
- Dorcescu, E. et alii. 1981. *Limbaj poetic și versificație în secolul al XIX-lea. Comparația. Epitetul. Sintaxa poetică. Simbolul*. Timișoara: TUT.
- Dorcescu, Eugen. 1975. *Metafora poetică*. București: Editura Cartea Românească.
- Dorcescu, Eugen. 2009. *Poetica non-imanenței*. București: Editura Palimpsest.
- Dorcescu, Mirela-Ioana. 2022. *Semiotica metaforei. Inducția metaforică în poezia românească*. Timișoara: Editura Eurostampa.
- Eliade, Mircea. 2013. *Nostalgiea originilor*. București: Editura Humanitas.
- Evseev, Ivan. 1983. *Cuvânt – simbol – mit*. Timișoara: Editura Facla.
- Klinkenberg, Jean-Marie. 1996. *Précis de sémiotique générale*. De Boeck & Larcier S.A.
- Mihăilă, Ecaterina. 1980. *Receptarea poetică*. București: Editura Eminescu.
- Parpală, Emilia. 2006. *Introducere în stilistică*. Craiova: Editura Universitaria.
- Sebeok, Th. A. 2002. *Semnele. O introducere în semiotică*. București: Editura Humanitas.
- Vianu, Tudor. 1966. *Postume*. București: Editura pentru Literatură Universală.

Surse

- Anghel, Dimitrie. 1968. *Poezii*. București: Editura pentru Literatură.
- Arghezi, Tudor. 1988. *Versuri*. București: Editura Minerva.
- Dorcescu, Eugen. 2017. *Elegiile de la Carani*. Timișoara: Editura Mirton.
- Eminescu, Mihai. 1964. *Poezii*. București: Editura pentru Literatură.
- Jebeleanu, Eugen. 1989. *Poezii și poeme*. București: Editura pentru Literatură.
- Stanca, Radu. 1973. *Poezii*. București: Editura Albatros.
- Stănescu, Nichita. 1988. *Poezii*. București: Editura Minerva.

Eliana-Alina COMAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Elaborarea textelor
de către studenții străini
care studiază limba română.
Provocări și strategii**

Abstract: (Elaboration of texts by foreign students studying the Romanian language. Challenges and strategies) The Romanian language as a foreign language has received special interest from specialists in recent years. The emergence of innovative research and learning materials impose a dynamic in this part of the language. The study “Elaboration of texts by foreign students studying the Romanian language. Challenges and Strategies” is the result of experiences observed in teaching Romanian as a foreign language. Writing activities in Romanian represent a challenge both in terms of the written use of assimilated knowledge and in terms of the need to stimulate students' creativity. The situations noted in recent years have revealed the impediments encountered by students in writing texts in Romanian. The first part of the study presents the situation of the elaboration of the texts in the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) and in the bibliography concerning the teaching of foreign languages. The second part of the study brings a series of strategies to solve the difficulties encountered by the students. These are camouflaged within exercises to stimulate students' interest in writing texts in Romanian. Writing texts based on a plan from images is a strategy used in a multitude of existing materials, and studies aimed at this strategy have proven its use. The exercises proposed in the second part are intended to answer the difficulties of foreign students in the elaboration of texts in Romanian. The end of the study highlights the advantages and disadvantages of using the proposed creative strategies.

Keywords: *Romanian, text, creative, writing, language.*

Rezumat: Limba română ca limbă străină cunoaște un interes special din partea specialiștilor în ultimii ani. Apariția unor cercetări și materiale inovatoare de învățare impun o dinamică în această parte a limbii. Studiul *Elaborarea textelor de către studenții străini care studiază limba română. Provocări și strategii* este rezultatul unor experiențe observate în predarea limbii române ca limbă străină. Activitățile de scriere în limba română reprezintă o provocare atât în ceea ce privește utilizarea în scris a cunoștințelor asimilate, cât și din prisma nevoii de a stimula creativitatea studenților. Situațiile remarcate în ultimii ani au scos la iveală impedimentele întâmpinate de către studenți în scrierea textelor în limba română. Prima parte a cercetării prezintă situația elaborării textelor în *Cadrul european comun de referință pentru limbi (CECRL)* și în bibliografia care privește predarea limbilor străine. Partea a doua a cercetării aduce o serie de strategii de rezolvare a dificultăților întâmpinate de cursanți. Acestea sunt camuflate în cadrul unor exerciții care să stimuleze interesul participanților în elaborarea textelor. Scrierea textelor pe baza unui plan din imagini este o strategie valorificată într-o multitudine de materiale existente, iar studiile destinate acestei activități au dovedit utilitatea sa. Exercițiile propuse în cea de-a doua parte sunt menite să răspundă dificultăților studenților străini în elaborarea conținutului scris. Finalul studiului pune în evidență avantajele și dezavantajele utilizării strategiilor creative propuse.

Cuvinte-cheie: *română, text, creativ, scriere, limbă.*

Limba română ca limbă străină cunoaște o dinamică a cercetării în ultimii ani prin apariția diferitelor materiale de învățare sau studii care privesc predarea și/sau învățarea limbii române ca limbă străină. Experiența didactică în cadrul Programului pregătitor de limba română pentru cetățenii străini generează diferite nevoi și situații determinate de tipul de cursant, de interesul acestuia, de experiența sa în ceea ce privește studiul unei limbi străine. Studiul de față este concentrat în jurul activității de elaborare a textelor în limba română. Venind din sisteme diferite de învățământ, studenții străini întâmpină adesea diferite probleme legate de scrierea unui text, fie că acestea sunt generate de dificultatea aplicării cunoștințelor asimilate, fie de carența abilităților creative. În încercarea de a aduce studenții mai aproape de exercițiile de producere a textelor, am fructificat și la limba română ca limbă străină o bibliografie care vorbește despre scrierea imaginativă pe baza unor imagini, benzi desenate etc. Ipoteza de lucru este că anumite strategii de a stimula scrierea în limba română pot veni în sprijinul studenților străini care, din diferite motive, finalizează cu dificultate un text, indiferent ce tip de text ar fi acesta.

CECRL include activitatea de scriere în sfera celor patru activități principale: receptare, producere, interacțiune și mediere, activități care să conducă la o utilizare a limbii în viața reală, utilizare bazată pe interacțiune¹. Integrată în producerea de activități cu caracter general, *production activities*, exprimarea scrisă distinge trei niveluri: exprimare scrisă în general, *creative writing*, rapoarte și eseuri². De asemenea, scrierea creativă este asociată monologului, insistând cu precădere asupra narațiunii și a descrierii experienței.

CECRL încadrează exprimarea scrisă după cum urmează, pentru fiecare nivel de învățare a unei limbi. În ceea ce privește nivelul Pre-A1, cursantul poate oferi informații personale de bază, eventual cu ajutorul dicționarului. Începând de la nivelul A1, cursantul poate oferi informații personale de tipul plăceri și antipatii, familie, animale de companie, prin folosirea de cuvinte și expresii de bază. Cursantul aflat la nivelul A2 poate produce o serie de fraze și propoziții simple, legate prin conectori simpli precum *și, dar, deoarece*. Nivelul B1 permite producerea de texte simple pe marginea unor subiecte familiare din domeniul de interes prin legarea unei serii de elemente scurte într-o secvență liniară. Cursantul aflat la nivelul C1 produce texte clare și detaliate pe

¹ „The organisation proposed by the CEFR is closer to real-life language use, which is grounded in interaction in which meaning is co-constructed. Activities are presented under four modes of communication: reception, production, interaction and mediation. The development of the CEFR categories for communicative activities was considerably influenced by the distinction between transaction and interpersonal language use, and between interpersonal and ideational language use (development of ideas).” A se vedea *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, – Companion volume*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, p. 33 [online], URL: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>, [Accesat în 02.06.2023].

² A se vedea *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, – Companion volume*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, p. 61 [online], URL: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>, [Accesat în 02.06.2023].

marginea unei varietăți de subiecte legate de domeniul de interes, sintetizând și evaluând informațiile și argumentele din mai multe surse. La nivelul C2, cursantul poate genera texte articulate, bine structurate, abordând subiecte complexe, evidențiind aspectele relevante. Aceasta implică extinderea și susținerea punctelor de vedere, adesea cu ajutorul unor puncte subsidiare, argumente și exemple, pentru a finaliza cu o concluzie adecvată. Poate folosi structurile și convențiile unei varietăți de genuri, adaptându-și, în funcție de destinatar, tonul, stilul și registrul.¹

Studiile care abordează activitatea de scriere în procesul de învățare a unei limbi străine menționează complexitatea acestei activități: „Deși scrisul este foarte important, este o materie dificilă mai ales pentru studenți. Scrierea este o activitate complexă, ea necesitând abilități cuprinzătoare ale elevilor, cum ar fi stăpânirea gramaticii, a vocabularului și a punctuației. În plus, pentru a scrie bine, elevii se așteptau să își poată prezenta ideile în formă scrisă, deoarece scrisul este un mijloc de comunicare.”² (Megawati, Syarif 2017, 138), [trad. n. – EAC].

Există de asemenea o piață ofertantă în ceea ce privește stimularea scrisului prin imagini, strategie concretizată sub forma unor cărți sau materiale didactice disponibile în mediul virtual. Acestea sunt destinate cu precădere elevilor din clase mai mici, astfel că strategia propusă în acest studiu conține elemente deja împământenite în domeniul educațional.³

Partea practică a lucrării constă în propunerea unor exerciții de facilitare a exprimării scrise pentru studenții străini. Ele au fost parcurse cu o grupă formată din 25 de studenți proveniți din diferite culturi și cu limbi materne diferite. Exercițiile abordate răspund nevoilor etapelor primare de studiu pentru nivelurile A1-A2, B1-B2, etape în care studenții se confruntă cu dificultăți în exprimarea scrisă. În funcție de limba maternă, de cultura de proveniență și de experiența acumulată anterior, studenții se raportează în moduri variate la scrierea unui text în limba română. Mai mult decât atât, studiile existente amintesc dificultățile întâmpinate de studenții străini în învățarea limbii române. Bibliografia de specialitate subliniază situațiile problematice întâmpinate de vorbitorii de limbă arabă în învățarea limbii române, materialele apărute recent încercând să faciliteze experiența acestora în procesul de învățare. Irina Dincă explică factorii care stau la baza dificultăților de învățare a limbii române de către

¹ A se vedea *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, – Companion volume*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, p. 66 [online], URL: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>, [Accesat în 02.06.2023].

² „Although writing is very important, it is a difficult subject especially for the students. Because writing is a complex activity since it requires students’ comprehensive abilities such as mastering grammar, vocabulary, and punctuation. Besides, to write well, the students expected to be able to present their ideas in the written form as writing is a means of communication.”, *The Effectiveness of Using Photograph in Teaching Writing*, Megawati Megawati, Syarif Agussaid Alkadrie, în *JETL (Journal of Education Teaching and Learning)*, p. 138, [online], URL: https://www.researchgate.net/publication/331377071_The_Effectiveness_of_Using_Photograph_in_Teaching_Writing [Accesat în 07.11. 2023].

³ A se vedea <https://www.twinkl.ro/resource/povestire-dup-imagini-ndash-fie-de-lucru-ro-dlc-566>, [Accesat în 08.11. 2023].

studenții vorbitori de arabă: „Distanța lingvistică dintre limba română și limba arabă se explică prin apartenența lor la două familii de limbi distincte: cea a limbilor indo-europene, respectiv cea a limbilor semitice. Studenții arabi care învață româna ca limbă străină se confruntă nu doar cu o limbă cu o structură gramaticală diferită, ci și cu un alt sistem de grafie, alfabetul latin fiindu-le cunoscut doar prin intermediul altor limbi europene studiate la școală (cu precădere, engleza și franceza).” (Dincă 2018, 197). Experiența didactică a mai relevat faptul că în cazul producerii textelor, unele grupuri de studenți asimilează cu dificultate structura propoziției, a frazei, topica sau semnele de punctuație în limba română. Prin urmare, exercițiile propuse în acest studiu sunt rezultatul unor nevoi remarcate la studenții străini în decursul timpului. Se mai impune observația că în acest studiu nu se face referire la texte administrative de tip cerere sau proces-verbal.

Exercițiile propuse într-o primă etapă sunt construite în jurul unui plan bazat pe imagini, imagini pe care studenții le cunosc deja în momentul în care se află în etapa de a scrie un text pe marginea acestora. Este obligatoriu ca studenții să recunoască vocabularul asociat imaginilor, condiție primară în realizarea exercițiilor de acest tip. În cazul studiului de față, imaginile au constituit materialul didactic adjuvant în înțelegerea elementelor de vocabular și au fost repetate pe parcursul câtorva săptămâni. Astfel, fără a întâmpina probleme în etapa de comprehensiune a acțiunilor/obiectelor ilustrate în imagini, esența exercițiului a fost redusă la producerea textului. Exercițiile prezentate mai jos sunt orientate spre nivelurile A1-A2 descrise în CECRL:

Exercițiul 1: *Scrie câteva rânduri despre programul tău zilnic.*

Studenților li se explică în prealabil ce trebuie să facă prin exemplificarea unor secvențe ale textului și printr-o serie de conectori adjuvanți, după cum este ilustrat în tabel. Studenții respectă în continuare imaginile și conectorii indicați. Se pun la dispoziția studenților o seamă de informații care să contribuie la alcătuirea unor fraze sau propoziții adecvate nivelului. În același timp, exercițiul exemplificat este o modalitate de a practica utilizarea semnelor de punctuație, de a repeta conectorii de tipul *apoi, după aceea*, structurile *de la ora... până la ora*. În funcție de creativitatea și nivelul studentului, fiecare poate adăuga diverse informații, deși din practicarea acestui exercițiu s-a constatat că într-o primă etapă studenții vor respecta structura indicată în tabel. În ceea ce privește rezultatul final al exercițiului, acesta constă în texte previzibile, cu diferențe ne semnificative. Am ilustrat prin bară oblică diferențele dintre textele obținute:

În fiecare zi mă trezesc la ora 7:00. Apoi mă îmbrac. Iau micul-dejun acasă. Apoi plec la școală. De la ora 8:00 până la ora 11:00 am cursuri/studiez/sunt la cursuri. Apoi iau prânzul. După-amiază mă uit la televizor. După aceea, mă plimb sau mă întâlnesc cu prietenii mei/merg cu prietenii la cafea/mă duc în oraș cu prietenii. Seara iau cina la ora 19:00. Apoi fac un duș și citesc. După aceea, mă uit la televizor/film sau vorbesc la telefon. De obicei, mă culc la ora 23:00/23:30/00:00.

În fiecare zi ... 7:00	Apoi ... 	 	Apoi ...
De la ora ... până la ora ... 	Apoi ... 	După-amiază ... 	După aceea, ... sau
Seara ... la ora ...	Apoi ... și 	După aceea, ... sau 	De obicei, ...

Acest tip de exerciții contribuie atât la aplicarea cunoștințelor asimilate, cât și la corectarea unor structuri morfosintactice pe care studenții străini le folosesc greșit în scris. Un exemplu relevant în acest sens e cerința următoare, construită pe marginea temei *Casa mea*:

Casa mea se află în ...	În living sunt ... 	În bucătărie am ... 	În camera mea am ...
În grădina sunt ...	Am și o terasă unde ... 	De obicei, aici îmi place să ...	Lângă terasă este ...

		 și	
			

Casa mea se află în Serbia. În living am două fotolii, o canapea, un tablou, o veioză și un televizor. În bucătărie am un frigider, un aragaz, o masă cu scaune și o mașină de spălat vase. În camera mea am un pat cu două perne, un covor, niște cărți/o bibliotecă, un computer și un dulap de haine. În grădină sunt niște flori, un câine și o pisică. Am și o terasă unde iau prânzul/masa/ mănânc cu familia/cu prietenii mei. De obicei, aici îmi place să citesc și să ascult muzică. Lângă terasă este un garaj.

Astfel de exerciții se pretează unui număr suficient de teme pentru fiecare nivel și pot fi dezvoltate în numeroase moduri. Pe parcursul exercițiilor, pot fi introduse structuri lexicale, conectori, timpuri verbale, prin folosirea cărora să se practice noțiunile învățate. Exercițiul de mai jos ilustrează o strategie menită să contribuie la întrebuițarea unor conector simpli:

Aseară am fost la ... 	Am vrut să cumpăr ... 	Apoi am vrut ... , dar 	
Când am ajuns acasă, am vrut să ... , dar 	 și 	Azi ... , dar tot 	Acum trei ore ... , dar încă

Aseară am fost la cumpărături/supermarket/magazin. Am vrut să cumpăr mere și pâine, dar nu am găsit. Apoi am vrut să iau autobuzul, dar nu am avut bilet. Am mers/M-am dus acasă pe jos. Când am ajuns acasă, am vrut să mă uit la televizor, dar m-a durut măseaua. Am luat o pastilă și m-am culcat. Azi m-am trezit bine/odihnit, dar

tot m-a durut măseaua. Acum trei ore am fost la stomatolog, dar încă mă mai doare măseaua.

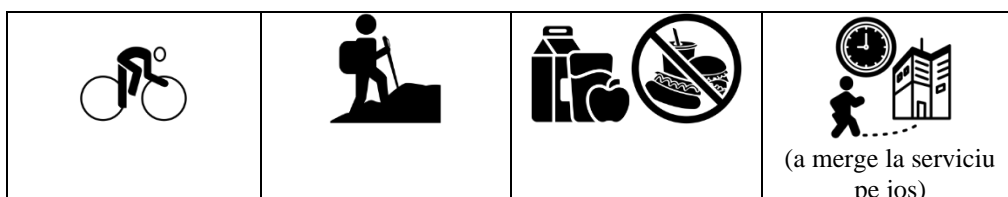
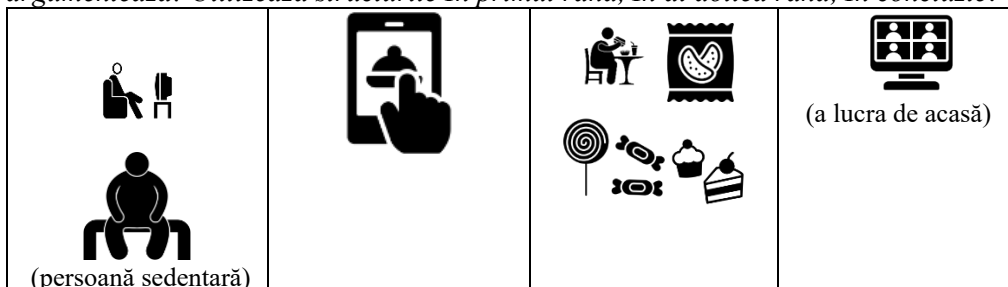
În condițiile în care se aplică astfel de exerciții la niveluri mai avansate (B1-B2), strategia poate fi dezvoltată prin introducerea elementelor lexicale noi. Prin urmare, activitățile sunt explicite, verbele sunt indicate la modul infinitiv. În cadrul unei astfel de activități, indicațiile suplimentare facilitează stimularea de a realiza un text bazat pe imagini. Exercițiul de mai jos este construit pe marginea timpului viitor: *Ce vei face timp de patru zile de vacanță?*

<p>În prima zi ...</p> <p>A se bronza, a face plajă</p>	 <p>A înota A vizita orașul</p>	 <p>A mânca la un restaurant italian</p>	 <p>A se caza la un hotel de cinci stele</p>
<p>A doua zi ...</p> <p>A vizita un muzeu</p>	 <p>A lua prânzul la o pizzerie</p>	 <p>A juca volei pe plajă</p> <p>A construi (-esc) castele din nisip</p>	 <p>A admira asfințitul soarelui pe malul mării</p>
<p>A treia zi</p> <p>A organiza (-ez) o drumeție cu prietenii</p>	 <p>A ajunge în vârful muntelui</p>	 <p>A-și face un selfie</p>	<p>A doua zi ...</p> <p>A instala (-ez) A înnopta (-ez)</p>
<p>În ultima zi....</p> <p>A admira (Ø) răsăritul soarelui</p>	 <p>A vizita (-ez) un sat de munte</p>	 <p>A face un foc</p>	 <p>A pregăti cina cu prietenii</p>

În prima zi mă voi bronza și voi face plajă. Voi înota și voi vizita orașul. Apoi voi mânca la un restaurant italian. După aceea, mă voi caza la un hotel de cinci stele. A doua zi voi vizita un muzeu. Apoi voi lua prânzul la o pizzerie. Apoi/După aceea, voi juca volei pe plajă și voi construi castele de nisip. Seara voi admira asfințitul soarelui

pe malul mării. A treia zi voi organiza o drumeție cu prietenii la munte. Vom ajunge în vârful muntelui și ne vom face un selfie. Apoi vom instala cortul și vom înnopta pe munte. În ultima zi voi admira răsăritul soarelui. Apoi voi vizita un sat de munte. Seara voi face un foc. Apoi voi pregăti cina împreună cu prietenii.

Tema *Un stil de viață sănătos* permite abordări din diferite unghiuri. Un exercițiu bazat pe imagini și creat în jurul acestei teme oferă posibilitatea de a obține un text argumentativ: *Persoanele din imagini au un stil de viață sănătos? Privește imaginile și argumentează! Utilizează structurile În primul rând, În al doilea rând, În concluzie.*

Persoana de sus nu are un stil de viață sănătos. În primul rând, ea stă mult la televizor, este o persoană sedentară. În al doilea rând, persoana aceasta/asta nu gătește. El/Comandă mâncare. Nu mănâncă sănătos. Mănâncă fast-food, chipsuri, dulciuri, prăjituri și cartofi prăjiți. Persoana de sus lucrează de acasă, nu face mișcare/nu se plimbă/nu face sport/este o persoană sedentară.

Persoana de jos are un stil de viață sănătos pentru că/deoarece merge mult cu bicicleta. Ea merge pe munte, face drumeții. Persoana de jos nu mănâncă fast-food, mănâncă fructe, legume, lactate. Ea nu lucrează de acasă. Merge la serviciu pe jos și face mișcare/face sport.

În concluzie, persoana de sus trebuie să schimbe stilul de viață, să facă mai multă mișcare și să mănânce mai sănătos.

În urma aplicării acestor strategii, studenții reușesc să-și îmbunătățească vizibil scrisul în limba română. Exercițiile prezentate rămân însă la stadiul de strategii primare în scrierea textelor, indiferent de nivelul la care sunt aplicate. În mod obligatoriu, acestea vor fi urmate de elaborarea unor texte originale, unde fiecare student poate să-și exprime propria experiență, în acord cu tematica aferentă nivelului. Textele rezultate în urma strategiilor expuse sunt de dimensiuni restrânse, previzibile și fără aportul personal al studentului, cu excepția cazurilor când studenți aflați la un nivel avansat pot

aduce propria contribuție la aceste texte. Cu toate acestea, strategiile propuse contribuie vizibil la îmbunătățirea nivelului de scriere în limba română, înlesnind utilizarea corectă a semnelor de punctuație, a conectorilor și a vocabularului asimilat.

Referințe bibliografice

Dincă, Irina. 2018. *Dificultăți în predarea limbii române pentru arabi*, in *Quaestiones Romanicae VI I, Canon cultural. Canon literar. Canon lingvistic*, Lucrările Colocviului Internațional Comunicare și cultură în România europeană (ediția a VI-a / 16-17 iunie 2017). Szeged: Jate Press, p. 196-205.

Webografie

CECRL – *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, – Companion volume*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, online: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>, ultima accesare la 2 iunie 2023.

Imagini, online: <https://thenounproject.com/>, ultima accesare la 14 noiembrie 2023.

Megawati, Megawati, Syarif, Agussaid Alkadrie. 2017. *The Effectiveness of Using Photograph in Teaching Writing* în „JETL”. *Journal of Education Teaching and Learning*, vol. II, nr. 2 Septembrie 2017, online: https://www.researchgate.net/publication/331377071_The_Effectiveness_of_Using_Photo-graph_in_Teaching_Writing, ultima accesare la 10 noiembrie 2023.

Povestire după imagini, online: <https://www.twinkl.ro/resource/povestire-dup-imagini-ndash-fie-de-lucru-ro-dlc-566>, ultima accesare la 10 noiembrie 2023.

Simona CONSTANTINOVICI
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Cuția de rezonanță a cuvintelor**

Mamei mele

Abstract: (The sounding box of words): In this work, we will focus on some lexical and semantic details that convert language units into complex, unique universes to explore. *Bărăgănist*, for example, with the plural *bărăgăniști*, a term not recorded in the lexicographic works, is, in Romanian, a noun formed from the toponym *Bărăgan*. It sends, transparently, for those who know the history of the Romanian people, to events that took place on Pentecost, on June 17-18, 1951, when thousands of people were deported to the Bărăgan plains. Therefore, *bărăgănist*, connected to a painful reality, from a Stalinist Romania, contains a historical "burden". The *bărăgănist* gets confused with and is, at the same time, different from the inhabitant of that space, from the native. The suffix *-ist*, therefore, is not just an indication of belonging to that territory. Productive in current Romanian, it is attached to different themes and allows the creation of words that will later be integrated into literary or non-literary stylistic registers. In this sense, we can exemplify various lexical formations, such as: *collectivist*, *heirupist*, *integralist*, *minciunist*, *navetist*, *stahanovist*, *trombonist* etc. Many of these are recent creations. Tudor Arghezi transforms the toponym *Bărăgan*, in one of his tablets, published in the journal „Bilete de papagal”, into a common name, using it in an original syntagm, *bărăgane de valuri*, a possible contextual synonym for *depărtări* or *spațiu deschis*.

Keywords: *Bărăgan*, *lexis*, *derivation*, *suffix*, *semantics*.

Rezumat: În această lucrare, ne vom fixa atenția asupra unor detalii de ordin lexical și semantic, care fac din unitățile de limbă universuri de explorat, complexe, unice. *Bărăgănist*, spre exemplu, cu pluralul *bărăgăniști*, termen neconsemnat în lucrările lexicografice, este, în limba română, un substantiv format de la toponimul *Bărăgan*. Trimite, în mod transparent, pentru cine cunoaște istoria poporului român, la evenimentele petrecute de Rusalii, în 17-18 iunie 1951, când mii de persoane au fost deportate în câmpiile Bărăganului. Așadar, *bărăgănist*, conectat la o realitate dureroasă, dintr-o Românie stalinistă, conține o „povară” istorică. Bărăgănistul se confundă cu și e, în același timp, diferit de locuitorul acelui spațiu, de băștinaș. Sufixul *-ist*, prin urmare, nu este doar un indice al apartenenței la acel ținut. Productiv în româna actuală, se atașează la teme diferite și permite crearea de cuvinte care vor fi integrate ulterior în registre stilistice literare sau nonliterare. În acest sens, stau măturie formații lexicale variate, de tipul: *colectivist*, *heirupist*, *integralist*, *minciunist*, *navetist*, *stahanovist*, *trombonist* etc. Multe dintre acestea sunt creații recente. Tudor Arghezi transformă toponimul *Bărăgan*, într-una dintre tabletele sale, publicate în revista „Bilete de papagal”, în nume comun, utilizându-l într-o sintagmă nominală inedită, *bărăgane de valuri*, un posibil sinonim contextual pentru *depărtări* ori *spațiu deschis*.

Cuvinte-cheie: *Bărăgan*, *lexic*, *derivare*, *sufix*, *semantică*.

Argument

„Îi aștepta Bărăganul, la fel de îndepărtat și de fără repere ca măgurile Siberiei. De la Fetești spre Lătești. De la Ciulnița la Dropia. De la Urleasca la Măzăreni. Pe câmpuri de grâu, pe câmpuri de bumbac, pe câmpuri de rapiță, pe iarbă de Sudan.” (Marineasa, Vighi 2004, 10)

Înainte de a începe să definim lexemul *bărăgănist*, vom rămâne în lumina unui argument, extrem de aproape de ceea ce dorim să demonstrăm. Ideea scrierii unui astfel de articol a încolțit demult. Am plecat de la un fapt biografic, de la istoria familiei, de la, mai precis, deportarea bunicii și a mamei (care, la acea vreme, avea nouă ani), în Câmpia Bărăganului, la Fetești, de Rusalii, în noaptea de 17 spre 18 iunie 1951. În 26 octombrie 1950, cu un an înainte, fusese aprobat, prin HCM 1154/1950, planul de deportare sau de punere în domiciliu forțat a tuturor celor care erau considerați, în mod cu totul nedrept, „elemente dușmănoase cu factor ridicat de risc”. Au fost strămutate familii catalogate de regim ca fiind *chiabure*¹. De fapt, era vorba despre cei mai harnici oameni ai locului, cu gospodării prospere, care au ajuns să fie trădați în mod infam și dați pe mâna regimului de la acea vreme de către feluriți informatori, recrutați, cei mai mulți, dintre săteni, vecini, prieteni.

Acest articol este despre viața unui cuvânt, despre cum se manifestă acesta în limbă și-n afara ei, în amintire, dincolo de sensurile uzuale. Centrul investigației este *bărăgănist*, un cuvânt efemer sau, prin firava utilizare, spectral. Ce șanse are, în asemenea condiții, de a se impune în limba română? De ce nu a fost înregistrat în dicționarele actuale? Etimologia neclară a termenului *Bărăgan* pare să atragă vagul conceptual și-n cazul derivatului nominal *bărăgănist*. O microfamilie lexicală cu caracter fluctuant (*Bărăgan*, *bărăgan*, *bărăgănean*, *bărăgănist*, *bărăgăneanț*, *bărăgănism*), formată din cel puțin șase intrări, dintre care doar primele două sunt consemnate constant în dicționare, fixează, dincolo de întrebări și mirări, o identitate semantică la nivelul sistemului limbii române.

De ce *cutia de rezonanță a cuvintelor*? Pentru că ne ghidăm, în aprecierea statutului unor cuvinte, după cât de mult păstrează ele intact spiritul semantic primar, al originii, după gradul în care fac parteneriat cu alte vocabule, din același câmp semantic sau din altele, conexe. Matematicianul Solomon Marcus, un rafinat filosof limbajului, vorbea, folosind un alt concept, aflat în tangență cu sintagma *cutia de rezonanță*, despre *circularitatea* unităților care definesc un sistem lingvistic dat (Marcus 1988, 31). Pornea de la definițiile pe care le furnizează dicționarele, întotdeauna circular, într-un tablou al trimiterilor în trimiteri, ca un fel de *punere în abis* a sensurilor, de la cel mai general, presupus a fi cunoscut de vorbitori, la cel mai

¹ *Chiabur*, un substantiv în limba română (cu puțința de a se converti, în adjectiv, în unele contexte), este, din punctul de vedere al provenienței, un turcism (cf. tc. *kibar* „bogat, puternic”). Cu trimitere la țărani și păstrând semantismul generic, preluat din turcă, semnifică „înstărit, bogat”. A dezvoltat o familie lexicală, prin derivare, de tipul: *chiaburesc*, *-ească* (adj.), *chiaburi* (vb.), *chiaburie* (s.f.), *chiaburime* (s.f.).

nuanțat, care, de multe ori, se plasează-n regim conotativ și scapă vigilenței locutorului obișnuit. Cuvintele sunt cu atât mai ofertante, cu cât instituie, într-o limbă, un întreg profil semantic pe care utilizatorul nu va face decât să-l descopere și, eventual, să-i adauge, în fluxul comunicării, alte intrări. Sintagma-titlu, devine, în acest peisaj, element al unei căutări cu caracter interogativ.

În numele acestui principiu, al circularității în limbă, un cuvânt de origine franceză, verbul intransitiv *a rezona* (cf. fr. *raisonner*), un franțuzism, a dezvoltat, pe lângă sensul prim, învechit, acela de „a judeca, a gândi, a înțelege”, și alte semantisme. Pe de altă parte, *rezona* (cf. fr. *résonner*), aflat în intimă conexiune cu sintagma nominală *cutie de rezonanță*, mai sus amintită, este folosit cu sensul, mai rar, de „a intra în rezonanță (cu cineva)”. Observăm că etimonul pe care-l semnaleză dicționarele este, în cazul celor două verbe, diferit. Primul are ca rădăcină substantivul francez *raison* (F), iar al doilea, tot un substantiv, *son* (M), care trimite la sunet. De la *son*, s-a format, în franceză, verbul *sonner* (cf. lat. *sono*, -are), cu sensul de a produce sunete cu ajutorul percuției sau sub efectul unui șoc, cu referire la clopote sau la, în general, un corp sonor. Exemplu: *Clopoțele sună a înmormântare*. Un alt context, dacă ne referim la un mecanism sau aparat care are o sonerie: *Alarma telefonului sună-n zori strident*. În contextul: *Nisipul sună scrâșnit sub talpa lor.*, verbul *sună* poate avea ca sinonim un cuvânt de tipul *răsuna* (cf. lat. *resonare*). Prefixul *răs-* indică repetarea sunetului în perimetrul unei acțiuni derulate. Iterația sonoră se produce prin păstrarea intactă a sunetului sau prin deformarea lui, prin obținerea unor nuanțe ale acestuia, mai mult ori mai puțin îndepărtate de cel inițial. Ne aflăm, prin sens adiacent, în proximitatea rezonanței, a amprentei sonore, a sensurilor unor cuvinte cu care rezonăm, captate-n cutia interioară, în interstițiile suflotești.

În limba română, sintagma nominală *cutie de rezonanță*, un calc după structura similară din franceză, *boîte de résonance* sau *caisse de résonance*, este utilizată prin raportare la instrumentele muzicale, la chitară, spre pildă. Avem lexemul *rațiune*, moștenit din latinescul *ratio*, -onis. Observăm că etimonul este același și pentru *raison*, corespondentul francez al termenului *rațiune*. *Rezon* (cf. fr. *raison*), dubletul etimologic, e un substantiv care apare în scrierile lui I. L. Caragiale, mai cu seamă în teatru, cu înscriere pe axa semantică delimitată de sensurile „justificare, cauză, motiv, temei” vs „rațiune, judecată dreaptă”. E considerat învechit, puțin folosit actualmente. Lexemul a fost prins și-n structura expresiei *a pune la rezon*, cu sensul de a învăța minte (pe cineva), a pune la respect (cf. DEX 2009).

Toată această discuție introductivă, e pentru a reliefa, pe scurt, printr-un exemplu pertinent, această inconvertibilă circularitate în sistemul de semne al unei limbi date. Plecăm dintr-un punct, cuvântul *bărăgănist*, și ne întoarcem tot la el, finalmente, după ce vom fi vizitat alte lexeme, aflate într-o relație de subsecvențialitate față de altele sau de concatenare, de dispunere în verigă, de înlănțuire lexico-semantică.

***Bărăgănist*. Neconsemnarea în dicționare**

Printr-o firavă utilizare la nivelul discursului oral sau scris, identitatea unui astfel de termen, precum *bărăgănist*, este incertă în româna actuală. Neincluderea lui în dicționarele limbii române, inclusiv în cele de dată recentă, certifică o situație ambiguă, a lui și deopotrivă a toponimului *Bărăgan* (cu varianta *Câmpia Bărăganului*), nume propriu care intră în recuzita domeniului geografic.

MDA I conține un articol rezervat acestui segment, lexemului *bărăgan*, grafiat cu literă mică, corespondentul toponimului *Bărăgan*. Cu etimologie necunoscută, acest substantiv neutru, cu pluralul *bărăganuri*, s-ar traduce prin ținut aflat în zona de câmpie, sterp, neroditor, imens, puțin locuit, asemănător cu stepa. Interesant, în siajul tematicii acestui articol, este sensul figurat, adiacent, „loc fără hotar și fără stăpân, pustiu și îndepărtat” (cf. MDA I). Se poate observa, și-n acest dicționar, absența lexemului *bărăgănist*. În altă lucrare lexicografică, apărută înainte de 1989, este consemnat doar substantivul comun *bărăgan*, cu aceeași formă de plural, *bărăganuri*. Este selectat un context sadovenian: „*bărăganul* de la Dropii” (DLRLC I 1955, 217).

Dicționarele de uz curent consemnează același cuvânt, *bărăgan*, *bărăganuri*, într-un mod succint, în comparație cu celelalte lucrări invocate, punând accent pe întinderea ținutului și pe asemănarea cu stepa rusească (cf. DEX 2012). Singurul numitor comun este originea necunoscută. Articolul de dicționar preia, de fapt, întru-totul, conținutul articolului existent în variantele anterioare (vezi DEX 1975; DEX 2009).

În DNFR, lingvistul Iorgu Iordan, cu referire la varietatea și dinamica antroponimelor românești, consemnează existența numelui de familie *Bărăgan* și trimite la toponimul omonim, fără alte detalii (Iordan 1983, 55). Lipsesc informațiile de ordin etimologic. Probabil că este un antroponim rar întâlnit, care definește direct locuitorul aceluși ținut. Purtătorii acestui nume au, cu siguranță, legătură cu acel spațiu al deportării, cu, în sens larg, Câmpia Bărăganului.

DER este singurul dicționar în care apare o legendă a oiconimului *Bărăgan*. Cuprinde succinte informații geografice. Ceea ce atrage atenția, la nivel definițional, este următorul aspect: „o regiune netedă, acoperită de loess¹, presărată cu numeroase crovuri², cu dune (în zona Ialomiței) și cu câteva lacuri sărate. Climat de stepă.” (DER 1962, 324).

DCR³ nu-l consemnează, cum era de așteptat, *bărăgănist* fiind un lexem pătruns în limbă cu mult timp în urmă, mai precis, prin anii șaizeci, după revenirea celor deportați în locurile de baștină. Nu mai e privit, așadar, ca un derivat de dată recentă.

DOOM³ menționează, fără a preciza vreo etimologie, atât substantivul propriu *Bărăgan*, cu referire la o regiune aferentă teritoriului românesc, cât și nominalul

¹ *Loess* (cf. fr. *loess*, germ. *Loess*) este, conform MDN (2000), o rocă argiloasă foarte fertilă, formată din particule fine, gălbui, bogată în săruri minerale. Pe de altă parte, DOOM³, la două decenii distanță, îl dă ca variantă actuală, corectă, pe *löss*: „!löss (germ.) s. n., (sorturi) pl. *lössuri*.”

² Substantivul neutru *crov*, cu pluralul *crovuri*, este un împrumut din sârbo-croată (cf. scr. *crov*) și reprezintă o depresiune dezvoltată pe loess, prin tasare. Posibile sinonime: *găvan*, *padină*.

comun, integrabil la neutre, *bărăgan*, cu pluralul *bărăganuri*, având sensul de „șes”. Observăm că, nici în DOOM³, nu regăsim, cum ar fi fost firesc, neologismul *bărăgănist*, format prin derivare, de la toponimul *Bărăgan*. Acest fapt ne conduce cu gândul la existența, în limbajul oral, cel puțin, a unor vocabule spectrale, care nu au statut lexicografic cert. Acestea funcționează, multe dintre ele, ca niște efemeride lexicale. Într-un anumit fel, acest statut incert al lexemului *bărăgănist* se regăsește și-n ceea ce semnifică, în ceea ce cară, prin istoria recentă, cu sine. E un receptacol semantic, o cutie de rezonanță, în care sensurile se întâlnesc, se reunesc, pentru ca, mai apoi, să se, aproape, respingă. *Bărăgănist* dă seama, astfel, despre suferința extremă, despre spațiile pustii care distrug vieți, despre exil, dezrădăcinare, trădare, neputință și moarte.

Această neconsemnare a lui în lucrările lexicografice sau de toponimie¹ împinge discuția înspre un alt palier. Știm că, dacă un cuvânt e vehiculat, în mod curent, la nivelul limbajului oral, chiar prin nerespectarea normelor de pronunție, specifice limbii române, are toate șansele ca, la un moment dat, să apară în dicționare. Deducem că *bărăgănist* nu satisface acest criteriu, al frecvenței. Tragem concluzia că nu avem a face cu un lexem frecvent, ci cu unul care a fost creat relativ ușor, de un segment îngust de vorbitori, prin analogie cu alte vocabule din română, derivate cu ajutorul sufixului *-ist*. Și, totuși, toponimul *Bărăgan*, în mod normal, ar fi trebuit să atragă și derivatul substantival aferent, *bărăgănean*, după modelul lui *constănțean*, *oltean*, *timșorean*, dacă nu pe *bărăgănist*. Fănuș Neagu l-a folosit pe *bărăgănean*, în romanul *Îngerul a strigat*. Un alt volum, din 1959, *Ningea în Bărăgan*, avea să anticipeze romanul *Îngerul a strigat*. Așadar, dacă luăm calea literaturii moderne, avem dovada existenței acestui termen care indică locul în care trăiește un personaj.

Modelul ar putea fi și *siberian* (cf. *Siberia* (n. pr.) + *-ean*). Față de ceilalți, mai sus menționați, raportabili la felurite oiconime, *siberian* păstrează, încapsulată, și trauma, pricinuită de deportarea, de către regimul stalinist, a miilor de oameni, în ținuturile preponderent rusești, întinse, sterpe și reci, ale Siberiei. Deportatul în regiunile Siberiei era vremelnice de-al locului, adică *siberian*, asemenea deportatului în Bărăgan sau, cu acest cuvânt ambiguu, *bărăgănistului*.

Aflat în relație de echivalare semantică parțială cu *bărăgănist* ar putea fi *bărăgăneanț*, rar utilizat, și acesta. *Bărăgăneanț* poate fi catalogat drept regionalism, cu forma de plural feminin *bărăgăneanțe*, după cum reiese din următorul, savuros, fragment extras din povestirea *Un deportat din America*: „Localnicele, *bărăgăneanțele*, erau țepene pe picioare, solide muieri, mâncau multă mămăligă [...]” (Marineasa, Vighi 2004, 125).

¹ Oiconimul *Bărăgan* nu apare nici în volumul *Toponime românești care descriu forme de relief*, publicat în 2000, al dialectologului Dumitru Loșonți. Astfel, prin neconsemnare lexicografică sau toponomastică, formantul lexical *bărăgănist* sau *bărăgănean* își pierde ancorarea în realitatea semantică preexistentă și posibilitatea de a deveni, la un moment dat, funcțional în limbă.

***Bărăgănist.* De la polisemie la contrast semantic**

Bărăgănistul nu e (numai) *băştinaşul*, *indigenul*, *moşneanul*, locuitorul aceluia spaţiu numit Câmpia Bărăganului. Recuzita denumirilor aceluia tip de locuitor traversează epocile, diferă de la un scriitor la altul, în funcţie de registrul stilistic utilizat. Din acest punct de vedere, avem un cuvânt care funcţionează în regim de polisemie sau, prin contrast semantic, în regim de aproape antonimie. Putem invoca şi fenomenul lingvistic numit polarizare, fiindcă, în cazul acestui lexem, limba se vede în ipostaza de a selecta şi un alt sens decât cel intim conectat la configuraţia geografică, la spaţiul de origine, Bărăganul. Prin forţa istoriei, *bărăgănistul* ajunge să însemne şi cel obligat să se stabilească şi să muncească în acea regiune, fără a putea şti când se va termina exilul în pustietatea campestră. Aşadar, un *străin*, sens pe care-l deţineau în trecut vocabule împrumutate din limba slavă, precum *nemernic* (cf. sl. *naměrĭnŭ* „care vine”), *venetic* şi *pribeag*. Chiar şi *prişleţ* ar putea fi amintit în atare context, un termen utilizat în discursul religios din secolul al XVII-lea (Munteanu 2008, 60).

Se ajunge, astfel, prin luminile şi umbrele istoriei, prin turnura limbii, la echivalarea lui *bărăgănist* cu *deportat*, *strămutat*, adică *venetic* şi *străin*, oricât ar părea de ciudată ori improprie această punere laolaltă a celor cinci sau chiar mai mulţi termeni aflaţi în relaţie de sinonimie parţială. *Bărăgănistul* ajunge să se confunde cu cineva care nu aparţine locului, pe care *băştinaşii* îl privesc ca pe un străin, neacceptându-l. Chiar el se consideră un străin, nu e nevoie să-l catalogueze ceilalţi, vecinii, astfel. Asupra termenului cad, după cum încercăm să arătăm, lumini diferite, dar care se întâlnesc în efort cvasi-piramidal, care denotă puterea de rezonanţă a respectivei structuri nominale, luate ca pretext al acestui articol (un studiu, în fond, despre rosturile, dinamica şi preschimbarea, în timp, a cuvintelor noastre). În scrierile vechi, spre pildă la A. I. Odobescu, sunt folosiţi împreună cei doi termeni, *străin* şi *venetic*, ca-n povestirea *Câteva ore la Snagov* (III. *O Doamnă rea şi un Domn bun*): „[...] acei Domni, români de neam, dar crescuţi în Fanar¹, adunară în jurul lor *străini venetici*,” (Odobescu 1970 I, 213).

Înainte de a pătrunde în memoria colectivă, prin ceea ce numim vicisitudinile istoriei, acest spaţiu, al Bărăganului, a fost remarcat de prozatorii români. Ei au fost cei care l-au descris în pagini memorabile de literatură. Poate că Panait Istrati este scriitorul care a surprins cel mai bine, în *Ciulinii Bărăganului*, spiritul aceluia spaţiu al nemărginirii în durere. Dacă avem curiozitatea să căutăm cei doi termeni din titlu în text, vom observa cât de întreţesuţi apar aceştia, până la, cumva, confundare. Aproape că nu există context în care să apară, spre pildă, lexemul *ciulin* (mai cu seamă la forma de plural, *ciulini*) fără compania celui alt, a lui *Bărăgan*. Acest fapt ne conduce înspre următoarea concluzie: Bărăganul, acel pământ sterp, pustiu, nelocuit, al amintirii dureroase, se defineşte întotdeauna prin prezenţa *ciulinilor*, a ierburilor uscate, fapt

¹ *Fanar* era un cartier grecesc din Constantinople. De la acest cuvânt s-a creat substantivul *fanariot* (cf. ngr. φαναριώτης), cu semnificaţia grec care aparţinea aristocraţiei din Fanar şi care a ocupat funcţii importante în Muntenia şi Moldova, în secolul al XVIII-lea.

surprins, de altfel, și la nivelul consemnării lexicografice. Bărăganul, tărâm care atrage și respinge, în egală măsură, e un câmp în care această buruienă se-ndârjește să prospere. La nivel semantic, avem explicarea unui cuvânt prin celălalt, în regim de circularitate. Într-un articol de dicționar, prin urmare, alocat oiconimului *Bărăgan*, ar trebui să figureze, pe ultima poziție, trimiterea la *ciulin* ori la *vântul aspru*, la *crivăț*. Panait Istrati aduce un adevărat elogiu acestei buruieni versatile, *ciulinul*, și, prin extensie, ținutului numit *Bărăgan*. Cele două unități beneficiază de un număr impresionant de ocurențe, ceea ce fortifică fără dubiu parteneriatul lexico-semantic creat între ele. Acestei triade, *Bărăgan*, *crivăț*, *ciulin*, i se alătură și substantivul *pusti*, cu varianta *pustie* (F)/ *pustietate*, cum reiese și din fragmentele următoare: „[...] *Bărăgan* – această *pustietate* care ascunde apa în străfundul ei și unde nimic nu răsare de la sine, nimic, în afară de *ciulini*.” (Istrati 1997, 166); „Aveam s-o aflăm, luați de *crivăț*, care-ncepea să sufle pe *Bărăgan* în ziua-n care *ciulinii* erau gata să semene grăunța lor răufăcătoare.” (*Ibidem*, 203); „[...] gara Ciulnița, în inima *Bărăganului*. De departe semăna cu o baracă părăsită-n *pusti*, așezată pe niște traverse negre care seșirau la nesfârșit.” (*Ibidem*, 211).

Un alt scriitor atent la peisaje și oameni, Alexandru Odobescu, invocă „pustiile *Bărăganului*”, într-un amplu fragment cinegetic, care propune sinonimia contextuală cu sintagma nominală „spațiul nemărginit”: „[...] ce desfătare vînătorească mai deplină, mai nețărnută, mai senină și mai legănată în dulci și duioase visări, poate fi pe lume decât aceea care o gustă cineva când, prin *pustiile Bărăganului*, căruța în care stă culcat abia înaintează pe căi fără de urme? Dinainte-i e *spațiul nemărginit*.” (Odobescu 1970 II, 13). Sau, într-alt moment al descrierilor cu timp: „[...] tot *Bărăganul*, tot cîmpul Brăilei, tot șesul Galaților, cu matca Rîmnucului, cu valea Buzăului, cu lunca Siretului, toată acea lată și oablă cîmpie se arăta scaldată într-o lumină gălbuie și lucioasă, ca fața unei uriașe sinii de aur.” (*Ibidem*, 111). *Oblu*, cu forma de feminin *oablă*, este un regionalism, care se referă la ceva desfășurat precum o linie dreaptă. Alăturarea, în antepunere („lată și oablă cîmpie”), cu lexemul *câmpie*, trimite la specificitatea reliefului din *Bărăgan*, nemărginit, străin și pusti.

Nici I. L. Caragiale nu a rămas imun la cutia de rezonanță a toponimului *Bărăgan*, după cum rezultă din fragmentele: „[...] psalmul triumfal al ciocârlanului este sublimul răsărit de soare pe șesul neundoiat al *Bărăganului*!” (Caragiale 2014, 162); „Se poate zice că Mizilul este poarta *Bărăganului*.” (*Ibidem*, 431).

Concluzii

Bărăgănist. Să fie vorba doar despre un cuvânt folosit de cei care au fost deportați în *Bărăgan*, adică de un grup restrâns de vorbitori, persoane în etate, care, după revoluția din 1989, au format, în 1990, Asociația Foștilor Deportați în *Bărăgan*, cu sediul în Timișoara, Piața Libertății, nr. 2, et. II, ap. 10? Dacă așa stau lucrurile, *bărăgănist* funcționează ca un lexem dintr-o limbă comună doar celor care alcătuiesc acel grup minoritar, o limbă aproape secretă pentru ceilalți locuitori ai românei.

Am pornit în analiza acestui lexem cu speranțe mari și ne vedem, acum, la finalul investigației, asemenea unui chimist care, după luni întregi în care a experimentat în laborator, încercând să înțeleagă, se întoarce în punctul de unde a plecat, cu eprubeta goală. Conectat intim la spațiul legiferării sale lingvistice, *bărăgănist* ridică ștafeta semantică, pentru ca, mai apoi, tot prin el, ca la șah, să se producă o prăbușire a tuturor așteptărilor, astfel încât ne putem întreba dacă totul a fost real sau doar o iluzie lexicală din care nu ne este permis să ieșim.

Pledez pentru introducerea acestui cuvânt în lucrările lexicografice românești, ca un semn al integrării destinului acestui popor și-n cuvintele pe care, încă, *bărăgăniștii* le consideră a fi definatorii pentru ceea ce au îndurat. Un semn prin care cei ce vor veni își vor aminti de ceea ce a fost odinioară și nu vor lăsa, sub nicio formă, să fie stinsă speranța în vremuri mai bune.

Bărăgănist a absorbit adâncă tristețe din care deportații nu s-au extras niciodată, până la sfârșitul vieții. E cuvântul care atestă acea stare de inadecvare, prin care câmpia deznădejdiei, a Bărăganului, nu e numai un spațiu al deschiderii ilimitate, poetic, prin excelență, ci mai cu seamă, pentru ei, cei care au pățimit acolo, purgatoriul pe pământ (cu, de bună seamă, relația care se creează cu vântul nedomolit și arșița extremă, cu frigul acaparator, cu ciulinii descriși ca niște ființe ale pustietății, cu focul viu, intens, al dorului de casă). „Viață de *Bărăgan*, goală și amară.” (Marineasa, Vighi 2004, 92) – așa sună cuvintele unor supraviețuitori. *Jurnalul doamnei Spijavca*, din care-au fost extrase, reface în fascicule de neuitare textura vremurilor de atunci.

Bărăgănist are comportamentul unui cuvânt-cutie de rezonanță, amintind neconținut de istoria amară, împovăraătoare, îndurată de români, la jumătatea secolului trecut, prin acțiunea injustă, a deportării. Se produce inevitabil, prin asocierea cu oiconimul Bărăgan, un fel de forjare în timp a cuvântului, chiar dacă dicționarele nu l-au înregistrat încă. Putem spune că aparține spațiului mioritic. E un cuvânt intraductibil, neinternaționalizabil, nu poate fi „transplantat”, tălmăcit în alte sisteme lingvistice. Pe o hartă subiectivă, a cuvintelor care, în nuanțe crud asimilate, au absorbit o realitate istorică, *bărăgănist* ar deține un loc special.

Sigle

DCR³ = Dimitrescu, Florica, Ciolan, Alexandru, Lupu, Coman. 2013. *Dicționar de cuvinte recente*. Ediția a III-a. București: Editura Logos.

DER = ***. 1962. *Dicționarul enciclopedic român*. Vol. I (A-C). București: Editura Politică.

DEX (2012) = Coteanu, Ion (coord.). 2012. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a 2-a, revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, [cf. <https://dexonline.ro/sursa/dex12>].

DLRLC I = ***. 1955. *Dicționarul limbii române literare contemporane*. Volumul I (A-C). București: Editura Academiei Republicii Populare Române.

DNFR = Iordan, Iorgu. 1983. *Dicționar al numelor de familie românești*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

DOOM³ = Vintilă-Rădulescu, Ioana (coord.). 2021. *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, [cf. <https://doom.lingv.ro/>].

MDA I = ***. 2001. *Micul dicționar academic*. Volumul I. Literele A-C. Cuvânt înainte de Eugen Simion. Prefață de Marius Sala. București: Editura Univers Enciclopedic.

Referințe bibliografice

- Caragiale, I. L. 2014. *Momente*. Ediție și studiu introductiv de Ion Vartic. Notă asupra ediției de Mariana Vartic. București: Editura Humanitas, [cf. <https://humanitas.ro/humanitas/carte/momente-0/>].
- Istrati, Panait. 1997. *Ciulinii Bărăganului*. Notă asupra ediției și tabel cronologic de Alexandru Talex. Chișinău: Casa de editură Litera, [cf. <https://docs.google.com/file/d/0BxaMEdkgSf1CTWkxVnVwTEU2TWM/>].
- Marcus, Solomon. 1988. *Provocarea științei*. București: Editura Politică.
- Marineasa, Viorel, Vighi, Daniel, Sămânță, Valentin. 2016. *Deportarea în Bărăgan. Destine – documente – reportaje*. Ediția a II-a. Timișoara: Editura Mirton, [cf. <https://deportatiinbaragan.ro/wp-content/uploads/2016-V.-Marineasa-D.-Vighi-V.-Samanta-Deportarea-in-Baragan/>].
- Marineasa, Viorel, Vighi, Daniel. 2004. *Rusalii '51. Fragmente din deportarea în Bărăgan*. Timișoara: Editura Marineasa, [cf. <https://deportatiinbaragan.ro/wp-content/uploads/2004-Marineasa-Vighi-Rusalii-51.pdf>] și https://bcut.ro/dyn_img/deportatiinbaragan/Ebooks/rusalii%2051.pdf].
- Munteanu, Eugen. 2008. *Lexicologie biblică românească*. București: Editura Humanitas.
- Odobescu, A. I. [1970]. *Scrieri alese*. I. Studiu introductiv de Tudor Vianu. Ediție critică de G. Pienescu. București: Editura Albatros, [cf. https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/dl.asp?filename=Odobescu-A-I_Scrieri-alese-vol-1.pdf].
- Odobescu, A. I. [1970]. *Scrieri alese*. II. Studiu introductiv de Tudor Vianu. Ediție critică de G. Pienescu. București: Editura Albatros, [cf. https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/dl.asp?filename=Odobescu-A-II_Scrieri-alese-vol-2.pdf].

Maria GROSU
(Universitatea de Medicină
și Farmacie „Iuliu Hațieganu”,
Cluj-Napoca)

**Mediere și abordare acțională
la nivelul A1+ – presa online
ca sursă de documentare**

Abstract: (Mediation and Action-Based Approach at the A1+ Level. The Online Press as a Documentation Source) This article presents teaching scenarios for the A1+ level. In these scenarios, the students contribute to a collective project of acquiring information about current world affairs. Using documentation sources such as the informative articles published in online journals, written in Romanian or any other language the students are familiar with, these teaching scenarios pertain to the framework of documentation, of the action-based approach and of pluri-cultural pedagogy. Mediation is the main activity in these teaching scenarios which enable the students to develop their linguistic skills in the target language and their general competences as well (*savoir-être* and *savoir-apprendre*). The article discusses the theoretical principles of the action-based approach in the teaching of culture-languages in an applied manner, by analysing several teaching scenarios. This scientific undertaking shows that the action-based approach, which is implicitly pluri-cultural and pluri-linguistic, provides a theoretical framework for courses on culture-languages to shape a space in which the principles of democracy can be enacted, in other words, a space allowing for the appropriate development of the generations of the twenty-first century, in a world dominated by rapid changes and diversity.

Keywords: *documentation logic, action-based approach, pluri-cultural education, democracy in education.*

Rezumat: Articolul prezintă scenarii didactice de tip acțional pentru nivelul A1+, scenarii în care cursanții contribuie la un proiect colectiv de informare despre actualitatea din lume. Folosind ca surse de documentare articole informative de actualitate din presa online, scrise în limba română sau în orice altă limbă la care au acces cursanții, scenariile didactice se înscriu în logica documentării, a paradigmei acționale și a pedagogiei pluriculturale. Mediarea reprezintă principala activitate din cadrul scenariilor didactice, prin care cursanții își dezvoltă competențele lingvistice în limba țintă, dar și competențe generale (*savoir-être* și *savoir-apprendre*). Articolul prezintă principiile teoretice ale abordării acționale în didactica limbilor culturi, în mod aplicat, prin analiza unor scenarii didactice. De asemenea, demersul științific arată faptul că paradigma acțională și implicit pluriculturală și plurilingvă reprezintă cadrul teoretic în care cursurile de limbi-culturi pot deveni spații ale exersării democrației, spații ale dezvoltării adecvate pentru generațiile secolului al XXI-lea, într-o lume dominată de schimbări rapide și de diversitate.

Cuvinte-cheie: *logica documentării, abordare acțională, mediere, educație pluriculturală, democrație în educație.*

Introducere

Articolul nostru ilustrează scenarii didactice de tip acțional propuse cursanților care au nivelul A1+ în limba română ca limbă străină. Scenariile au ca bază de documentare articole informative din presa online internațională și din România. De asemenea, studiul evidențiază modul în care aceste scenarii acționale conduc la abordări pluriculturale și la utilizarea medierii ca principal mijloc de acțiune, în lecțiile practice de limba română ca limbă străină. Vom dezvolta trei concepte în relație cu scenariile pe care le vom descrie: abordarea acțională, abordarea pluriculturală și medierea. De asemenea, vom arăta că aceste abordări în didactica limbilor-culturi contribuie esențial la crearea unui mediu incluziv și democratic, în învățarea unei noi limbi-culturi. În scenariile didactice pe care le vom descrie și care au ca bază de documentare articolele din presa informativă online, cursanții sunt actori sociali care acționează, prin intervențiile lor în limba română, în grupul de lucru, informând, mediind și contribuind la procesul de intercunoaștere și de autocunoaștere. Prin aceste scenarii, se dezvoltă atât competențe lingvistice (*savoir, savoir-faire*), cât și competențe generale (*savoir-être, savoir-apprendre*).

Textele din presa online internațională și din România sunt surse utilizabile chiar și la nivelul elementar (A1+), datorită activității de mediere. Studenții devin mediatori între textul citit și informațiile transmise colegilor, reducând textul la conținuturi care pot fi transmise la nivelul A1. Mai mult, prin transmiterea informațiilor sintetizate din textul citit, cursanții sunt și mediatori între cultura din care vin și culturile revendicate de colegii lor. Totodată, scenariile didactice pe care le vom descrie mai jos pun cursanții și în ipostaza de mediatori sociali, întrucât activitățile propuse favorizează intercunoașterea și autocunoașterea. De fapt, activitățile propuse la lecțiile practice fac din articolele informative pe care cursanții aleg să le citească, doar pretexte pentru intervenții în care studenții vorbesc despre ei – interesele lor, poziția lor în raport cu o problemă, preferințele lor etc. Teza acestui studiu este aceea că adoptarea viziunii acționale și implicit interculturale în predarea-învățarea unei limbi-culturi face din lecțiile de limbă străină contexte de socializare autentică, de dezvoltare personală și de re poziționare în raport cu alteritatea. Presa online, ca sursă de documentare pentru scenariile didactice, oferă șansa ieșirii în realitatea cotidiană, cea a dialogurilor autentice între cursanți, precum și șansa creării unui climat incluziv.

Scenarii didactice de tip acțional

Grupul țintă de cursanți la care vom face referire este reprezentat de studenți internaționali care vin în România pentru a face studii medicale. Mai exact, am implementat scenariile didactice de tip acțional descrise mai jos, la grupele de studenți din anul al II-lea de la Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu” din Cluj-Napoca, studenți înscriși fie la Facultatea de Medicină, fie la Facultatea de Farmacie. Nivelul de referință este cel elementar, A1+. Întrucât studenții internaționali din grupele la care s-au implementat aceste scenarii provin din cel puțin 7 țări

francofone și, în plus, unii dintre studenți au reședința într-o țară, dar bunicii lor trăiesc în alte țări, părinții studenților fiind emigranți, diversitatea culturală este caracteristica principală a grupului-țintă.

Vom descrie câteva scenarii didactice care au ca punct comun presa online ca sursă de documentare. Aceste scenarii au venit să răspundă unor nevoi didactice care pot fi definite astfel: nevoia de autenticitate în scenariile didactice, nevoia de responsabilizare a cursantului, nevoia de libertate a cursantului, nevoia de învățare într-un climat creativ, nevoia formatorului de a învăța împreună cu cursanții, nevoia cursanților de a învăța prin socializare/interacțiune. Aceste nevoi au fost resimțite tot mai acut, devenind imperative care au indicat clar că, în ceea ce privește lecțiile noastre de RLS (româna ca limbă străină), e necesară o schimbare de paradigmă, o trecere de la paradigma comunicativă (abordarea în care se înscriu majoritatea materialelor didactice utilizate în RLS, la ora actuală), la paradigma acțională, adaptată nevoilor cursanților din secolul al XXI-lea. Câteva imperative resimțite la nivelul abordării didactice, precum și indiciile care le-au făcut vizibile, pot fi enunțate astfel :

- Imperativul de a depăși manualul ca principală sursă de învățare a noii limbi-culturi.

Cursanții noștri folosesc telefonul și alte dispozitive electronice în timpul lecțiilor practice de limba română, fie în scopul învățării (accesază materiale disponibile pe platformele online de învățare), fie în scopuri personale (informare, socializare etc.). Pentru a nu crea o polaritate concurențială între manualul printat sau varianta electronică a manualului și alte surse de informare și de socializare disponibile prin aplicațiile de pe dispozitivele electronice, e necesară o diversificare a surselor didactice de informare. Astfel, media online, disponibilă pe site-uri de specialitate sau pe rețelele de socializare, devine sursă de învățare în relație conjunctivă cu manualul, nu disjunctivă. Christian Puren identifică, în istoria didacticii limbilor-culturi, cinci logici de documentare diferite, iar logica documentării la care subscriu scenariile didactice pe care le descriem mai jos este caracteristică abordării acționale în didactica limbilor-culturi. Spre deosebire de logica suport, proprie abordării comunicative, în care textul e prioritar și e pus în serviciul antrenamentului unei activități lingvistice (Puren 2020, 10), în logica documentării, textele sunt puse în serviciul acțiunii sociale (Puren 2020, 12). Dacă în paradigma comunicativă a didacticii limbilor-culturi, caracterizată de logica suportului, cursanților li se dă un document suport adaptat nivelului de limbă, pe care aceștia îl explorează, parcurgând sarcinile de lucru din manual, în vederea dezvoltării competențelor lingvistice, în paradigma acțională, caracterizată de logica documentării, cursanții sunt cei care caută documentele, le selectează și le utilizează, deci se documentează, în scopul realizării unei sarcini acționale sau a unui proiect. În secolul al XXI-lea, în era numerică, oricât de bine ar fi selectate și adaptate nivelului de limbă, textele din manuale și fișele didactice care susțin manualul nu mai sunt suficiente învățării: ultimele cercetări în mecanismele învățării au arătat că tinerii de azi, cei ai generației numerice, sunt foarte legați de mediul online în care evoluează (C21 Canada 2012, 4). Abordarea comunicativă care susține logica suportului nu

răspunde nevoilor de libertate, de responsabilizare și de creativitate pe care le au studenții din secolul al XXI-lea, în condițiile multitudinii surselor de informare și de documentare, disponibile la ora actuală. În schimb, în logica documentării, simplul fapt că i se dă cursantului libertatea și responsabilitatea de a se documenta, de a căuta texte, de a selecta în funcție de interesele sale, de a sintetiza informația, în funcție de obiectivele documentării, reprezintă o premisă care creează un climat incluziv și democratic în cadrul lecțiilor de limbă străină.

- Imperativul de a aborda teme de interes pentru cursanții adulți, chiar dacă nivelul de limbă este elementar.

La nivelul A1, conținuturile care se pot vehicula nu au un grad mare de complexitate, fapt care poate conduce la scenarii didactice insuficient de motivante pentru cursanți. Conform CECRL (2021), la nivelul A1, cursantul poate utiliza expresii familiare și cotidiene, enunțuri foarte simple care vizează satisfacerea nevoilor imediate. Se poate prezenta sau poate prezenta pe cineva, poate pune întrebări referitoare la locuință, relații, apartenențe. Poate comunica în mod simplu dacă interlocutorul vorbește lent și se arată cooperativ:

„Peut comprendre et utiliser des expressions familières et quotidiennes ainsi que des énoncés très simples qui visent à satisfaire des besoins concrets. Peut se présenter ou présenter quelqu'un et poser à une personne des questions la concernant – par exemple sur son lieu d'habitation, ses relations, ce qui lui appartient, etc. – et peut répondre au même type de questions. Peut communiquer de façon simple si l'interlocuteur parle lentement et distinctement et se montre coopératif.” (CECRL 2021, 181).

Pe de o parte, avem competențe lingvistice elementare, la nivelul A1, iar, pe de altă parte, avem imperativul de a crea contexte de învățare în care cursanții să își dezvolte competențe necesare realității din secolul al XXI-lea. Cercetările arată că noile realități cer alte competențe decât cele necesare în epoca agrară sau industrială. Cunoștințele multiple, creative și novatoare sunt considerate motoare ale secolului al XXI-lea și condiții esențiale pentru reușita economică, progresul social și îmbogățirea personală (C21 Canada 2012, 5). Reducerea distanței dintre competențele lingvistice (A1+) și nevoia de creativitate, autenticitate a cursanților din ziua de azi crește gradul de implicare personală a acestora, în procesul de învățare. În consecință, rezultatele predării-învățării vor fi în favoarea cursantului, dar nu numai – în cadrul scenariilor didactice de tip acțional și pluricultural, și formatorul învață, nu doar predă, și formatorul intră în procesul dezvoltării competențelor generale (*savoir-faire, savoir-être*), regândindu-și poziția în raport cu alteritatea. Un mediu de lucru care favorizează socializarea autentică între cursanții adulți, chiar folosind instrumente lingvistice de nivel elementar (A1) este favorabil dezvoltării atât a competențelor lingvistice, cât și a competențelor generale.

- Imperativul de a crea un mediu incluziv, contexte de intercunoaștere și schimburi sociale și culturale.

Prin cerința de a alege orice articol din presa online, pe orice temă, studenții au posibilitatea de a lua decizii cu privire la subiectul despre care vor să scrie sau să vorbească, au posibilitatea de a intra în zonele lor de confort și de interes (fie aleg texte din presa online din țara lor, fie aleg texte din presa românească pe teme și subiecte care îi interesează). În scenariile didactice care au ca scop valorificarea activității de lectură, studenții transmit informații despre subiectul de documentare ales, dar, mai mult, transmit un mesaj despre ei, despre zonele lor de confort și de interes, despre pozițiile lor în raport cu problematicile abordate în etapa de documentare. În felul acesta, toți studenții care au citit articole au o contribuție la fel de importantă în scenariile didactice acționale și de mediere interculturală. Fiecare student care s-a documentat vine cu o informație nouă, dar, mai mult, vine cu informația mediată de propria viziune despre lume. Astfel, scenariile didactice reprezintă forme de informare la nivelul grupului de lucru, despre ce se întâmplă în lume, dar și forme de intercunoaștere, autocunoaștere și dezvoltare personală. Scenariile didactice vizează atât transmiterea de informație, cât mai ales medierea acesteia și identificarea factorilor care redimensionează informația, din perspectiva cursantului care o transmite. Transmițând o informație, cursantul este în centrul atenției grupului de lucru, fiind expertul care s-a documentat, dar, mai mult, este mediatorul care redimensionează informația din poziția propriei viziuni despre lume. Pe de o parte, aruncă o lumină spre subiectul de interes ales, pe de altă parte, subiectul ales pune în lumină cursantul (țara sa, cultura sa, religia sa, personalitatea sa, interesele sale, activitățile preferate etc.). În scenariile didactice, toate intervențiile de informare, de transmitere a ceea ce studenții au citit, sunt urmate de activități în care cursantul este în centrul atenției, nu subiectul de documentare ales de acesta. Astfel, se creează un mediu incluziv în care fiecare persoană are propriul aport în schimburile lingvistice, sociale și interpersonale de la lecțiile practice de limbă-cultură. Tocmai diversitatea culturală, psihologică, lingvistică, diversitatea stilurilor de învățare etc. reprezintă marele avantaj al acestor grupuri de lucru, iar scenariile didactice pe care le vom prezenta mai jos, locuri în care aceștia se simt valoroși și integrați în comunitate, respectiv în grupul de lucru.

Vom descrie în continuare câteva dintre scenariile didactice pe care le-am implementat, pornind de la presa online ca sursă de documentare. Bineînțeles, scenariile se pot dezvolta și diversifica în continuare, respectând principiile acționale în didactica limbilor străine. Se va putea observa faptul că toate scenariile au trei etape:

- Etapa de documentare individuală a studenților, fie acasă, fie rapid, în clasă, înainte de începerea etapei de interacțiune;
- Etapa de interacțiune și mediere, în care studenții fac schimb de informații și își adresează întrebări suplimentare;
- Etapa de reflecție, în care studenții se poziționează subiectiv în raport cu informațiile vehiculate, cu scopul intercunoașterii și a autocunoașterii.

Cerința pe care au primit-o studenții pentru fiecare săptămână a semestrului a fost următoarea:

Citiți două articole informative din presa online, în fiecare săptămână:

- un articol în limba română;
- un articol în altă limbă (în limba maternă, de exemplu).

Pentru fiecare articol, scrieți titlul în limba română, sursa de documentare și răspundeți la următoarele întrebări:

- De ce ați ales acest articol?
- Reformulați conținutul, în trei idei.
- Ce vă interesează în plus despre acest subiect? Formulați o întrebare.

Scenariul 1

În clasă, se deschide o tablă interactivă la care au acces, printr-un link, toți studenții de la lecția practică. Întrebarea la care răspund studenții, printr-un mesaj scris pe tabla interactivă, este următoarea: „Despre ce ați citit?”. Li se dă studenților un șablon pentru a formula răspunsul: „Am citit un articol despre...”. După ce toți cursanții care au citit postează mesajul anonim, formatorul desemnează aleatoriu un student care răspunde la întrebarea „Ce subiect te interesează mai mult?”. Cursantul desemnat alege un subiect care îl interesează completând fraza oferită ca suport „Mă interesează articolul despre...”, iar studentul care a citit articolul ales va răspunde la întrebări. Cei care formulează întrebările sunt tot cursanții, colegii care doresc să afle informații pe subiectul ales. De cele mai multe ori, la nivelul A1+, întrebările sunt foarte simple și sunt formulate cu interogativele *ce, cine, când, unde, de ce*. În final, formatorul întrebă dacă cel care a citit articolul are și alte informații importante, în afară de cele care oferite prin răspunsurile la întrebări. De asemenea, formatorul sau colegii adresează întrebări despre relația dintre studentul/studenta care a citit articolul și experiența personală a acestuia (preferințe, interese, experiențe trecute, opinii etc.). Apoi, cursantul care a citit și care a răspuns la întrebări este cel care alege un subiect care îl interesează, dintre cele notate pe tabla interactivă, iar algoritmul descris mai sus se repetă de câteva ori. Pentru că uneori nu se pot epuiza toate subiectele, din motive obiective legate de timp, cursanții sau formatorii identifică studenții care au citit articole pe subiecte despre care nu s-a discutat „Cine a citit despre...?”. În final, pe o altă pagină a tablei interactive, studenții selectează cea mai interesantă informație auzită, completând enunțul „Cea mai interesantă informație este faptul că...”. De asemenea, pot formula un enunț în care menționează ce nu au știut despre colegii lor și au aflat în această activitate, completând enunțul „Nu am știut despre... că...”.

Scenariul 2

Studenții care doresc vin în fața clasei și prezintă una dintre știrile citite. Studentul care vine în fața clasei răspunde la întrebările colegilor. În acest timp, doi dintre studenți ies din sala de curs, iar când revin, colegii care au ascultat întrebările și răspunsurile le transmit informații colegilor care fuseseră ieșiți din sală, pentru câteva minute, mai exact, răspund la întrebările acestora. După ce prezintă doi sau trei studenți știrile, toți studenții sunt invitați să scrie un mesaj în care iau o poziție în raport cu un

subiect discutat. De exemplu, într-una dintre lecții, un student a prezentat o știre referitoare la un miliardar care face tratamente costisitoare pentru a se menține tânăr. Cerința din final pentru studenți a fost să răspundă la întrebarea „Dacă ai avea posibilități financiare, ai vrea să faci aceste tratamente sau nu? Justifică răspunsul.”. Studenții au scris o frază justificativă, folosind sau nu șablonul pe care l-au primit ca sprijin, iar apoi au făcut schimb de bilete și și-au exprimat oral acordul sau dezacordul în raport cu ceea ce au citit pe bilet, nemenționând numele celui/celei care a scris biletul.

Scenariul 3

Studenții lucrează în perechi sau în echipe de câte trei, echipe în care cel puțin un student a citit articole. Studenții, pe rând, prezintă informațiile esențiale, colegii lor notează pe bilete ce au auzit. Apoi, fie studenții schimbă partenerii de dialog și transmit informațiile notate, fie studenții fac schimb de bilete de mai multe ori și citesc ce au notat colegii lor. În final, cursanții formulează, frontal, un enunț în care prezintă cea mai interesantă informație auzită. Colegii și formatorul adresează întrebări care vizează mai ales relația dintre experiența personală a cursantului și informația selectată. În final, studenții formulează o opinie personală despre unul dintre subiectele despre care s-a discutat frontal, opinie pe care o scriu, într-o frază, în mod anonim, pe o tablă interactivă, folosind șablonul pentru exprimarea opiniei, oferit ca sprijin.

Scenariul 4

Pornind de la ceea ce au citit, studenții notează pe un bilet sau pe o tablă interactivă 2-3 informații adevărate sau false. Studenții schimbă între ei biletele și își exprimă, frontal, opinia despre valoarea de adevăr a enunțurilor citite. Studentul care a citit confirmă sau infirmă ipoteza colegului sau a colegei sale. După finalizarea acestei prime activități, 2-3 studenți prezintă frontal aspectele comune între articolul citit și experiența personală, răspunzând la întrebările formatorului. Studenții continuă această activitate de explorare a relației dintre subiectul articolului citit și experiența personală, lucrând în perechi. În final, studenții raportează frontal ce nu au știut despre binomul lor și au aflat în această activitate. Un student îl întreabă pe altul „Ce nu ai știut despre ... (colegul cu care a lucrat în pereche)”, studentul răspunde folosind șablonul „Nu am știut că”, iar apoi, studentul despre care s-a vorbit relansează întrebarea unui alt coleg ales de el, despre binomul său. În felul acesta, se raportează frontal, o parte dintre informațiile vehiculate. Formatorul adresează întrebări suplimentare, referitoare la articolele citite sau la experiența personală a studenților.

Scenariul 5

Studenții scriu într-un document online editabil, la care toată lumea din grupul de lucru are acces, o întrebare la care răspunde unul dintre articolele citite de ei. Apoi, fiecare student alege câteva întrebări formulate de colegii săi, la care răspunde, scriindu-și numele, în fața răspunsului. Dacă deja s-a răspuns la întrebare, nu repetă

ideea ci menționează faptul că este de acord cu răspunsul scris deja. Un student moderator desemnează studenți care citesc răspunsurile la întrebarea formulată de ei și adresează întrebări pentru clarificarea informațiilor oferite de articolul citit. Studentul care a citit articolul și a adresat întrebarea, în calitate de expert, confirmă sau infirmă valoarea de adevăr a răspunsurilor oferite de colegii lui și oferă informații suplimentare. Formatorul adresează întrebări pentru a pune în valoare personalitatea, experiența culturală și socială a cursanților care vorbesc despre articolul citit. Studenții pot adresa întrebări suplimentare. În final, fiecare cursant alege trei informații pe care le gradează, din punctul de vedere al interesului pe care l-au suscitată, formulând enunțuri după șabloanele următoare: „Informația cea mai interesantă este că”, „O informație foarte interesantă este că”, „O informație destul de interesantă este că”. Ceea ce cursanții au ales să sintetizeze la final poate face referire la articolele despre care s-a discutat sau la colegii pe care i-au cunoscut mai bine, prin această activitate.

Scenariul 6

Studenții lucrează în echipe de câte trei. Un student prezintă o știre, ceilalți doi notează informațiile esențiale și adresează întrebări suplimentare, dacă e cazul. Membrii echipei se schimbă, iar studenții care au notat informațiile le transmit oral noilor colegi de echipă. În același timp, colegul care nu a prezentat articolul citit în etapa anterioară, prezintă informațiile esențiale, coechipierii notând ceea ce doresc să transmită mai departe. Studenții transmit informațiile, folosind șablonul „Ați știut că ... ?”. Din nou se schimbă membrii echipei, studenții transmit noile informații și ascultă prezentarea unui coleg care nu a prezentat încă ceea ce a citit. Dacă toți colegii din noua echipă au prezentat deja ceea ce au citit, studenții își adresează întrebări suplimentare pentru a explora relația dintre colegii lor și subiectele discutate, folosind întrebări din lista de mai jos: „Îți place ...?/ Ai făcut această activitate?/ Te interesează subiecte pe tema ...?/Cunoști persoane care ...?”. În final, studenții raportează frontal ce nu au știut despre colegii lor sau despre ceea ce se întâmplă în lume, la ora actuală.

În continuare, vom arăta de ce aceste scenarii se înscriu în abordarea acțională și pluriculturală a didacticii limbilor-culturi, de ce medierea este principala activitate în aceste scenarii și care sunt marile beneficii pe care le aduce medierea în experiențele de învățare a unei limbi străine. De asemenea, vom arăta că prin aceste scenarii se creează contexte de dezvoltare nu doar a competențelor lingvistice, cât și a competențelor generale. Mai mult, principiile viziunii acționale în didactica limbilor-culturi îi ajută pe cursanți să iasă din zona de confort familială, culturală și socială și să se dezvolte pe plan personal, prin interacțiunile și schimburile cu alteritatea, reprezentată de colegii care au o altă viziune despre lume, viziune construită de mediul cultural, social și familial în care s-au format.

Concepte teoretice: abordare acțională și pluriculturală, mediere

Vom ilustra aceste trei concepte teoretice, în raport cu scenariile didactice descrise mai sus, arătând că acestea se încadrează paradigmei acționale și pluriculturale și au, ca principală activitate, medierea lingvistică, culturală și socială.

Vom începe cu o prezentare a celor cinci logici documentare din istoria didacticii limbilor-culturi, pe care le Christian Puren le pune în relație cu diferite paradigme metodologice care s-au dezvoltat, de-a lungul timpului, în domeniul didacticii limbilor străine. Ne orientăm atenția asupra ultimelor două mari paradigme din istoria didacticii limbilor-culturi, paradigma comunicativă și paradigma acțională, prezentate mai pe larg în lucrări anterioare (Grosu 2019, 2020). Considerăm necesară această imagine diacronică asupra modurilor de documentare în didactica limbilor-culturi, întrucât unul dintre elementele inovatoare ale scenariilor descrise mai sus este faptul că, la nivelul A1+, se propune ieșirea din zona materialelor didactice concepute pentru nivelul A1-A2, înspre realitatea reprezentată de presa online din România și de cea internațională. Știrile disponibile pe site-urile online de informare a populației, reprezintă surse de documentare și materiale de lectură propuse studenților, în vederea activităților de interacțiune și de mediere din clasă. Didacticianul și teoreticianul Christian Puren identifică cinci modele de documentare, conturate de-a lungul timpului, corespunzătoare diferitelor viziuni metodologice din didactică:

1. Logica literară se impune când textele literare sunt utilizate prioritar. Operele literare sunt alese și studiate ca fiind reprezentative pentru un autor, o opera, o perioadă, o mișcare literară. Documentul literar a avut un rol preponderant în predarea limbilor străine în Franța, între 1920 și 1960 (Puren 2020, 4).
2. Logica documentului e caracteristică aceleiași perioade în Franța, în predarea limbilor străine, combinând metodele directă, activă și orală, însă, spre deosebire de logica literară, sursa de informare nu e exclusiv literatura, ci și documentul autentic. Dosarele tematice de civilizație conțin documente autentice care au ca obiectiv mobilizarea cunoștințelor lingvistice și culturale ale elevilor, precum și îmbogățirea acestora (Puren 2020, 5-6).
3. Logica suport e proprie abordării comunicative, textul fiind pus, prioritar, în serviciul unei activități lingvistice. Când sunt autentice, documentele sunt, în general, nonliterare, utilizate în manieră parțială, pentru a repera, punctual, elemente de gramatică, de lexic sau pentru înțelegerea textului scris. În marea majoritate a manualelor comunicative, unitățile didactice, finalizate cu propuneri de simulări de situații de comunicare, se prelungesc cu un ansamblu de documente culturale, uneori scurte extrase literare, care reprezintă pretexte pentru schimburi imediate între elevi, în clasă, ca declanșatoare ale interacțiunilor comunicative (Puren 2020, 10).
4. Logica documentării e modelul în care documentele fac parte dintr-un dosar documentar propus cursanților și eventual, completat de ei,

documente pe care cursanții le consultă în scopul realizării unei sarcini finale, a unui mini-proiect propus cursanților la finalul unității. Logica documentării nu mai face apel la competența comunicativă, ci la competența informațională. Informațiile nu trebuie doar reperate, ci pe lângă identificarea informațiilor utile pentru proiectul cursantului, acesta trebuie să le evalueze, să le ierarhizeze și să le reutilizeze (Puren 2020, 11). Logica documentării e una dintre cele două logici specifice perspectivei acționale, unde textele, nu literare, ci informative, sunt puse în serviciul acțiunii sociale (Puren 2020, 12).

5. Logica socială e a doua logică specifică perspectivei acționale și pune acțiunea socială în serviciul textelor literare. Cursantul nu mai e doar lector, actor, autor, ci devine agent literar într-un câmp social al literaturii. Această logică integrează proiectul literar în unitatea de învățare – prezentarea unei opere într-o revistă, interviuri cu autorii, dezbateri publice, organizarea unei sărbători a literaturii/poeziei etc. (Puren 2020, 12).

Evoluția diacronică a modelelor în logica documentară ilustrează o minimizare a documentului sursă în raport cu cursantul care îl explorează, minimizare invers proporțională cu maximizarea importanței date experienței de viață a cursantului, valorilor și intențiilor sale. Totodată, această evoluție aduce o creștere constantă a contribuției cursantului în explorarea documentului sursă și implicit a libertății și a creativității sale. Dacă în logica literară și în logica documentului, operele de artă și documentele autentice sunt surse a căror valoare incontestabilă trebuie transmisă cursantului, cu scopul informării acestuia și a îmbogățirii cunoștințelor sale lingvistice și culturale, în logica suport, documentul devine doar pretext pentru interacțiunile comunicative dintre cursanți. Mai mult, în logica documentării și în cea socială, cursantul nu mai e pe o poziție inferioară în raport cu documentul ca sursă de învățare, ci pe una superioară. Cursantul are acces la o multitudine de documente, nu mai este limitat la un singur document sau la fragmente selectate de specialiști. Cursantului i se dă statutul de actor social pragmatic care, folosind competența informațională, poate selecta documentele relevante pentru intențiile sale. Obiectivul expunerii cursantului la documente în limba țintă nu mai este absorbirea informației oferite de acestea, cu scopul îmbogățirii cunoștințelor sau cu scopul obținerii informațiilor necesare interacțiunilor comunicative, ci utilizarea creativă și strategică a acestora în scopul realizării unei sarcini exterioare textului, a unei sarcini de tip acțional, cu un rezultat concret în realitatea socială imediată. Libertatea, creativitatea, competența informațională, strategiile de sintetizare ale cursantului sunt elemente care vor pune în prim-plan cursantul, cu credințele și valorile lui, nu textul citit sau informația transmisă. Dacă în logica literară, cea a documentului și cea a suportului, cursantul e inferior textului sursă, în logica documentării și în cea socială, cursantul devine agent creator, care recrează, reorganizează și pune în valoare documentele utilizate ca sursă de documentare, în funcție de obiectivele sale sociale, de intențiile sale și de valorile sale.

Conform cercetărilor din domeniul educației (C21 Canada 2012, 41), în secolul al XXI-lea, sistemul de educație tradițional, în care formatorul este singurul cu rol decizional, cursantul doar aplicând și respectând indicațiile profesorului, nu mai e funcțional. Competențele necesare cursanților din secolul al XXI-lea sunt: creativitate, gândire critică, colaborare, adaptabilitate, toleranță, responsabilitate, utilizare eficientă și productivă a sistemelor numerice, cultură și spirit civic etic (ACPLS 2019, 48). În consecință, în noul sistem de învățare, adaptat nevoilor cursanților născuți și crescuți într-o societate în evoluție rapidă, diversificată și bogată în tehnologii, formatorii, în loc să transmită informația, îi învață pe cursanți să pună întrebări pentru a găsi informația, să examineze cu ochi critic și să transmită, ceea ce au învățat, altora. Abordarea acțională în didactica limbilor-culturi are multe puncte comune cu viziunea actuală asupra învățării, ajutându-l pe cursant să deprindă aptitudini pentru viața cotidiană, (ACPLS 2019, 48) așadar și competențe generale, nu doar competențe lingvistice. Abordarea acțională, integrată pedagogiei proiectului, e axată pe experiențele și pe resursele autentice și favorizează gândirea critică, formând cetățeni activi și angajați în construirea unei lumi mai bune (ACPLS 2019, 49).

Abordarea acțională reprezintă un viraj important în învățarea limbilor străine, în secolul al XX-lea. Limba nu e utilizată doar ca mijloc de comunicare, ci ca mijloc de acțiune în viața reală. Astfel, în învățarea unei limbi străine, comunicarea nu mai este scop în sine, ci mijloc de realizare a unei sarcini autentice, în contextul vieții reale (ACPLS 2019, 22).

Abordare acțională și pluriculturală

În continuare, vom arăta de ce scenariile didactice descrise mai sus se înscriu în viziunea acțională și implicit pluriculturală, dar și prin ce se diferențiază de viziunea comunicativă.

Cursantul e văzut ca actor social care, prin intervențiile sale, acționează în grupul de lucru din care face parte. Citind articole din presa online din România, precum și articole scrise în limba sa maternă, cursantul își asumă rolul de cetățean care se informează și își asumă o responsabilitate în raport cu informația pe care o transmite în grupul de lucru. Întrucât cursanții au libertatea să acceseze orice articol din presa online, urmând să valorifice, în clasă, informațiile citite, există șanse mici ca mai mulți cursanți să citească același articol. În aceste condiții, fiecare student care citește devine expertul principal în subiectul tratat de articol, fiind responsabil pentru ceea ce le transmite colegilor și devenind membru activ al proiectului de informare și mediere colectivă, în care studenții schimbă între ei informații din articolele citite. Așadar, cursantul, ca cetățean responsabil care se informează, acționează în grupul de lucru, în primul rând, prin transmiterea responsabilă a informației.

Citind articole din presa online, în scopul realizării interacțiunilor în clasă, cursantul adoptă ipostaza unui cetățean liber, care are dreptul să se exprime. Având posibilitatea să aleagă orice articol pentru a cărui comprehensiune minimă are competențele lingvistice necesare, studentul își exercită dreptul de a decide ce subiecte

îl interesează, ce grad de dificultate a articolului abordează, ce informații reține pentru a le transmite mai departe colegilor și ce elemente comune între experiența personală și articolul citit vrea să evidențieze. Transmițând informațiile dintr-un articol citit, de fapt, cursantul se exprimă pe sine – preocupările, preferințele și valorile proprii. Dacă în abordarea comunicativă, în logica suportului, un text informativ este adaptat la nivelul de referință al cursanților, toți citind și explorând același text, în abordarea acțională, în logica documentării, fiecare cursant are propria contribuție la proiectul comun de informare. În viziunea comunicativă, activitățile au ca obiectiv apropierea, de către cursanți, a tematicii de referință, prin diferite texte tematice și adoptarea unei poziții personale în raport cu tema abordată. Tematica e dominantă, iar cursantul e plasat într-o poziție exterioară și marginală temei. În schimb, în viziunea acțională, cursantul e cel care gestionează o multitudine de texte și teme, în scopul contribuției la proiectul colectiv al informării despre actualitatea din lume și al intercunoașterii prin interacțiune și mediere. Cursantul e plasat pe o poziție superioară textului, întrucât acesta are putere de decizie mai mare – selectarea textului, ierarhizarea informației, medierea acesteia, în funcție de propriile valori etc. Prin activitățile de lectură și de interacțiune, în clasă, cursanții participă la un proiectul colectiv, în care fiecare individ are propria contribuție și în care fiecare cursant e pus în lumină, în acțiunea de intercunoaștere, prin interacțiune și prin reflecție.

Dacă în abordarea comunicativă, se transmiteau informații despre cultura țintă, în abordarea acțională, se mediază informații despre lumea cursantului (Benatti Rochebois 2016, 107). Cerința inițială a scenariilor didactice este ca studenții să citească un text din presa online din România și un text în limba lor maternă. În felul acesta, se asigură o abordare pluriculturală, întrucât studenții vorbesc fie despre actualitatea din spațiile lor culturale, fie despre actualitatea din România, dar pusă în relație cu situația din țările lor, orașele lor, mediile lor de viață.

Dacă în abordarea comunicativă, obiectivul era ca subiectul (cursantul) să cunoască obiectul (limba și cultura și civilizația țintă), prezentat ca un dat exterior lui, în abordarea acțională, subiectul (cursantul) construiește informațiile referitoare nu doar la limba și la cultura țintă, ci la lumea pluriculturală și plurilingvă (Bourguignon 2003, 55). Scopul activităților didactice nu mai e cunoașterea, ci identificarea și rezolvarea unei probleme. În abordarea comunicativă, cursantul preia informații, dobândește competențe pe care apoi le aplică într-o situație de comunicare simulată sau în adoptarea unei poziții personale în raport cu o tematică. În schimb, în abordarea acțională, prin proiectul pe care cursanții sunt invitați să îl realizeze, nu se aplică cunoștințe, ci acestea se construiesc. Cursanții citesc texte, urmând să transmită informațiile esențiale, dar activitățile didactice prevăd transmiterea mediată a informației și impregnarea acesteia de viziunea despre lume a cursantului care o transmite. Mediind informația citită, cursantul construiește o abordare personală asupra acesteia sau personalizează informația, evidențiind aspecte comune între propria experiență de viață și informația transmisă. Cursantul e producător de sens cultural (Benatti Rochebois 2016, 106), iar obiectivul nu mai e achiziția cunoștințelor

informative despre cultura străină, ci înțelegerea funcționării unei societăți, care-i permite să citească și să relativizeze lumea, în procesul descoperirii de sine și a celuilalt (Benatti Rochebois 2016, 108).

Dacă în abordarea comunicativă, dimensiunea lingvistică este esențială pentru obiectivele didactice, elementele de cultură și civilizație reprezentând un appendice al activităților în care se dezvoltă competențele lingvistice, în abordarea acțională, dimensiunea lingvistică e dublată de dimensiunea culturală. În contextul Europei pluriculturale și plurilingve, în care cursantul nu mai e în ipostaza călătorului în străinătate, ci a conlocuitorului, a cetățeanului unui spațiu pluricultural, principiile actualului CECRL au în vedere, nu formarea unui „străin în trecere” prin cultura țintă, capabil să comunice în situații așteptate, ci formarea actorului social, capabil să acționeze împreună cu, pentru elaborarea unui proiect de societate cu dimensiune colectivă și istorică (Richer 2003, 28). Dacă abordarea comunicativă în didactica limbilor-culturi vizează exclusiv competența lingvistică, abordarea acțională lărgeste spațiul de acțiune al învățării limbilor-culturi, spre competențele generale: *savoir-être* (capacitatea de a asculta, atitudinea primitoare, inițiativa, tenacitatea, încrederea în sine, autonomia), *savoir-mobiliser* (mobilizarea cunoștințelor, a capacităților, a propriilor resurse, dimensiunea reflexivă) (Richer 2003, 28). Prin proiectul de informare și mediere a informațiilor din presa scrisă, studenții dezvoltă și aceste competențe. Etapa de documentare individuală dezvoltă autonomia, mobilizarea propriilor resurse în realizarea proiectului colectiv (schimbul de informații, intercunoașterea și autocunoașterea), în etapa de interacțiune, în care studenții schimbă informații, preiau informații de la colegii lor, în vederea transmiterii lor ulterioare, cursanții dezvoltă capacitatea de a asculta, tenacitatea și încrederea în sine, iar în etapa reflexivă, în care studenții evidențiază propria viziune despre lume, în raport cu subiectele discutate, cursanții își dezvoltă dimensiunea reflexivă a competențelor, prin activități de reflecție asupra propriilor acțiuni. În plus, proiectul de informare colectivă propus studenților are în vedere nu doar dimensiunea lingvistică (în toate scenariile descrise mai sus, activitățile propuse au în vedere toate activitățile lingvistice teoretizate în CECRL – receptare, producere, interacțiune și mediere – a competenței de comunicare, ci și dimensiunea socio-lingvistică, prin medierea culturală realizată în etapa de interacțiune și reflecție, precum și dimensiunea pragmatică, realizată prin rezultatul concret al activității de comunicare – informarea despre actualitatea în lumea pluriculturală din care fac parte cursanții, precum și intercunoașterea și implicit integrarea în grupul de lucru, dublată de o mai bună autocunoaștere. În contextul Europei multiculturale și al luptei contra rasismului, în secolul al XXI-lea, se impune o culturalizare a didacticii limbilor-culturi, o restaurare a culturii, după ce, până la sfârșitul secolului al XX-lea, focalizarea pe limbă era dominantă (Galissou 1994, 25). Lecțiile de limba română ca limbă străină devin, prin implementarea scenariilor didactice descrise mai sus, exerciții de democrație, în care cursanții descoperă diversitatea lingvistică, culturală și personală a grupului din care fac parte, în contextul

în care diversitatea și unicitatea fiecărui individ reprezintă principala valoare care susține activitățile lingvistice și extralingvistice propuse în scenariile didactice.

Mediere

Medierea este conceptul cu cea mai mare e emergență, în ultimul deceniu, în studiile care teoretizează abordarea acțională. Margaret Bento analizează evoluția perspectivei acționale, comparând două metasinteze realizate în 2012, respectiv în 2021, pe baza unui corpus care conține studii de didactică a limbilor-culturi în intervalul de nouă ani definit anterior. Una dintre concluziile majore ale studiului este faptul că medierea lingvistică și culturală își face intrarea în forță în didactica limbilor-culturi, în ultimii ani, alături de lingvistică. Specialista demonstrează faptul că, cu toate că medierea e prezentă în CECRL, încă din 2001, autorii studiilor de didactică au luat în considerare doar recent acest concept (Bento 2023, 28). Legând medierea, indestructibil, de abordarea acțională, Margaret Bento inventariază principalele teoretizări ale medierii, evidențiind cel puțin două aspecte:

1. În prezent, medierea are o accepțiune mult mai largă și mai ofertantă decât aceea de traducere și interpretare – accepțiunea din 2001 a termenului în CECRL.
2. Diversitatea cu care e văzută medierea – medierea relațională și cognitivă (Cavalli e Coste); ipostaza de cursant mediator (traduce și explică pentru cursanții cu un nivel mai scăzut) (Nicolas); medierea nu ca mijloc de prevenire și rezolvare a conflictelor, ci ca suscitare a lor (Huver), medierea cognitivă, documentară, tehnică, experiențială, culturală, didactică (Puren 2019) și medierea ca opusul binomurilor obiect – subiect, uman – neuman, orizontalitate – verticalitate, proximitate – distanță, asemănare – diferență etc. (Puren 2019), medierea ca procedeu de sinteză și de reformulare (Weissmann). Așadar, medierea reprezintă toate procedeele care permit o mai bună înțelegere a limbii, dar și a celuilalt și a propriei identități.

Nemainsistând pe definirea conceptelor teoretice care stau la baza activității de mediere în didactica limbilor-culturi (Grosu 2022), vom arăta în continuare faptul că scenariile didactice descrise mai sus reprezintă locuri în care medierea este o activitate la fel de importantă ca receptarea, producerea și interacțiunea. Mai mult, medierea reprezintă activitatea care permite ieșirea din paradigma comunicativă și intrarea în paradigma acțională, în predarea-învățarea limbilor-culturi. În continuare, vom arăta de ce medierea, ca activitatea didactică, reprezintă calea de acces spre paradigma acțională.

Medierea este activitatea și principiul care permite intrarea în logica documentării, model asociat abordării acționale. Cursanții sunt investiți din oficiu cu libertatea, autonomia și responsabilitatea de a se informa, utilizând sursele de informare publică disponibile online. Libertatea de a alege ce citesc, de unde citesc, în ce limbă citesc, despre ce aleg să vorbească în activitatea de interacțiune, ce întrebări adresează, cine pune întrebări, ce asemănări și diferențe sunt între texte, între cursanți, între

abordări diferite ale aceleiași problematici, ce aleg să evidențieze, în etapa de reflecție, reprezintă unul dintre marile avantaje oferite de logica documentării. Prin oferirea acestei libertăți, cursanții ies din scenariul didactic care simulează realitatea extrașcolară (definitiv pentru abordarea comunicativă, în care finalitatea unităților didactice era realizarea jocurilor de rol, pentru simularea diferitelor situații de comunicare) și intră într-un mediu de învățare autentic, aproape echivalent cu cel din afara lecțiilor practice de limbă-cultură. Cursanții își pot asuma roluri sociale în grupul de lucru și o contribuție esențială la proiectul colectiv de informare, intercunoaștere și dezvoltare personală, prin interacțiune socială. Prin aportul de informație mediată de competențele lingvistice în limba română, de cultura revendicată, de mediul social de dezvoltare, de personalitatea proprie, fiecare cursant care participă la aceste scenarii didactice intră în ipostaza actorului social – membru al unui grup pluricultural și plurilingv, în care principiile democrației se respectă și se învață, într-un mediu incluziv și în care fiecare intervenție în limba țintă e valorificată în favoarea cursantului.

Medierea permite dezvoltarea atât a competențelor lingvistice, cât și a competențelor generale. Dacă activitățile didactice din abordarea comunicativă aveau în vedere exclusiv obiective lingvistice, CECRL susține dezvoltarea cursantului dincolo de competențele lingvistice, prin *savoir-être* și *savoir-apprendre*. În scenariile didactice descrise mai sus, cursanții realizează cel puțin trei tipuri de mediere: lingvistică, culturală și socială (Piccardo 2012, 290), iar medierea culturală și socială dezvoltă, în mod explicit, competențe generale. Medierea lingvistică se realizează, în primul rând, în etapa de documentare, când cursantul accesează un articol scris pentru vorbitorii experimentați ai limbii în care e scris articolul. Cursantul citește articolul, dar îl reduce, prin activitatea de sinteză, la nivelul său de limbă (extrage informațiile pe care le înțelege, chiar dacă acestea nu cuprind întregul conținut informațional al articolului). De exemplu, cursanții vizați în scenariile descrise mai sus extrag informații corespunzătoare nivelului A1 sau A2, evidențiind aspectele esențiale din articol: *cine, ce face, când, unde* și, eventual, *de ce*. De asemenea, în etapa de interacțiune, în care cursanții trebuie să transmită informația citită sau informația auzită de la un alt coleg, medierea se realizează prin adaptarea discursului la interlocutor, precum și prin strategiile de explicare și de accesibilizare a conținutului transmis. Dacă prin activitățile care vizează medierea lingvistică, cursanții își dezvoltă în mod explicit competențele lingvistice, prin activitățile care vizează medierea culturală și socială, cursanții au posibilitatea să își dezvolte competențele generale. Studenții care se documentează aduc un aport de informație în grupul de lucru, îi informează pe colegi despre diverse evenimente din lume, dar informația furnizată în acest fel e mult mai valoroasă decât informația regăsită în articolul citit de student. Prin activitățile propuse în scenariile didactice descrise mai sus, studenții îmbogățesc informația, tocmai mediind-o. În primul rând, o prezintă într-o formă personalizată, formă impregnată de viziunea despre lume a cursantului, iar în al doilea rând, se prezintă pe sine, prin intermediul informației transmise. În felul acesta, cursanții au șansa de a se cunoaște între ei, într-un mod autentic, de a se dezvolta pe plan personal prin posibilitatea de a lua distanță față de

propria viziune despre lume. În etapa de reflecție a scenariilor didactice prezentate mai sus, studenții au cadrul didactic favorabil intercunoașterii și al autocunoașterii.

În scenariile didactice de tip acțional prezentate, medierea, ca principală activitate, anulează opoziția dintre obiect (informație) și subiect (cursantul care o transmite). Cel care transmite informația citită nu mai e independent de ceea ce a citit, ci se îmbină substanțial cu aceasta, redimensionând-o, în funcție de propria viziune despre lume. Ioana M. Petrescu explică principiile postmodernismului din științele umaniste, prin trimiterea la modelele fizicii:

„[...] în «știința posteinsteiniiană», se anulează opoziția netă dintre observator (extern) versus obiect observat, din fizica clasică. În fizica atomică, observă Heisenberg, «nu mai putem vorbi de comportarea particulelor independent de procesul de observație, astfel încât împărțirea uzuală a lumii în subiect și obiect nu mai corespunde»” (Petrescu 2006, 30).

Tot așa, constructivismul și socioconstructivismul, viziuni care informează abordarea acțională și pluriculturală în didactica limbilor-culturi, anulează opoziția dintre obiect și subiect. În istoria didacticii limbilor-culturi, paradigmele sunt pe rând, asociate cognitivismului, behaviorismului, iar în ultimele decenii, constructivismului și socioconstructivismului: cunoștințele individuale se bazează pe experiențe fizice și sociale; o bună parte dintre cunoștințele despre realitate sunt construite prin negociere socială, iar învățarea e mediată (Piccardo 2013, 22). Atenția acordată emoțiilor în învățarea limbilor străine, introducerea ipotezei de filtru afectiv, dimensiunea interculturală introdusă în didactica limbilor străine, în anii '80 și dezvoltată în anii '90, fac din cursant nu un individ neutru, ci unul viu, real (Piccardo 2013, 23). Limba vehiculează mesaje, dar și întreaga identitate a individului (Piccardo 2013, 26).

Activitatea de mediere pe care o propunem prin scenariile didactice este o abordare care se înscrie în viziunea acțională și implicit în pedagogia interculturală. Fiecare cursant este actor social în grupul de lucru, participă la proiectul comun de informare, intercunoaștere și dezvoltare personală, vine cu aportul său de informație, prin intermediul căreia se prezintă pe sine și implicit, premisele culturale pe care le are.

Concluzii

În contextul actual, în care democrația, autonomia și responsabilitatea sunt valori promovate la nivelul societății, în educație, scenariile didactice trebuie să fie medii în care cursanții să-și poată exercita libertatea, responsabilitatea și unicitatea. Abordarea acțională și implicit educația interculturală promovează principii care permit scenariile didactice în care se exersează democrația și în care indivizii își dezvoltă competențele lingvistice, dar și competențele generale, în vederea încercării de adaptare la diversitatea lumii actuale. În contextul diversificării accelerate a publicului țintă în școală, fie prin creșterea persoanelor școlarizate, fie prin posibilitatea de migrare a persoanelor, specialiștii promotori ai abordării acționale susțin că pedagogia

interculturală e singura opțiune care permite articularea tensiunilor, promovând un învățământ al schimbului, al partajării, în care fiecare se îmbogățește prin relația cu celălalt, într-un proces de tranzacție permanentă, unde beneficiile sunt reciproce și învățarea se realizează sub responsabilitatea fiecărui cursant și sub ghidajul profesorului (Groux 1998, 108). Astfel, obiectivul didacticii limbilor străine ar fi, în primul rând, să învățăm să ne suspendăm certitudinile, mai ales certitudinile culturale (Groux 1998, 107). Scopul demersurilor didactice nu este cunoașterea academică a culturilor, ci o înțelegere mai bună, o comunicare mai bună și raporturi sociale mai bune (Groux 1998, 120). La nivelul disciplinei, necesitatea ar fi înscrierea didacticii culturilor într-o perspectivă a înțelegerii, nu a explicării, bazate pe o epistemologie a complexității, nu a explicării (Groux 1998, 116).

Referințe bibliografice

- ACPLS (Association canadienne des professeurs de langues secondes). 2019. *Manuel de l'approche actionnelle*, www.caslt.org, ultima accesare la 5 noiembrie 2023.
- Benatti Rochebois, Christianne. 2016. *Langue, culture et didactique du FLE*, in „Caligrama” Belo Horizonte, volume 21, 2, p. 95-111, articol online: *Langue culture et didactique du FLE* (studylibfr.com), ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Bento, Margaret. 2023. *Évolution des regards théoriques sur la perspective actionnelle dans l'enseignement des langues en France*, in „Éducation et didactique” 17-2, articol online: <http://journals.openedition.org/educationdidactique/11581>, ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Bourguignon, Claire. 2003. *L'apprentissage de langues par l'action*, in Lions-Olivieri, Marie-Laure, Liria Philippe, *L'approche actionnelle dans l'enseignement des langues. Douze articles pour mieux comprendre et faire le point*. Paris : Editions Maison des Langues, p. 49-78.
- C21 Canda (Canadiens pour l'apprentissage et l'innovation au siècle). 2012. *Transformer les Esprits. L'enseignement public du Canada une vision pour le XXI-e siècle*, www.c21canada.org.
- Galisson, Robert. 1994. *Un espace disciplinaire pour l'enseignement/apprentissage des langues-cultures en France*, in „Revue française de pédagogie”, volume 108, p. 25-37, revistă online: *Un espace disciplinaire pour l'enseignement/apprentissage des langues-cultures en France - Persée* (persee.fr), ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Grosu, Maria. 2019. *Decentralization – A Fundamental Principle of the Action-Based Perspective on Foreign Language Teaching*, in „Philobiblon”, nr. XXIV (2), p. 249-263, revue en ligne *Decentralization – A Fundamental Principle for the Action Perspective in Foreign Language Didactics*, (philobiblon.ro), ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Grosu, Maria, Gogăță, Cristina, Ursa, Anca, Goia, Letiția. 2020. *Imersiunea lingvistică de tip acțional – de la practică la teorie*, in Mureșan Oana, Marta, Monica Mihaela (editori), *Dirjecții și abordări actuale în predarea limbilor moderne la UMF „Iuliu Hațieganu” Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca: Editura Medicală Universitară „Iuliu Hațieganu”, p. 13-30.
- Grosu, Maria, Neamț, Nora-Sabina, Hassoun, Anca, Lăscuș, Anda, Tout, Denisa. 2022. *Medierea în didactica limbilor străine: scenariu didactic – cazul clinic*, in Mureșan, Oana, Ursa, Ovidiu (editori coordonatori), *Actualități în predarea limbilor moderne în context medical*. Cluj-Napoca: Editura Medicală Universitară „Iuliu Hațieganu”, p. 27-52.
- Groux, Gérard, Abdallah-Preteuille, M., Porcher, L. 1998. *Éducation et communication interculturelle*, in „Revue française de pédagogie”, volume 123, p. 153-154, revistă online: www.persee.fr/doc/rfp_0556-7807_1998_num_123_1_3015_t1_0153_0000_1, ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Onillon, Sandrin, Grünblatt, Roger. 2022. *Approche actionnelle et interculturelle dans l'enseignement des langues étrangères: implémentation en classe et impact sur les apprentissages*, in „Schweizerische Zeitschrift für Bildungswissenschaften”, 44, 2, p. 180-194, articol online: *Approche actionnelle et*

- interculturelle dans l'enseignement des langues étrangères: implémentation en classe et impact sur les apprentissages* (pedocs.de), ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Petrescu, Ioana Em. 2006. *Ion Barbu și poetica postmodernismului*. Ediție îngrijită, addenda și notă asupra ediției de Ioana Bot și Ligia Tudurachi. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Piccardo, E. 2012. *Médiation et apprentissage des langues : pourquoi est-il temps de réfléchir à cette notion ?*, in „Éla. Études de linguistique appliquée”, 167, p. 285-297, revistă online: <https://doi.org/10.3917/ela.167.0285>, ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Piccardo, E. 2013. *Évolution épistémologique de la didactique des langues : la face cachée des émotions*, in „Lidil”, 48, revistă online: <http://journals.openedition.org/lidil/3310>, ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Puren, Christian. 2019. *L'outil médiation en didactique des langues-cultures : balisage notionnel et profilage conceptuel*, articol online, <https://www.christianpuren.com/mes-travaux/2019b/>, ultima accesare la 12 noiembrie 2023.
- Puren, Christian. 2020. *La littérature dans une perspective actionnelle : une approche intégrative des différentes logiques documentaires*, Actes du Colloque International «Didactique de la littérature en classe de FLE: enjeux linguistiques, pédagogiques et culturels», 3-4 mai 2018, Université de Poitiers, UFR Lettres et Langues, articol online: *La littérature dans une perspective actionnelle: une approche intégrative des différentes logiques documentaires* (hal.science), ultima accesare la 2 decembrie 2023.
- Richer, Jean-Jacques. 2009. *Lectures du Cadre : Continuité ou rupture ?*, in Lions-Olivieri, Marie-Laure, Liria Philippe, *L'approche actionnelle dans l'enseignement des langues. Douze articles pour mieux comprendre et faire le point*. Paris : Editions Maison des Langues, p. 13-48.

Adriana IEREMCIUC
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Între *Chéri* și *Curtezana*.
Reflecții asupra actului traductiv**

Abstract: (Between *Chéri* and *Curtezana*. Reflections on the Act of Translation) Of the fifty-six texts written by Sidonie-Gabrielle Colette, only six have been translated into Romanian: *The Vagabond*, *Duo*, *Chéri*, *The End of Chéri*, *Sido* and *The Tendrils of the Vine*. Despite this, the novel *Chéri* was translated twice. The first translation, from 1973, made by Mona Rădulescu and Corneliu Rădulescu, includes the translation of both texts, the novel *Chéri* and its sequel, *The End of Chéri*. The second translation, made by Nicoleta Neagoe, opts only for the novel *Chéri*. Furthermore, this edition appears after the 2009 screen adaptation of the novel, being, in fact, a revival of the text that was the basis of the film. Right from the beginning, a relevant detail is noted. The translators opted for different versions of the title. The 1973 version, *Chéri*, keeps the name of the original text, while the 2009 version, *Curtezana*, chooses a denomination that characterizes the female character. Starting from the two variants, having the original French text at our disposal, we will consider some of the main differences that appear from one edition to another, we will exemplify them and we will see how the translated text acquires divergent nuances, departing more or less from the original novel.

Keywords: *translation, Chéri, Curtezana, Colette, translation procedures.*

Rezumat: Dintre cele cincizeci și șase de texte scrise de Sidonie-Gabrielle Colette, doar șase au fost traduse în limba română: *Hoinara*, *Duo*, *Chéri*, *Sfârșitul lui Chéri*, *Sido* și *Cârceii de vișă*. În ciuda acestui fapt, romanul *Chéri* a fost tradus în două ediții. Prima, cea din 1973, realizată de Mona Rădulescu și Corneliu Rădulescu, cuprinde traducerea ambelor texte, atât a romanului *Chéri*, cât și a continuării acestuia, *Sfârșitul lui Chéri*. Cea de-a doua traducere, a Nicoletei Neagoe, optează doar pentru romanul *Chéri*. În plus, această ediție apare după ecranizarea din 2009 a romanului, fiind, de fapt, o readucere în atenție a textului care a stat la baza filmului. Încă de la început, se poate remarca un detaliu relevant. Traducătorii au optat pentru variante diferite ale titlului. Versiunea din 1973, *Chéri*, nu se îndepărtează de titlul textului-sursă, pe când cea din 2009, *Curtezana*, alege o denotație ce caracterizează personajul feminin. Pornind de la cele două variante, având la dispoziție textul de bază din limba franceză, vom avea în vedere câteva dintre principalele diferențe care apar de la o ediție la alta, le vom exemplifica și vom urmări cum textul tradus dobândește nuanțe divergente, îndepărtându-se mai mult sau mai puțin de romanul original.

Cuvinte-cheie: *traducere, Chéri, Curtezana, Colette, procedee traductive.*

Sidonie-Gabrielle Colette (1873-1954) este o scriitoare modernistă din spațiul francez, apreciată și criticată deopotrivă, atât în perioada vieții sale, cât și în zilele noastre. Romanele sale au stârnit polemici, receptorii textelor coletteiene situându-se în două tabere: cei care rămâneau la stratul superficial, considerând-o un autor simplist, și cei care depășeau aparența, reușind să-i devoaleze stilul aparte, caracteristic marilor autori. Colette face parte din categoria celor pentru care actul scrisului reprezintă un mijloc de a-și câștiga existența, iar grație destoiniciei acesteia au rezultat cincizeci și șase de romane, unele bucurându-se de un succes exuberant.

Dintre romanele pe care le-a scris se remarcă *Chéri* (1920), textul care a produs reacții felurite în a doua decadă a secolului al XX-lea. Sunt voci care catalogau romanul ca fiind scandalos, însă existau persoane care-l considerau remarcabil, un text de o adevărată valoare artistică, așa cum afirmă André Gide: „Am parcurs *Chéri* cu un entuziasm desăvârșit. Ce subiect admirabil ați abordat! [...] De la un capăt la altul al cărții, nicio slăbiciune, nicio redundanță sau vreun spațiu comun.”¹ (vezi Francis, Gontier 1997, 285), [trad. n.]. Identificăm aici o schimbare în ceea ce privește subiectul pe care îl abordează Colette, comparativ cu textele sale de până atunci, așa cum afirmă însăși autoarea: „E un roman pe care nu l-am scris niciodată, – pe celelalte le-am scris o dată sau de două ori, [...] *Hoinara* și celelalte *Obstacole* erau reminiscențe ale *Claudinelor*.”² (vezi De Beaumarchais, Couty, Rey 1987, 520), [trad. n.]. Ea rămâne, astfel, în aceeași sferă tematică, scriind despre iubire, însă evidențiază un tip de iubire care se apropie de incest. Prin acest roman, Colette își câștigă notorietatea, fiind menționată, în principal, ca autoarea romanului *Chéri* în majoritatea lucrărilor critice.

Chéri și continuarea acestuia, *Sfârșitul lui Chéri*, sunt romanele care au trezit cel mai mare interes în rândul traducătorilor. Astfel, acestea au fost traduse în mai multe limbi, dintre care amintim: limba engleză (*Chéri. The End of Chéri*), limba germană (*Chéri. Chéris Ende*), limba maghiară (*Chéri - Egy kurtizán szerelme*), limba italiană (*Chéri. La fine di Chéri*), limba spaniolă (*Chéri. El fin de Chéri*), limba portugheză (*Chéri. O Fim de Chéri*), limba română (cu două ediții, prima, *Chéri. Sfârșitul lui Chéri*, apărută în anul 1973, realizată de Mona Rădulescu și Corneliu Rădulescu, și a doua, în 2009, *Curtezana*, în traducerea Nicoletei Neagoe) ș.a.

Din totalul textelor scrise de Colette (cincizeci și șase), puține au fost traduse în română (șase). Pe lângă romanul *Chéri* și continuarea acestuia, le enumerăm pe următoarele: *Hoinara* și *Duo* (în traducerea lui Ovidiu Constantinescu), *Sido* și *Cârceii de viță* (în traducerea Irinei Eliade). În ciuda acestui fapt, romanul *Chéri* a fost tradus în două ediții. Prima, cea din 1973, cuprinde traducerea ambelor texte, atât a romanului *Chéri*, cât și a continuării acestuia. Cea de-a doua traducere optează doar pentru romanul *Chéri*.

Analizând cele două ediții din limba română, observăm un prim element distinctiv: titlul. Traducerea din 1973 îl păstrează pe cel din franceză, pe când cea din 2009 propune altul, *Curtezana*. Mai mult, se observă că în toate limbile în care s-a tradus romanul se menține titlul conform ediției din limba originală, *Chéri*. Titlul primei traduceri trimite la personajul central, Fred Peloux, alias Chéri. La polul opus, cea de-a doua ediție, *Curtezana*, o aduce în prim-plan pe Léonie Vallon (Léa). Nicoleta Neagoe a ales acest termen caracterizând-o pe Léa și evidențiindu-i statutul social.

¹ A se vedea varianta originală: „J’ai dévoré *Chéri* d’une haleine. De quel admirable sujet vous vous êtes emparée ! [...] D’un bout à l’autre du livre, pas une faiblesse, pas une redondance, pas un lieu commun.” (vezi Francis, Gontier 1997, 285).

² A se vedea varianta originală: „C’est un roman que je n’avais jamais écrit, – les autres, je les avais écrits une ou deux fois, [...] *les vagabondes*, et *les autres entraves* recommençaient toujours un peu de vagues claudines.” (vezi De Beaumarchais, Couty, Rey 1987, 520).

Lexemul provine din fr. *courtisane*, desemnând „femeie de moravuri ușoare, care trăia la curtea unui suveran sau a unui nobil” (MDA 2010, s.v. *curtezană*). Opțiunea Nicoletei Neagoe face trimitere la ceea ce reprezenta Léa înainte de a-l cunoaște pe Chéri, însă romanul nu redă viața de dinainte a femeii, ci este conturată perioada în care cele două personaje formează un cuplu. Mai mult, personajul va afirma în roman că viața ei de curtezană s-a încheiat înainte de Chéri, acesta fiind ultimul ei partener: „Treizeci de ani de viață ușoară, de plăceri, adesea îndrăgostită, câteodată lacomă de bani, se detașau de ea și o lăseau, la aproape cincizeci de ani, tânără și parcă fără trecut.” (Colette 1973, 67). Îndrăgostită de tânărul bărbat, Léa nu se mai regăsește în viața superficială de curtezană. Astfel, rolurile se vor inversa, femeia fiind cea care își întreține amantul: „– Ce mai economii am să fac fără tine...”; „E drept că îl întrețin de aproape cinci ani pe copilul ăsta...” (Colette 1973, 53). În consecință, considerăm mai potrivit titlul primei ediții, *Chéri*.

În cadrul unei traduceri, lexicul reprezintă provocarea cea mai mare, întrucât presupune alegerea celui termen din limba-țintă care să redea cât mai firesc ceea ce era reprezentat în limba-sursă. Ideal ar fi ca traducerea „să transfere sensul dintr-o limbă în alta sau dintr-o cultură în alta, fără a oferi totuși identicul, ci furnizând doar echivalentul său” (Ricœur 2005, 130). Este foarte important, deopotrivă, ca procesul traductiv să fie văzut ca o activitate înlănțuită, existând raportarea la întreg, la ceea ce va deveni traducerea integrală. Dificultatea cea mai mare cu care se confruntă o persoană care își dorește să realizeze o traducere bună este posibilitatea de a exprima un flux comunicațional printr-o sumedenie de variante. Ele par, la prima vedere, sinonime. Însă de fiecare dată apar nuanțe semantice diferite, deoarece:

„comunicarea absolută nu e niciodată posibilă, nici la nivel intra-, nici interlingvistic. Există întotdeauna pierderi, căci niciodată două persoane nu înțeleg în mod absolut identic sensurile lexicale și elementele retorice.” (Nida 2004, 34).

Conform Georgianeii Lungu Badea, „pentru a obține o traducere este necesar să se parcurgă mai multe etape de pretraducere: analiza textuală, analiza discursului și analiza justificativă.” (Lungu Badea 2005, 101). Astfel, analiza textuală este prima etapă, în care traducătorul tatonează terenul, urmând tipologia textului, încercând să-i întuiască finalitatea și să depisteze care va fi tipologia cititorilor cărora textul le transmite mesajul. Următoarea etapă presupune urmărirea organizării textuale pentru a putea realiza decupaje în microstructuri care să permită aplicarea procedeelelor traductive. Ultima etapă, analiza justificativă, presupune examinarea textului în limba-țintă pentru a urmări dacă produsul finit va fi înțeles de publicul-țintă din punct de vedere lingvistic, social și cultural.

În definitiv, dificultatea este cu atât mai mare cu cât echivalența totală este dezirabilă, însă destul de greu de obținut. Astfel, vom reda diferențele la nivel de funcționalitate lexicală între cele două ediții ale romanului *Chéri*. Vom demonstra cum, adesea, un cuvânt are puterea de a modifica întreaga coeziune semantică, formând izotopii paralele.

Am împărțit lexemele selectate în clase gramaticale, având astfel clasa substantivelor, clasa adjectivelor și clasa verbelor, acestea fiind valorile morfologice unde apar cele mai multe schimbări. Vom oferi contextele în paralel, redând, de fiecare dată, și varianta din textul de bază.

Clasa adjectivului

Analizând cele două traduceri în limba română, am sesizat câteva diferențe semantice la nivelul clasei gramaticale a adjectivului. Astfel, nu de puține ori, din această pricină, mesajul transmis a suferit distorsionări, fie într-una, fie în cealaltă dintre ediții. Vom exemplifica situațiile identificate.

„Moi je trouve idiot qu'un homme puisse accepter d'une femme une perle.” (Colette 1996, 4) se traduce „Mi se pare idiot ca un bărbat să poată primi de la o femeie o perlă.” (Colette 1973, 3) și „Mi se pare ridicol ca un bărbat să accepte de la o femeie o perlă.” (Colette 2009, 6). Fr. *idiot* nu poate fi echivalat în română prin *idiot*, chiar dacă lexemul există în limbă. Contextual, nu este potrivit. De aceea, varianta din 2009 propune o traducere care marșează pe firescul impus de limba română, traducând fr. *idiot* prin ro. *ridicol*.

„La femme mûre” (Colette 1996, 22) este tradus „femeia trecută” (Colette 1973, 27) și „femeia matură” (Colette 2009, 31). Conform MDA, adjectivul *trecut* este echivalent cu *îmbătrânit*, atunci când se referă la o persoană. Astfel, traducerea primei ediții este corectă, din această perspectivă. Totuși, *trecută* este marcat stilistic, fiind conotat negativ, pe când *matură* este mai neutru. În contextul în care raportarea la personajul feminin este realizată de vocea narativă, considerăm mai potrivită estomparea implicării, adecvată fiind, în acest caz, varianta Nicoletei Neagoe.

„– Trop vert?” (Colette 1996, 24) este tradus „– Prea crud?” (Colette 1973, 29) și „– Prea livid?” (Colette 2009, 33). Este reacția lui Chéri atunci când îi este subminată autoritatea. Textul original propune utilizarea metaforică a fr. *vert*, cu sensul „crud, necopt” (despre fructe). Adjectivul *crud* atribuit unei ființe desemnează o vârstă fragedă, iar *lividitatea* presupune lipsa de culoare. Așadar, deducem că fr. *vert* trimite la lipsa de experiență a bărbatului, la tinerețea acestuia și, nicidecum, la paloarea lui. Prin urmare, considerăm adecvată opțiunea primei ediții.

Clasa substantivului

Clasa cea mai bogată numeric unde am identificat discordanțe semantice este cea a substantivelor. În cele mai multe cazuri, sensul unităților sintagmatice a rămas intact, traducătorii utilizând lexeme foarte apropiate sau chiar identice pentru a reda aceeași realitate ca în limba franceză. Totuși, există și situații demne de menționat.

„Au claquement du fermoir” (Colette 1996, 3) este tradus în prima ediție „la țacănitul închizătorii” (Colette 1973, 2), iar în cea de-a doua ediție „la pocnetul fermoarului” (Colette 2009, 5). Observăm că traducerea Nicoletei Neagoe a încercat să găsească un echivalent în limba română, traducând fr. *fermoir* prin ro. *fermoar*.

Împrumutul din limba franceză *fermoar* are și acest sens secundar, de închizătoare a unui colier, „închizător de os, de metal etc. la un colier, la un album etc.” (MDA 2010, s.v. *fermoar*), însă uzul recomandă lexemul utilizat de prima ediție a traducerii, *închizătoare*. În ceea ce privește substantivul fr. *claquement*, considerăm mai potrivită traducerea substantivului prin *pocnet*. *Țăcănit* este un lexem care intră în cologații cu substantive care denumesc obiecte care produc zgomote repetate, de pildă țăcănitul ceasului, iar *pocnetul* este un zgomot puternic rezultat în urma unui acțiuni mecanice voluntare, exercitate asupra unui obiect sau involuntare, produse instantaneu. Astfel, asupra închizătorii colierului s-a produs o forță exterioară în vederea deschiderii acestuia, acțiune care a produs un zgomot caracteristic.

„J'ai l'air d'une jardinière [...] qui s'en irait aux champs de patates avec un collier.” (Colette 1996, 7) este tradus în prima ediție „Seamăn (sic!) cu o precupeață [...] care s-ar duce la scos de cartofi cu un colier la gât” (Colette 1973, 8), iar în cea de-a doua „Parcă aș fi o grădinăreasă [...] care s-ar duce să culeagă cartofi cu un colier la gât” (Colette 2009, 11). Observăm că fr. *jardinière* este tradus prima dată prin ro. *precupeață*, ulterior, prin ro. *grădinăreasă*. Lexemul din limba franceză are următoarea semnificație „personne dont le métier est de cultiver les jardins” (Robert 1984, s.v. *jardinier, -ière*). În limba română, *grădinar* este cel care grădinărește, iar *precupeț*, cel care cumpără produse pe care le comercializează apoi mai scump. În prima ediție lexemul *precupeață* este folosit impropriu, întrucât din context deducem că nu este vorba despre persoana care achiziționează produsele în scopul vânzării lor ulterioare (sens inexistent, oricum, în franceză), ci este cea care se ocupă de grădină, întrucât este menționată acțiunea de a recolta cartofii. În felul acesta, considerăm mai potrivită traducerea din ediția a doua care propune lexemul *grădinăreasă*.

„Ta galette, c'est la mienne.” (Colette 1996, 21) este tradus în prima ediție „Pâinea ta e și a mea.” (Colette 1973, 25) și în cea de-a doua ediție „Gologanii tăi sunt și ai mei.” (Colette 2009, 29). Conform dicționarului *Petit Robert*, sensul popular al substantivului din limba franceză este *bani, avere*. Prima ediție recurge la un element care posedă încărcătură culturală și spirituală, *pâinea*. A traduce un lexem care face parte din registrul argotic prin unul cu un puternic înveliș cultural este, din punctul nostru de vedere, o alegere nepotrivită. Cea de-a doua ediție apelează la un lexem care provine din același registru, substantivul *gologan*. Astfel, în acest exemplu, traducerea Nicoletei Neagoe este mai inspirată.

„Un chant qu'elle écoutait” (Colette 1996, 27) este tradus în prima ediție „un cântec pe care ea îl asculta” (Colette 1973, 33), iar în cea de-a doua ediție, „o litanie pe care o asculta” (Colette 2009, 38). Se observă cum prima traducere optează pentru o echivalență totală a lexemelor din acest exemplu, în vreme ce traducerea Nicoletei Neagoe propune redarea lexemului fr. *chant* prin ro. *litanie*. Substantivul menționat face parte din registrul religios desemnând o rugăciune rostită de preot și de credincioși. De data aceasta, prima ediție respectă textul din limba-sursă, traducând substantivul fr. *chant* prin ro. *cântec*. Traducerea ulterioară propune un lexem care are o semnificație suplimentară, amplificând importanța promisiunilor rostite de bărbatul iubit, pe care le

asemuește nu cu un cântec obișnuit, ci cu o litanie, o rugăciune la care participă activ și alternativ două entități, în cazul de față, Léa și Chéri. Așadar, dacă varianta din limba franceză și prima ediție a traducerii redau un termen ce presupune participarea activă a unuia dintre personaje (Chéri rostește cântecul) și participarea pasivă a celuilalt personaj (Léa ascultă promisiunile), traducerea ulterioară propune un artificiu prin care ambele personaje sunt implicate activ în acest proces, folosind lexemul *litanie*. Totuși, în limba română actuală, substantivului *litanie* îi este atribuit și următorul sens figurat: „expunere, înșirare lungă, monotona, plictisitoare” (MDA 2010, s.v. *litanie*). Trebuie să precizăm că în limba de origine fr. *chant* nu are o conotație negativă, ci, dimpotrivă, se referă la speranțele care iau naștere în sufletul femeii la auzul spuselor lui Chéri: „il murmurait des paroles, des plaintes, tout un chant animal et amoureux où elle distinguait son nom, des *chérie*, des *viens...*, des *plus te quitter...*, un chant qu'elle écoutait penchée.” (Colette 1996, 27). În această ordine de idei, substantivul *litanie* nu este utilizat nici cu sensul figurat, frecvent întâlnit în limba română de astăzi.

„Je lui ai commandé une bonne bouillie.” (Colette 1996, 29) este tradus „i-am comandat o mâncărică bună” (Colette 1973, 35) și „i-am comandat un terci bun” (Colette 2009, 40). Substantivul fr. *bouillie* desemnează „aliment plus ou moins épais fait de lait ou d'une autre liquide pour une personne qui n'a pas encore de dents” (Robert 1984, s.v. *bouillie*). Substantivul ro. *terci* reprezintă un fel de mâncare gătită din mălai fiert cu apă. În ciuda faptului că apar diferențe între preparatul din cultura franceză și terciul românesc, considerăm mai potrivită traducerea lui fr. *bouillie* prin ro. *terci*, întrucât prima ediție propune hiperonimul *mâncărică*, însă sub generalitatea acestui lexem se pot ascunde felurite preparate. *Terciul* românesc și *bouillie* franțuzesc au o punte comună: moliciunea ambelor produse alimentare. În fapt, în spatele substantivului *bouillie*, mâncare pregătită pentru personajul masculin, se ascunde exagerarea tinereții bărbatului în comparație cu vârsta femeii mature, din dorința de a exacerba incompatibilitatea lor. Substantivul pentru care optează prima ediție, *mâncărică*, anulează, în acest caz, subtilitatea scriiturii colettiene.

„Quels potins?” (Colette 1994, 62) este tradus „Ce informații?” (Colette 1973, 72) și „Ce bârfe?” (Colette 2009, 80). Substantivul din limba franceză, *potin*, face parte din registrul argotic, desemnând „fam. bavardage, commérage” (Robert 1984, s.v. *potin*), iar substantivul pe care îl propune prima ediție, *informație*, nu este unul adecvat, întrucât nu se respectă registrul textului-sursă. Prin folosirea substantivului *bârfă*, care face parte din aceeași sferă semantică, se păstrează nuanțele unei conversații familiare între Chéri și mama acestuia, Charlotte.

„Il fouettait son mal avec des mots” (Colette 1996, 94) este tradus „își biciuia suferința prin cuvinte” (Colette 1973, 110) și „își biciuia dorul prin cuvinte” (Colette 2009, 121). Substantivul fr. *mal* este tradus, în prima ediție, prin ro. *suferință* și, în cea de-a doua, prin ro. *dor*. Întrucât lexemul *dor* nu poate fi echivalat în limba franceză, considerăm că atât substantivul *suferință*, cât și *dor* sunt variante potrivite pentru fr. *mal*. Contextual, suferința resimțită de personajul masculin este cauzată de dor, de

aceea, putem afirma că suferința este un termen general, iar dorul este un lexem care particularizează durerea provocată de absența Léei.

Clasa verbului

În calitate de nucleu al enunțului, verbul posedă o importanță covârșitoare, de aceea, dacă survin modificări legate de semantismul verbului, sensul întregului flux informațional va dobândi nuanțe diferite, așa cum se poate observa în exemplele următoare.

„– Embrasse-moi!” (Colette 1996, 25) este tradus „– Îmbrățișează-mă!” (Colette 1973, 30), respectiv „– Sărută-mă!” (Colette 2009, 34). În limba franceză, verbul *embrasser* cuprinde ambele sensuri traduse în cele două ediții: „prendre et serer entre ses bras; donner un baiser, des baisers (à qqn)” (Robert 1984, s.v. *embrasser*). Totuși, dacă ne raportăm la tot contextul, putem deduce cu ușurință că nu este vorba despre o îmbrățișare între cei doi, ci de un sărut: „ea clătină capul, dar numai până în momentul când buzele lor se atinseră” (Colette 1973, 30). Astfel, chiar dacă verbul din limba franceză înglobează ambele sensuri, varianta potrivită este cea din ediția a doua. Se observă cum modificarea verbului schimbă total înțelesul, întrucât dacă o îmbrățișare poate avea loc între doi amici, sărutul presupune o relație mai apropiată, iar în contextul de față simbolizează debutul relației dintre protagoniști.

„– Chéri, va...” (Colette 1996, 138) este tradus în prima ediție „– Chéri, ajunge...” (Colette 1973, 168) și în cea de-a doua ediție „– Chéri, pleacă...” (Colette 2009, 176). Ambele ediții propun o traducere corectă a verbului *aller*, însă, pentru a observa care este cea potrivită, ne vom raporta la întreg contextul. Este replica Léei, în finalul romanului, după ultima ceartă avută cu Chéri. Prima ediție propune verbul echivalent *a ajunge*, utilizat în limba română în momentul în care se urmărește oprirea unor discuții sau a unor certuri. Cea de-a doua ediție propune verbul *a pleca*. Totuși, Chéri își continuă prelegerea despre importanța Léei în viața lui. Din acest motiv, considerăm că „– Chéri, va...” s-ar traduce prin „– Chéri, ajunge...”, deoarece ideile invocate de protagonist îi cauzează suferință personajului feminin, încercând, astfel, să-l determine să se oprească. În momentul în care femeia îl întreabă pentru ce s-a întors, Chéri este confuz și nu-i poate oferi un răspuns satisfăcător. Este momentul în care îl va pofti să plece „– Pleacă, spuse ea în șoptă. E prea târziu.” (Colette 1973, 168).

Concluzionând, putem observa din mostrele analizate că, adeseori, traducerea nu urmărește ansamblul textului de bază, astfel luând naștere unele glisări semantice. Am ilustrat doar câteva exemple de inadvertențe în cele două ediții românești, pornind de la textul din limba franceză. S-a dovedit importanța fiecărui lexem pentru totul unitar, iar neatenția sau ignoranța traducătorilor poate determina apariția unor consecințe firești: îndepărtarea cititorilor de sensul textului original și oferirea unui produs care poartă reminiscentele vocii auctoriale, dar care suferă modificări semnificative propuse de traducător.

Sigle

MDA = ***, 2010. *Micul dicționar academic*. Ediția a II-a. București: Editura Univers Enciclopedic.

Referințe bibliografice

De Beaumarchais, Jean-Pierre, Couty, Daniel, Rey, Alain. 1987. *Dictionnaire des littératures de langue française*. Volume I (A-D). Paris : Éditions Bordas.

Francis, Claude, Gontier, Fernande. 1997. *Colette*. Paris : Éditions Perrin.

Lungu Badea, Georgiana. 2005. *Tendențe în cercetarea traductologică*. Timișoara: Editura Universității de Vest.

Nida, Eugene A. 2004. *Traducerea sensurilor. Traducerea: posibilă și imposibilă*. În românește de Rodica Dimitriu. Iași: Institutul European.

Ricœur, Paul. 2005. *Despre traducere*. În românește de Magda Jeanrenaud. Iași: Polirom.

Robert, Paul. 1984. *Le Petit Robert*. Paris : Éditions Le Robert.

Surse

Colette. 1973. *Chéri. Sfârșitul lui Chéri*. În românește de Mona Rădulescu și Corneliu Rădulescu. București: Editura Minerva.

Colette. 1996. *Chéri. La Fin de Chéri*. Paris : Flammarion.

Colette. 2009. *Curtezana*. În românește de Nicoleta Neagoie. București: Humanitas.

Costinel-Iulian PARTENIE
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Diversitatea tematică și stilistică
în *Priveliștile*
lui Benjamin Fundoianu**

Abstract: (Thematic and Stylistic Diversity in the Volume *Priveliști* of Benjamin Fundoianu) The volume *Priveliști* brings together texts that reflect the spiritual depth of Benjamin Fundoianu, who transposed in his works, in different ways, his birthplaces and the emotions they conveyed to him, thus creating a poetic universe rich in meanings. As simple at first glance, as complex when analyzed in detail, *Priveliști* reproduce symbolic, mythical spaces that allowed a symbiosis between spirituality and materiality, between present, past and future, between man and nature. The thematic and stylistic diversity of the works included in this volume supports the depth of the states that the lyrical self felt in relation to the original space, one preserved in an unaltered form at an imaginary level, since the subjective reality no longer corresponds to the external one. Through the analysis of the texts of this volume, we will reproduce the main themes that govern Benjamin Fundoianu's lyrical universe, highlighting the complexity and diversity of the poetic images that configure themes such as: nature, love, time, etc. We will inventory the lexemes specific to these thematic cores in order to illustrate some predominant isotopes. At the stylistic level, the mentioned themes are reproduced through a rich, varied lexicon, surprising through the associations of apparently opposite terms, but which allow the transposition, at the textual level, of the inner states of the self.

Keywords: *thematic and stylistic diversity, Benjamin Fundoianu, Priveliști, lexicon, significations.*

Rezumat: Volumul *Priveliști* reunește texte în care este redată profunzimea spirituală a lui Benjamin Fundoianu care a transpus în operele sale, în felurile variante, locurile natale și emoțiile pe care acestea i le-au transmis, creând, astfel, un univers poetic bogat în semnificații. Pe cât de simple la prima vedere, pe atât de complexe atunci când sunt analizate în detaliu, *Priveliștile* redau spații simbolice, mitice, care au permis o simbioză între spiritualitate și materialitate, între prezent, trecut și viitor, între om și natură. Diversitatea tematică și stilistică a operelor incluse în acest volum susține profunzimea stărilor pe care le-a resimțit eul liric în raport cu spațiul original, unul păstrat într-o formă nealterată la nivel imaginar, întrucât realitatea subiectivă nu mai corespunde cu cea exterioară. Prin analiza textelor acestui volum, vom reda principalele teme ce guvernează universul liric al lui Benjamin Fundoianu, punând în lumină complexitatea și diversitatea imaginilor poetice prin care se configurează teme precum: natura, iubirea, timpul etc. Vom inventaria lexemele specifice acestor nuclee tematice în vederea ilustrării unor izotopii predominante. La nivel stilistic, temele amintite sunt redade printr-un lexic bogat, variat, surprinzător prin asocierile unor termeni aparent opuși, dar care permit transpunerea, la nivel textual, a stărilor interioare ale eului.

Cuvinte-cheie: *diversitatea tematică și stilistică, Benjamin Fundoianu, Priveliști, lexic, semnificații.*

Scriitorul Benjamin Fundoianu este un caz complex atât din perspectivă biografică, cât, mai ales, în ceea ce privește creația sa literară. Acesta glisează cu o frapantă ușurință de la o modalitate de expresie la alta, fapt ce stă la baza încadrării sale în mai multe mișcări literare din spațiul românesc, dar și din cel francez: expresionism, tradiționalism, avangardism etc.

Poezia lui Benjamin Fundoianu surprinde prin complexitatea stărilor pe care le transpune la nivel lexical, într-o cheie inovatoare. Deși, la un prim nivel, poeziile sale par a fi descriptive, ele surprinzând „natura” în plinătatea ei, acestea reprezintă, de fapt, imagini „răsturnate”, reflectate într-o oglindă interioară, a percepției senzoriale, prin care este redată o lume de o profunzime cuprinzătoare.

În volumul *Privești*, viziunea asupra lumii nu este una contemplativă, prin care imaginea percepută vizual este transfigurată artistic, ci una regenerativă, bazată pe reconstituirea imagistică a naturii pornind de la amintire, de la existența unui spațiu interior corespondent al realității de odinioară. Se poate vorbi de o „dezorganizare” și reconfigurare a lumii într-un „nadir latent”, asemenea poeziei lui Ion Barbu.

Criticul literar Mircea Martin afirmă că „depoetizarea peisajului constituie la Benjamin Fundoianu inițiativa estetică fundamentală, iar antipastelul, forma ei specifică de realizare” (Martin 1984, 42); altfel spus, imaginile redată nu au la bază ceea ce vede poetul, ci ceea ce simte, sunt realități văzute „cu inima”.

Poeticitatea *Priveștilor* e susținută de vitalism, de forța nebănuită a elementelor celor mai simple, pe care eul liric le sublimează artistic. Spațialitatea reprezentată în textele poetice este una rustică, patriarhală, nealterată de intervenția umană: la Fundoianu, omul se supune naturii, nu natura omului. Raportul dintre cele două entități este de complementaritate: cea dintâi are, la nivelul conștiinței, un rol protector întrucât își arogă dreptul de a o reconstitui pe cea de-a doua, nealterându-i specificitatea, ci accentuându-i trăsăturile definitorii.

A. Temele textului

Simbioză între om și universul din jur este redată, la nivel textual, prin temele centrale ale volumului *Privești*: **natura, iubirea, timpul**; teme ce sunt conturate cu ajutorul unui lexic variat, inovator prin asocierile inedite pe care le-a realizat poetul în încercarea de a surprinde, cât mai fidel, emoțiile pe care le transmite spațiul originar. Contextul istoric nefast a prilejuit această reconstrucție peisagistică pe baza memoriei căci textele cuprinse în volumul amintit au fost create în anii de război, „materia primă a acestui lirism nemaieexistând în realitate” (Fundoianu 2005, 8), drept pentru care volumul amintit se compune din reflexii subiective ale contingentului.

Tema naturii

Referitor la acest nucleu al *Priveștilor*, Marin Bucur afirmă că „natura lui Benjamin Fundoianu este frumoasă în simplitatea ei, în elementaritatea ei gospodărească. Paradisul său este în jurul casei, al rostului, al căminului” (Bucur 1985, 10). Ancorarea spirituală a eului în toposuri specifice permite identificarea cu natura.

De altfel, relația om-natură este una foarte strânsă și definește parcursul biografic al lui Benjamin Fundoianu care nu a uitat niciodată locurile natale ce i-au marcat primii ani.

Exemplificând numai pe marginea poeziei ce deschide volumul, câmpul semantic al naturii este compus dintr-o varietate de termeni: *paing*; *beznă*; *furtună*; *uliță*; *ren*; *pană*; *cioc*; *piatră*; *coajă*; *anotimp*; *șopârlă*; *urzică*; *sâmbure*; *stea*; *câne*; *Alpi*; *zăpadă*; *corb*; *furnică*; *ploaie*; *omidă*; *măr*; *grădină*; *pământ*; *papagal*; *liană*; *măimuți*; *mei*; *porumb*; *struț*; *ocean*; *lume*; *izvor*; *ramură*; *diamant*; *cal*; *stradă*; *stâncă*; *sare*; *apă*; *ocnă*; *peninsulă*; *foc*; *pește*; *solz*; *cărăruie*; *potop*; *râu*; *hău*; *natură*; *paradis* (poezia *Paradă*, dedicată lui F. Brunea).

Observăm că sfera semantică a naturii este alcătuită din subcategoriile lexicale subordonate macrolexemului amintit: elemente ale decorului, tipuri de relief, animale, fenomene meteo, plante etc. Raportându-ne tot la inventarul întocmit sumar, constatăm că în corpul acestui text regăsim serii sinonimice (de exemplu: *stradă*; *uliți*; *cărăruie*), care devoalează apetența poetului pentru un lexic cât mai variat, capabil să transpună complexitatea imaginilor surprinse. Totodată, există forme populare ale unor cuvinte: *paing*; *câne*; *măimuți* a căror utilizare se explică din perspectiva elementelor prozodice, dar și sub aspectul inovării formulei de expresie poetică, specifică modernismului.

Raportându-ne la ciclul de poeme *Herța*, corolarul lexical este dominat de ruralitate: *târg*; *ploaie*; *fân*; *vântul*; *nisip*; *ulița*; *căruțe*; *case*; *gâște*; *zaplaz*; *fanarele*; *frunza*; *clopote*; *diligența*; *șes*; *cirezile*; *boi*; (*Herța I*); *suiș*; *casă*; *poteci*; *drum*; *dovleci*; *sfeclă*; *mărărie*; *ceapă*; *izvor*; *apă*; *zăpadă*; *mușuroi*; *cocoșii*; *bolovani*; *soare*; *pară*; *zeamă*; *răcoare*; *vacile*; *șorțul*; *conac*; *vinele*; *boii*; *pălărie*; *paie*; *stâlpi*; *râpi*; *arătura*; *gard*; *natura* (*Herța II*); *căruțe*; *fân*; *stele*; *rouă*; *copacii*; *cerbi*; *umbre*; *pământul*; *țărani*; *mireasmă*; *frunze*; *osie*; *cale*; *codru*; *boi*; *car*; *baltă*; *vaci*; *ierburi*; *natura*; *pene* (*Herța III*); *casă*; *grilajul*; *iederă*; *iaz*; *șes*; *livada*; *pietre*; *zarzări*; *caiși*; *gutuie*; *motan*; *frunze*; *diligență*; *vapoare*; *oceanul*; *ciolane*; *far*; *obloane*; *gardul*; *poartă* (*Herța IV*); *câmp*; *sat*; *garduri*; *hambare*; *casele*; *geamuri*; *lut*; *cerdacuri*; *baligă*; *ploaie*; *urzici*; *vaci*; *vița*; *araci*; *șoseaua*; *porci*; *baltă*; *noroi*; *băltoacă* (*Herța V*); *vaci*; *asfaltul*; *ierburi*; *talangă*; *Herța*; *bancă*; *târgul*; *șopârle*; *pietre*; *pom*; *acoperiș*; *ferestre*; *curte*; *cirezi*; *câmp*; *uliți*; *baliga*; *pășune*; *sinagogi*; *câmpurile*; *făclii*; *prăvălii*; *masă*; *salină*; *casă*; *jgheabul*; *ogradă*; *flăcări*; *obloane*; *viscolire*; *barcă*; *muget*; *câmp* (*Herța VI*); *câmpul*; *greblă*; *fân*; *pământul*; *scaieți*; *petala*; *izvoare*; *pietrișul*; *șosea*; *boi*; *plugul*; *țarina*; *grâu*; *orz*; *cai*; *coline*; *dealuri*; (*Herța VII*); *murg*; *coamă*; *iarbă*; *pământul*; *umbră*; *răcoare*; *fân*; *țaruș*; *sfoară*; *pârâul*; *grâu*; *țărani*; *rapăn*; *boi*; *trifoi*; *ovăz*; *linte*; *talanga*; *luna*; *drumuri*; *căruțele*; *paie*; *păstaie*; *semințele*; *rotogol*; *genună* (*Herța VIII*).

Aceste lexeme aparțin diferitelor registre ale limbii: regăsim termeni regionali, arhaici, neologici, fapt ce întărește caracterul inovator și modern al scrierilor lui Fundoianu. Mai mult decât atât, simplitatea termenilor utilizați contrastează cu profunzimea imaginilor redată, cu adâncimea sondării unui spațiu al memoriei afective căci „șoseaua duce numai din Herța la Fundoiaia” (*E ziua cea din urmă...*). Limitarea

spațială din planul realității echivalează cu o eternă suspendare în cronotopul afectiv: eul poetic e captiv într-o lume care nu mai există în exterior, ci care continuă să viețuiască în conștiința sa.

Conchizând, așa cum menționa și Benjamin Fundoianu în articolul-prefață al volumului *Priveliști, Câteva cuvinte pădurețe*, natura nu mai era croită după un model real, ci „năștea din negura minții, ca o protestare intimă împotriva peisajului mecanic” (Fundoianu 2005, 8), era o reproducere spirituală a realității, o himeră revitalizată perpetuu și alimentată de memoria afectivă a spațiilor originare.

Tema iubirii

Deși *Priveliștile* surprind, mai cu seamă, spațiile rurale care i-au marcat copilăria lui Fundoianu, regăsim, subtil, și pulsații ale acestui sentiment profund. Iubirea apare, la Benjamin Fundoianu, ca un liant între eu și lume, este o formă de cunoaștere a exteriorului și de conștientizare a importanței pe care o joacă decorul edenic al primilor ani ai existenței sale.

Astfel, regăsim următorii termeni ce se încadrează în sfera semantică a iubirii: *suflet; femeie; gât; te vreau; te iubesc; (Femeie luminoasă); ne-am fi iubit; aș fi visat; liniștea; piele; gândul; să te bucur; dorințele; inima; gura; iubirea; vreau; amintirea; fruntea; visul; suav; ți-aș dărui-o; cuvinte; bănci; prieteni; mâna; genunchi; suflet; cărarea; (Cântece simple: Mărior. Romanță I); capul; porumbei; tânără; sufletul; seara; femeie; țâțele; carnea ta; fierbinte; fertil; (Cântece simple: Mărior. Romanță II); tăcerea; ți-aș spune; picioare; vorbele; făptura; capul; mâni; visată; sufletul; aș fi voit; (Cântece simple: Mărior. Romanță III); dormi; ochii; picioare; suflet; mireasmă; pielea; goală; carnea; tânără; te-aș fi-ncuiat în mine; (Cântece simple: Mărior. Romanță IV); dac-ai veni; roman; surâs; muzica; mână; (Cântece simple: Mărior. Romanță V); tăcerea; seară; umbra; capul; genunchii; cerceii; sufletul; frumos; priveliști; cuvinte; aduceri-aminte; tumult; țipăt; te iubesc; aș iubi; tristețe; priviri; (Cântece simple: Mărior. Romanță VI); goală; piciorul; părul umed și bălan; despletirea; șolduri; genunchii; bluza descheiată; sufletul; s-a dezbrăcat; mânele; (Alte priveliști. I); mâna; se frânge; trupul; zvelt; să te bucuri; ochiul; iubita mea; (Coincidențe); bancă; dorințele; palmele; pielea; miros; surâsul; frumos; (Cântece simple: Vlaici I); te-ador; carnea; pântecul; adorare; brațele; gura; trupul; mâni; buze; dorința; pielea; femeie; surâsul; genunche; (Cântece simple: Vlaici II); frumoasă; carnea; sufletul; pielea; mânilor; genunchi; sărutul; pântec; iubirea; cântec; (Cântece simple: Vlaici III).*

Sentimentul iubirii se manifestă doar în ideal, în conștiința eului poetic. Totodată, diversitatea lexematică deosebește profundzimea spirituală și multitudinea de sentimente pe care le nutrește Benjamin Fundoianu. Deși majoritatea elementelor lexicale țin de spațiul mundan și de existența fizică a persoanei iubite, aceasta este, cel mai adesea, doar o proiecție. (In)Existența unor relații cu persoana dragă leagă poezia lui Benjamin Fundoianu de lirica romantică, de cadrul idilic oferit de natura pe care o „cântă” în textele sale.

Tema timpului

Poate cea mai importantă coordonată în literatură, timpul, deși poate fi perceput în felurite moduri, lasă, mereu, urme în existența ființelor/obiectelor peste care trece. La Benjamin Fundoianu, ireversibilitatea timpului afectează eul liric și raporturile sale cu lumea. Aceasta din urmă este păstrată nealterată în conștiința poetului, tocmai pentru a asigura existența unui spațiu care să corespundă cerințelor identitare ale vocii lirice.

Imortalitatea lumii este dată de felul în care se structurează relațiile eu-univers, cel dintâi nemurindu-l pe cel din urmă în amintire.

Lexicul ce configurează acest câmp semantic este, și el, la fel de complex ca cel referitor la semantica naturii și cea a iubirii: *sfert; ceas; vechi; anotimp; reverie; tăcere; vremuri; Amintirea; imagini; amintiri; sufletul; tânăr; toamna; desfoiau amarul; liniște; îngândurați; tăcea; ofta; (Metru vechi); amurg; sfârșit; toamnă; septembrie; tăcerea; liniștea; acum; clopot; să prelungescă; parcă; amiaza; vecerne; devreme; totdeauna; anotimp; numără; noapte; (Ce simplu); din nou; tăcerea; vară; totuși; calendare; toamnă; ciupit de timp; acuma/acum; în cea din urmă toamnă; aducerea-aminte; pleacă; berzele; (Provincie I); din nou; iarna; tăcerea; iar; amurg; deodată; seara; ai aștepta; toamnă; (Cântece simple: Mărior. III).*

Perspectiva temporală este una orientată spre trecut, un trecut recuperat prin intermediul amintirii. Atmosfera propice rememorării este dată de toamnă, de seară, de o inversare de roluri și forțe: dacă exteriorul devine aproape static, conștiința lirică (interiorul) este una cât se poate de dinamică, capabilă să readucă în prezent momente și ființe relevante pentru vocea lirică.

B. Figuri de stil

În ceea ce privește expresivitatea textelor lui Benjamin Fundoianu, regăsim o serie de figuri de stil, cu ajutorul cărora eul liric a transpus frânturi de lume, de sentimente, în cuvinte. De altfel, „peste natura stranie în solitudinea ei gravă și mizeră, domină un mister al ritmurilor și al ciclurilor, un cântec al inițierii și al invocării, o sacralitate” (Bucur 1985, 79) pe care o resimte și cititorul atunci când parcurge operele lui Benjamin Fundoianu.

Vocea lirică pare că stă în mijlocul naturii și, totuși, străină de ceea ce o înconjoară, având sentimentul misterului transtemporal, a celui ceva care fascinează fără să fie deslușit. Sacralitatea este dată de simplitate, o simplitate primordială, al cărei curs este intangibil. Poetul privește dinspre sine și spre sine, privirea sa are o dublă orientare, menită să-l apropie pe acesta de puritatea originară a lumii.

Armonizarea cadrului exterior cu cel interior se realizează prin contactul indirect cu lumea, mediat de memorie, care facilitează apropierea de o realitate care este inaccesibilă fizic.

Astfel, vom reliefa importanța unor figuri de stil pentru expresia poetică a lui Benjamin Fundoianu:

Comparația

Comparația „Ca un paing, Urâtul se rupe dintre ațe” (*Paradă*) sugerează fragilitatea lumii, faptul că este expusă în permanență vicisitudinilor existenței, că este adesea încărcată de elemente aparent „urâte”, dar care fascinează prin însăși stranietatea lor și inadecvarea acestora.

Un alt exemplu grăitor este comparația „să mă dezbrac de mine ca peștele de solzi” (*Paradă*). Această „dezbrăcare” a sinelui de propria ființă sugerează ideea esențializării relației dintre eu și lume prin dematerializarea acestora.

Totodată, „e toamnă ca-ntr-o pară cu zeamă de răcoare”; (*Herța II*), anotimpul cel mai des întâlnit în volumul *Priveliști*, toamna, fascinează eul liric tocmai prin valențele multiple pe care le are această perioadă a anului: belșugul roadelor; începutul degradării lumii, reflectat și în starea interioară a eului etc.

Toamna, cu ploile-i specifice, are și efecte distructive în spațiul mundan. Astfel, „șoseaua ca o talpă s-a rupt de-atâtea ploii” (*Herța V*), evocând ideea diluviului pe care o va explora în alte texte.

Prezența ființei iubite se face resimțită printr-o metonimie. Măinile acesteia sunt comparate cu finețea „pietrelor din râuri” dată de eroziunea perpetuă: „mânele, mai pure ca pietrele din râuri” (*Femeie luminoasă...*).

În volumul *Priveliști*, apare, adesea, ideea morții, prezentă în cele mai banale unghere ale existenței. Apăsarea dată de forța telurică sugerează identificarea cu natura, anihilarea legilor evolutive și revenirea la o stare spirituală primordială, un fel de increat al lui Barbu, „tăcerea se va pune ca un pământ pe mine” (*Cântece simple: Mărior. romanță VI*).

Metafora

Prin metafore se face transferul de identitate: timpul nu mai are efect asupra eului, ci asupra proiecției sale din oglindă, sugerând existența duală: cea materială, efemeră, și cea spirituală, nesupusă trecerii timpului fizic: „Trecutu-i lângă lampă / și plină e oglinda de cute în obraz” (*Herța IV*).

Totodată, aparenta calmitate ce domină *Priveliștile* lui Benjamin Fundoianu dezvăluie, de fapt, neliniștea din profunzimea ființei: „E-așa de calmă ora în suflet și-n coline” (*Herța VII*).

La polul opus al ideii de tumult, liniștea permite meditația, iar analiza lucidă duce la chestionări existențiale cu privire la rolul eului în universul din care face parte. Natura își continuă, ciclic, procesele, ea nu este afectată, doar perspectiva eului și raporturile sale cu lumea suferă modificări: „în liniște s-aude cum încolțește grâul” (*Herța VIII*), liniște ce guvernează *Priveliștile* lui Benjamin Fundoianu. El îi oferă naturii o altă imagine, idilică, idealizată, scăldată în lumină, deci plină de speranță, de viață: „sâmburi de soare” (*Cântece simple: Mărior. Romanță I*).

Tihna se regăsește în toate, universul rural, campestru, al *Priveliștilor* se compune din piese, din „cioburi” pe care conștiința poetică le adună și le grupează pentru a întregi imaginea, pentru a-și făuri un spațiu în care să se manifeste liber: „liniștea s-adună din mii de cioburi sparte”.

Personificarea

Natura este dominată de „liniște”, de calm; toate elementele componente sugerează o lume scoasă din timp, o lume imobilă, rămasă suspendată și asupra căreia nu-și pune amprenta trecerea acestuia. Universul lui Benjamin Fundoianu este personificat, este un microcosmos ce viețuiește singur, are legile lui, eul liric doar vizualizând acest mecanism al autosuficienței: „liniștea în lucruri de mult mucegăiește” (*Herța I*); „boii sub pălărie de paie merg să are” (*Herța II*); „amurgul căzut pe jos de somn” (*Herța VI*).

Enumerația

Eul liric este de-a dreptul stihial, este frământat de sentimente contradictorii în relație cu starea de fapt a lucrurilor. Cu cât liniștea domină cadrul exterior, cu atât crește tumultul existențial: „erau în mine forța, schimbarea, setea, ura” (*Paradă*).

Repetiția

Subiectivitatea accentuată a perspectivei poetice este redată și prin figuri stilistice precum repetiția: „Îți mai aduci aminte? Îți mai aduci aminte?” (*Herța IV*), prin care vocea ficțională apelează la funcția memoriei ca element al salvării.

Oximoronul

Asemenea ambivalenței sentimentelor ce frământa eul liric, în text este redată perceperea lumii exterioare printr-un contrast senzorial: „și-mi place-n ureche tăcerea cum scârțâie” (*Cântece simple: Mărior. Romanță III*).

În concluzie, prin exemplele oferite, am încercat să trasăm câteva dintre principalele teme în jurul cărora gravitează textele lui Benjamin Fundoianu și mijloacele artistice prin care s-au materializat ideile acestuia în ceea ce privește poezia / Poezia. Pentru Benjamin Fundoianu, poezia este „singura metodă valabilă de cunoaștere, singura rațiune a ființei de-a persevera în ființă” (Fundoianu 2005, 14), este un continuum, „o forță obscură care-l precede pe om, care-l urmează” (Fundoianu 2005, 20), este acel ceva care îl face pe individ să viețuiască, „să se îmblânzească”, care îi ghidează existența și care, „la judecata din urmă, îl va judeca pe om” (Fundoianu 2005, 20).

Referințe bibliografice

Bucur, Marin. 1985. *Benjamin Fundoianu – priveliștile poeziei*. București: Editura Albatros.
Martin, Mircea. 1984. *Introducere în opera lui Benjamin Fundoianu*. București: Editura Minerva.

Surse

Fundoianu, Benjamin. 2005. *Priveliști (Poeme: 1917-1923)*. Pitești: Editura Paralela 45.

Roxana ROGOBETE,
Valentina MUREȘAN,
Mădălina CHITEZ
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

„Între uz și abuz”? Anglicismele
în scrierea academică din România.
Studiu de caz: corpusul EXPRES

Abstract: (“Between use and abuse”? Anglicisms in Academic Writing in Romania. Case Study: the EXPRES Corpus): The major influence of the English language as an idiom of visibility and internationalisation is already recognised in the Romanian language (from the presence of foreign words in everyday vocabulary to specialised languages). Without claiming to provide an overview of Anglicisms in current communicative contexts, the present study will focus on the Romanian subset of the EXPRES corpus, compiled within the DACRE project (*Discipline-specific expert academic writing in Romanian and English: corpus-based contrastive analysis models*). Comprising 200 research articles recently published in journals in fields such as Linguistics, Political Sciences, Economics, Information Technology, the EXPRES-RO subset is the only expert, multidisciplinary corpus available for statistical linguistic analysis on an open-source platform (<https://expres-corpus>). The paper will compare the presence of collocations or discursive clichés from the English language in the discipline-specific academic writing, analysing the causes of such loanwords: from the Romanian research’s tendency of internationalisation to possible gaps in the creation of a Romanian terminology.

Keywords: *Academic Word Lists, EXPRES corpus, academic writing in Romanian, academic writing in English, corpus linguistics.*

Rezumat: Influența majoră a limbii engleze ca idiom al vizibilității și al internaționalizării este deja recunoscută în spațiul românesc (de la prezența unor cuvinte străine în vocabularul cotidian, la limbajele de specialitate). Fără a avea pretenția de a oferi o panoramă a anglicismelor în comunicarea actuală, studiul de față se va concentra pe subsetul din limba română al corpusului EXPRES, compilat în cadrul proiectului DACRE (*Scriere academică specifică disciplinei în limbile română și engleză: modele de analiză contrastivă bazate pe corpusuri lingvistice*). Conținând câte 200 de articole de cercetare publicate recent în reviste de specialitate din domenii precum lingvistică, științe politice, științe economice, tehnologia informației, subsetul EXPRES-RO reprezintă singurul corpus de tip expert, multidisciplinar, disponibil pe o platformă accesibilă cercetărilor în vederea unor analize lingvistice statistice (<https://expres-corpus.org/>). Studiul de față va urmări comparativ prezența, în scrierea academică specifică disciplinelor menționate, a unor colocații ori clișee discursive din limba engleză, analizând cauzele unor astfel de împrumuturi: de la tendința de internaționalizare a cercetării românești la posibile deficiențe în crearea unei terminologii românești.

Cuvinte-cheie: *liste de cuvinte academice, corpusul EXPRES, scrierea academică în limba română, scrierea academică în limba engleză, lingvistică de corpus.*

Cuvânt preliminar: proiectul DACRE și corpusul EXPRES

În cadrul acestui studiu, vom analiza influența limbii engleze asupra scrierii academice din România, pornind de la un subset al corpusului EXPRES (Chitez, Rogobete, Mureșan, Dincă 2022), creat în cadrul proiectului DACRE (*Scriere academică specifică disciplinei în limbile română și engleză: modele de analiză contrastivă bazate pe corpusuri lingvistice*¹). Este deja un loc comun faptul că, din multiple motive², anglicismele sunt prezente atât în comunicarea cotidiană, cât și în sfera academică. Ne vom limita însă observațiile la prezența anglicismelor în producția științifică românească din ultimii 5-10 ani, „colectată” în EXPRES, cu scurte abordări ale anglicismelor atât din perspectivele teoretice românești, cât și din perspectiva limbii engleze. În cadrul studiului nostru de caz, vom urmări comparativ prezența, în articole științifice din patru domenii, a unor elemente lexicale ori cologații din limba engleză, analizând cauzele unor astfel de împrumuturi: de la tendința de internaționalizare a cercetării din România la posibile deficiențe în crearea unei terminologii românești. Vom avea în vedere, la modul general, diferențierea clasică între împrumuturile necesare și cele „de lux” (cu oarecare rezerve, e drept, față de aserțiunile lui Pușcariu 1976), de vreme ce vom depista câteva ocurențe lexicale, structuri sau N-gramme din sfera anglicismelor. Vom selecta cele mai frecvente astfel de ocurențe din subsetul EXPRES, dezbătând necesitatea și gradul de asimilare a acestor împrumuturi în cadrul comunicărilor scrise în limba română. Însă, deși discutăm despre un corpus echilibrat, admitem dificultatea de a stabili un nivel de standardizare și de a generaliza pentru întregul repertoriu academic românesc pornind de la EXPRES-RO, din moment ce pentru limba română nu există deocamdată instrumente de verificare sau liste standard cu care să comparăm rezultatele studiului nostru³.

Conținând câte 200 de articole științifice din patru domenii (lingvistică, științe economice, științe politice, tehnologia informației), corpusul EXPRES⁴ este unul de tip expert, textele fiind publicate în ultimii 5-10 ani în reviste de specialitate indexate în baze de date. Subsetul în limba română conține un total de 4,201,363 de cuvinte, un număr dublu față de alte corpusuri prezente pe platforme online, precum ELEXIS Romanian Web 2021 (roTenTen21) WSD sample din pachetul Sketch Engine, chiar dacă nu este un corpus general de referință (vezi Rogobete, Mureșan, Chitez 2023 pentru mai multe date generale despre corpus).

¹ Informații despre proiect sunt disponibile online: <https://dacre.projects.uvt.ro/>.

² „Necesitate” și „prestigiu” sunt cuvintele-cheie folosite de A. Greavu (2018, 75).

³ De altfel, și validarea unor liste de cuvinte academice este un proces ce are nevoie de multiple resurse, vezi Bucur et al. 2023, Rogobete et al. 2023.

⁴ Proiectul DACRE a fost implementat în perioada 2021-2022, fiind finanțat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării din România prin UEFISCDI (contract 158/2021, PN-III-P4-ID-PCE-2020-0821).

Anglicismele – aspecte teoretice: dinspre română spre engleză și invers

Deja rațiunea proiectului DACRE de a construi un corpus bilingv de articole scrise de cercetători români (română, engleză L1/L2) arată, pe de o parte, nevoia de relevanță, vizibilitatea internațională pe care și-o dorește cercetarea românească (de „amorul științei” sau de... „amorul punctelor” sau „al raportărilor”), dar și, pe de altă parte, existența unor resurse mult mai variate, accesibile în limba engleză. Aspectele menționate sunt însă interdependente. De asemenea, tehnologiile emergente nu pot fi traduse cu atâta rapiditate încât să nu utilizăm împrumuturi, ci direct termeni românești, așa încât este discutabil dacă la nivel de producție științifică mai putem vorbi despre moda limbii engleze, așa cum probabil se întâmplă în registrul colocvial. „Modă”, în acest caz, nu mai este doar o chestiune de preferință, gust, opțiune, ci poate de-a dreptul un șablon necesar, și nu numai pentru limba română.

Trebuie menționat faptul că, deși lingviștii anglofoni (de pildă Barber et al. 2000, Jackson și Zé Amvela 2007) discută despre tipologii de împrumuturi, aplecarea acestora este mai degrabă pentru studierea împrumuturilor în limba engleză și nu atât de mult din engleză în alte limbi, aceasta sarcină revenindu-le cercetătorilor români.

Astfel, anglicismele în limba română fac obiectul de cercetare și analiză a numeroși lingviști români (e.g. Avram 1997, 2001, Băncilă și Chițoran 1976, Ciobanu 1997, Pârlog 1983, Stoichițoiu 2001, 2002, 2004, Zafiu 2001) de ceva timp deja, și se pare că o concentrare mai mare asupra categoriilor de împrumuturi, a gradului de asimilare sau adaptare a acestora și, mai ales, a structurilor lexicale care nu ar trebui considerate anglicisme (vezi Avram 1997) a coincis cu momentul lansării unui dicționar (Görlach 2001), în care acest fenomen al cuvintelor preluate din limba engleză a fost urmărit în șaisprezece țări din Europa. Studiile ulterioare (Görlach 2002a, 2002b) au adus, pe lângă completări legate de răspândirea și popularitatea anumitor structuri lexicale, și o mai mare vizibilitate a acestui fenomen în rândul vorbitorilor nativi de limba engleză, dar au și deschis discuțiile despre pseudo-anglicisme, despre utilitatea și uzanța acestora în discursul specializat, sau chiar despre atitudini față de aceste importuri lingvistice, un bun exemplu aici fiind Fischer și Pulaczewska (2008). În introducerea volumului, Fischer (2008, 8) clarifică etimologia termenului de *anglicism*, subliniind vechimea primei consemnări în dicționarul Oxford (sec. XVII), dar și explicând evoluția acestuia spre accepțiunea din zilele noastre, de împrumut din limba engleză, fenomen datorat în parte rolului deținut de puteri precum Anglia și S.U.A în Al Doilea Război Mondial, dar și răspândirii limbii engleze. David Crystal (2012) explică pe larg în a treia ediție a volumului fenomenul globalizării limbii engleze, evidențiind atitudinile contrastante față de cuvintele împrumutate, care oscilează între deschidere și opoziție.

De altfel, există multiple cercetări românești care tratează anglicismele în română de la un ton obiectiv, cum ni se par Avram, Stoichițoiu-Ichim, Constantinescu ș.a., până la voci vehemente, care discută despre „invazii brutale” (Slama-Cazacu 2000). Concret, anglicismul este

„o unitate lingvistică (nu numai cuvânt, ci și formant, expresie frazeologică, sens sau construcție gramaticală) și chiar tip de pronunțare sau/și de scriere (inclusiv de punctuație) de origine engleză, indiferent de varietatea teritorială a englezei, nu doar din cea britanică” (Avram 1997, 11), „în curs de adaptare la sistemul limbii române” (Stoichițoiu-Ichim 2006, 29).

În zona limbajului specific disciplinei, Stoichițoiu-Ichim menționează că există anumite domenii predilecte pentru crearea unui jargon ce include anglicisme:

„Principalele categorii de vorbitori responsabile de existența «romglezei» sunt: specialiștii din diverse domenii de activitate (informatică, economie, finanțe, comunicare și relații publice, publicitate, artă etc.), jurnaliștii din presa scrisă și audio-vizuală, oamenii politici, autorii de reclame, comercianții și adolescenții.” (Stoichițoiu-Ichim 2006, 13).

Deja sunt incluse aici domenii care fac obiectul studiului nostru de caz. Stoichițoiu-Ichim chiar oferă scurte liste sau dă exemple suficiente din terminologia economico-financiară ori a informaticii, parte din ele se regăsindu-se și în EXPRES, după cum vom vedea. Demn de reținut este că autoarea menționează că jargonul profesional este motivat obiectiv: „pentru specialiști, toate împrumuturile sunt motivate obiectiv” (Stoichițoiu-Ichim 2006, 14). Așadar, comunicarea specializată, inclusiv scrierea academică specifică unui anumit domeniu, va fi mult mai permisivă în ceea ce privește un lexic „internațional”, însă o discuție despre o analiză panoramică a inserției anglicismelor în scrierea științifică românească poate fi realizată numai având la dispoziție un corpus extins.

Anglicismele în subsetul EXPRES-RO: studiu de caz

În cele ce urmează vom prezenta rezultatele interogărilor realizate pe platforma expres-corpus.org, ce poate fi accesată în mod gratuit în urma creării unui cont de utilizator. Ne-am ocupat de identificarea gradului de asimilare a unor împrumuturi și am observat modalitatea de flexionare a termenilor. De pildă, termeni precum *software*, *leasing*, *broker*, *provider* fac parte din categoria împrumuturilor motivate obiectiv, prezente în literatura de specialitate, dar introduse mai degrabă înainte ca limba română să se plieze pe realitățile/ noutățile economice:

Termen	Ocurențe
software	127 – IT 48 – științe economice 6 – lingvistică 1 – științe politice
leasing	6 – științe economice 1 – IT
provider	1 – IT

broker	4 – IT 1 – științe economice 1 – științe politice
--------	---

Dacă mai devreme am amintit criteriul necesității, cel al gradului de inserție în limbă și al asimilării este volatil din punct de vedere grafic, în sensul în care la termenul *leasing* flexiunea e variată (cu și fără cratimă): „în cazul creditelor comerciale precum și a leasing-urilor”, „În cazul leasingului operațional”, „Din punct de vedere financiar, leasingul este o alternativă la finanțarea prin împrumuturi pe termen lung cu garanții sigure”, „standardul contabil privind leasing-ul va accelera adoptarea ERP-ului” etc.

Această dezbatere despre gradul de asimilare apare și la Stoichițoiu-Ichim (2006), dar într-o măsură mult mai mare în studiile din limba engleză, făcându-se diferența între împrumuturi complet asimilate, parțial asimilate și deloc asimilate („xenisme”). Având în vedere eterogenitatea exemplilor, pentru acest studiu am considerat secundare chestiunile referitoare la flexiune, însă ne-am concentrat pe elementele lexicale și pe posibilitatea ca acești termeni să fie dublați în română. De exemplu, *provider* poate fi „acoperit” semantic de *furnizor*, dar *broker* nu poate fi substituit în toate contextele cu *intermediar*, suprapunerea este incompletă în acest caz.

Pe lângă nevoia de a studia concordanțele în care apar termenii, dificilă este situația calchierii unor structuri. În mod surprinzător, în EXPRES nu am identificat o frecvență ridicată a acestor grupări, comparativ cu corpusul ROGER, ce conține texte studențești redactate în mediul universitar românesc¹. Într-un studiu anterior al echipei, miza principală a fost tratarea contrastivă a două corpusuri: scriere academică de tip expert vs scrierea academică a studenților, analiză realizată la nivelul unităților multicuvânt și mai ales la cel al structurilor de tipul verb + prepoziție, verb + substantiv sau substantiv + prepoziție, substantiv + adjectiv. În această direcție, putem face un inventar al N-gramelor cel puțin bizare regăsite: „orientate înspre”, „locuri de muncă ecologică”, „minerit de date”, „face sens” etc. (Mureșan et al. 2022).

Ar trebui menționat aici și fenomenul de *code-switching*, al schimbărilor de comportament lingvistic și nu al limbii datorită influenței limbii engleze, așa cum explică Haspelmath (2009); acest fenomen nu presupune existența unui cod lingvistic mixt, ci vorbitorii includ elemente din două coduri lingvistice diferite. Astfel, transferul unor structuri lexicale din limba engleză în limba română este o caracteristică tot mai puternică a noii generații, care deși nu este într-o situație reală de bilingvism, datorită expunerii foarte mari la limba engleză, atât în scop profesional (echipe internaționale), cât și personal, pe rețele sociale sau în media, în consumul de materiale publicate/difuzate în limba engleză. În cazul corpusului EXPRES-RO, am întâlnit fenomenul de *code-switching* în interiorul frazei (Pungă 2018), care este legat preponderent de contextualizare sau de explicarea unor termeni din limba engleză ori de utilizarea variantei engleze după ce aceasta a fost deja explicată în articol. Din 800 de articole,

¹ Platforma ROGER poate fi accesată online: roger-corpus.org.

avem 55 de situații de acest tip, în care autorul articolului realizează o astfel de conexiune explicită cu contextul sau referința (v. și Onysko 2007): 30 de explicații în sfera lingvisticii, 18 în științele economice, 7 în zona IT (0 pentru științe politice) (vezi figura 1).

Texts displayed on page: 1 - 20 / 55

- 1 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... absolute a individului asupra propriei persoane (eng), self-ownership și asupra bunurilor materiale... [show more]
- 2 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... fermă la furculiță" sau „From Farm to Fork”, (eng), cu Strategia Biodiversității și cu... [show more]
- 3 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... generat prin proiectare asistată de calculator (eng). Computer-aided design, CAD este utilizat direct... [show more]
- 4 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... începutul anului 2020. (FIL Foreign Investment Law (lb. eng)), care interzice în mod expres întreprinderea... [show more]
- 5 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... vehiculele electrice (EV EV = Electric Vehicles (eng)). Autoturismele și, în general, autovehiculele... [show more]
- 6 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... conceptul de aerospațial ca derivat de la aeronautică (eng, aeronautics) și zboruri cosmice (eng)... [show more]

Figura 1. Code-switching pentru explicarea unor termeni din limba engleză

Printre termenii explicați se regăesc și *stakeholder* (9 ocurențe pentru științe economice, 5 pentru științe politice, una pentru IT, vezi figura 2) sau *benchmark* (4 prezențe în subcorpusul de științe economice, 2 în cel de IT, una în cel de lingvistică, vezi figura 3), cu utilizare însă inconstantă, pentru că alternează cu structurile echivalente din limba română.

- Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... economică durabilă, pe baza colaborării dintre **stakeholderi**: angajați, comunitatea locală, furnizori... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... „seducție” și influență pentru și către **stakeholderi**. Pe de altă parte, comunicarea financiară... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... gândească viitorul, o strategie orientată spre **stakeholderi** și dacă știe să-și prețuiască... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... ce standardul ISO 14001 este determinat de către **stakeholderi**, comunitate sau autorități legislative... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... cunoscut faptul că succesul depinde de încrederea în **stakeholderi** - comunitate, autorități locale... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Political Sciences*
... cât vor fi implicați mai mulți și mai diverși **stakeholderi**. Astfel, putem trage o concluzie privind... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Political Sciences*
... cât vor fi implicați mai mulți și mai diverși **stakeholderi**. Pe scurt, beneficiile pe care le are... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Political Sciences*
... tocmai simplă, a acțiunilor mai multor tipuri de **stakeholderi**, printre care se află guverne naționale... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Political Sciences*
... migrații reprezintă o categorie distinctă de **stakeholderi** importanți, și nu unicul decident. În... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Information Technology*
... competențe; stimulente și recompense; dialog multi-**stakeholderi** privind știința deschisă la nivel... [show more]
- Language: Romanian - L1 | Discipline: Information Technology*
... științific. Platforma se adresează mai multor categorii de **stakeholderi**, producătorii de cunoaștere... [show more]

Figura 2. Ocurențe ale lui "stakeholder" în EXPRES-RO

Texts displayed on page: 1 - 7 / 7

- 1 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... tranzacțiilor încheiate pentru clienți prin folosirea de **benchmark-uri** și în funcție de rezultatele... [show more]
- 2 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... au menționat că dovezile arată că manipularea **benchmarking-ului** a devenit mai severă după ce s-a... [show more]
- 3 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... dificultatea selecției sau a construcției unui **benchmarking** compozit, în înțelegerea efectelor... [show more]
- 4 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Economics*
... (colecție de indicatori de performanță cheie); **benchmarking** (analiza comparativă); business process... [show more]
- 5 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Linguistics*
... accounturi, app(-)uri, back-end-uri, basement-uri, **benchmark(-)uri**, blogroll-uri, blogspoturi, bookbloguri... [show more]
- 6 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Information Technology*
... cloud potrivit pentru multe **job-uri** HPC. Unele **benchmark-uri** arătau că sistemul HPC Cloud... [show more]
- 7 *Language: Romanian - L1 | Discipline: Information Technology*
... performanță maximă de aproximativ 9 GFLOPS, conform cu **benchmark-ul** HPL care se aplică supercalculatoarelor... [show more]

Figura 3. Ocurențele lui "benchmark" în EXPRES-RO

Analizând comparativ cele patru domenii distincte incluse în EXPRES, observăm că lingvistica pare cel mai puțin permeabil domeniu (ipoteza că avem aici „cei mai adaptați” termeni nu poate fi verificată pe un set atât de restrâns). Sunt explicate aici noțiuni din alte limbi, fiind apoi analizate din punctul de vedere al asimilării. Altfel, însă, anglicismele sunt prea puțin recurente în discursul academic propriu-zis. Nici măcar *colocație* (astăzi înțeles inclusiv drept „grup de cuvinte”), *concordanță* (cu sensul utilizat în engleză), a scrie un *review*, un *abstract* nu apar în corpus, dar este de menționat faptul că EXPRES nu conține numeroase articole de lingvistică de corpus (vezi figura 4).

Language: Romanian - L1 | Discipline: Linguistics
 ... funcție de contextele în care a fost întâlnit cuvântul. (140 de substantive): absurdistanuri, accounturi, appl(-)uri, back-end-uri, basement-uri, benchmark(-)uri, blogroll-uri, blogspoturi, bookbloguri, bookinguri, bourbonuri, boybanduri, briefuri, bulk(-)uri, bulk-carrier-uri, buzz-uri, cabrio(-)uri,...

Figura 4. Anglicisme în subcorpusul de lingvistică

În cazul științelor politice, Stoichițoiu-Ichim precizează că multe dintre anglicismele pătrunse sunt vehiculate în mass-media, de vreme ce discursul politic face obiectul unei largi difuzări către public. În cazul acesta, adaptarea vine mai rapid, datorită uzului masiv – de pildă, *corectitudine politică*, structură calchiată. Însă există și anglicisme care au echivalent în limba română și sunt totuși prezente în articolele de specialitate, precum *nation-building* (merge în paralel cu *procesul de construcție națională*), sau cazul unor evenimente foarte recente analizate în articolele din EXPRES. Pentru exemplificarea acestui fenomen, am selectat termenul *iliberal*, care e utilizat din anii '90 (introdus de Fareed Zakaria într-un articol din 1997) și „revitalizat” cu precădere în ultimii 10 ani din cauza contextelor politice (vezi figura 5).

Texts displayed on page: 1 - 8 / 8

- 1 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... documente și practici politice. Cazul Ungariei „liberale” «Democracy of the European Union... [show more]
- 2 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... vedere, o consideră glorioasă. În timp ce lumea «liberală» dorește schimbarea, se luptă cu... [show more]
- 3 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
2020 Turnura liberală în Est. Cazul Ungariei In the last decade, we are both witnesses and victims... [show more]
- 4 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... critică la adresa anumitor guverne autoritare sau liberale, abordarea restrânsă sau selectivă în... [show more]
- 5 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
2017 Democrația low cost în minunata lume liberală The newpopulism strikes on an assumed liberală... [show more]
- 6 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... Au nom du People! Frontul National și democrația liberală The categorical defeat of Marine Le Pen... [show more]
- 7 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... precum și de corupția politicianilor este tentația liberală a acestora din urmă, care poate conduce... [show more]
- 8 *Language:* Romanian - L1 | *Discipline:* Political Sciences
... Greciei sau excesele radicale cu nuanțe naționalist-liberale ale guvernului de la Budapesta pentru... [show more]

Figura 5. „liberal” în EXPRES-RO

Pentru domeniile precum științe economice și IT dezbateră este deja mai consistentă inclusiv la nivelul spațiului românesc: zona economică este și cea mai cercetată din perspectiva anglicismelor. Există deja studii pe micro-corporuri specializate, alcătuite din articole din reviste economice precum *Capital*, așa că listele din sursele respective pot fi testate pe corpusul EXPRES-RO. Spre deosebire de aceste studii (Greavu 2011, vezi figura 6), care notează că anglicismele există, dar nu sunt frecvente, faptul că proiectul DACRE a generat un corpus mai actual (Greavu se limitează la anul 2005) îi oferă lui EXPRES un grad mai mare de relevanță.

corp.hum.sdu.dk/cgi-bin/cqp.cgi?utf8=-/&lang=ro&corpus=ROM_BUSINESS&search=banking&type=basic_search&search2=&case=insensitive&Action=Search&password=

corpuseye [Help](#) | [Grammatical information](#) | [Tag lists](#)

sort freq rel

Field: Word

By: Left Context, Right Context, Left Edge, Right Edge, Dep Head

Offset: 0

Freq items: 100

Collapse case:

Collapse diacritics:

Export:

Field: Word

Max rows: 300

Count n-grams, Export n-grams

Refine search, New search

Searched for: [word="banking"%s]
In corpus: ROM_BUSINESS
Found 442 results (442).
1 2 3 4 5 6 7 ... 3 5 7 9 12

Export All

Export INFO 2003 ACTUALITATEA In timp ce piaba de corporate banking a devenit supraaglomerată - deoarece crefterea economică au devenit foarte active pe segmentul de consumer banking .

Export INFO să - identific mai precis prin termenul consumer banking .

Export INFO În timp ce piaba de corporate banking a devenit supraaglomerată - deoarece crefterea economică , dacă dețin cont bancar și contract de Internet banking cu Banc Post și Banca Comercială Română .

Export INFO procesul de avizare pentru soluțiile de Internet banking oferite de Frankfurt Bucharest Bank , ING Bank și Banc

Export INFO Finance și Banking ;

Export INFO - plătit prin Internet banking , de la București , o parte a taxelor și impozitelor , pentru cardul Taifun și serviciul de Internet Banking Notă : Premiile IT&C " au fost stabilite de un juriu

Export INFO recuperării pe măsură 66 Serviciile Internet banking așteaptă avizarea Supliment Legislativ R-MEP S.C.S

Export INFO Profitabilitatea pe segmentul de corporate banking va fi mai mică în următorii ani , în timp ce partea

Export INFO In următorii ani , în timp ce partea de retail banking va continua să fie mai profitabilă , anticipează președintele

Export INFO Profitabilitatea pe partea de corporate banking va fi mai mică , însă retail-banking - va continua

Export INFO activitatea legată de carduri bancare și Internet Banking , produse de leasing , factoring , ori scontarea efectelor

Export INFO oferit serviciu ca Telephone Service] , Internet banking sau carduri .

Export INFO În strategia noastră , activitatea de retail banking a ocupat mereu un loc important , dar anul trecut am

Export INFO mai 2003 10 BĂNCI oferă servicii de tip Internet banking .

Figura 6. Greavu 2007, Corpus ROM_BUSINESS, <https://corp.hum.sdu.dk/cqp.ro.html>

De asemenea, chiar și contextele sau concordanțele sunt mai specializate, mai „tehnice” din punctul de vedere al domeniului. Este de menționat faptul că în 2007 are loc aderarea României la UE, astfel încât din acest moment articolele academice nu mai atomizează discursul, ci vorbim despre politici economice globale sau cel puțin europene de care România trebuie să țină cont. Acest fapt înseamnă și ca specialiștii să se pună mult mai bine la punct cu alte mecanisme și rapoarte, dar și ca publicul larg să se obișnuiască cu o terminologie vehiculată, la rândul său, în media (*banking, business*: „noua divizie de business”, „instrumente de business intelligence”, „activități de banking”, „electronic banking”, „aplicații de banking”).

Cel mai permeabil domeniu din EXPRES rămâne cel informatic, în care cel mai probabil dublarea lexemelor în română este rară sau structurile utilizate doar aproximează sensul din engleză: de la *machine learning* la *mineritul datelor*. Sunt chestiuni care țin de inteligență artificială sau de software, sisteme de operare, funcționalități ale unor aplicații etc. („aplicații de tip machine learning”, „tehnici data mining”, „download gratuit”, „parole pentru cloud”, „cloud computing”, „infrastructura cloud”, „analiza front-end”, „funcțiile de front-end”). Importul lexical în domeniul informaticii este așadar necesar pentru realitățile noi – „virtuale” sau nu (Rădulescu-Sala 2007, 175).

Scurte concluzii

Având în vedere atât scurtele extrase de pe platforma EXPRES, cât și cercetările anterioare, putem admite că nu este dificilă extragerea automată a unor liste lexicale de anglicisme din corpusurile românești, câtă vreme ne limităm însă la elemente propriu-zise de lexic (vezi Bucur et al. 2023). În acest caz, „uzul” anglicismelor poate fi clasificat, repertoriat. Problema intervine însă la calchieri ori structuri frazeologice, de pildă, unde este nevoie de o analiză aprofundată și la nivel semantic, respectiv de extragere manuală, pentru a observa modul în care, în comunicarea scrisă românească, se face „abuz” de anglicisme. O posibilă soluție este reprezentată, în acest context, de crearea unor instrumente de validare a acestui inventar extras automat, care să țină cont și de tipul de adaptare a termenului la limba română, să testeze listele compilate pe corpusuri mai largi și, de ce nu, să poată realiza o analiză contrastivă, interlingvistică, de tipul celei pe care o face Görlach (v. Görlach 2001). De asemenea, o altă analiză comparativă poate fi dezvoltată raportând corpusurile de tip expert (precum EXPRES) la corpusurile conținând texte redactate de studenți (precum ROGER, vezi Chitez et al. 2021), în sensul de a observa dacă specialiștii sau, dimpotrivă, educabilii aflați în procesul de formare sunt mai predispuși la „abuz” terminologic și „xenisme”. Prezența anglicismelor în discursul științific românesc poate simultan să aducă, pe terenul lingvistic autohton, o terminologie „procesuală” – în sensul acoperirii unor lacune (lexicale, mai ales) și ancorării cercetării din România în tendințele emergente –, dar și o „minare” a perspectivei tradiționale despre purisme terminologice. Analiza corpusurilor de texte științifice – i.e. de tip expert – poate furniza indicii relevante pentru găsirea unui echilibru funcțional între adaptarea la standardul lingvistic internațional și menținerea unei particularizări a limbii române.

Referințe bibliografice

- Avram, M. 2001. *Gramatica pentru toți*. București: Humanitas.
- Avram, Mioara. 1997. *Anglicisme în limba română actuală*. Conferință prezentată la Academia Română. București: Editura Academiei Române.
- Băncilă, Florica, Chițoran, Dumitru. 1976. *Remarks on the morphological adaptation of English loan-words*, in „Analele Universității București”, Filologie, vol. 25, p. 35-44.
- Barber, Charles, Beal, John, Shaw, Philip A. 2000. *The English Language. A Historical Introduction*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bucur, Ana-Maria, Dincă, Andreea, Chitez, Mădălina, Rogobete, Roxana. 2023. *Automatic Extraction of the Romanian Academic Word List: Data and Methods*, arXiv preprint, <https://arxiv.org/pdf/2307.16045.pdf>.
- Chitez, Mădălina, Bercuci, Loredana, Dincă, Andreea, Rogobete, Roxana, Csürös, Karla. 2021. *Corpus of Romanian Academic Genres (ROGER)*. Universitatea de Vest din Timișoara. Disponibil la: <https://roger-corpus.org/>.
- Chitez, Mădălina, Rogobete, Roxana, Mureșan, Valentina, Dincă, Andreea. 2022. *Corpus of Expert Writing in Romanian and English (EXPRES)*. Universitatea de Vest din Timișoara. Disponibil la: <https://expres-corpus.org/>.
- Ciobanu, Georgeta. 2004. *Romanian words of English origin*. 2nd edition. Timișoara: Mirton.

- Constantinescu, I., Popovici, V., Ștefănescu, A. 2002. "Romanian", in Görlach, M. (ed.). *English in Europe*. Oxford: Oxford University Press, p. 168-195.
- Crystal, David. 2012. *English as a Global Language*. 3rd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fischer, Roswitha, Hanna, Pulaczewska, (eds.). 2008. *Anglicisms in Europe: Linguistic Diversity in a Global Context*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Görlach, Manfred (ed.). 2001. *A Dictionary of European Anglicisms: Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Görlach, Manfred (ed.). 2002a. *An Annotated Bibliography of European Anglicisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Görlach, Manfred (ed.). 2002b. *English in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Greavu, Arina. 2007. *Corpuseye Romanian Business Corpus*. Disponibil la <http://corp.hum.sdu.dk/cqp.ro>.
- Greavu, Arina. 2011. *A Corpus-Based Approach To Anglicisms In The Romanian Economic Press*, in „Studies in Business and Economics”, Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Economic Sciences, vol. 6(2), August, p. 37-45.
- Haspelmath, Martin. 2009. *II. Lexical borrowing: Concepts and issues*, in *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*, Berlin, New York: De Gruyter Mouton, p. 35-54, <https://doi.org/10.1515/9783110218442.35>.
- Jackson, H., Zé Amvela, Etienne. 2007. *Words, Meaning and Vocabulary. An Introduction to Modern English Lexicology*. 2nd edition. London: Continuum.
- Mureșan, Valentina, Chitez, Mădălina, Bucur, Ana-Maria, Dincă, Andreea, Rogobete, Roxana. 2022. *Phraseology in Romanian Academic Writing: Corpus Based Explorations into Field-Specific Multiword Units*, in *Recent Advances in Digital Humanities. Romance Language Applications* (eds.: A Dinu, M Chitez, L Dinu, M Dobre), Peter Lang, p. 29-48.
- Onysko, Alexander. 2007. *Anglicisms in German: Borrowing, Lexical Productivity and Written Codeswitching*. Berlin: DeGruyter.
- Pârlog, Hortensia. 1983. *Observații asupra unor împrumuturi mai noi din limba engleză în limba română*, in „Analele Universității Timișoara. Științe filologice”, nr. 21, p. 78-82.
- Pungă, Loredana. 2018. *A Radiography of English Elements in Romania*, in „Romanian Journal of English Studies”, vol.15, no.1, p. 92-104, <https://doi.org/10.1515/rjes-2018-0013>.
- Pușcariu, Sextil. 1976. *Limba română*. Vol. I. *Privire generală*. București: Editura Minerva.
- Rădulescu-Sala, Marina. 2007. *Despre adaptarea unor anglicisme în limba română*, in SCL, LVIII, nr. 1, București, p. 175-184.
- Rogobete, Roxana, Mureșan, Valentina, Chitez, Mădălina. 2023. *Liste de cuvinte academice în limbile română și engleză: o analiză contrastivă bazată pe corpus*, in *Quaestiones Romanicae*, vol. X, p. 373-386.
- Stoichițoiu-Ichim, Adriana. 2004. *Influența engleză în terminologia politică a românei actuale*, in *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale* (coord. Gabriela Pană Dindelegan). București: Editura Universității din București.
- Stoichițoiu-Ichim, Adriana. 2001. *Vocabularul limbii române actuale. Dinamică, influențe, creativitate*. București: ALL.
- Stoichițoiu-Ichim, Adriana. 2002. *Asimilarea împrumuturilor englezești: aspecte actuale ale dinamicii sensurilor*, in *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale* (ed.: Gabriela Pană Dindelegan). București: Editura Academiei, p. 249-262.
- Stoichițoiu-Ichim, Adriana. 2006. *Aspecte ale influenței engleze în româna actuală*. București: Editura Universității din București.
- Zafiu, Rodica. 2001. *Diversitate stilistică în româna actuală*. București: Editura Universității din București.

Mihaela SECRIERU
(Universitatea
„Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

Secolul al XXI-lea și schimbarea paradigmei științifice în predarea lingvisticii (cu privire specială asupra sintaxei)

Abstract: (The 21st Century and the scientific paradigm shift in teaching linguistics (with a special focus on syntax)) We are currently anchored in a trenchant process of changing the cultural-scientific paradigm. As a result, university professors are required to possess the necessary procedural knowledge to envision a new methodological design of academic courses that is based on computer technologies. Specifically, university professors, as exponents of advanced knowledge, are required to address the question of how to teach in the digital era, which we currently find ourselves in. Furthermore, they must also consider how to completely digitize university linguistics such that the fundamentals contents are not lost and the didactic methods and tools have a high educational value. Discussing this topic with other members of the scientific community, it became quite clear that the concerns of digitization that have been explored so far, fall under the extremely well-known phrase Digital Humanities (DH) and Natural Language Processing (NLP), which have become a very clearly defined field over the past 20 years, with valuable reference works, specializations at the Master's level throughout Europe, research collectives, including in Romania, so this topic is officially legitimate, the process being already anchored in the present. It is noteworthy, however, that the domain attributes of DH and NLP are predominantly applied in lexicography, online communication programs, computational linguistics, annotations of computer program architectures, and other applicative domains, rather than being theoretical and targeting the core science. Despite the advancements made in these areas, little has been achieved in terms of the digital transformation of university textbooks in Romanian syntax, and other areas as well. Delivering a textbook in the form of a PDF or scanning some documents is minimal digitization, while true educational digitization requires the production of living, highly interactive textbooks, similar to intelligent apps on mobile phones. Nonetheless, such a revolutionary theoretical and applicative approach must be previewed before it can be realized. Each member of the university community, as mentioned above, must provide minimal answers in this regard, and I will also attempt to do so. I will briefly outline the curriculum contents that I traditionally teach to students in the discipline of contemporary Romanian language syntax and evaluate their longevity in relation to the massive digitization of all human knowledge domains by reviewing provisions from other university programs published on institutional websites.

Keywords: *Artificial Intelligence (AI), Teaching through AI, Linguistics through AI, Romanian Syntax and AI, Digitalization of Syntax.*

Rezumat: Suntem ancorați în prezent într-un tranșant proces de schimbare a paradigmei științifice, care atrage după sine nevoia unor cunoștințele procedurale necesare profesorilor universitari pentru a imagina ei înșiși un nou design metodologic ale propriilor cursuri academice, design bazat pe tehnologiile informatizate, adică profesorul universitar ca exponent al cunoașterii avansate trebuie acum să răspundă la întrebarea „cum voi preda în era digitală la debutul căreia încă ne aflăm, respectiv cum voi putea digitaliza complet lingvistica universitară, încât să nu se piardă conținuturile fundamentale, iar metodele și instrumentele didactizării lor să aibă o valoare educativă foarte înaltă?”. Discutând această temă cu alți membrii ai comunității științifice, a rezultat destul de clar că preocupările de informatizare care au fost explorate până acum se înscriu sub sintagma extrem de cunoscută Digital Humanities (DH), ori și

Prelucrarea limbajului natural (PLN) care au devenit în ultimii 20 de ani un domeniu foarte clar conturat, cu lucrări de referință valoroase, cu specializări la Master în toată Europa, cu colective de cercetare, inclusiv în România, astfel încât aceasta temă este legitim oficială, procesul fiind deja ancorat în prezent. Să observăm totuși că toate atributele de domeniu ale DH și PLN sunt aplicate preponderent în lexicografie, în programele de comunicare online, în lingvistica computațională, în adnotările unor arhitecturi ale programelor de computer, toate fiind aplicative, mai puțin teoretice care să vizeze core-știința, dar foarte puțin s-a realizat în privința transformării digitale a manualelor universitare de sintaxă românească, de exemplu, dar nu numai. Livrarea unui manual sub forma unui pdf, ori scanarea unor documente sunt o minimă digitalizare, adevărata informatizare educațională este producerea de manuale vii, înalt interactive, precum app-urile inteligente de pe telefoanele mobile. Acest demers teoretic și aplicativ cu adevărat revoluționar însă trebuie mai întâi previzualizat pentru a fi și realizat. Fiecare dintre membrii comunității universitare, cum spuneam mai sus trebuie să își dea minimal niște răspunsuri în acest sens și de aceea voi încerca și eu acest exercițiu. În logica lucrurilor, voi consemna succint conținuturile curriculare pe care în mod tradițional le transmit studenților la disciplina sintaxa limbii române contemporane, avansând și prevederi din programele altor universitari, pe care le-am găsit publicate pe site-urile instituționale pentru a evalua perenitatea lor în raport cu digitalizarea masivă a tuturor domeniilor cunoașterii umane.

Cuvinte-cheie: inteligență artificială (IA), didactica prin IA, lingvistica și IA, sintaxa limbii române și IA, digitalizarea sintaxei.

Preliminarii. Digitalizarea creației lingvistice umane

În plus se observă că marea cercetare este în afara societăților științifice civile, academice sau universitare¹, fiind păstrată în spații militare, securizate, iar marii cercetători sunt cvasi-necunoscuți publicului larg. Ironic nu cred să existe vreun cercetător civil, oricât de prodigios în România sau oriunde în spațiul academic românesc care să ateste că a făcut parte efectiv din procesul de trecere de la lampa tv PL500 și tranzistori la computere și USB-uri, eventual la (nano-) cipuri și bionanotehnologie, ori holograme, deși schimbarea aceasta de paradigmă pare a fi fost făcută în ultimii 50 de ani. Noua paradigmă transumanistă² a irumpt public în ultimii

¹ Această afirmație este adevărată și pentru că așa cum spune un cunoscut analist și observator social-politic, pe contul său de social-media: „Lucrurile se schimbă rapid, ideile cu privire la ce se poate face sunt mereu cu un pas în urma evoluțiilor tehnologice și culturale la zi, iar sistemul se agață de rutinele și retorica de secol 20, bazate pe ideile de secol 19, sufocat de autosuficiență și propria inerție intelectuală și birocratică.” (vezi Dragoș Paul Aligica, <https://www.facebook.com/pauldragos.aligica>, ultima accesare la 03.04.2023).

² Redăm aici definiția noii mișcări socio-istorice, teoretizată încă din 1957, dar ajunsă la maturitate abia acum: „Transumanismul (uneori simbolizat prin > H sau H+) este o mișcare intelectuală și culturală internațională care sprijină folosirea noilor științe și tehnologii pentru a îmbunătăți abilitățile și aptitudinile mentale și fizice ale oamenilor și a ameliora ceea ce ea vede ca aspecte nedorite și necesare ale condiției umane, cum ar fi prostia, suferința, boala, îmbătrânirea și moartea involuntară. Gânditorii transumanisti studiază posibilitățile și consecințele dezvoltării și folosirii în aceste scopuri ale tehnicilor de îmbunătățire umană și ale altor tehnologii în curs de apariție. Pericolele și beneficiile posibile ale noilor tehnologii puternice care s-ar putea să schimbe radical condițiile vieții umane sunt, de asemenea, preocupări ale mișcării transumaniste.” (<https://ro.wikipedia.org/wiki/Transumanism>, ultima accesare la 19 iunie 2023).

20 de ani, dar ambele perioade fiind irealiste din punctul de vedere al dezvoltării pe etape lungi de mii, zeci de mii și sute de ani a civilizației umane.

Emitem pentru început considerațiile că există un clivaj între limbajul natural ca vehicul și scop al învățării și limbajul artificial computațional ca vehicul și scop al învățării, între care noțiunea de lingvistică ca știință superioară își pierde sau chiar își șterge identitatea. E absurd să credem în acest moment că cercetările privind limbajul artificial și ultimativ pentru a fi utilizat de inteligența artificială (AI), ca și produsele ultime ale unei analize lingvistice ale unei limbi naturale au un scop identic cu cel al cercetării umane privind cunoașterea științifică a limbajului natural. Să efectueze o mașină o analiză lingvistică, fie morfologică, fie sintactică, nu poate fi utilă unui AI decât, presupunem, pentru anumite dezambiguizări și nu are același scop ca al unui subiect uman, deși să ajungi să învețe o mașină să facă minimal acest lucru este în sine o mare performanță. Scopul actualei efervescențe privind prelucrarea limbajului natural este facilitarea unei simplificări cognitive a producției lingvistice culturale până la orice limită de rafinare reductorie posibilă, (adică până la limita ininteligibilului acestui limbaj în condițiile depășirii unei prelucrări prea înalte), ca apoi funcționalitatea acestui limbaj să devină una deplin algoritmică, mecanică, proprie limbajului computațional. Este evident că în urma adaptării limbajului natural la rigorile și noua morfologie și sintaxă a limbajului artificial modalizările și semiotica proprii limbilor naturale, precum și figurile afectivității, eventual și cele ale expresivității sunt suprimate, pentru că limbajul artificial este antrenat să imite vorbirea umană coerentă la cota minimală de existență a ei pe de o parte și pe de altă parte, limbajul artificial proiectat și realizat de oameni servește la o nouă formă de comunicare, cea dintre om și mașină. La toate aceste eforturi ale programatorilor informaticieni de acomodare a limbajului natural la utilizarea și înțelegerea lui de către mașini se adaugă efortul tot mai larg al unor lingviști, literați, bibliotecari și alte figuri academice de a trece întreaga creație umană în sfera virtuală prin digitalizare sau digitizare, aceasta ca să avem un tablou complet a motoarelor informatizării societății de azi.

În ceea ce ne privește credem că în prima fază, limbajul artificial, computațional a folosit la interacțiunea om-mașină, în sensul că omul comandă mașinilor anumite operațiuni și acestea le îndeplineau, evident după ce au fost echipate și antrenate să recunoască sarcinile și să le execute, apoi în a doua fază, la începutul căreia suntem, se va trece definitiv la interacțiunea dintre mașină-mașină, în sensul că mașinile înseși vor putea să își traseze anumite sarcini pe care să le execute, iar această ultima relație va deveni leonică, hegemonică, fiind una din amenințările reale ale omului, amenințări produse de mașinile numite AI, omul devenind în mare parte din creator, stăpân și administrator al inteligenței artificiale un simplu depanator, un spectator și chiar un pacient care suferă acțiunea AI (așa cum se poate vedea din opiniile specialiștilor IT/IA, dar și a altor specialiști, consemnate de noi succint în notele următoare¹).

¹ 1. Căutând în presa curentă opinii privind statutul inteligenței artificiale în contextul dezvoltării actuale a societății, observăm cu îngrijorare că toată presa este populată cu diverse poziții de avertizare privind toxicitatea acestui nou instrument revoluționar numit AI, opinii care aparțin nu oricui, ci unor importanți

Se observă cu claritate credem cum omenirea civilizată a trecut de etapele observativă și descriptivă, cumulativă și enciclopedică, analitico-sintetică a științelor, spre forme comprimate și reductorii – adică internalizabile fără prea mare efort de către utilizatori – a unor cunoștințe care nu fac parte din marea cercetare, aici termenul potrivit fiind utilitarismul excesiv, non-cultural, non-tradițional, eventual chiar utilizarea unică, dispensabilă a tot ceea ce înseamnă om și producție umană.

1. Dimensiunea teoretică. Direcții ale dezvoltării predării lingvisticii – câteva considerații

Predarea lingvisticii incumbă ideea că acest segment este adresat vectorial spațiului universitar, de aceea în articolul de față avem în vedere exclusiv didactica universitară a lingvisticii generale cu o privire specială asupra sintaxei. Totuși anumite considerații care vizează stadiul actual al dezvoltării implicării mijloacele informatice în sferile activității didactice umane sunt și ele imperios necesare pentru înțelegerea corectă a problematicii, de aceea acolo unde se va impune vom extrapola discuția către acele aspecte care vin în sprijinul expunerii noastre.

1.2. Scurte considerații principale despre corpusuri

În domeniul lingvistic, cea mai pregnantă realitate tangibilă, obținută în ultimii ani de tehnologizare informatică, sunt corpusurile lingvistico-literare. În legătură cu aceste corpusuri și cu utilitatea lor didactică, emitem opinia că este greu de dat un răspuns la întrebarea de ce un elev, student sau cercetător ar părăsi obiceiul de a consulta un material clasic pe hârtie (respectiv o sursă bibliografică integrală, o ediție critică), publicat sub auspiciu academice pentru a consulta „vărsarea” lui într-un corpus ocerizat¹? În plus, într-un corpus alcătuit pe suport Phyton el poate fi interogat după

reprezențați chiar producători ai acestei inteligenței artificiale, personalități care avertizează umanitatea și pe decidenții ei despre pericolele reale ale tehnologiilor suprapotente la realizarea cărora chiar ei au contribuit din plin și au avut posibilitatea să estimeze direct efectele negative. Nefăcându-le din aceste contribuții extraordinare la apariția AI capete de acuzare – (dat fiind curiozitatea legitimă a oricărui om care își dorește progresul) – ne-am aplecat asupra conținutului avertizărilor lor privind efectele grave ale acestor aplicații informatizate utilizate deja în societatea actuală și observăm că acestea vizează varii dimensiuni ale activității umane pe pământ în termeni care anunță practic o apocalipsă, am spune chiar o dispariție fizică a lumii pe care o știm. Iată termenii folosiți de Sam Altaman: „magnitude of the risk”, „significant warm to the world”, AI „goes wrong” (ChatGPT founder, cf Alexander Nazayan link indicat); Cristina Montgomery: „some jobs will transition away” (chief privacy and trust officer at IBM, idem), Gary Marcus: „humanity has taken a backseat” (New York univ. prof. Emeritus, ibidem). Adăugăm aici și interviul lui Piers Morgan cu Mo Gawdat, fost director de afaceri și parte a grupului secret Google X (cf. <https://www.chilieathonita.ro/2023/07/31/pericolele-inteligenței-artificiale>).

¹ „OCR = (eng.) Optical Character Recognition. Domeniu de cercetare în Inteligența artificială care se ocupă cu studiul metodelor prin care un automat poate recunoaște scrisul, după scanare optică” (<https://www.cartusepentrutoti.ro/ocr.glo>). Serviciul de OCR-izare captează, extrage, clasifică și transferă în limbaj XML, JSON, XSLS orice document prin șabloane predefinite supuse procesării (<https://tnttech.ro/solutii/ocr-izarea/>). În unele corpusuri după aplicarea acestui procedeu mecanic de scanare, întregul material este extrem de atent curățat de diacritice, semne de punctuație, litere capitale,

anumite indicații, iar rezultatele sunt atât de diverse, eterogene, posibil similare, încât sunt practic inutilizabile la nivelul rigorilor științifice cerute, și pentru că odată prelucrate digital ele devin un fel de amalgam lingvistic greu de gestionat. La fel, putem aprecia și faptul că inteligența artificială nu a rezolvat și nu va rezolva ceea ce se numește caracterul reperat-nereperat, ori adevărat-fals semantic al unui enunț formulat într-o limbă naturală convențională, care permite ca emițătorului să-i fie decodat corect mesajul de către receptor, pentru că erorile sau fracturile de logică și semantică nu sunt detectabile de program, așa că enunțurile corecte gramatical, dar absurde logic par perfect prelucrabile oricărui program, conform exemplelor de mai jos:

[1]. *Punându-și papucii invers, greierele se hotărâse să predea studenților o undiță.*

[2]. *Definitivând sub copac programarea Fortran, leopardul termină cu bine această friptură de oase.,*

ceea ce este un punct de inflexiune în acceptarea unei digitalizări exacerbate.

2. Dimensiunea didactică. Posibila substituție a metodelor de predare clasice a lingvisticii cu utilizarea extensivă a IA.

Urmărind succint trecutul didactic al științelor, putem sintetiza că secolul al XIX-lea a consacrat strategia fundamentală subiect-obiect didactic prin accentul pus pe centrarea pe profesor, magistrocentrismul de aceea metodele erau exclusiv narativ-discursive. Schimbarea de paradigmă strategică a secolului al XX-lea spre final a fost declarativ centrarea pe elev, să zicem un „studentocentrism”, ca imediat la începutul secolului al XXI-lea saltul paradigmatic să fie declarat centrarea pe tehnologizare, adică pe noile tehnologii informaționale (NTI), iar în final pe transhumanism. Acest salt pendulează între două caracteristici distincte: Antropocentrism, Antroposferă, care are încă în centrul educației individul uman prin mediocentrism și videosferă, care transformă individul într-un geamăn virtual, trăitul în virtual devenind mai important ca viețuirea în realitatea tangentă.

Dacă ar fi să emitem scurte considerații privind această nouă realitate didactică emergentă, putem spune că NTI nu au un efect educațional benefic direct asupra individului și nu schimbă mecanismele naturale ale învățării umane, deci nu se adresează îmbunătățirii naturale a omului. El nu aduce un mecanism al memoriei interne, nu aduce abilități noi de gândire, nu aduce abilități motrice, făcând caduce memoria, gândirea și manualitatea. Odată cu aceste pierderi devin inutili și membrii societății care au aceste abilități. Se prezintă însă ca o valoare controlarea psihologică a elevilor prin device-uri (modelul China) și utilizarea pe scară largă a ChatGPT pentru rezolvarea sarcinilor teoretice. Evident până la profesorul universal de tip hologramă nu mai este mult, adică proiectarea unui profesor perfect și inuman, artificial va fi desemnat să predea unor studenți imperfecți, naturali și umani!

alte semne tipografice și sursele exacte privind autorul, titlul lucrării, anul apariției și locul, editura, precum pagina vizată de citare.

2.2. Care sunt instrumentele IA care ni se propun?

IA de la Microsoft este ChatGPT care este un puternic instrument de redactare, ajutat eventual cu chatbotul BingAI, cu motorul Consensus și cu asistentul de cercetare Elicit (vezi Elicit.org). IA de la Google se numește, BARD bazat pe creație, ajutat eventual și de programele de creație digitală Narrato (care generează un conținut înalt foarte rapid, în plus are un generator de subiecte, o clasificare a lor printr-un calendar și este prevăzută cu funcția colaborativă), QuillBot, care este tot un asistent de scriere profesionist care poate urmări textul și din punct de vedere gramatical, al plagiatului, traduce, face rezumate și generează citate), Lately AI (generează postări media și convertește textul în imagini sau alte formate), Synthesia (creator de conținut video, în 120 de limbi, pune la dispoziție 55 de șabloane/template-uri și permite substituirea persoanelor cu avataruri, ce pot fi alese de utilizator dintr-un inventar de 55 de modele, care pot imita vocea utilizatorului), Murf (un generator de voce AI), Fotor care „este o platformă generatoare de imagini cu inteligență artificială, care poate converti în câteva secunde indicațiile dvs. de text în imagini uimitoare”, respectiv „instrumentele AI de pe Fotor includ AI Image Generator, AI Face Generator, AI Photo Effect, AI Art Generator și Photo Enhancer, printre altele.”, (cf. site-ului <https://www.ranktracker.com/ro/blog/7-best-ai-content-creation-tools-every-marketer-needs-to-supercharge-production/>).

Am găsit în domenii variate, unele utilizări surprinzătoare ale puterii de transformare a textului în imagini, (cf Wolfram|Alpha as the Way to Bring Computational Knowledge Superpowers to ChatGPT—Stephen Wolfram Writings).

Aflați în fața unei luxuriante oferte de experimentare privind subiectul prezentării de față, am considerat că cel mai indicat ar fi să întrebăm ChatGPT însăși despre cum predăm lingvistica?, Cum predăm sintaxa? și Cum predăm sintaxa azi la nivelul didacticii universitare?. Iată răspunsurile primite.

MS

¹ Cum predăm lingvistica?

ChatGPT

„Predarea lingvisticii poate fi un proces complex, dar cu o planificare adecvată și abordări creative, poate deveni captivantă și înțelegătoare pentru elevi. Iată câteva sfaturi pentru a predă lingvistica într-un mod eficient:

1. **Definirea conceptelor de bază:** Începe cu explicații clare și concise ale noțiunilor de bază în lingvistică, cum ar fi fonemul, morfemul, sintagma, fraza, gramatica, fonologie, morfologie, sintaxă și semantica.
2. **Utilizarea exemplurilor concrete:** Folosește exemple simple și concrete pentru a ilustra conceptele lingvistice. Exemplele din viața de zi cu zi sau din texte literare pot ajuta la înțelegerea conceptelor abstracte.

¹ MS – inițialele numelui nostru Mihaela Secieru, formate de ChatGPT.

3. **Studierea istoriei lingvisticii:** Explorează istoria dezvoltării lingvisticii și prezentarea diferitelor școli și teorii lingvistice. Aceasta poate ajuta elevii să înțeleagă cum s-a dezvoltat disciplina și să aprecieze evoluția gândirii lingvistice.
4. **Analizarea textelor literare:** Selectează texte literare și opere literare care să prezinte aspecte interesante ale limbajului. Elevii pot analiza structura frazelor, limbajul figurat și stilul autorilor pentru a înțelege cum limbajul este folosit pentru a crea efecte literare.
5. **Abordarea comparativă:** Comparați structurile și caracteristicile lingvistice ale mai multor limbi sau dialecte. Acest lucru poate ajuta elevii să înțeleagă diversitatea limbilor și să studieze fenomenele lingvistice în context global.
6. **Exerciții practice:** Oferă exerciții practice pentru a-i ajuta pe elevi să aplice conceptele în practică. Aceste exerciții pot include analiza propozițiilor, identificarea tipurilor de fraze, analiza textelor scrise sau create de ei înșiși etc.
7. **Proiecte de cercetare:** Încurajează elevii să se implice în proiecte de cercetare lingvistică sau în analiza unui aspect specific al limbii. Aceste proiecte pot dezvolta abilități critice și de cercetare și pot crește interesul pentru lingvistică.
8. **Folosește tehnologie:** Utilizează tehnologia și resurse online pentru a sprijini învățarea lingvisticii. Există numeroase instrumente și platforme online care pot facilita studiul limbajului și analiza datelor lingvistice.
9. **Creează dezbateri și discuții:** Organizează dezbateri pe teme lingvistice controversate sau discuții despre evoluția limbii. Aceasta poate promova gândirea critică și argumentația bazată pe dovezi.
10. **Feedback și evaluare:** Oferă feedback constructiv și evaluare regulată pentru a ajuta elevii să-și dezvolte abilitățile lingvistice. Asigură-te că elevii au oportunități de a-și îmbunătăți scrisul, vorbirea și analiza lingvistică.

În timp ce predai lingvistica, încurajează elevii să-și pună întrebări, să exploreze propriile lor interese lingvistice și să dezvolte o înțelegere profundă a limbajului. Lingvistica poate fi fascinantă atunci când este predată într-un mod captivant și aplicabil în contextul vieții de zi cu zi.” (<https://chat.openai.com/>).

Observând caracterul generalizant al răspunsului în 10 puncte, un răspuns multistratificat de didactică teoretică, am dorit să vedem dacă există o mai mare specificitatea dacă întrebăm cum predăm sintaxa.

MS

Cum predăm sintaxa?

ChatGPT

„Predarea sintaxei, care este studiul structurii și organizării frazelor și propozițiilor într-o limbă, poate fi un proces complex, dar poate fi făcută mai accesibilă și interesantă pentru elevi printr-o varietate de metode. Iată câteva sfaturi pentru a predă sintaxa într-un mod eficient:

1. **Începe cu noțiuni de bază:** Asigură-te că elevii au o înțelegere solidă a noțiunilor de bază, cum ar fi cuvinte, substantive, adjective, verbe, adverbe și conjuncții. Acestea sunt elementele fundamentale ale sintaxei.
2. **Explică conceptele-cheie:** Începe prin a explica conceptele de bază ale sintaxei, cum ar fi subiectul, predicatul, complementele, fraza simplă, fraza complexă și fraza compusă. Folosește exemple simple pentru a ilustra fiecare concept.
3. **Utilizează exemple concrete:** Utilizează exemple din viața de zi cu zi sau din literatură pentru a ilustra conceptele sintactice. Elevii vor înțelege mai bine atunci când pot vedea cum se aplică în practică.
4. **Exerciții practice:** Oferă exerciții practice pentru a permite elevilor să aplice cunoștințele dobândite. Pot face analize sintactice ale propozițiilor sau frazelor, identificând subiectul, predicatul, complementele etc.
5. **Analiza textelor literare:** Selectează texte literare și literatură pentru copii care prezintă structuri sintactice interesante. Elevii pot analiza aceste texte pentru a înțelege cum autorii folosesc sintaxa pentru a-și exprima ideile.
6. **Diagramarea frazelor:** Oferă elevilor oportunitatea de a diagrama frazele sau propozițiile. Diagramarea constă în reprezentarea vizuală a structurii sintactice, ceea ce poate ajuta la înțelegerea mai profundă a relațiilor dintre cuvinte și părțile vorbirii într-o propoziție.
7. **Compară structurile:** Compară structurile sintactice ale diferitelor limbi sau ale limbii engleze cu cele ale altor limbi. Aceasta poate ajuta elevii să înțeleagă că modul în care cuvintele sunt aranjate într-o propoziție poate varia în funcție de limba vorbită.
8. **Folosește tehnologia:** Folosește resurse online, precum aplicații, site-uri web și software educațional pentru a crea activități interactive care să sprijine învățarea sintaxei.
9. **Asociază sintaxa cu scrisul creativ:** Încurajează elevii să scrie propoziții sau texte creative care să folosească structuri sintactice variate. Aceasta poate face predarea sintaxei mai captivantă și mai aplicabilă în practică.
10. **Feedback constructiv:** Oferă feedback regulat și constructiv pe lucrările și exercițiile elevilor pentru a-i ajuta să își îmbunătățească abilitățile sintactice.

În timp ce predai sintaxa, asigură-te că prezentarea materialelor este clară, că folosești limbaj accesibil și că creezi o atmosferă de învățare deschisă și colaborativă pentru elevi. Acest lucru îi va încuraja să exploreze și să înțeleagă mai bine structurile limbajului.” (<https://chat.openai.com/>).

Se observă aceeași rețetă în 10 pași, indicațiile teoretice fiind uneori similare cu cele de la întrebarea anterioară. De aceea, am considerat că trebuie să fim și mai

specifici, următoarea întrebare incluzând și integrarea inteligenței artificiale în predarea sintaxei. Iată răspunsul:

MS

Cum să predăm Sintaxa limbii române utilizând inteligenta artificială?

ChatGPT

„Predarea sintaxei limbii române cu ajutorul inteligenței artificiale (IA) poate aduce beneficii semnificative, oferind o abordare inovatoare și interactivă. Iată câteva modalități în care poți integra IA în predarea sintaxei:

1. **Platforme de învățare online:** Utilizează platforme de învățare online care integrează tehnologii AI pentru a personaliza experiența de învățare a elevilor. Aceste platforme pot oferi feedback instant și personalizat în funcție de performanța fiecărui elev.
2. **Aplicații de analiză sintactică:** Folosește aplicații sau instrumente online care oferă analiză sintactică automată a frazelor sau propozițiilor scrise în limba română. Elevii pot beneficia de feedback imediat privind structura și corectitudinea sintactică a propozițiilor lor.
3. **Jocuri educaționale bazate pe IA:** Dezvoltă sau folosește jocuri educaționale care integrează elemente de sintaxă într-un mediu interactiv. Aceste jocuri pot face procesul de învățare mai atractiv și pot stimula competiția sănătoasă între elevi.
4. **Chatbot pentru exerciții practice:** Creează un chatbot care să ofere elevilor exerciții practice de sintaxă în limba română. Acesta poate oferi întrebări, feedback imediat și explicații pentru a ajuta elevii să înțeleagă mai bine structurile sintactice.
5. **Asistență virtuală pentru studenți:** Implementează un asistent virtual bazat pe IA care să răspundă întrebărilor elevilor despre sintaxă și să ofere explicații suplimentare atunci când este necesar. Acest instrument poate funcționa ca un ghid de studiu personalizat.
6. **Proiecte de cercetare bazate pe IA:** Implică elevii în proiecte de cercetare care utilizează tehnologii AI pentru analiza datelor lingvistice și sintactice în limba română. Acest tip de proiecte poate dezvolta abilitățile de cercetare și înțelegerea aplicată a sintaxei.
7. **Analiză de texte literare cu AI:** Utilizează instrumente de analiză textuală bazate pe IA pentru a explora structurile sintactice ale textelor literare în limba română. Aceasta poate oferi elevilor o perspectivă mai amplă asupra modului în care sintaxa este utilizată în contexte creative.
8. **Colaborare cu dezvoltatori de software educațional:** Colaborează cu dezvoltatori de software pentru a crea aplicații educaționale personalizate care să abordeze aspecte specifice ale sintaxei limbii române. Integrarea unor astfel de instrumente în curriculum poate îmbunătăți experiența de învățare.

9. **Podcast-uri și lecții video bazate pe AI:** Creează podcast-uri sau lecții video interactive bazate pe AI, care să ofere explicații și exemple privind sintaxa limbii române. Acest tip de resurse poate fi accesat de către elevi în orice moment și de oriunde.
10. **Feedback automatizat în timp real:** Utilizează sisteme de feedback automatizat în timp real pentru exerciții de sintaxă. Aceasta permite elevilor să primească informații imediate și să corecteze erorile în timpul procesului de învățare.

Integrarea inteligenței artificiale în predarea sintaxei poate îmbunătăți interactivitatea, personalizarea și eficiența procesului de învățare. Este important să asiguri că aceste tehnologii sunt utilizate într-un mod care să sprijine și să completeze abordările tradiționale de predare.” (<https://chat.openai.com/>).

Se observă din răspunsurile IA ChatGPT o serie de indicații care vizează competențe extinse ale profesorului, acela de a crea diverse instrumente expositive, interactive, evaluative, ludice, conversaționale care odată aplicate ar putea schimba definitiv interacțiunea profesorului cu clasa, dar nu îl face pe acesta inutil. Totuși efortul de creație este covârșitor, un profesor care și-ar propune să implementeze aceste sfaturi ale IA neputând să facă măcar nici măcar 10% din ele, din cauza logisticii și a lipsei de formare în domeniu.

Concluzii

Suntem în plină paradigmă de transformare a societății, dar școala – avangardă a cunoașterii – își modernizează cu greu conținuturile cognitiv-culturale, mijloacele de predare și condițiile materiale din cauza multitudinilor de aspecte care par prioritare pentru o buna educație, de unde și diversele curente educaționale! Școala de pretutindeni încă te pregătește azi pentru ziua de mâine folosind textele de ieri! Umanioarele sădesc și cresc umanitatea în om și te fac om, tehnologia ne va face zei sau ne va distruge esența umană?

IA-ul pare noua cale de transfigurare a societății actuale și a creării omului nou, dar trebuie să ținem cont și de avertizările celor care au lucrat direct la dezvoltarea AI. Avertizările lor vizează varii dimensiuni ale activității umane pe pământ în termeni care anunță practic o apocalipsă, am spune o dispariție fizică a lumii pe care o știm. Suntem abia la începutul societății digitale, dar se întrevede clar că schimbarea societății și a educației va fi una prin tehnologie, radicală, drastică, cvasi-umană, așa cum se observă din impunerea termenilor *homo borg genesis* și *transumanism*.

În ceea ce privește predarea lingvisticii, așa cum am anticipat, fiind la început, nu se poate încă vorbi de o prelucrare digitală a lingvisticii și nici despre o prelucrare digitală a întregii teorii sintactice în vederea predării lor mult superioare, mai eficiente, mai inteligente, ci de o preocupare de prelucrare a limbajului natural înspre învățarea

și utilizarea lui de către computere și toate lucrările informatice stau sub această semioză finală.

Din răspunsurile inteligenței artificiale privind predarea lingvisticii, a sintaxei și a folosirii inteligenței artificiale în predare reiese că deocamdată GhatGPT (variantele 3.4, 3.5. și chiar 4) este un vechi profesor de pedagogie generală, pregătit/antrenat cu informații despre soluțiile clasice pe care cu toții le folosim în predarea noastră universitară. Inteligența artificială numită ChatGPT nu a prelucrat superior informațiile deținute pentru a furniza soluții inedite, ori geniale, dar cu siguranță va fi tot mai des folosită ca mijloc auxiliar în predarea clasică, la fel ca și vechiul computer cu programele lui office.

Webografie

- Alexander, Nazayan. *OpenAI CEO Sam Altman testifies before the Senate. The ChatGPT creator and others spoke to the Senate Judiciary Committee about the future of artificial intelligence*, [also see Cristina Montgomery, chief privacy and trust officer at IBM, Gary Marcus, New York University Professor Emeritus], May 17 2023, <https://www.yahoo.com/news/openai-ceo-sam-altman-testifies-before-the-senate-4-key-takeaways-203027693.html>, ultima accesare la 01 iunie 2023.
- Aligica, Dragoș Paul, <https://www.facebook.com/pauldragos.aligica>, ultima accesare la 03 aprilie 2023.
- ***. *Ce înseamnă OCR*, <https://www.cartusepentrutoti.ro/ocr.glo>, ultima accesare la 10 noiembrie 2023.
- ***. *CHATGPT 4*, <https://chat.openai.com/>, ultima accesare la 13 noiembrie 2023.
- ***. *OCR-izarea – TNT Tech*, <https://tnttech.ro/solutii/ocr-izarea/>, ultima accesare la 10 noiembrie 2023.
- ***. *Pericolele Inteligenței Artificiale „se întâmplă chiar în timp ce vorbim”*. „O chilie athonită”, https://www.chilieathonita.ro/2023/07/31/pericolele-inteligentei-artificiale-se-intampla-chiar-in-timp-ce-vorbim/?fbclid=IwAR29iy_1AhUuEODMLaefrGkOYaHeH1knDnv_bwu3urSbUUCz3y-BI24iHdY, ultima accesare la 31.07.2023.
- ***. *Prezentări de platforme și aplicații bazate pe inteligență artificială*, <https://www.ranktracer.com/ro/blog/7-best-ai-content-creation-tools-every-marketer-needs-to-supercharge-production/>, ultima accesare la 01 iunie 2023.
- ***. *Transhumanism*, <https://ro.wikipedia.org/wiki/Transumanism>, ultima accesare la 19 iunie 2023.
- ***. *Wolfram Alpha as the Way to Bring Computational Knowledge Superpowers to ChatGPT*, <https://writings.stephenwolfram.com/2023/01/wolframalpha-as-the-way-to-bring-computational-knowledge-superpowers-to-chatgpt/>, ultima accesare la 03 aprilie 2023.

Iulia-Maria TICĂRĂU
(Universitatea „Lucian Blaga”
din Sibiu) | **Înglobarea culturii „trăite”
la cursurile de limbă din domeniul
RLS – o perspectivă integratoare**

Abstract: (Embedding “Lived” Culture into Language Courses in the Field of RLS – An Integrative Perspective) The Romanian Language Preparatory Program is a clear example of the meeting of different cultures, a context in which the teaching and learning process is not only about the acquisition of language concepts, but also about understanding the cultural variety, but, at the same time, about the integration of the foreign students in Romanian society. Although the tendency is to separate language from culture in the teaching of Romanian as a foreign language, this fact is not possible, because these two phenomena cannot be separated. In this article we aim to highlight and exemplify teaching methods that could help teachers to integrate the elements of culture in language subjects, not only in courses that are specifically dedicated to this field. We will highlight how culture can be integrated into language courses using the didactic experience from the practical course “Writing and Composition” that I teach at the Faculty of Letters and Arts (LBUS). In the field of RLS, the culture is taught from a scientific point of view, but there is also a great need to present and highlight the lived culture that emerges from the conduct of Romanians, an aspect pointed out and detailed by Elena Platon in the article “Culture – Dessert or Ingredient in the Field of the Romanian Language as Foreign Language”.

Keywords: *cultural variety, culture, Romanian as a foreign language, foreign students, integration.*

Rezumat: Programul Pregătitor de Limba Română reprezintă un exemplu clar de întâlnire a diferitelor culturi, un context în care procesul de predare și de învățare nu ține doar de însușirea noțiunilor de limbă, ci și de înțelegerea varietății culturale, dar, în același timp, și de integrarea studenților străini în societatea românească. Deși tendința este de a separa limba de cultură în predarea limbii române ca limbă străină, acest fapt nu este posibil, deoarece aceste două fenomene nu pot fi scindate. În acest articol ne propunem să evidențiem și să exemplificăm metode de predare care ar putea ajuta profesorii să integreze elementele de cultură și la disciplinele ce țin de limbă, nu doar la cursurile dedicate special acestui domeniu. Vom evidenția modul în care cultura poate fi integrată la cursurile de limbă folosind ca suport experiența didactică din cadrul cursului practic „Redactări și compoziție” pe care îl predau în cadrul Facultății de Litere și Arte (ULBS). În domeniul RLS, cultura predată este științifică, dar este foarte mare nevoie și de prezentarea și scoaterea în evidență a culturii „trăite” care reiese din conduita românilor, aspect punctat și detaliat de Elena Platon în articolul „Cultura – desert sau ingredient în câmpul limbii române ca limbă străină”.

Cuvinte-cheie: *varietate culturală, cultură, româna ca limbă străină, studenți străini, integrare.*

Studenții străini care aleg să-și continue parcursul academic în România trebuie să urmeze mai întâi Programul Pregătitor de Limba Română. Sub această cupolă, culturi diferite vin în contact nu doar între ele, ci și cu cultura românească. În cursurile

acestui program sunt integrate activități didactice menite să-i ajute pe studenți să-și însușească optim un vocabular cât mai vast legat atât de activitățile cotidiene, cât și un vocabular specializat, menit să-i ajute în parcursul academic pe care îl vor urma ulterior. Scopul acestui articol este de a scoate în evidență necesitatea integrării culturii „trăite” la toate cursurile din cadrul acestui program, deoarece, așa cum remarcă și Elena Platon, cultura predată studenților străini este cea „înaltă”, fiind net delimitată de cursurile de limbă. De asemenea, propunem ca pârghii exemple concrete pe care le putem folosi pentru a atinge acest obiectiv și metode didactice canalizate în oferirea unei perspective integratoare a culturii.

Irina Budrina dă următoarea definiție culturii:

„cultura este ca vântul din spate pe o pistă de biciclete. Observăm vântul doar atunci când schimbăm direcția și simțim, dintr-o dată, că vântul merge împotriva noastră. Nu suntem conștienți de cultura noastră până când întâlnim ceva diferit, o luăm de-a gata pentru ceea ce a fost până atunci.” (Budrina 2019, 52).

Studenții străini care vin în România pentru studii universitare dau piept nu doar cu dificultățile de a învăța o limbă străină, ci și cu adaptarea la o nouă realitate culturală prezentă la diferite niveluri: educațional, social sau chiar culinar. Încă de la începutul procesului de predare, fără a fi sesizabilă sau fără a băga de seamă, cultura românească, cea trăită, este prezentă în actul didactic în toate disciplinele predate, într-un grad mai mare sau mai mic, nu doar la cursurile dedicate exclusiv culturii și civilizației românești.

Vom numi Programul Pregătitor de Limbă Română un microgrup multicultural. Pentru o mai bună înțelegere a modului în care oamenii se raportează la comunitatea din care fac parte este necesară definirea conceptului de „simțul comunității” care:

„este un aspect vital al vieții comunitare și oferă un mecanism prin care indivizii pot obține un sentiment de apartenență, influență, împlinirea nevoilor și conexiune emoțională. Cu toate acestea, stabilirea unui sentiment de comunitate este adesea bazată pe presupunerea că indivizii sunt similari între ei. Într-adevăr, rezultatele cercetării converg în jurul noțiunii că indivizii percep un sentiment mai puternic de comunitate în grupuri omogene. În timp ce acest conflict poate fi privit ca fiind problematic, sugerăm că poate fi abordat în mod constructiv ca o dialectică comunitate-diversitate care este o tensiune inerentă în societățile multiculturale.” (Townley 2011, 82).

Acceptarea și înțelegerea diversității culturale din cadrul acestui microgrup multicultural este primul pas către crearea și consolidarea de legături care converg către apariția sentimentului de apartenență în cadrul comunității academice românești. De aceea, suntem de acord cu afirmația făcută de Nicoleta Neșu, care relevă importanța componentei culturale în achiziția unei limbi străine:

„în primul rând, cred că suntem cu toții de acord că a ști să vorbești o limbă presupune competență elocuțională, competență idiomătică și competență expresivă (în termenii lingvisticii integrale), adică înseamnă nu doar competență lingvistică, comunicativă, ci și competență culturală care le cuprinde pe celelalte – concret, nu înseamnă doar cunoștințe de fonetică, lexic, gramatică (morfologie, sintaxă) ci și cunoașterea funcționării în sistem cultural a respectivei limbi.” (Neșu 2022, 219).

Elena Platon punctează faptul că în majoritatea universităților românești în care există Programul Pregătitor de Limba Română există o delimitare clară între cursurile de limbă și cele dedicate culturii care reiese din planurile de învățământ dedicate studenților străini, acestea fiind predate separat, motiv pentru care, în articolul menționat anterior, explică scopul prezentării și analizării culturii din punct de vedere metaforic:

„obiectivul nostru este unul cât se poate de modest: alegând două metafore conceptuale aparținând registrului culinar, cultura ca desert și cultura ca ingredient, intenționăm să circumscriem, în interiorul acestei sfere semantice aparent nemărginite câteva aspecte relevante pentru domeniul predării limbilor, cu scopul de a defini două modalități fundamentale de abordare a culturii în câmpul didacticii limbilor, respectiv al limbii române ca limbă străină (RLS)” (Platon 2022, 12).

Având ca punct de plecare cursurile din Planul de învățământ dedicate studenților străini care învață limba română ca limbă străină, Elena Platon dezvăluie necesitatea integrării culturii în actul de predare la toate cursurile, insistând asupra faptului că, la momentul actual, cultura este lăsată deoparte, nefiind un element constitutiv în învățarea limbii române ca limbă străină.

Mai mult, reliefează cercetătoarea,

„în acest tip de predare a culturii recunoscute instituțional, accentul cade, așadar, pe cultura-țintă, cultura străinului fiind ignorată cu desăvârșire sau, cel puțin, marginalizată, urmărindu-se un soi de «autohtonizare» a străinului” (Platon 2022, 18),

adică vorbim de o perspectivă bazată pe etnocentrism. Perspectiva dinamică din domeniul științelor antropologice schimbă modul de a percepe cultura din punct de vedere esențialist:

„ca urmare a acestei noi poziționări, contactul intercultural nu mai poate fi înțeles ca o interacțiune dintre două blocuri culturale, ci, mai cu seamă, ca o întâlnire a unor indivizi care creează în permanență cultura, o manipulează, o interpretează și o transformă, variind, astfel, la infinit formele pe care aceasta le poate îmbrăca” (Platon 2022, 19).

Elena Platon propune ca variantă de implementare a lexiculturemelor la cursurile de limba română pentru străini două etape: alcătuirea unei liste și folosirea acestora în procesul de predare în funcție de nivel și propunerea de activități bazate pe exerciții culturale menite să ușureze comunicarea interculturală, activități bazate pe diferențele și asemănările dintre culturi (cultura-sursă și cultura-țintă). Un exemplu de bază care este predat la nivel A1 atunci când studenții străini învață salutul în limba română este *sărut-mâna*. Această formulă de salut poate fi prezentată în următorul mod:

„vom explica cine folosește această formulă de salut și cui o adresează (copiii în relație cu adulții (femei sau bărbați), bărbații, în relație cu femeile, ..., în ce împrejurări, ce gest însoțește – sau nu – această formulă de salut etc.” (Platon 2022, 23).

Explicațiile oferite de profesor oferă studenților străini, în cazul structurilor încărcate cu semnificații culturale, un vehicul prin care aceștia pătrund conștient în modul de a comunica al românilor. În acest fel, studenții pot sesiza asemănări și deosebiri din punct de vedere lingvistic și cultural, iar profesorul fructifică și culturile din care provin cursanții. Mihaela Pricope, în capitolul *Contextul actual al predării RLS pe plan național și internațional* din studiul *Aspecte interculturale în predarea și învățarea limbii române ca limbă străină*, consideră că

„relația profesorului cu studenții străini este una specială, deoarece profesorul are și calitatea de mediator intercultural, care reușește să descopere așteptările studenților, comportamentele ancorate cultural și stilurile lor de învățare” (Pricope 2021, 53).

Calitatea de mediator cultural este extrem de importantă, deoarece

„conform *Proiectului Standardelor Naționale în Educația Limbii Străine* (1996), elevii nu pot stăpâni cu adevărat o limbă nouă până când nu stăpânesc contextul cultural al limbii. Aceasta înseamnă că înțelegerea unei noi culturi este un element important în obținerea succesului în achiziția de noi limbi. În mod inerent, învățarea limbilor nu mai poate fi privită dintr-o perspectivă preponderent lingvistică; însușirea unei a doua limbi poate fi considerată ca parte a dobândirii unei alte culturi. Cunoașterea mai multor limbi va facilita capacitatea de a fi conștient de diferențele culturale și va pune bazele pentru a interacționa eficient în cadrul unei alte culturi.” (Bender 2022, 65).

Necesitatea înțelegerii culturii este esențială în procesul de învățare a unei limbi străine, iar acest factor trebuie avut în vedere de profesor încă de la începutul cursurilor. Profesorul are nevoie de strategii didactice care să integreze elementele de cultură în activitățile de predare și care sunt menite să faciliteze însușirea noii limbi.

Un răspuns la modul în care cultura „trăită” poate fi integrată la cursurile de RLS este folosirea metodei comparației, cu ajutorul căreia

„se pot dezbate probleme socioculturale din România și din țara de origine a studenților, spre exemplu, aspecte ale sistemului educațional sau ale sistemului sanitar prin comparație. În plus, studenții străini se simt valorizați în momentul în care sunt întrebați care este situația în țara lor, care sunt deosebirile și asemănările dintre sisteme.” (Pricope 2021, 56).

La cursul practic „Redactări și compoziție”, două dintre temele alese în anul universitar 2022-2023 au fost *Familia* și *Sărbători*. În cadrul temei legată de familie, studenții au avut ca sarcină descrierea unui eveniment din familie (la alegere dintre nuntă, botez, aniversarea căsătoriei, zi de naștere), iar în cadrul temei legată de sărbători au avut să descrie o sărbătoare din țara lor/ descrierea sărbătorii preferate. Acest demers a fost extins și în semestrul al doilea, când studenții străini la cursul „Texte funcționale” au învățat să redacteze scrisori de felicitare și invitații la diverse evenimente. Studenții, la începutul cursului, au avut de citit un scurt text (sub formă de dialog sau o scurtă descriere) în care au identificat anumite structuri specifice culturii românești, ca de exemplu „Casă de piatră!” sau vocabular tematic legat de sărbători, specific culturii românești. De la acest text, a pornit o sesiune de întrebări – răspunsuri legate de modul în care ei sărbătoresc aceste evenimente, dacă au anumite structuri lingvistice asemănătoare cu cele din limba română prin care își felicită familia sau prietenii și care s-a transformat într-un veritabil dialog cultural.

În afară de metoda comparației,

„o metodă importantă care ajută studenții străini să-și valorizeze propria cultură este cea a proiectului individual, prin care aceștia pot prezenta elemente culturale din țara de origine. Prezentarea culturală se poate practica dacă studenții au un nivel mediu spre avansat de cunoștințe lingvistice.” (Pricope 2021, 64).

Una dintre cerințele prin care studenții au fost evaluați a fost alcătuirea unui proiect pe care studenții l-au prezentat în fața colegilor folosind ca suport prezentarea PowerPoint. Aceștia au folosit diverse teme, de la rețete tradiționale, la prezentarea orașului în care s-au născut, prezentarea tradițiilor din țara natală, a programului zilnic etc. Acest demers a stârnit un val de interes în ceea ce privește culturile din care studenții străini fac parte și a ajutat la consolidarea relațiilor dintre aceștia. De asemenea, profesorul poate concepe diverse activități didactice bazate pe metode interactive de predare care să stimuleze dialogul intercultural. Un exemplu concret este următorul, prin folosirea jocului didactic: după predarea vocabularului legat de mâncare, profesorul poate scrie pe bilețele nume de mâncăruri specifice țărilor din care studenții provin. Fiecare student le va explica colegilor cum se prepară acel fel de mâncare, de ce ingrediente ai nevoie, dacă se prepară într-o anumită perioadă din an etc.

Jocurile didactice, mai exact jocurile de simulare, sunt metode didactice prin care studenții pot exersa vocabularul învățat la cursuri: „prin jocul de simulare se modelează gândirea, spiritul critic, ingeniozitatea și inventivitatea, aptitudinea de a face față unor

situații conflictuale” (Ilie 2014, 118). Studenții pun în practică vocabularul achiziționat prin producerea de texte, fie că vorbim de descrieri, narațiuni sau dialoguri, devenind mici actori în ultimul caz. Sfera lexicală care include mâncarea și băutura este una dintre cele mai ofertante în ceea ce privește folosirea jocurilor didactice. Se pot crea multiple situații de comunicare, dintre acestea menționez crearea unui dialog care are tema – La piață. Acest context presupune ca un student să fie vânzătorul, iar celălalt să fie cumpărătorul. Pe lângă structurile lexice folosite frecvent în manualele de limba română pe această temă: „ce doriți?”, „ce vă dau?”, „cât costă?”, profesorul poate reliefa și structuri orale precum: „ce să fie?”, „cu cât dați...?” „cât face?”, „cât e?”, evidențiind în acest fel modul de a vorbi al oamenilor care provin, în principal, din zonele rurale ale României și care fac parte din sfera profesională a lucrătorilor comerciali care vând produse în piețe sau târguri.

Instrumentele digitale sunt o resursă esențială pe care o putem folosi cu succes ca metodă alternativă pentru crearea unui proiect individual sau de grup. O aplicație pe care le-am prezentat-o studenților la cursul de „Redactări și compoziție” este StoryJumper. În această aplicație se pot construi povești sau prezenta diferite subiecte într-un mod interactiv. Pe lângă faptul că este ușor de folosit, aplicația le oferă studenților șansa de a-și folosi creativitatea prin libertatea de a utiliza imagini, fundaluri și prin faptul că permite înregistrarea audio a propriei voci. Pe lângă vocabularul specific, studenții pot auzi felul în care sunt pronunțate cuvintele, ceea ce mărește capacitatea de memorare și utilizare a acestora în dialogurile ulterioare. O altă aplicație pe care o putem utiliza este Edpuzzle. Aplicația aceasta are la bază folosirea de videoclipuri pe care le putem „tăia” dacă sunt foarte lungi sau dacă o anumită parte din conținut nu se potrivește în totalitate cu tema pe care dorim să o abordăm la cursul respectiv. În Edpuzzle poți înlocui vocea celui care vorbește în videoclip cu vocea ta, deoarece, ca și în StoryJumper, permite înregistrarea vocii. Pe parcursul videoclipului poți adăuga întrebări (itemi obiectivi cu alegere multiplă sau itemi semiobiectivi cu răspuns scurt) pentru a verifica înțelegerea textului sau atenția studenților. Pe lângă întrebări, profesorul are posibilitatea de a introduce note în care poate insera linkuri sau oferi explicații ulterioare cu privire la semnificația unor structuri sau cuvinte. La sfera lexicală – sănătate am folosit aplicația Edpuzzle având ca suport video sceneta „Doctorul și pacienta isterică”. Vocabularul tematic abundă de elemente specifice culturii și comportamentului românesc, iar în notele oferite în timpul vizionării videoclipului am inserat explicații ale structurilor colocviale: „a omorî cu zile”, „a-i crăpă capul” etc. și am folosit întrebări cu răspuns scurt pentru a vedea dacă studenții cunosc proverbe românești.

Un alt pas în integrarea culturii la cursurile de limbă din domeniul RLS este folosirea de texte scurte care să conțină, pe lângă un vocabular adecvat nivelului lingvistic de însușire a limbii române, și elemente ale „limbii-cultură”. Acest demers a fost întreprins de Elena Platon, Cristina Gogâță, Lavinia-Iunia Vasii și Anca Ursa în *România în 50 de povești: limba română ca limbă străină (RLS): texte gradate (A1-*

A2). Autoarele explică în următorul mod necesitatea alcătuirii unui corpus de texte de acest fel:

„spre deosebire de alte limbi europene, în română nu s-a manifestat până acum o inițiativă similară, cu intenția explicită de a oferi colecții de texte adaptate nivelurilor de învățare, conform CECRL, adică volume concepute în sprijinul străinilor care intenționează să-și îmbunătățească prin lectură limba română.” (Platon et al. 2021, 9).

Înainte de a exemplifica cum putem folosi acest tip de texte la cursurile de limbă, este necesară definirea conceptului de *microlimbă*, pe care Elena Platon îl definește în următorul fel:

„ca să se poată asigura succesul în comunicarea cu cel care deține un nivel scăzut de IL¹, nativii sunt nevoiți să facă anumite concesii, „coborând” nivelul LN (limba naturală) utilizate cât mai aproape de capacitatea de înțelegere a acestuia. Astfel, nativul ajunge să vehiculeze o limbă mai simplificată în comparație cu cea utilizată în comunicarea endolingvă, pe care noi am numit-o microlimbă (ML).” (Platon 2021, 362).

Folosirea microlimbii este un artificiu necesar la care recurg profesorii în timpul actului didactic la începutul procesului de predare a RLS, iar un sprijin important este folosirea unor texte care să includă noțiuni de vocabular folosite în comunicarea de zi de zi a românilor, adică *româna vorbită*:

„propunem în cele 50 de texte mai mult decât o microlimbă pură de A1-A2: utilizăm o limbă-cultură, presărată cu elemente de oralitate și structuri funcționale colocviale, care să apropie cât mai mult paragrafele de autenticitatea românei vorbită de nativi. În plus, componentele culturale se regăsesc și în paralingvistic, prin conținuturi care să-i permită cititorului o apropiere subtilă de realitățile românești.” (Platon et al. 2021, 11).

De aceea, „un profesor bun comunicator în clasa de elevi trebuie să înțeleagă realist relația dintre limbaj și semnificațiile culturale, precum și modalitățile în care cultura dă formă mesajelor transmise.” (Nedelcu 2008, 159). În predarea RLS, profesorul trebuie să integreze, după achiziționarea unui vocabular minimal, structuri care să-i facă pe studenții străini să înțeleagă modul autentic de a vorbi al românilor. Pe lângă activități didactice clasice desfășurate în sala de curs, profesorul poate organiza și activități extracurriculare cu studenți nativi din cadrul facultății care să-i ajute să-și dezvolte capacitatea de comunicare în limba română.

Una din cele 50 de povești, creată de Cristina Gogâță, este intitulată „Sarmizegetusa – dar care?”, iar nivelul lingvistic în care este încadrată aceasta este

¹ IL – Interlimbă.

A1. La cursul „Redactări și compoziție”, acest text poate fi folosit atunci dorim să predăm vocabular legat de sfera lexicală – Vacanțe. Pe lângă vocabularul tematic legat de această sferă (*cazare, hotel, pensiune, peisaj, obiectiv turistic* etc.), autoarea înserează și elemente de oralitate, structuri care aparțin stilului colocvial sau care sunt încărcate cu valoare lingvistică culturală. Acțiunea acestei povești este simplă: trei prietene decid inopinat într-o sâmbătă dimineața să meargă să viziteze Sarmizegetusa, doar că nu s-au informat suficient și în loc să ajungă la Sarmizegetusa Ulpia ajung la un alt obiectiv turistic care are aceeași denumire – Sarmizegetusa Regia. Din această cauză sunt nevoite să se cazeze într-o casă atipică și să plece a doua zi să viziteze sanctuarul. Cristina Gogâță folosește în acest text diferite structuri încărcate cu valoare culturală. În replica: „— Pe aici nu prea sunt pensiuni, *mamă*, nu vine lume multă!”, cuvântul „*mamă*” este explicat în nota de subsol în următorul mod: „*mamă* – formulă de adresare familiară folosită de femei când vorbesc cu persoane tinere”. O altă replică relevantă pentru a evidenția „limba-cultură este „— Of, Doamne, cam departe, fete singure pe drum. Nu aveți un băiat cu voi?”. Structura „nu aveți un băiat cu voi?” este explicată de autoare astfel: „multe persoane în vârstă din mediul rural consideră că e periculos sau anormal pentru fete dacă merg în excursii fără un băiat sau un bărbat cu ele”. Aceste două enunțuri pot fi înțelese de studenții străini ad litteram, dar sensul global va rămâne ascuns fără explicațiile profesorului/ unui vorbitor nativ, de aceea acest tip de texte care au în componența lor cuvinte/ structuri cu încărcătură culturală nu trebuie lăsate deoparte la cursurile de RLS. Nu trebuie omis faptul că:

„operăm mult mai frecvent cu sensuri metaforice decât cu sensuri literale, precum și asupra rolului deosebit de important pe care metafora conceptuală, expresia idiomatică, metonimia îl au în interacțiunea verbală de tip comunicativ.” (Neșu 2022, 220).

La începutul procesului de învățare a RLS, studenții străini nu vor putea descifra sensul conotativ al structurilor care vor fi interpretate pur denotativ, dar acesta este un prim pas foarte important în achiziționarea competenței culturale sau „metaforice” care

„nu doar contribuie la achiziționarea și îmbogățirea registrului lexical într-o limbă străină ci, poate și mai important, ajută la interpretarea referințelor culturale și a limbajului figurat, stabilind, prin aceasta, conexiuni între cele două culturi, proces în care actul de «negociere» la nivelul semnificațiilor între L1 și L2, alături de celelalte activități de grup, pot contribui la dezlegarea nodurilor lingvistice, semantice și comunicative ce se întâlnesc pe parcurs.” (Neșu 2022, 226-227).

O altă metodă prin care putem valorifica elementele culturii trăite la cursurile de RLS este colajul. Această metodă este interactivă și prin caracterul multimodal antrenează mai multe abilități ale studenților. De exemplu, la sfera lexicală – vacanțe, studenții pot realiza colaje cu imagini reprezentative care conțin obiective turistice importante din țara lor. În același timp, în predarea vocabularului profesorul poate

include expresii colocviale precum: „câtă frunză și iarbă”, „în creierii munților, „a muri de plictiseală”, „cu noaptea-n cap” etc.

Necesitatea integrării culturii trăite la cursurile de RLS este un aspect care, așa cum am menționat anterior, a captat atenția cercetătorilor acestui domeniu în ultima perioadă. Acest articol are ca obiectiv, pe lângă sesizarea acestei lipse, propunerea de metode care să ajute profesorii și studenții să compenseze această carență a cursurilor de limbă română ca limbă străină.

Culturile diferite care vin în contact nu trebuie privite individual, ci trebuie identificate din perspectivă semantică structurile care creează autenticitatea de a comunica a românilor. Așa cum am menționat de-a lungul acestui studiu, reiterăm ideea care sintetizează demersul nostru de cercetare: nu putem afirma că știm să vorbim o limbă străină dacă ne lipsește competența „culturală”, iar aceasta nu poate fi achiziționată decât prin expunerea la cultura „trăită” care reiese din stilul colocvial și elementele de oralitate pe care românii le folosesc în limbajul de zi cu zi.

Referințe bibliografice

- Bender, Frauke. 2022. *A Roadmap to Intercultural Proficiency. Navigating through Cultural Diversity and Inclusion*. Springer Cham Publishing (eBook).
- Budrina, Irina. 2019. *Multiculturalism: United in Diversity: A Romanian Perspective*. București: Editura Coresi.
- Gogâță, Cristina-Elena. 2022. *Învățarea limbii române ca limbă străină (RLS) în România și Italia – elemente de specificitate*, in *Predarea, receptarea și evaluarea limbii române ca limbă străină. Dinamică și varietate*. București: Editura Pro Universitaria, p. 186-199.
- Ilie, Manuela. 2014. *Didactica limbii și literaturii române*. Iași: Editura Polirom.
- Nedelcu, Anca. 2008. *Fundamentele educației interculturale: diversitate, minorități, echitate*. Iași: Editura Polirom.
- Neșu, Nicoleta. 2022. *Metafore prin care (și) predăm (Metaphors We Teach By)*, in *Predarea, receptarea și evaluarea limbii române ca limbă străină. Dinamică și varietate*. București: Editura Pro Universitaria, p. 218-227.
- Platon, Elena. 2022. *Cultura – desert sau ingredient în câmpul limbii române ca limbă străină*, in *Predarea, receptarea și evaluarea limbii române ca limbă străină. Dinamică și varietate*. București: Editura Pro Universitaria, p. 11-27.
- Platon, Elena, Gogâță, Cristina, Vasiu, Lavinia-Iunia, Ursa, Anca. 2021. *România în 50 de povești: limba română ca limbă străină (RLS): texte gradate (A1-A2)*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Platon, Elena. 2021. *România ca limbă străină (RLS): elemente de metadidactică*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană.
- Pricope, Mihaela, Nistor, Cristina Mihaela, Sălvan, Mirela-Sanda. 2021. *Aspecte interculturale în predarea și învățarea limbii române ca limbă străină*. București: Editura Universitară.
- Townley, Greg, Kloos, Bret, Green, Eric P., Franco, Margarita M. 2011. *Reconcilable Differences? Human Diversity, Cultural Relativity and Sense of Community*, in „Am J Community Psychol”, nr. 4, p. 69-85.

Literatura română

Romanian Literature

Grațiela BENGĂ-ȚUȚUIANU
(Institutul „Titu Maiorescu”,
Filiala din Timișoara
a Academiei Române)

Natural Born Digitals?
**Plurilingvism și etică postumană
în poezia contemporană
românească¹**

Abstract: (*Natural Born Digitals? Multilingualism and Posthuman Ethics in Contemporary Romanian Poetry*): The aim of the present paper is to come to terms with the poetry written by two young Romanian writers, Anastasia Gavrilovici and Daniela Hendea. Basically, it follows a twofold outline: 1. the emergence of plurilingualism and the relation between language and posthuman ethics; 2. the notable poetic features and the force lines that individualize the two poetesses mentioned above. On the one hand, the poems written by Anastasia Gavrilovici explore the hybridization that starts within the body and ends in an integrative conscience, that does not belong to that body anymore. On the other hand, in the poems published by Daniela Hendea, the poetic voice impels the cultural dynamics, questioning not only a literary tradition, but also the profound layers of the individual and social existence.

Keywords: *language, body, conscience, hybridization, posthuman.*

Rezumat: Lucrarea face o incursiune în poeziile a două scriitoare contemporane, Anastasia Gavrilovici și Daniela Hendea. Îmi propun să evidențiez ocurențele plurilingvismului și legăturile lui cu etica postumană, subliniind, totodată, particularitățile de viziune și liniile de forță ale unor poete care se diferențiază între ele, dar și de principalele trasee de explorare decelabile în literatura congenerilor. Poemele Anastasiei Gavrilovici explorează hibridarea care începe în corp, dar se termină într-o conștiință care nu aparține trupului – plurivalentă și integratoare. În textele Danielei Hendea, subiectul poetic impulsionează exodul cultural în care așezarea într-o tradiție literară, dar și în straturile adânci ale existenței (individuale și sociale) e pusă sub semnul întrebării.

Cuvinte-cheie: *limbaj, corp, conștiință, hibridizare, postuman.*

Postuman(ism) și ontologie plurală

Pentru început să amintim că, deoarece denunță erorile umanismului (ale căror consecințe sunt depistabile în arena discriminărilor), feminismul și teoriile queer sunt strânse sub umbrela postumanismului – ceea ce determină contestări² ale relevanței acestui concept. Apoi, una dintre distincțiile pe care le fac cercetătorii este aceea dintre

¹ Articolul este forma preliminară a unui segment dintr-un volum propus spre publicare Editurii Universității de Vest, după desfășurarea CICCRE 2023.

² Printre constatările se află Paul Jay, *The Humanities “Crisis” and the Future of Literary Studies*, Palgrave Macmillan, New York, 2014.

postumanism ca discurs și postumanul¹ ca obiect al acestui discurs. Dar condiția postumană? Investigând dintr-o direcție post-antropocentrică relația dintre om și animal și oprindu-se asupra lui Dolly (oaia clonată), Rosi Braidotti observă că

raportarea la Dolly șterge toate categoriile gândirii pe care le-am moștenit din trecut – ea forțează longitudinea și latitudinea gândirii înseși, adăugând profunzime, intensitate și contradicție. Personificând complexitatea, această entitate care nu mai este nici animal, dar nici complet o mașină, întruchipează condiția postumană (Braidotti 2016, 101-102).

Posibilitatea de a modifica și îmbunătăți corpurile (inclusiv cel uman) a provocat temeri și a trezit speranțe pe care postumanul le rezumă și care alimentează o literatură². În fine, nu poate lipsi demarcația între *postuman-ism*, concentrat asupra ființei hibride a postumanului, și *post-umanism*, definit ca un curent de gândire (Dediu 2019, 108-112), care demantelează dihotomiile uman-nonuman, om-animal, om-mașină, bărbat-femeie ș.m.d.

O schiță teoretică, oricât de sumară, pleacă de la corelarea dintre istovirea postmodernismului și apariția unei mișcări teoretice care, deși desprinsă din acesta, i se opune. Cu rădăcini într-un poststructuralism avid să pună sub semnul întrebării conceptul de *uman* (chestionare vizibilă în teoriile lui Foucault, Deleuze și Derrida), postumanismul prinde contur în anii '90 și se impune, cu tot mai multă forță, în deceniile din urmă. Studiile feministe ale lui Karen Barad, bunăoară, sunt completate de abordări postumaniste (Barad 2003, 801-831). Începând de la *A Cyborg Manifesto*³ (Haraway 1991), un șir de teoreticiene își leagă numele de forjarea postuman(ism)ului: Katherine Hayles, Rosi Braidotti, Francesca Ferrando, care ajunge până la analiza multiversului în știință și filosofie (Ferrando 2019), Cary Wolfe și Helena Pedersen arată varietatea armonică a câmpurilor studiate – de la filosofie la educație. În viziunea lui Katherine Hayles, de exemplu, postumanismul e definit de valorificarea tehnologiei pentru a ameliora capacitățile umane și noua așezare a omului pe o planetă pe care o împarte cu forme hibride sau artificiale de viață. Însă care om? Mai este trupul uman acela pe care l-a desenat Leonardo da Vinci? După cum scrie Hayles, corpul uman poate suporta, pe dispozitivul lui original, o serie întreagă de grefe și proteze, ba chiar și o înlocuire de ansamblu (Hayles 1999).

¹ Postumanul cuprinde seria de transformări biologice, mentale și sociale, generate de explozia tehnologică din anii '90 și deceniile care le-au urmat.

² Semnificativ e studiul lui Carole Guesse, *On the Possibility of a Posthuman/ist Literature(s)*, în Sanna Karkulehto, Aino-Kaisa Koistinen, Essi Varis (eds.), *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*, Routledge, 2019, p. 23-40.

³ Așa cum îl concepe Haraway, un cyborg este un hibrid dintre o mașină și un organism, o creație a realității sociale și totodată un construct ficțional. Mai mult decât atât: puternic influențată de marxism, Donna Haraway asimilează cyborgul cu un moștenitor ilegal al militarismului și capitalismului patriarhal, pentru a completa mai apoi cum că astfel de moștenitori sunt adesea neloiali, din moment ce tații lor sunt neesențiali.

Pe scurt, alături de transumanism (limitat la îmbunătățirea omului prin tehnologie), postumanismul interoghează categoriile umanului și se evidențiază printr-o poziție etică la fel de atentă cu modurile diferite de existență. Din întregul tablou al teoriilor postumane se desprinde o ontologie particulară, relațională, plurală, care are în vedere atât fluidizarea identitară, cât și acroșajele științei (inclusiv enigma cuantică și teoria supercorzilor).

Reflexii poetice ale postumanului

Schimbarea de paradigmă în poezia românească și temele postumane reflectate în poemele lui Gabi Eftimie și Val Chimic au constituit obiectul unei secțiuni dintr-un studiu amplu (Benga 2016). Nu voi relua aici discuția despre dezumanizare, alienare, organisme polimorfe, hibridare, postapocaliptic ș.a. Postdouămiismul a mutat atenția dinspre stigmatul identitar spre aspectul relațional, cu componenta lui etică – vădită în poetica lui Deniz Otay, dar decelabilă și la alte poete (Anastasia Gavrilovici, Monica Stoica, Adelina Pascale, Mihók Tamás, Andrei Doboș etc). Rezumând, consider că evoluția poetică a Medeei Iancu ar putea constitui o epitomă pentru transferul spre o sensibilitate acumulativă și integrantă. De la debut până la cartea din 2023, *Țesătoarea*, tensiunile psihice și relevarea lor discursivă s-au extins înspre deconspirarea mai multor tipuri de asuprire și revendicarea eliberării.

Nu e de mirare, așadar, că încă din 2017 racordul postumanist al literaturii române contemporane a atras atenția. Mihai Iovănel îl sesiza pe atunci în *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc* iar Alex Ciorogar coordona un dosar, în *Vatra* (nr. 3-4), dedicat acestei teme. Doi ani mai târziu, apărea un întreg volum (intitulat *Postumanismul*) sub îndrumarea aceluiși Alex Ciorogar.

O parcurgere, oricât de rapidă, a vocilor feminine din ultimele decenii de literatură arată, fără dubiu, că poezia a zguduit stereotipii sau le-a pulverizat cu totul. Scriitoarele au respins rolul secund, au renunțat, treptat, să vorbească din postura de victime ori să folosească enunțuri de o delicatețe forțată și, la rândul-i, constrângătoare. Ba chiar au glăsuț în numele unei comunități. Au arătat cât de ușor se pot confunda ordinea naturală și decizia autoritară. Și, mai ales, s-au îndreptat spre alte orizonturi (estetice), dând deoparte tiparele în care le-au fost fixate creațiile.

Chiar dacă postumanul este asociat, în câmpul literar românesc, cu poezia postdouămiistă, consider că e pripit și eronat să îl fixăm într-un segment temporal închis. Amintesc, în treacăt, de *Poemele trans* (2012) ale Magdei Cârnelci, de *Sophia România* (2021), opul Ruxandrei Cesereanu și de volumul *Lucy* (2021) al Teodorei Coman. Dar, pentru că o investigație a evoluției poeziei postumane în România ultimelor două decenii este imposibil de făcut pe câteva pagini, mă voi opri, în principal, la două poete al căror debut s-a petrecut aproape sincron.

Plurivalențe și hibridări

Între corpul care, în poemele Ștefaniei Mihalache, își descoperă nucleul miraculos („Șină de montaj rapid rail”) și trupul care își reflectă metaforic graviditatea în secțiunea unui „ou Kinder” (în cartea de debut a Anastasiei Gavrilovici) nu intervine doar o distanță temporală (din perspectiva maternității), ci o deosebire de viziune. Dacă Ștefania Mihalache transfera experiența maternității în miezul tematic al poemelor, pentru Anastasia Gavrilovici (după cum arată *Obsessive Confessive Disorder*) aceasta nu este decât unul dintre

cele mai glorioase lucruri în 2019./ M-am căsătorit. Am absolvit. Am făcut un copil./ Am tradus, am scris o disertație, am învățat câteva/ lucruri esențiale despre frică, am râs mult și am făcut ceea ce/ fac oamenii când se pregătesc să intre în timp, să-și propage/ informațiile genetice în viitor. (Gavrilovici 2019, 56).

S-a scris mult despre *Industria liniștirii adulților* (2019). Pe bună dreptate, fiindcă intensitatea poemelor nu putea fi trecută cu vederea. Pe de altă parte, atenția îndreptată asupra debutului Anastasiei Gavrilovici a mai avut un declanșator – subliniat de Octavian Soviany când, după ce a salutat maturitatea poetei, a observat că

n-au lipsit nici cărcotașii ce i-au reproșat pe rețelele de socializare niște violențe de limbaj, care de altfel trebuie căutate cu lumânarea, căci poeta nu se încadrează în categoria autoarelor „rele de gură”, iar criticii cu pricina au dovedit doar că nu sunt la curent cu producția poetică a ultimelor decenii. În comparația cu lirica altora (autori și autoare) cea a Anastasiei Gavrilovici e aproape feciorelnică. Poezia ei are uneori accente de revoltă, dar e departe și de discursul „mânios” al promoției fracturiste și de manifestele zgomotoase ale feministelor. (Soviany 2020).

Totuși, chiar dacă nu vibrează la furia primilor douămiiști, autoarea *Industriei...* reciclează unele formule poetice moștenite din anii 2000: simptomele traumei, critica socială, irigările biografiste și substanța confesivă¹ sunt topite și supuse acțiunii unor reactivi care provoacă salturi imagistice îndrăznețe.

Indicibilul maternității (și al femininului, în general) este unul dintre traseele tematice ale *Industriei...*, cu punctul de origine în miezul fragil al umanului. Al doilea îl constituie critica socială. Tangentă la alienare, vulnerabilitatea subiectului poetizant se poate metamorfoza în stimul energizant. Dar forța emoțională, oricât de intensă, are (natural) limitele ei. Destule poeme palpează aceste hotare prin imagini derulate rapid de la o extremă la alta, ca într-un film obișnuit să mențină adrenalina la cote înalte. În acest caz, imaginile clădite nu o dată pe logica sinecdocii (cf. Crăciun 2020, 29). par că spun totul când, de fapt, prin tehnica asamblării lor, lasă deschisă responsabilitatea

¹ Mihnea Bălici merge mai departe cu identificarea rădăcinii formale a debutului Anastasiei Gavrilovici și o găsește în modernismul american, mai exact în mișcarea confesionalistă și imagistă. Cf. Mihnea Bălici, 2020, <https://www.observatorcultural.ro/articol/un-alt-nou-antropocentrism/> [ultima accesare la 3 iunie 2023].

convergențelor în teritoriul afectului și plasticității, cum se observă în poemul *mâl, roșii modificate genetic și seringi*: „inima mea a dat tot și dă tot ca o broscuță/ aplatizată sub roțile unui tir” (Gavrilovici 2019, 39). Sau într-un *un măr roșu*: „lumina trece aproape tomografic peste perne/ acolo unde creierele noastre își spun povești de când erau mici/ fac planuri de vacanță și râd ca două conopide grăsuțe/ înainte să intre în cuptor” (Gavrilovici 2019, 29).

O „lirică a umanității, deopotrivă nudă și ingenuă, cu slăbiciuni și friabilități” (Chirian 2020, 9)¹ a fost descoperită în *Industria liniștirii adulților*, în timp ce Andreea Pop observa că poetei

îi reușește un adevărat inventar al precarităților și al fascinației discrete pentru complexitatea lumii (prelucrată, însă, ca rechizitoriu și nu ca adulație, e prea lucidă ca să îi iasă altfel), indiferent de perspectiva din care o privește – ca femeie, iubită, (viitoare) mamă, credibilă în toate. Nimic din umorile sentimentalismului, aici, însă, pentru că și în cele mai confesive pasaje se păstrează între limitele unui regim cerebral, pe fondul căruia orice linie dramatică e trasată cu o febrilitate a observației temperate, ce rareori se pretează unor inflexiuni ceva mai aprinse. Istoria mică, așa cum se citește la firul ierbii, e pentru Anastasia Gavrilovici mai mult o pistă de lansare a unor anxietăți sobre și disperări mute, una care mai mult implozează decât să producă efecte general vizibile. (Pop 2020, 31).

În poemul *Natural Born Digitals*, scenariile – a căror mobilitate vizuală mixează non-umanul și umanul – captează transferul de comunicare și interfețele complexe ale biologiei inteligente, ale organismelor dependente și ale unui hardware nonbiologic:

Cum stau în picioare lângă ușile de la metrou, cu/ plasele de cumpărături, gravă și gravidă, mă uit la oamenii/ de pe scaune, la capetele plonjate în ecranul telefonului, cu/ mahnirea aia cu care l-am privit poate doar pe/ băiatul de care îmi plăcea în liceu când am aflat/ că e gay. [...] N-am învățat nimic de la nimeni./ [...] Niciun shortcut spre fericire, nicio aplicație capabilă să/ ne facă atenți la nevoile celor de lângă noi, să ne estompeze/ defectele de fabricație. Doar universuri compensatoare, realități virtuale/ în care grafica e concepută de bijutieri maniaci și organizatori/ de nunți și botezuri. Universuri în care există scaune pentru toată lumea și/ asta e suficient să fim fericiți. (Gavrilovici 2019, 54-55).

Subiectul poetic postuman (relațional și multifățetat – căci apare în ipostaza de marginală, femeie, iubită, soție, mamă – cu owl Kinder ca metaforă a gravidității) poate fi conceptualizat în perimetrul respingerii viziunii transcendente (pe linia lui Deleuze) și a devenirii-minoritar (cf. Deleuze, Guattari 2013), cu o extensie spre un feminism vitalist care, în parte, converge spre viziunea lui Rosi Braidotti cu privire la prioritatea ontologică a diferenței și a capacității sale autotransformatoare (cf. Braidotti 2011).

¹ Autoarea cronicii remarcă și „iluzia confesiunii directe, fără zgomot alb, trecându-te, ca într-un montagne russe, prin contemplații dezabuzate, prin jocul perspectivelor defetiste, prin alienări golite de histrionism, prin intuiții de precizie medicală ale suferinței.” (Chirian 2020, 9).

Decelabilă în *Acordor de teremin* (volum cu care Daniela Hendea a debutat în 2018, doar cu un an înaintea Anastasiei Gavrilovici), valența terapeutică a poetizării e pusă în valoare de poetă și în următorul op, *H2X* (2021), care prelungește totodată discursul infuzat de informație științifică și survolat de sporii postumanului. La fel ca în cazul tehnologiei și al substratului informațional din poezia Anastasiei Gavrilovici, nici în textele Danielei Hendea știința nu reprezintă un adaos care parazitează organismul liric. Dimpotrivă, devine una dintre condițiile existenței lui. E drept, autoarea documentează/ arhivează (ab)normele ființării în perimetrul neuroștiințelor și al terapiilor medicale, însă menține orizontul pluridimensional care a făcut ca poemele din *Acordor...* să nu eșueze pe țărmul predictibilului și neproblematicului. De aceea, *H2X* cuprinde reflectarea unei realități care le este accesibilă doar câtorva și sugerează transfigurarea ei prin exercițiul poetizării (ceea ce o aduce la îndemâna mai multora).

Pe de altă parte, într-o lume guvernată de goană după performanță, în *Industria liniștirii adulților* vocea poetică își dezvăluie forțele critice și resursele vizionare. Demitizează nostalgiile futuriste și intuiește amenințările tehnologizării „cu o vocație aproape apocaliptică și fără ambiția adevărului absolut, de pe margine, dintr-o poziție de *misfit* sentimental.” (Pop 2020, 31). Plasată în descendența liricii confesive a Marianeii Marin și a Ruxandrei Novac (cf. Soviany 2020), poeta a descoperit (în poemul *cochilie*) că urletul și „decibelii de care e nevoie să-ți pierzi timpanul” (Gavrilovici 2019, 38) nu sunt echivalente cu punerea în contact, așa cum nici existența „glandefericire” nu asigură, obligatoriu, mulțumirea. În *Industria liniștirii adulților*, descoperirea complexității lumii se produce numai prin mașinăria experienței, care determină apropierea extremă (poetizantă) de ceea ce este expus – chiar și în (poemul) *instrucțiuni*. Sau prin experiența apropierei extreme de ceea ce e de nerevelat (ca în poemul intitulat *și tot în frumusețe îmi va cădea capul*). Prin această micșorare a distanțelor, până la limita confuziei, se detonează tensiunea poetică. Consecințele ei sunt imaginile neîntrerupt corelate, care sfidează delimitarea categorială – proces unde se disting neurobiologia expresiilor emoționale umane și plasticitatea axonică prin care se recartografiază universul postuman, într-o întregă geometrie de stări și reprezentări.

Cu o poetică în care valența materială a corporalității este trecută în umbră, pentru a evidenția, în schimb, punțile (post)umanului, avântul contagiunii emoționale sau urmările absenței empatiei, Anastasia Gavrilovici arată că autoscopiile se pot îngemăna cu detenta relațiilor (non-)umane, dar și cu scrierea de sine. Pe plan biologic, hibridarea poate începe în corp, continuă pe palierul lingvistic (cu inserții în limba engleză), dar se sfârșește într-un soi de conștiință plurivalentă și integratoare, care nu aparține trupului.

În poeme care cartografiază relieful neliniștilor, *H2X* face trecerea de la o biografie vulnerată la căutarea unei semnături identitare hibride. Mecanismele psihologice prin care subiectul poetic mănuieste o realitate fluctuantă (rațiunea și emoția) nu sunt, în realitate, rivale – așa cum se lasă îndeobște percepute. Parteneriatul lor ascuns – care face ca emoția să nu fie un tip de răspuns, ci să cumuleze un set de răspunsuri (cf. Tsur 2008, 57) – se dezvoltă și în disponibilitatea incluzivă a vocii

poetice, care lasă în umbră direcția specifică sugerată de rațiune în continuumul (dez)organizării. Un fragment din *Partizana rutinei*:

Mă costumez în partizana rutinei,/ a acțiunilor repetitive. Minte-mi/ rulează pe fundalul lor, infuzia/ de stimuli păstrează creierul/ preocupat. Orășelul adoptiv/ nu are piste pentru biciclete,/ și-atunci nu-mi rămâne decât/ să dau ocol cartierului mărginaș/ de una, două, trei, șapte ori,/ aceleași cutii poștale cu stegulețul roșu/coborât/ no mail, la porți aceleași figurine/ cu expresii faciale împietrite. [...] Receptorii senzoriali trag la jug, sfârâind/ în impulsuri bioelectrice: furnici/ de foc în stare să transporte/de treizeci de ori greutatea lor corporală./ De la sine-nțeleș: momind creierul cu stimuli/ din exterior, îl ții-n lesă, îl împiedici/ să și-i creeze pe ai lui proprii,/ asupra cărora aș avea un control/ delimitat. Iar aici e cheia, pe moment:/ cortexul prefrontal nu-i poate-ngădui amigdalei/ să-și facă de cap, să zburde liber,/ asta doar dacă/ îți iei în serios anxietatea. (Hendea 2021, 81).

Cu un instrumentar lingvistic care depășește resursele depozitului comun, poemele semnaleză originea lexicului întrebuițat și potențialul pe care îl ascunde, demonstrat în bizara asociere între terminologia neuroștiințelor și imaginile cu conotații animaliere. Combinația care statornicește, în conectori biologici, legăturile între reflexivitate și instinct lasă cale liberă intersecțiilor emoționale, prin care expresivitatea o depășește pe cea a unei voci solitare și preia inflexiunile ce însoțesc procesul de extragere/ exhibare a subiectivităților posibile.

Poem al spiralei traumatiza(n)te se arată a fi *Tricking evolution*, în care repetitivitatea menține întregul mecanism emoțional și produce (inclusiv) textul în curs de scriere:

oricât ne-am dezice de latura noastră animal/ se ține scai de noi blestemul de-a ne zbate/încontinuu pentru existență. Descotorosindu-ne/ cu-n glonț de prădătorii/ lesne de anticipat/ vizual, auditiv, olfactiv – instinctiv –/ am rămas la cheremul celor microscopici, care/ pătrund nestingheriți prin orificii, și a celor/ din interior pe care-i proiectează neuronii. (Hendea 2021, 89).

De la sălbăticia angoaselor și seninătatea acceptărilor, poemele rulează (cu viteze diferite) introspecții generate de mici decupaje ale memoriei, de imagini ale temerilor concrete (trauma emigrantului), dar și ale fricii abstracte: frica omului întâmpinat de moarte.

Constructul biologie-afect-intelect beneficiază de supraetajările unui arhitect pentru care cel puțin două elemente constituie garanția legăturilor cu ideea de literatură: nevoia de particularizare a creației și contactul ei cu vibrația poeziei americane, de la Marianne Moore și Elizabeth Bishop încoace, până la Ada Limón¹. Prezența subliminală a acestor poete în textele Danielei Hendea e ghicită în dinamica figurală

¹ Iată finalul poemului *The Leash* al Adei Limón: “maybe,/ like the dog obedient at my heels, we can walk together/ peacefully, at least until the next truck comes.”, <https://www.poetryfoundation.org/poem/s/147505/the-leash> [ultima accesare la 6 iunie 2023].

animalieră, însă la autoarea *Acordorului...* și a volumului *H2X* apariția sensului de după travaliul de singularizare a figuralului se produce înăuntrul unei identități complexe, care nu e stimulată din afara ei, cum se întâmplă în *The Fish* (poemul lui Elizabeth Bishop), ci își verifică racordurile cu elementarul, într-o cheie postantropocentristă care discută schimbarea calitativă a relaționării (cf. Braidotti 2016, 92-103). Așa se explică, în *H2X*, transferurile emoționale și cognitive dinăuntrul biologicului ale cărui forme, deși separate, trec prin neobișnuite procese de aglutinare. Același mecanism de transfer funcționează și în cazul relației dintre subiectul poetic și apă, aceasta din urmă externalizând, deopotrivă, angoase, alinări și înfruntări.

Înfruntări se văd și între soluțiile de limbaj la care apelează autoarea, fie prin recurgerea la bilingvism (ca formă de hibridare lingvistică, mult extinsă în comparație cu poemele Anastasiei Gavrilovici, și traumatic înșurubată¹), fie prin crearea de breșe și apoi construirea de punți între fundal (natural) și atmosferă (poetică). Le voi discuta pe rând.

Întâi: bilingve, scrise integral în română sau engleză, poemele reflectă (la nivel lingvistic) anxietatea unui subiect a cărui hibridare identitară e corelată cu o a treia cale, liminară, “the third space” (cf. Bhabha 1994, 36) – spațiu intermediar aflat între două lumi (patria natală și țara de adopție). Concurarea și/ sau interferența lingvistică în cadrul poemelor funcționează (la fel ca în poezia eco a lui Gabi Eftimie, din *Sputnik în grădină*) drept indici pentru o poeticitate dinamică, creativă și negociativă. Nu negatoare. Mă opun, din acest punct de vedere, remarcilor ironice cu privire la „macaronic aesthetic”, care domină un studiu dedicat poeziei lui Derek Walcott (Vendler 1982, 23-27).

Apoi, într-o realitate fluidă, familiară și totuși amenințătoare (căci cum altfel sunt liniile unui rechin care întretaie aerul?), în care controlul văzduhului² se adaugă controlului apei, numerele constituie pilonii în jurul cărora se produc imersiuni brutale și reveniri salvatoare – ale omului și ale textului. De exemplu, *Pool Calculator* arată că, spre deosebire de cuvinte, numerele au aceeași valoare chiar dacă sunt utilizate în alte împrejurare:

Vă rog să introduceți măsurătorile în picioare.// Lungimea = 40ft/ Lățimea = 20ft/
Adâncimea medie = 5.5ft// Calculează volumul acestei piscine.// O piscină de aceste
dimensiuni conține/ aproximativ 33.000 de galoane de apă./ = 2.498.371.920 picături

¹ Trauma e, în acest caz, o consecință pusă în lumină de teoriile care susțin că procesele cognitive sunt influențate de categoriile lingvistice. De exemplu, Edward Sapir preia teoria humboldtiană și susține că nu se pot găsi nici măcar două limbi suficient de similare pentru a permite o traducere fără cusur. Cum fiecare idiom reprezintă realitatea în chip diferit înseamnă că efectul este perceperea variată a realității de către vorbitori. (Cf. Sapir 1929, 209).

² S-ar putea glosa aici pornind de la „atmoterorismul” discutat de Peter Sloterdijk. Potrivit acestuia, aerul pe care-l respirăm este “the human’s organism’s most immediate environmental resource.” (Sloterdijk 2009, 29).

de apă x/ 1.67 x 10²¹ molecule de apă.// Toate aceste zerouri la cheremul/ cercurilor concentrice/ ale celui mai nesemnificativ gest. (Hendea 2021, 61).

Oricât de exacte, numerele ating măcar tangențial experiența subiectivă – așa cum apa din piscină, percepută senzorial și mediată cerebral, condensează un fundal și ajunge să oglindească (molecular și figural) sensibilitatea amigdaliană și activitatea corticală.

Prin repetata demontare a clișeelelor de limbaj și prin alternanța concret-abstract (obținută și prin mixarea unor numere cu vocabule care trec printr-un proces de recombinare), vocea poetică impulsionează translocarea. Pe scurt: fixarea într-o tradiție literară, dar și într-o existență convențională (individuală și socială) e pusă sub semnul întrebării. Din motive care țin de viziune, de mișcarea câmpurilor semantice și de procedee (transfer, condensare, hibridare), poemele Daniei Hendea nu sunt ușor accesibile, însă particularitățile lor fac parte din angrenajele care contribuie la construcția unei alte expresivități (postumane?) – ca indiciu al fragilizării sau al fragmentării pluraliste suportate de o anumită viziune despre ce înseamnă expresivitatea.

Nu putem încheia fără a consemna că reînscriserea corpurilor într-o relaționalitate de substanță, ancorată într-o etică postumană și incluzând noi țesături la nivelurile psihice, sociale, microbiologice, ecologice ș.a., produce, în chip firesc, transformări în ceea ce privește discursul poetic și a potențialului său cantitativ de hibridare. În ceea ce privește saltul calitativ pe care l-ar stimula (sau nu) expresivitatea viitorului, formularea unei opinii ferme e prematură.

Volume-sursă

- Gavrilovici, Anastasia. 2019. *Industria liniștirii adulților*. Bistrița: Casa de editură Max Blecher.
 Hendea, Daniela. 2018. *Acordor de terenim*. București: Editura FrACTalia.
 Hendea, Daniela. 2021. *H2X*. București: Editura FrACTalia.

Referințe bibliografice

- Barad, Karen. 2003. *Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter*, in "Signs. Journal of Women in Culture and Society", vol. 28, nr. 3, p. 801-831.
 Benga, Grația. 2016. *Rețeaua. Poezia românească a anilor 2000*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
 Bhabha, Homi. 1994. *The location of culture*. London and New York: Routledge.
 Braidotti, Rosi. 2011. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
 Braidotti, Rosi. 2016. *Postumanul*. În românește de Ovidiu Anemțoaicea. București: Editura Hecate.
 Chirian, Rita. 2020. *Lumi autosustenabile*, in „Euphorion”, nr. 1, p. 41.
 Crăciun, Călin. 2020. *Despre debutul Anastasiei Gavrilovici*, in „Vatra”, nr. 8-9, p. 29.
 Dediu, Ana-Maria. 2019. *Nuclee teoretice în postumanism. Trei momente*, in Alex Ciorogar (coord.), *Postumanismul*. București: Editura Tracus Arte, p. 108-112.
 Deleuze, G., Guattari F. 2013. *Mii de platouri*. În românește de Bogdan Ghiu. București: Editura Art.

- Ferrando, Francesca. 2019. *Philosophical Posthumanism*. Preface by Rosi Braidotti. London: Bloomsbury Academic.
- Guesse, Carole. 2019. *On the Possibility of a Posthuman/ist Literature(s)*, in Sanna Karkulehto, Aino-Kaisa Koistinen, Essi Varis (eds.), *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*. New York: Routledge, p. 23-40.
- Haraway, Donna. 1991. *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist Feminism in the Late Twentieth Century*, in *Simians and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Hayles, Katherine. 1999. *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Jay, Paul. 2014. *The Humanities "Crisis" and the Future of Literary Studies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Iovănel, Mihai. 2017. *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc*. București: Muzeul Național al Literaturii Române.
- Pedersen, Helena. 2010. *Education Policymaking for Social Change: a post-humanist intervention*, in "Policy Future in Education", vol. 8, nr. 6, p. 683-696.
- Pop, Andreea. 2020. *Un misfit sentimental*, in „Vatra”, nr. 1-2, p. 31.
- Sapir, Edward. 1929. *The status of linguistics as a Science*, in „Language”, vol. 5, n. 4, p. 207-214.
- Sloterdijk, Peter. 2009. *Terror from the air*. Translated by Amy Patton, Steve Corcoran. Cambridge: MIT Press.
- Tsur, Reuven. 2008. *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Brighton and Portland: Sussex Academic Press.
- Vendler, Helen. 1982. *Poets of Two Worlds*, in "New York Review of Books", March 4, p. 23-27.
- Wolfe, Cary. 2008. *Flesh and Finitude: Thinking Animal in (Post)Humanist Philosophy*, in "Substance", vol. 37, nr. 3, p. 8-36.

Webografie

- Bălici, Mihnea. 2020. *Un alt nou antropocentrism*, in „Observator cultural”, nr. 1003, <https://www.observatorcultural.ro/articol/un-alt-nou-antropocentrism/> [ultima accesare la 4 iunie 2023].
- Soviany, Octavian. 2020. *Omul distopic*, in „Observator cultural”, nr. 1013, <https://www.observatorcultural.ro/articol/omul-distopic/> [ultima accesare la 5 iunie 2023].

Gabriela GLĂVAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Științe medicale umaniste, literatură și medicină. Perspective și deschideri

Abstract: (*Medical humanities. Insights and horizons*): Literature and medicine have been culturally and symbolically connected in ways that reflected, throughout the centuries, the connections between science and the humanities. The importance of their connection in an academic environment, as a subject of study, has been recognized in past decades, and the inclusion of dedicated courses that explored this domain has become the norm. This study aims to argue the relevance of this connection for humanities faculties in Romania, as medical schools have already started to include such courses in their curriculum.

Keywords: *literature and medicine, narrative medicine, medical humanities, illness, the body in literature.*

Rezumat: Literatura și medicina au fost conectate cultural și simbolic în moduri ce au reflectat, de-a lungul secolelor, raporturile dintre domeniul umanist și cel al științei. Relevanța conectării lor într-un spațiu academic, ca obiect de studiu, a fost recunoscută în deceniile trecute, iar includerea unor cursuri dedicate explorării acestui nou domeniu a devenit firească. Prezentul studiu își propune să argumenteze importanța lui în spațiul facultăților umaniste românești, știut fiind că facultățile de medicină au început să ofere în mod tot mai consistent astfel de cursuri.

Cuvinte-cheie: *literatură și medicină, medicina narativă, științe medicale umaniste, boală, corpul în literatură.*

Una dintre cele mai provocatoare direcții de cercetare rezultate din întâlnirea literaturii cu paradigma științei este domeniul *literatură și medicină*. Deși nu există, la ora actuală, un interes extins și o continuitate evidentă pentru includerea lui în programele academice ale facultăților de științe umaniste din România, prezența lui în oferta educațională a facultăților de medicină a devenit deja stabilă în ultimii ani. Abordările actuale cu privire la conexiunea dintre literatură și medicină nu sunt numeroase în spațiul academic românesc. Universitatea de Medicină și Farmacie „Grigore T. Popa” din Iași organizează regulat întâlniri cu scriitori, iar marile universități de medicină din țară au început să includă în programele de licență și cursuri din spectrul umanist – spre exemplu, disciplina *Abilități – Științe Umaniste* – Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu” din Cluj-Napoca sau cursul de *Medicină narativă* de la Universitatea de Medicină și Farmacie „Victor Babeș” din Timișoara. Deschiderile recente ale universităților de medicină și farmacie față de

cursuri și ateliere menite să consolideze un dialog între medicină și literatură constituie un argument în plus pentru amplificarea unui proiect similar, articulat în cadrul unei paradigme umaniste. Dincolo de tematizarea bolii, a medicinei sau a figurii medicului, literatura poate intra în dialog cu medicina pe calea unor noțiuni și reprezentări ce urmăresc modul în care corpul și experiența spațiului medical (și implicit a patologiei) devin parte a unei narațiuni relevante în actul medical și în exercitarea cunoașterii empirice a științei medicale. Nu doar pacientul elaborează o narațiune, descriindu-și boala, ci și corpul acestuia poate fi înțeles ca o sursă a unei narațiuni ce se cere descifrată.

Cu o tradiție academică de peste cinci decenii, acest filon al științelor medicale umaniste a devenit, în multe universități occidentale, disciplină importantă în curriculum, atât în cadrul unor programe de studiu umaniste, cât și la facultăți de medicină, în cadrul programelor de pregătire a personalului medical sau în cele de sănătate publică. Disciplina a fost inclusă oficial în nomenclatorul academic în 1972, cu rolul de a „contribui cu metode și texte ce îi ajută pe medici să dezvolte abilități în dimensiunea umană a practicii medicale” (Charon 1995, 599). În acest studiu, elaborat sub forma unui posibil manifest, autorii articulează o pledoarie pentru importanța disciplinei *literatură și medicină* în arealul științelor medicale, dar și o interesantă radiografie a raporturilor și legăturilor dintre cele două modalități de cunoaștere a umanului. Argumentele pe care aceștia le aduc în favoarea conexiunilor dintre cele două lumi aparent radical diferite și-au păstrat relevanța și actualitatea. Primul este acela că relatările literare despre boală le pot oferi medicilor lecții despre viața bolnavilor; al doilea, că operele de ficțiune valoroase despre medicină le oferă medicilor posibilitatea de a înțelege mai bine relevanța profesiei lor; apoi, studiul narațiunii îl poate ajuta pe medic să înțeleagă mai bine narațiunile pacienților despre boală, iar studiul literaturii poate contribui la coagularea unei etici narative a medicului; un al cincilea argument se referă la faptul că teoria literară poate oferi noi perspective asupra mecanismelor curative și genurilor medicinei. Texte variate, din diferite epoci, vin în întâmpinarea acestor argumente, validându-le adecvarea în contextul dezbaterilor legate de conexiunea artei narative cu știința medicală. Începând cu anii '70-'80 ai secolului trecut, programele de studiu ale universităților de medicină includ cursuri de literatură, a căror utilitate imediată este aceea de a-i pregăti pe viitorii medici în procesul intervievării pacienților cu privire la boala lor, precum și în interpretarea narațiunilor cu care aceștia se prezintă la consult. Povestea bolii, ca parte din povestea vieții pacientului, este puntea prin care se stabilește raportul dintre medic și pacient, precum și perimetrul din care are loc urgența procesului curativ.

Dialogul dintre literatură și medicină, la fel ca dialogul dintre arte și știință, a fost un proces complex și de durată, despre care Friedrich Schiller expune o teorie aparte în 1789. O reia Stephanie M. Hilger în studiul cu care deschide volumul *Noi direcții în studiile de medicină și literatură* (*New Directions in Literature and Medicine Studies*). Devenit profesor de istorie la Universitatea din Jena, Schiller, ale cărui studii medicale nu sunt lipsite de relevanță pentru prezenta discuție, a făcut atunci o distincție

clară între ceea ce se numește „Brotgelehrte” (un învățat ce-și câștigă pâinea de pe urma învățaturii sale) și un „Philosophischer Kopf” (un „cap” filozofic), al cărui scop este să-și integreze munca și eforturile într-un cadru universal. Interesul celui dintâi este să își protejeze cunoștințele și teritoriul, deoarece ele îi asigură traiul. În secolul al XVIII-lea exista o delimitare clară, aproape de nedepășit, între domeniul științelor și cel al studiilor umaniste, iar lui Schiller, care avea și o formație medicală pe lângă cea de filozof și istoric, această izolare a cunoașterii în domenii ce nu comunică între ele îi era bine cunoscută. Îndemnul său este fără echivoc – această stare de fapt îi afectează, printre alții, pe medici, avocați și teologi, deoarece sunt oarecum izolați de aportul altor domenii în ceea ce privește studiul condiției umane.

Stephanie M. Hilger face, în continuare, câteva observații ce merită reținute. Ea reamintește că e deja bine cunoscut argumentul conform căruia puntea dintre medicină și studiile umaniste o constituie fundamentul lor comun – arta interpretării. Deși reputația de știință pură a medicinei provine din predilecția actuală a domeniului pentru date, observație factuală și rezultate cuantificabile, metodele ei se bazează în bună măsură pe interpretare. Mai mult, științele despre om necesită acum, mai mult ca oricând, o întoarcere la o perspectivă mai vastă, care să cuprindă contexte sociale, culturale sau politice cartografiate și investigate de domeniul umanist. În lumina acestor observații, dialogul dintre medicină și literatură pare unul firesc, ușor de încheșat și de întreținut. Cu toate acestea, fiecare dintre cele două domenii trece printr-o criză – științele umaniste se văd nevoite să-și justifice relevanța în competiția actuală a domeniilor cunoașterii, în care sunt văzute tot mai mult ca un domeniu închis, pe alocuri anacronic, autoreferențial, iar știința medicală nu își permite (deși ar avea nevoie de ea) o ieșire din interiorul propriilor granițe, pentru a explora natura umană într-un sens mai larg. Aparent, o zonă de contact pare imposibilă. Cu toate acestea, așa cum remarcă Hilger, tocmai această conștientizare venind din ambele sensuri poate reprezenta impulsul unei schimbări.

Așa cum în mod repetat a fost demonstrat în variate intervenții comparatiste, în ultima jumătate de secol literatura s-a legitimat tot mai mult ca formă de cunoaștere interdisciplinară, manifestând o permanentă disponibilitate față de un dialog veritabil cu domeniul științific. Cu toate că primele deschideri academice ale literaturii către medicină au apărut în anii '70, dialogul dintre cele două științe datează, în forme intermediare, încă din antichitate. Biblioterapia și scriptoterapia au fost utilizate încă de atunci în scop medical, sedimentând un fundament al conexiunii dintre arta narativă, confesivitate și vindecare. Cu toate acestea, este evident faptul că interesul principal al acestei întâlniri interdisciplinare pare a fi al literaturii, cele mai numeroase eforturi de a stabili tangențe și fundamente comune venind din domeniul literar. Specialiștii care au intervenit teoretic în acest scop activează în primul rând ca experți în domeniul filologiei, fie că predau la nivel universitar discipline precum medicina narativă (*Narrative Medicine*), științe umaniste medicale (*Medical Humanities*) sau pur și simplu tradiționala abordare cuprinsă de literatură și medicină. Fondarea, în 1982, a revistei „Literatură și medicină” reprezintă o bornă importantă în validarea domeniului,

iar intervenția lui Edmund Pellegrino, cea prin care îndemna profesioniștii formatori în domeniul medical să se aplece asupra dimensiunii morale a medicinei a avut un ecou semnificativ (Pellegrino 1982, 19). Cu toate acestea, una dintre preocupările importante ale specialiștilor care investighează această conexiune este aceea de a consolida dialogul printr-un interes reciproc, întărit și de interesul științelor medicale pentru componenta narativă a praxisului lor. Medicina narativă, a cărei validare academică a fost susținută consistent de Rita Charon, caută să exploreze tocmai componenta narativă a practicii medicale, modul în care narativitatea intermediază transferul informațional și epistemologic dintre specialist și pacient. Așa cum evidențiază Stephanie Hilger în studiul anterior menționat, aceste recitiri prin spectrul unui „close reading” au ca scop și argumentarea în favoarea ideii că literatura nu este doar o artă autoreferențială, ci o formă deschisă de a explora natura umană și experiențele ei. Medicina narativă, argumentează Rita Charon, „a început ca o disciplină intelectuală și clinică riguroasă ce consolida sistemul de sănătate cu capacitatea de a recepta abil narațiunile pe care oamenii le spun despre ei înșiși – pentru a recunoaște, absorbi, interpreta și pentru a fi mobilizați de poveștile celorlalți” (Charon 2017, 1).

Domeniul medicinei narative este definit ca „medicină practică având competența narativă de a recunoaște, absorbi, interpreta și de a se emoționa în fața istorisirilor despre boală.” (Charon 2017, vii). Medicina practică cu ajutorul unei competențe narative va recunoaște mai bine pacienții și bolile, va transmite mai multă cunoaștere și mai mult respect, va presupune o colaborare mai bună cu colegii și va însoți pacienții și familiile lor prin încercările bolii. Aceste abilități vor duce la un mod de îngrijire mai uman, mai etic și probabil mai eficient. Domeniul medicinei narative s-a articulat dintr-o confluență de surse – științe umaniste și medicină, îngrijire primară, naratologie contemporană și studiul relațiilor eficiente dintre medic și pacient.

Includerea acestor domenii în curriculumul unei facultăți de științe umaniste, mai precis al unei facultăți de litere se poate face pe două mari direcții – cea comparativă, în care este vizat studiul unor texte ce implică dimensiunea medicală, fie concret, tematic, fie prin faptul că sunt elaborate de scriitori care au avut și o formație medicală. Motivația centrală a propunerii și implementării unor astfel de cursuri o reprezintă necesitatea unei deschideri interdisciplinare care să le permită studenților explorarea zonelor de contact dintre sfera literară și cea științifică, familiarizându-se cu practici de interpretare, limbaje și strategii din domenii ce împrumută modalități de reprezentare și înțelegere frecventate deopotrivă de filologi și oameni de știință. Tendința actuală a domeniului medical, ca practică științifică vizând sănătatea individuală și socială a omului implică o abordare holistică, o viziune „totală”, a corpului ca întreg, ca sistem interconectat la rețeaua minții și a psihicului. Interesul învățământului medical este tot mai evident orientat înspre pregătirea unor medici cu o capacitate crescută de a empatiza cu pacientul, de a înțelege dimensiunea umană, culturală și socială a bolii. Fără îndoială, rămâne esențială abordarea științifică a manifestărilor patologiei, implementarea protocoalelor de tratament în vigoare, însă, complementar acestor strategii standardizate, pot fi implicate și metode menite să amelioreze interacțiunea

dintre medic și pacient. Strict ca observație colaterală, se impune remarcată criza severă de timp și resurse din sistemele de sănătate de stat, la care are acces populația generală. Acest tip de curs are, în esență, o miză interdisciplinară, însă această experiență academică poate să le prezinte studenților nu doar beneficiile interdisciplinarității, ci și dificultățile ei metodologice și structurale.

Boala, durerea, teama de invaliditate și de moarte, reprezentările corpului și viața biologică sunt teme ce străbat întreaga istorie a literaturii, devenind un veritabil nucleu de metafore și expresii figurate în secolele modernității artistice. Boala a fost, în literatură și în arte, atât metaforă, cât și fenomen concret ce a restructurat destine individuale și colective, epoci și modalități de a imagina și reprezenta relația omului cu propriul corp și cu lumea din jur. Figura medicului poate fi abordată atât ca prezență reală (scriitori-medici precum Cehov, Céline, Arthur Conan Doyle, William Somerset Maugham sau William Carlos Williams), cât și ca personaj ficțional. Miza interdisciplinară este înrădăcinată în contextele culturale ce favorizează dialogul dintre literatură și domeniul medical, cum ar fi, spre exemplu, competiția dintre discursul științific și pseudo-știință sau superstiții, relațiile de putere dintre medici și pacienți, efectele traumei, experiența spitalizării, relațiile cu instituțiile și autoritățile medicale sau dificultatea acceptării unui diagnostic. Între autorii și textele ce pot fi abordate merită menționate *Jurnal din anul ciumei* (1722), al lui Daniel Defoe, Lev Tolstoi, cu *Moartea lui Ivan Ilici* (1886), A.P. Cehov, *Salonul nr. 6* (1892), Albert Camus, *Ciuma* (1947), Max Blecher, *Inimi cicatrizate* (1937), Sylvia Plath, *Clopotul de sticlă* (1963), Oliver Sacks, *Omul care își confundă soția cu o pălărie* (1985) Kazuo Ishiguro, *Să nu mă părăsești* (2005), Paul Kalanithi, *Cu ultima suflare* (2016), William Styron, *Beznă vizibilă. Amintiri despre nebunie* (1990). Între reperele teoretice se pot număra volume și studii elaborate de Michel Foucault, Susan Sontag, Georges Canguilhem, David T. Mitchell și Sharon L. Snyder, Rita Charon sau Susan Wendell. Astfel de abordări despre literatură și medicină pot veni în întâmpinarea intereselor interdisciplinare ale studenților din domeniul umanist, având o componentă preponderent literară și o importantă contextualizare culturală (istorică, antropologică, artistică). Spațiul editorial românesc nu cuprinde un număr consistent de volume ce intersectează literatura cu medicina, deși se cuvin menționate aici titluri precum *Doctorul de povești. Medicina și literatura* (2021), al Laurei Poantă, sau cel apărut cu aproape șase decenii mai devreme, *Medici scriitori... scriitori medici* (1964), ai cărui autori sunt Marin Voiculescu și Mircea Angelescu. O prezență importantă este reprezentată de volumul recent apărut al medicului chirurg Cătălin Vasilescu, *Bestiar. Șapte povestiri cu chirurgi și scandaloasele lor operații* (Humanitas 2023), a cărui principală calitate este conectarea unui tip de istoriografie medicală la resursele narativului, ale poveștii ce captivează și recrează realului. Abordarea tematică și comentariul critic, explorarea biografică și investigarea proiecțiilor imaginarului, analiza avatarurilor medicului și alegoriile patologicului reprezintă modalități prin care poate fi ilustrată conexiunea dintre domeniul literaturii și cel al medicinei, validând deopotrivă importanța studierii acestui domeniu în spațiul academic al unei facultăți de litere.

Filonul critic oferit de sfera relativ nouă în studiile literare a intersecției dintre literatură și medicină presupune o ofertă generoasă și pentru ciclul doctoral. În primul rând, acest spectru tematic este ofertant deoarece deschide oportunitatea practicării unei forme autentice de interdisciplinaritate. Dincolo de bogata bibliografie critică, aflată în plină expansiune, subdomeniile științelor umaniste medicale reprezintă o oportunitate de familiarizare a specialiștilor umaniști cu spațiul medical și cu ceea ce Michel Foucault numea „privirea medicală” (Foucault 1998, 120). Dacă, în mod natural, spațiul literar le-a fost deschis mereu specialiștilor din domeniul medical preocupați de cultură și scris, nu același lucru se poate spune despre accesul filologilor la spațiul medical. Fără îndoială, reglementările și rigorile din spațiile clinice permit cu greu unei terțe instanțe să se interpună între personalul medical și pacienți. Cu toate acestea, înțelesul deplin al dezideratelor acestei colaborări între știința medicală și filologie nu se poate revela decât în interiorul unei intersecții ce va permite ambelor părți „să privească cu simțire” (Pellegrino 1982, 92). În acest cadru se deschid numeroase posibilități de cercetare, având drept obiect central narațiunea despre experiența bolii. La ora actuală are loc o veritabilă competiție discursivă, deoarece această experiență este expusă fie în mediul online (prin bloguri, pagini Facebook sau site-uri dedicate), fie prin forma clasică a memoriilor. O altă formă relevantă a interdisciplinarității poate fi practică cu succes în cazul unui demers comparativ între formele narațiunii literare și cele ale discursului cinematografic. Un bun exemplu îl oferă Federica Frediani (2017, 253) când elaborează o comparație între dimensiunea medicală din romanul *Animal pe moarte* al lui Philip Roth și ecranizarea acestuia de către regizoarea Isabel Coixet. O posibilă temă de cercetare, la fel de incitantă, o poate constitui explorarea dialogului dintre narațiunea cinematografică a filmului lui Alejandro Amenábar, *Mar adentro* (2004) și scrierile pacientului Ramón Sampedro, a cărui poveste de viață este în centrul acestor proiecte artistice. Aici poate fi conectat cu succes și volumul lui W.N.P. Barbellion, *Jurnalul unui om dezamăgit*, în care este detaliată lupta acestuia cu diagnosticul catastrofal al sclerozei în plăci. Cât privește experiența bolii mintale, ea a fost expusă într-o literatură confesivă vastă și diversă, cuprinzând registre și tonuri diferite. De la exemple faimoase, precum volumul lui Andrew Solomon, *Demonul amiezii*, despre depresie, și până la mărturii despre afecțiuni psihiatrice severe, precum volumul lui Elyn Saks, *The Center Cannot Hold: My Journey Through Madness* (*Centrul nu mai ține: drumul meu prin nebunie*), în deceniile recente s-a conturat un segment aparte în spațiul cultural, dedicat acestor explorări narrative. Dimensiunea medicală a unei astfel de literaturi e mai puțin evidentă, deoarece afectarea psihiatrică e descrisă adesea ca o experiență a minții. Consider că această demarcație conceptuală extrem de vulnerabilă, cea dintre minte/creier sau minte/psihic poate fi investigată cu succes într-un demers ce ar proiecta reevaluarea metodelor critice propuse de întâlnirea dintre literatură și medicină.

O altă problemă importantă este delimitarea accesului pe care confesiunea și narațiunea îl au la forma „veritabilă”, autentică a bolii. În ce măsură poate fi creată o „dare de seamă” despre o experiență atât de profundă încât modifică (alterând) însăși

percepția elementară a lumii, a realului, a celorlalți? Anosognosia, sau incapacitatea pacientului psihiatric de a înțelege și accepta că suferă de o boală mintală este un simptom agravant al unora dintre cele mai severe forme de afectare psihică, incluzând anumite forme psihotice și delirante, precum și schizofrenia. Modalitățile prin care literatura caută o formă de acces nu doar la resursele confesiunii despre boală, ci și la resorturi transformatoare ce expun experiența concretă, uneori brutală a patologicului pot fi investigate într-un proiect de cercetare ce cuprinde și tema secundară a mitologizării biograficului, precum în cazul scriitoarelor Sylvia Plath sau Anne Sexton. În cazul lor, suferința psihică și sinuciderea au contribuit la crearea unor istorii biografice complexe și contradictorii ce pot fi reluate în maniere inovatoare, dat fiind faptul că recent au fost publicate, în sfera subiectului, câteva documente inedite (scrisorile Sylviei Plath către medicul său psihiatru).

Având în vedere interesul crescând al științelor umaniste față de strategii ce îi permit nu doar să își apere relevanța în spațiul academic al cunoașterii și cercetării, ci și atractivitatea pentru generațiile noi de studenți, studiul întâlnirii culturale și epistemologice dintre literatură și medicină poate fi o alternativă validă. Având un fundal cultural solid, ancorat într-o tradiție consistentă în spațiul cultural occidental, literatura și medicina (alături de medicina narativă) au toate șansele să revitalizeze preocupările interdisciplinare ale cercetătorilor mai tineri ce acum își caută matrici, strategii și modele.

Referințe bibliografice

- Charon, Rita. 2008. *Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness*. Oxford: Oxford University Press.
- Charon, Rita, Banks, J.T., Connelly, J.E., Hawkins, A.H., Hunter, K.M., Jones, A.H., Montello, M., Poirer, S. (coord.). 1995. *Literature and medicine: contributions to clinical practice*, in „Annuary of Internal Medicine”, Apr. 15, 122(8), p. 599-606.
- Foucault, Michel. 1998. *Nașterea clinicii*. București: Editura Științifică.
- Hilger, Stephanie M. (coord.). 2017. *New Directions in Literature and Medicine Studies*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Pellegrino, Edmund. 1982. *To Look Feelingly – The Affinities of Medicine and Literature*, in „Literature and Medicine”. Johns Hopkins University Press, Volumul 1, p. 19-23.

Emanuela ILIE
(Universitatea
„Alexandru Ioan Cuza”
din Iași)

„Lăsa cuvintele să atârne
ca o frînghie”. Agonia comunicării
și alte ipostaze ale morții în *Raftul
cu ultimele suflări de Aglaja Veteranyi*

Abstract: (“*She let the words hang like a rope*”. *The Agony of Communication and Other Hypostases of Death in Aglaja Veteranyi’s The Shelf of Last Breaths*): The present paper continues my previous studies about the literary or confessional imaginary of trauma, but has as starting point Aglaja Veteranyi’s last book, entitled *The Shelf of Last Breaths* (2002), an autofiction with impressive testamentary valences. I intend to highlight the essential role of fractured or impossible communication, which the narrative voice in this text puts in relation to various other themes of torn identity – from the brutal loss of infantile innocence to “daily suicide”, perceived, among other things, as a temporary (yet, ineffective) solution of mental escape or as a possible form of symbolic matricide. Because, more than any other form of evil that undermines the world of Aglaja Veteranyi from within itself, it is the dysfunctional relationship with an abusive mother, who forces her child “to take over her sentimental chaos” (Ruppert 2012, 179), the one that threatens the coherence of the interiority and fuels the affective disaster, producing even the ontological ruin. Not even the love of her aunt, whom the young narrator considers her real mother, can counterbalance the burden of an abusive past, whose specters linger in an otherwise aggressive present, preparing her for a double death.

Keywords: “*attachment trauma*”, *death narrative*, *language crisis*, *torn identity*, *symbolic matricide*.

Rezumat: Lucrarea de față se înscrie pe linia unor studii anterioare despre imaginarul literar sau confesiv al traumei, dar are ca punct de plecare ultima carte scrisă de Aglaja Veteranyi, *Raftul cu ultimele suflări* (2002), o autoficțiune cu impresionante valențe testamentare. Îmi propun să evidențiez cu precădere rolul esențial al comunicării fracturate sau imposibile, pe care vocea narativă din acest text o pune în relație cu diferite alte teme ale identității sfâșiate, de la pierderea brutală a inocenței infantile la *sinuciderea zilnică*, percepută, între altele, ca soluție temporară (și, desigur, ineficace) de evadare mentală ori ca formă posibilă de matricid simbolic. Pentru că, mai mult decât orice altă formă de rău care subminează, din chiar interiorul ei, lumea Aglajei Veteranyi, relația disfuncțională cu o mamă abuzivă, ce își obligă copilul „să îi preia haosul sentimental” (Ruppert 2012, 179), este cea care amenință armonia interiorității și alimentează dezastrul afectiv, producând chiar falimentul ontologic. Nici măcar dragostea mătușii, pe care tânăra naratoare o consideră adevărata sa mamă, nu poate contrabalansa povara unui trecut în fond abuziv, ale cărui spectre se prelungesc într-un prezent altfel agresiv, pregătind-o pentru o dublă moarte.

Cuvinte-cheie: „*traumă de atașament*”, *confesiune a morții*, *criza limbajului*, *identitate sfâșiata*, *matricid simbolic*.

După cum am arătat într-un studiu recent, cartea *Raful cu ultimele suflări* (2002) – recomandată peritextual ca roman – „poate fi citită, pe spații extinse, în varii moduri: ca o cronică a morții anunțate, (micro)roman al expierii aproape ritualizate sau (macro)poem al vechii și doliului, ca ficțiune orientată identitar, așadar bildungsroman (dar unul foarte special, cu inserții thanatice) ori ca (meta)ficțiune articulată în jurul cuvântului”¹ (Ilie 2023, 35). Totuși, în prim-planul acestei narațiuni pare a trece când agonia teribilă și moartea Retei (mătușa naratoarei), când consecințele devastatoare ale trecerii sale dincolo asupra celor câțiva membri ai familiei aflați, socio-medical vorbind, în ipostaza de *aparținători*. Cu toate că, la un nivel strict discursiv, pare a-și manifesta durerea într-o formă mult mai discretă decât soțul mătușii (unchiul Costel) și sora bolnavei (propria mamă), nepoata se dovedește însă adevăratul mărturisitor al stingerii. Pe de o parte, ea este singurul martor care aproape somatizează reverberațiile profunde ale suferinței corpului celei-care-putrezește. Pe de altă parte, prin intermediul acestei internalizări cu totul aparte, fata înțelege raportul indeniabil dintre agonia *celeilalte* (o alteritate maternă de care se simte profund legată), metamorfoza în negativ a întregului univers (dintr-o dată golit de sensuri profunde) și propria alunecare spre moarte (devenită o certitudine inexorabilă). De aici, impresia de întunecare identitară definitivă – una foarte atent reflectată și în planul comunicării: între personaje, dar și între dimensiuni de existență și chiar lumi.

Plecând de la această premisă și în continuarea unor studii anterioare despre imaginarul literar sau confesiv al traumei, studiul de față își propune să evidențieze rolul esențial al comunicării fracturate sau imposibile, pe care vocea narativă din acest text cu impresionante valențe testamentare o pune în relație cu diferite alte teme ale identității sfâșiate, de la pierderea brutală a inocenței infantile la *sinuciderea zilnică*, percepută, între altele, ca soluție temporară (și, desigur, ineficace) de evadare mentală ori ca formă posibilă de matricid simbolic. Pentru că, mai mult decât orice altă formă de rău care subminează, din chiar interiorul ei, lumea Aglajei Veteranyi, relația disfuncțională cu o mamă abuzivă, ce își obligă copilul „să îi preia haosul sentimental” (Ruppert 2012, 179), este cea care alimentează dezastrul afectiv, producând chiar falimentul ontologic: „Mă sinucideam zilnic, mă spânzuram de instalația termică sau mă aruncam de la balcon, zăceam terciuită pe șinele de cale ferată, mă sufocam într-o pungă de plastic sau mă trăgeam de limbă până ieșea totul din mine. Muream de întuneric, de vară, de tristețe sau de piele prea lungă. Dar, în primul rând, muream din cauza mamei, care îmi ieșise pe nas.” (Veteranyi 2003, 74). Nici măcar dragostea mătușii, pe care tânăra naratoare o consideră adevărata sa mamă, nu poate contrabalansa povara unui trecut în fond abuziv, ale cărui spectre se prelungesc într-un prezent altfel agresiv, pregătind-o pentru o dublă moarte.

Pe spații textuale extinse, numeroși markeri identitari asociați corpor(e)lității devastate de maladie par a transforma trupul mătușii într-un fel de Suprapersonaj, la

¹ După Marius Miheț, „Mai puțin reușit decât prima ficțiune autobiografică, *Raful*... rămâne un microman poetic despre adevăratul protagonist al prozei unei scriitoare înconjurată de prea multe ziduri: cuvântul.” (Miheț 2019).

care naratoarea se raportează cu amintirea refrenului premonitoriu pe care mătușa îl transmite întregii familii: „Suntem mult mai mult timp morți decât vii, spune mătușa.” (Veteranyi 2003, 13). Îngrijit în van de angajații clinicii în care este internată și de apropiații care îi veghează ultimele clipe, mutilat de o intervenție chirurgicală ce pare doar a întârzia inevitabilul, corpul femeii pe care naratoarea pare a o diviniza se convertește într-un soi de probă sinistră a acestei aserțiuni nemiloase ce va deveni și pentru tânără o realitate funciară. „Cartea materializează o criză reflectată poliedric, dar care începe în corpul feminin, lovit cu sălbăticie. Deși catalizatorul metamorfozei întunecate rămâne până la capăt neidentificat cu precizie, el este și aici perceput ca agresorul întotdeauna prezent, străinul” (Ilie 2023, 36), localizat în trupul pe care îl mutilează radical, expunându-l, pervers, multiplelor tentative de umilire – închipuită ori reală – ale celorlalți (pe care, cu excepția firească a nepoatei, considerate propriul copil, mama Reta îi consideră frecvent dușmani și îi etichetează ca atare).

Spre deosebire de textele tip *cancer narrative*, în care extenuantul, dar eroicul război cu boala este prezentat, amănunțit, din perspectiva bolnavei înseși, opul Aglajei Veteranyi urmărește doar sfârșitul acestei confruntări dramatice, sfârșit pe care nepoata, erijată într-un narator homodiegetic cu percepții dilatate expresionist, refuză să-l edulcoreze ori eufemizeze. Dimpotrivă, detaliază aproape verist agonia al cărei punct terminus debutează cu otrăvirea organelor vitale:

Când urina se face verde, nu mai durează mult, spusese ieri unchiul.
Deschise închizătoarea sacului și lăsă lichidul să se scurgă într-o cană. Odaia îi devenise mică, îi apăsa pieptul în burtă.
Moartea puțea. Sora medicală o freca pe mătușa cu esență de lavandă.
Atât timp cât rinichii mai funcționează, mai există speranțe, răspuse mama.
Nu, spuse unchiul, toate organele sunt deja otrăvite. (Veteranyi 2003, 15)

Deși risipite de-a lungul textului și amestecate în funcție de volutele anamnezei care tulbură și mai mult memoria afectivă a nepoatei, motivele identitare sugerează, prin acumulare, ordaliile prin care este forțat să treacă nu doar trupul din ce în ce mai diform al femeii, ci și spiritul ei, pe care cei dragi îl găsesc din ce în ce mai greu de recunoscut. Chinuindu-se să îl identifice, până și naratoarea apelează la imagini din sfera semantică a rezidualului, pe care le atașează nu doar somaticului: „Mătușa își făcuse găuri în piele de atâta scărpinat.” (Veteranyi 2003, 20). Sau: „Ochiul albastru al mătușii s-a făcut argintiu. Se uită la mine. E încă aici, mă gândeam. În piele. În ochi se cojea timpul.” – Veteranyi 2003, 50). Și încă: „Înainte ca mătușa să moară, a uitat și cuvintele. Nu mai rămăseseră în ea decât resturi din ele. Părțile parăsite se chirceau până se uscau de tot.” (Veteranyi 2003, 118).

Spectacolul sordid al decăderii totale în și despărțirii definitive de trup a mătușii este oglindit, cu o straniețe rău prevestitoare, în lentilele bifocale prin intermediul cărora personajul narator privește atât universul micro-familial, cât și cel pe cel social. Pe de o parte, departe de a-și dori, precum propria mamă, să își limiteze drastic contactul cu cea care agonizează, nepoata reflectă și chiar re-trăiește întreitul infern –

cel propriu-zis biologic fiind urmat de cel psihologic și cel spiritual – al mătușii cu o precizie dureroasă care îi transformă discursul într-un veritabil „pact somatografic” (cf. Crăciun 2009). Pe de altă parte, tânăra înregistrează, fără greș, în enunțuri scurte, dar elocvente, sterilitatea spațiului exterior, eficiența și răceala politicoasă a personalului medical occidental, în care contactele afective cu pacienții și aparținătorii lor sunt aspru limitate sau chiar total negate. Până și iminența sfârșitului este anunțată profesionist, deci sec, fără ocolișuri ori explicații inutile: „Are febră mare, spusese ieri medicul, a și început să moară, respirația devine tot mai înceată, în curând va înceta de tot, în aceste condiții ăsta e cel mai bun lucru. Doctorul știa cum arată începutul morții.” (Veteranyi 2003, 22).

Dezvăluite parțial în fiecare dintre cele trei macro-secvențe textuale, motivațiile de profunzime ale identificării tinerei cu mătușa – și implicit ale asocierii morții la persoana a doua cu moartea la persoana întâi (cf. Jankélévitch 2000, 30-31) – sunt clarificate pe deplin într-o scenă de o combustie emoțională greu de reflectat scriptural, în interstițiile căreia aș vedea miezul de intensitate simbolică al cărții. Asistând la începutul de regresivitate a femeii supuse deja descompunerii, naratoarea trăiește ea însăși un fel de întoarcere spre stadiul infantil de dezvoltare trupeză. Punctul final al propriei regresivități coincide, desigur, cu moartea mătușii, care îi stimulează fetei reacții și gesturi lipsite de echivoc: se așază, ghemuit, în poziția fetusului, are impresia că propriile dimensiuni corporale sunt atât de diminuate, încât poate pătrunde foarte ușor în interioritatea profundă a mătușii, la fel cum moartea revine la stadiul diformului și al rezidualului: „Sunt mare cât piciorul mătușii. Zac între pulpele ei, îmi împing piciorul în gaură. Din mătușa curge sirop.” (Veteranyi 2003, 51).

În spatele acestei gestualități proiectate în regim halucinatoriu stă, desigur, mai mult decât *trauma de pierdere* pe care naratoarea tocmai a suferit-o prin moartea celei pe care a considerat-o propria mamă (emblematic, o și numește, în mai multe rânduri, *mama Reta*). Consecințele altminteri firești ale acesteia se suprapun, dureros, peste reverberațiile foarte rar sublimate în act ale *traumei de atașament*¹. Aceasta este cauzată de mama biologică a naratoarei, care nu s-a sfiit să îi recunoască propriei fiice faptul că este un copil nedorit, ce s-a încăpățânat să se nască în ciuda tentativei ei de a avorta, în condițiile teribile din România comunistă: „Îmi imaginam uterul mătușii ca pe un răcitor mic în care zăceau copiii ei congelați. Copiii reci ai mătușii mergeau la mama mea. În ea au înfipt ace.” (Veteranyi 2003, 56-57). Dacă sterilității mătușii îi va corespunde, compensatoriu, o imensă disponibilitate afectivă manifestată față de nepoată, fertilitatea mamei nu se va menține nici măcar la un nivel strict biologic. Așa cum este conturată în text, femeia pare a ilustra, pe termen lung, ceea ce în literatura psihoterapeutică se numește o *maternitate deprivantă*². În loc să își compenseze lipsa

¹ A se vedea, pentru delimitarea conceptuală, studiul lui Franz Ruppert *Traumă, anxietate și iubire...* (Ruppert 2019, 111).

² Mamele de acest tip, arată undeva Hélène Romano, „îl privează pe copil și se privează pe ele însele de recunoașterea mutuală fundamentală pentru a exista ca subiecți. Ele blochează crearea oricărui spațiu intersubiectiv. [...] Aceste femei nu sunt disponibile și pline de viață pentru copil. Le-am putea califica

inițială de dragoste față de propriul copil printr-o dragoste genuină, mama îi acutizează, în timp, suferința printr-un comportament care pare a susține incompatibilitatea funciară între cele două. Departate de a se estompa în tinerețea naratoarei, incongruența mamă-fică devine totuși o realitate asumată și chiar, până la un punct, acceptată de ambele. Îmbolnăvirea și internarea mătușii (ocazie pentru sora ei de a-și dramatiza, probabil fără să conștientizeze, propria nefericire) acutizează însă ruptura dintre cele două personaje feminine, adâncind brusc falia dintre naratoare și mama ale căror gesturi teatrale și efluvii larmoaiante sunt greu de tolerat. În strania intimitate fals-protectoare a salonului medical, stridența lor devine o povară suplimentară, pe care bolnava este silită să o poarte:

Atunci să-i taie venele să iasă otrava ! strigă ea și aprinse o lumânare.
Nu aprindeți lumânări aici, spuse doctorul, altfel zboară totul în aer.
Atunci o să zburăm, răspunse mama.
Se închină, își împreună mâinile și fixă îndelung tavanul.
Ajută-mă ! strigă brusc. Ajută-mă !
Dumnezeu se lăsa așteptat.
Ea își strânse pumnii amenințător.
Atunci, lua-te-ar dracu! (Veteranyi 2003, 15)

Falimentul definitiv al relației oricum defectuoase mamă-fică este anticipat de degradarea etapizată a limbajului din ce în ce mai limitat pe care ele îl folosesc pentru a-și recunoaște adevăratele frustrări. Câtă vreme mătușa trăiește, naratoarea poate suporta rănilor provocate de cuvintele teribile ale mamei, pe care *amintirile traumatice* ale fetei le recuperează în *așchii fragmentate*¹, dar la fel de înțepătoare: „Când vorbea, mama cădea afară din ea și intra în mine. Eu mă strângeam și mă făceam un bulgăre. Ai slăbit, spunea ea. Chiar și când mă îngrășam, spunea: ai slăbit. Lăsa cuvintele să atârne ca o frânghie” (Veteranyi 2003, 88). Abia moartea mătușii certifică însă radicala neputință de limbaj a celor două², căci ea este precedată de mecanica unor forme de comunicare executate într-un gol anticipativ. Simptomatic, aceeași sterilitate comunicativă de fond este reflectată și în seria de comportamente (deopotrivă discursive și gestuale) ale mamei naratoarei, prin intermediul cărora femeia ce abia și-a pierdut sora înțelege de fapt să își împartă durerea cu alți membri ai familiei:

Mama ședea la masă cu rudele la telefon și plângea. Se zguduia. Își lovea fruntea de pumn. Florile de pe bluza ei săltau când sus, când jos.
S-a dus! Mama noastră s-a dus!

drept mortifere, deoarece copilul <moare> psihic din cauza climatului relațional pe care ele îl impun.” (Romano 2023, 113).

¹ După un cunoscut specialist în teoria și practica traumei, amintirile traumatice „tind să apară ca niște așchii fragmentate de senzații, emoții, imagini, mirosuri, gusturi, gânduri și așa mai departe, primitive și indigerabile.” (Levine 2018, 35).

² „Moartea înseamnă irupția brutală a unei tăceri strivitoare, de nesuportat. Ultima suflare este ultimul sunet al unei umanități ce mai poate încă fi concepută.” (Le Breton 2001, 258).

Mama plângea și cu lacrimile mele. Vocea ei se înfigea ca niște cioburi în capul meu. (Veteranyi 2003, 21)

Înțelegem astfel de ce, în fața cadavrului *mamei Reta*, naratoarea simte nevoia să substituie acestei tragice forme de absență definitivă cu o revenire înspre condiția pre-uterină și, prin aceasta, cu propria neantificare, și pe care și-o reprezintă finalmente ca pe o alteritate (ne)naturală a cadavrului (în unghiile căruia se oglindesc, întunecate, înseși elementele). Falsei călduri a mamei, de care alege să se rupă printr-un matricid simbolic, fata îi preferă de altfel căldura moartei iubite – reflectare metonimică a lumii tuturor morților, de care se lasă absorbită ca într-un dublu ritual funerar. Transportarea simbolică a tinerei într-un dincolo cu posibile valențe taumaturgice începe cu iluzia identificării totale (somatice, perceptivă, afectivă etc.) cu *cealaltă*:

Mă priveam din ochii mătușii.

Picioarele ei se răciseră.

Mâinile.

Fața.

Conturul mătușii dispăruse.

Din pieptul ei răzbătea căldura.

M-a tras la ea.

Am pus piept peste piept.

Obraz peste obraz.

Dacă săruți un mort, săruți toți morții, am spus.

Am inspirat-o în mine.

Căldura ei. Chipul ei. Chipul meu se transforma în chipul ei. (Veteranyi 2003, 125)

Emblematic însă, ultima corpor(e)alitate surprinsă prin ochii eroinei face mai mult decât să sugereze paradoxala violență protejată cu care se reacționează la vederea goliciunii cadavrului. Principial, scena de *closure* reface, în linii esențiale, o parte fundamentală a ritualului funerar: spălătul trupului împuținat al celei în sfârșit despărțite de lume, ca formă de pregătire pentru noua sa condiție. Urmele ceremonialului ancestral își pierd totuși din semnificațiile majore, căci rolul cheie îl deține un străin de familie, îngrijitorul (plătit, în fond, de conducerea clinicii pentru igienizarea încăperii în care s-a petrecut agonia și moartea mătușii). Mai mult, scena nu se desfășoară în intimitatea spațiului de care moarta s-a simțit într-o formă sau alta atrasă, ci în răceala sanitar-sterilă a rezervei spitalicești – ceea ce aduce un plus de impersonalizare actului astfel (aproape) desacralizat.

În apropierea îngrijitorului care este obișnuit cu trupurile instituționalizate dezbrăcate, transformate în obiecte ușor manevrabile și în consecință extrem de vulnerabile (Ilie 2020), naratoarea (sigura dintre rude care asistă la pregătirea *specializată* a corpului în vederea transferului probabil către morgă) privește cadavrul mătușii cu o tandrețe imensă. Dar și cu o tristețe cronicizată, care dezvăluie, la un nivel de profunzime, teribila însingurare a celei care nu își poate proiecta în exterior prisosul

de dragoste filială¹. Atunci când, prin moartea emițătorului sau a receptorului, cuvintele își dovedesc inutilitatea ori se fărâmițează² pe loc, așa încât trebuie folosite cu o parcimonie în fond implozivă, reacțiile fetei pot fi interpretate ca o ultimă formă de comunicare tandră cu cea care a învățat-o valoarea și natura adevăratei iubiri:

Expresia ei se schimba cu fiecare mișcare.

Mătușa îi arăta la despărțire fețele ei. Cele familiare și altele foarte noi. Și mereu un obraz de sugar se strecura între o față și alta.

Am ținut-o, în timp ce îngrijitorul a vârât o folie de plastic sub mătușa. Sub spatele ei se strânsese căldura ca sub o piatră.

I-am scos cămașa și a întins-o din nou pe spate. Pielea îi era jupuită pe tot corpul.

Piciorul tăiat arăta ca un ciot.

E mai bine așa, spuse îngrijitorul.

Când nu ne mai vine nimic în minte, rostim asemenea fraze, mi-am zis.

E mai bine așa.

Arată împăcată.

Acum s-a mântuit.

Nu sunt de acord cu asta, am spus.

Nu avem nevoie de chiloți, spuse el, folosim hârtie, așa sună regulamentul.

(Veteranyi 2003, 127)

Opunându-le celorlalți un categoric *Nu sunt de acord cu asta*, naratoarea – în „biografemele căreia sunt de altfel ușor de identificat traumele scriitoarei” (Ilie 2023, 42), care s-a sinucis imediat după terminarea cărții – le refuză definitiv lumea și alege în schimb să umple absența mătușii cu propria dispariție. Căci moartea înseamnă, în fond, și „sfârșitul unui limbaj al cărui avânt era susținut de chipul atent al celui alt, de acum înainte absent” (Le Breton 2001, 260).

Referințe bibliografice

- Crăciun, Gheorghe. 2009. *Pactul somatografic*. Ediție îngrijită și prefață de Ion Bogdan Lefter. Pitești: Editura Paralela 45.
- Ilie, Emanuela. 2020. *Corpuri, exiluri, terapii*. Iași: Cartea Românească Educațional.
- Ilie, Emanuela. 2023. *Aglaia Veteranyi. Defeated body, trauma and pathologic imaginary in "The Shelf of Last Breaths"*, in Iulian Boldea (editor), *Identities in The Spotlight. Dialogue in a Global World. Literature*. Târgu Mureș: Editura Arhipelag XXI Press, p. 34–43.
- Jankélévitch, Vladimir. 2000. *Tratat despre moarte*. Traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara: Editura Amarcord.
- Le Breton, David. 2001. *Despre tăcere*. Traducere de Constantin Zaharia. București: Editura All Educațional.

¹ Mary Roach are dreptate atunci când observă că „Apropiații decedați sunt mai mult decât simple cadavre. Sunt ca un receptacul pentru sentimente care nu-și mai găsesc subiectul.” (Roach 2018, 10).

² „În apropierea morții, cuvintele se curmă, ele se topesc în tăcere sau se fărâmițează în strigăt.” (Le Breton 2001, 258).

- Le Breton, David. 2002. *Antropologia corpului și modernitatea*. Traducere de Doina Lică. Timișoara: Editura Amarcord.
- Levine, A. Peter. 2018. *Traumă și memorie. Saga creierului și a corpului în căutarea trecutului încă viu: ghid practic pentru înțelegerea și vindecarea amintirilor traumatice*. Traducere din limba engleză de Daniela Andronache. București: Editura For You.
- Miheș, Marius. 2019. *Ultima Aglaja Veteranyi*, în „România literară”, nr. 16/ 2019, disponibil online la <https://romanaliterara.com/2019/05/ultima-aglaja-veteranyi/> [ultima accesare: 30.11.2023].
- Roach, Mary. 2018. *Viața secretă a cadavrelor*. Traducere din limba engleză și note de Gabriel Tudor. București: Editura Art.
- Romano, Hélène. 2023. *Când mama e absentă. Suferința în relația mamă-copil*. Traducere din limba franceză de Alina Popescu. București: Editura Trei.
- Ruppert, Franz. 2019. *Traumă, anxietate și iubire. Constelarea intenției: calea către o autonomie sănătoasă*. Traducere din germană de Laura Karsch și Violeta Dincă. București: Editura Trei.
- Veteranyi, Aglaja. 2003. *Rafiul cu ultimele suflări*. Traducere de Nora Iuga, cu un cuvânt lămuritor de Werner Löcher-Lawrence și Jens Nielsen, postfață de Rodica Binder. Iași: Editura Polirom.

Carina-Maria JOSAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Expresii ale autenticismului
în literatura română interbelică**

Abstract: (*Expressions of authenticity in Interwar Romanian Literature*): The Romanian interwar poetics of authenticity is characterised by the establishment of an aesthetic and ideological program that involves, on the one hand, the reconfiguration of literature through new forms of writing and, on the other hand, the revitalization of Romanian culture as such. At the same time, interwar Romanian authenticism is characterised by the inclusion and reconfiguration of a series of literary, philosophical and aesthetic influences from Europe (but not only) which will be translated into works of fiction or non-fiction (diaries, studies or treaties) whose aim is to strengthen the sense of identity, both individual and collective. In this paper, a series of prominent examples of Romanian literature (Mircea Eliade, Emil Cioran, Mihail Sebastian, Eugen Ionescu etc.) will be analysed through the lenses of European ideas that have permeated literary and philosophical discourse. Thus, this paper analyse the way in which interwar Romanian discourse (in its variety of forms) was influenced by the circuit of European ideas, which were (re)adapted to the Romanian reality and ethos of the time.

Keywords: *authenticity, identity, subjectivity, interwar literature, Romanian space.*

Rezumat: Autenticismul interbelic românesc este caracterizat prin instituirea unui program estetic și ideologic care presupune, pe de-o parte, reconfigurarea literaturii prin noi forme de scriere, iar, pe de altă parte, presupune revitalizarea culturii românești ca atare. Totodată, autenticismul românesc interbelic este caracterizat prin preluarea și reconfigurarea unei serii de influențe de natură literară, filosofică și estetică din spațiul european (dar nu numai) care vor fi transpuse în lucrări de ficțiune sau non-ficțiune (jurnale, studii sau tratate) a căror miză este consolidarea simțului identitar, atât individual, cât și colectiv. În această lucrare urmează să fie analizate o serie de exemple proeminente ale literaturii române (Mircea Eliade, Emil Cioran, Mihail Sebastian, Eugen Ionescu etc.) prin prisma ideilor europene care au înțesat discursul literar și filosofic. Astfel, în această lucrare se va analiza maniera în care discursul românesc interbelic (în varietatea formelor sale) a fost influențat de circuitul ideilor europene, acestea fiind (re)adaptate realității românești și etosului epocii.

Cuvinte-cheie: *autenticitate, identitate, subiectivitate, literatură interbelică, spațiul românesc.*

Metamorfozele literare, specifice etosului românesc interbelic, prezintă relevanță și interes academic până și în contemporaneitate, iar începutul de secol, în spațiul românesc, este general înțeles drept o perioadă de radicală și profundă transformare, manifestă în sfera socială, politică și culturală. Perspectivele din care vor fi privite și analizate toate aceste transformări vor fi tot atâtea câte domenii de activitate se (re)afirmă în această perioadă, motiv pentru care însuși interesul constant acordat acestei perioade ar putea reprezenta un punct de interes distinct. Totuși, deși supus la

numeroase dezbateri polarizatoare încă din epocă, etosul literar interbelic gravita, în esență, atunci când își punea problema naturii actului scrisului, în jurul unor întrebări de tipul următor: *ce este literatura?*, *cum/care este natura actului literar?*, *cum se manifestă adevărul în literatură (sau în actul scrisului)* și *ce scop servește întreprinderea actului de creație literară?*. Prin intermediul unor astfel de polemici ideatice, literare, ideologice se infiltrează și în spațiul românesc conceptul, de largă întindere teoretică în diverse domenii umaniste, de *autenticitate*. Conceptul de scriere autentică, ulterior reconfigurat în *autenticism*, desemna redarea ipostazei experienței în plenitudinea manifestării acesteia, astfel încât, ultimativ, acest proces să conducă înspre conștientizarea unei (așa-zise) esențe individuale. Pe scurt, autenticitatea, specifică anilor '30, desemnează primatul trăirii fulminante, atât spirituale, cât și experiențiale, în virtutea descoperirii esenței existențiale. În aceeași ordine de idei, literatura scrisă sub spectrul ideatic/estetic autenticist reprezintă (și) o încercare de revitalizare artistică și, în același timp, devine un imperativ de manifestare estetică; totuși, ulterior, autenticitatea va deveni un program estetic, care, de-a lungul timpului, va suferi multe distorsiuni și reconfigurări la nivel literar. În acest sens, ceea ce denumește termenul *expresie* întrebuițat încă din titlul acestei lucrări, este tocmai ideea de manifestare sau manieră la nivel literar, care, de regulă, operează prin procesul de preluare și adaptare.

Ceea ce a fost denumit *autenticismul* interbelic se manifestă în spațiul românesc în prima parte a secolului XX, culminând în anii '30, și, ulterior, se încadrează în discuția mai largă asupra transformărilor prin care trece cultura română în această perioadă istorică. În acest sens, autenticismul interbelic se referă la o *falie* culturală bine determinată istoric, care manifestă variabile, toate fiind subordonate principiului *experienței* fulminante, transpuse în artă, și totodată, conceptul de *autenticitate* devine o zonă de intersecție a mai multor domenii de activitate, precum și (în unele cazuri) o platformă de lansare ideologic-extremistă. Bineînțeles, toate aceste idei circulă în conformitate (și totodată ca o formă de răspuns) cu *Zeitgeistul* vremii, motiv pentru care etosul interbelic românesc trebuie abordat (și) prin prisma acestor expresii; așadar, influențele care se regăsesc în literatura română interbelică se înscriu în categoria extinsă a autenticității și provin, în cea mai mare parte, din spațiul european și din curentele majore care definesc acest spațiu în prima jumătate a secolului XX. Totodată, aceste direcții ideatice se înscriu în mentalitatea generală a vremii care atribuia posibilitatea unei reconfigurări a societății și a omului prin intermediul unei generații cu putere reformatoare; aceasta ar putea fi definită după cum urmează:

O generație sub zodia experimentului și a *huliganismului*, văzut ca o stare de spirit și o atitudine pentru „cei care nu se mai mulțumesc cu ideile primite și cu morala curentă și în consecință sparg cadrele existente”. (Maxim 2019, 28).

În acest sens, pentru a enumera doar câteva dintre direcțiile ideatice (sau ideologice) care se regăsesc în scrierile reprezentative ale autorilor români, acestea ar fi cele ale unor autori precum André Gide, Marcel Proust, Lev Șestov, Giovanni Papini, Nikolai Berdiaev, Miguel de Unamuno, Søren Kierkegaard etc, și se întâlnesc în

lucrările unor autori români binecunoscuți, precum Mircea Eliade, Emil Cioran, Mihail Sebastian, Eugen Ionescu și alții. Aceste expresii circulă în mod nesistematic și sunt internalizate unei viziuni, mai degrabă, filologice sau intelectualiste decât metodologice sau sistematice, aspect care creează un spațiu fertil din punct de vedere ideatic și creativ. Mai mult decât atât, aceste expresii fiind adaptate și integrate spațiului românesc, vor circula (aproape) disruptiv de-a lungul întregii perioade interbelice.

Într-un astfel de context se va dezvolta și *gruparea Criterion* care, după cum afirmă Natașa-Elena Maxim, prezenta următoarele caracteristici:

Mișcarea Criterion reflectă cel mai bine starea de spirit a începutului anilor '30, un *melting pot* intelectual, unde indiferent de simpatiile politice se țineau conferințe despre cele mai importante figuri ale epocii. (Maxim 2019, 29).

Tot în acest context, în încercarea de a contura legătura dintre mișcarea criterionistă și conceptul de *generație* amintit anterior este demn de menționat și detaliul că cele două dimensiuni sunt folosite, în discursul epocii, dar și în cel recent, interșanjabil. Astfel, încercarea de a descurca multiplele fire retorice care se întretaie în această perioadă este, în esență, una sisifică, motiv pentru care sinteza Martei Petreu este una elocventă, ea notând faptul că generația în cauză mai este „numită generația tânără, generația anilor '30, generația trăiristă, experiențialistă, ortodoxistă, criterionistă, <generația dezagreabil mistică> [Camil Petrescu în interviu cu Teodor Scarlat].” (Petreu 2016, 9). În același context, dar înaintea Martei Petreu, încercând să delimiteze și contextul istoric, Dan C. Mihăilescu nuantează instrumentarul retoric din jurul generației autentice:

Când am propus ca *tinerei generații a anilor '30*, supranumită și *generația Crinului alb*, *generația în pulbere*, *generația bombastică*, *trăiriștii*, *copiii lui Nae* etc., să i se spună generația '27, am avut în vedere două lucruri. Primul: apariția în *Cuvântul* între 7 septembrie și 16 noiembrie 1927 a ciclului de articole „Itinerariu spiritual”, de Mircea Eliade, văzut de toată lumea – atunci și acum ca fiind *manifestul tinerei generații*. Al doilea: la Iași, în 24 iunie, același an, Corneliu Zelea Codreanu, Ion Moța, Ilie Gârneață, Corneliu Georgescu și Radu Mironovici pun bazele Legiunii Arhanghelului Mihail. Bifurcată, limba șarpelui avea să ducă în timp – pe de o parte, la triumful spiritual al generației, dar pe de alta, la cumplitul ei faliment politic. (Dan C. Mihăilescu *apud* Petreu 2016, 9-10).

Așadar, revenind la expresiile propriu-zise, recurente în scrierile autorilor menționați mai sus, una dintre acestea ar fi cea care se numește *gidianismul autenticișt* și care va deveni una dintre particularitățile literare (/estetice) ale epocii. În aceeași ordine de idei și într-o formulă rezumativă atât pentru ceea ce ar însemna autenticișmul, cât și expresia gidiană, este relevantă următoarea observație:

Un lucru este cert: autenticitatea este asociată cu experiența de viață a subiectului, care trăiește cu intensitate, dorind să se elibereze de convențiile impuse de mediu

sau societate. În perioada interbelică, conceptul de autenticitate gidiană este analizat dintr-o dublă perspectivă: pe de o parte, unii exegeți literari (Demostene Botez, Emil Gulian) observă modalitatea în care noțiunea este definită în opera romancierului francez, iar pe de altă parte, G. Călinescu descoperă în romanul românesc o tendință a unor romancieri (Camil Petrescu, Anton Holban, Mircea Eliade) de a valorifica autenticitatea gidiană în propriile creații. (Bănică 2018, 160-161).

În aceeași ordine de idei, strâns legat de expresia gidiană și manifestările sale ulterioare în literatură, precum și de forma mai restrânsă pe care o ia romanul în prima jumătate a secolului XX, o explicație a acestui fenomen este expusă de Ștefan Firică în studiul său intitulat *Strategii ale (de)construcției identitare în proza românească interbelică*:

Daniel-Rops numește romanele „de două sute de pagini sau mai puțin”, frecvente în librăriile anilor '20, „comprimate de literatură” și le asociază cu o anumită logică a pieței: criza materiei prime, calculele comerciale ale imprimeriilor, apariția unui public cu mai puțină disponibilitate pentru lectură. Totuși, ar exista și o cauză endogenă a preferinței pentru genul (ultra)scurt: tânărul romancier nu ar mai avea motivația de a urmări un singur erou de-a lungul unor întinderi epice de scara frescelor realiste, nemaicrezând în coerența lui internă pe durate atât de lungi. Eul modern, spre deosebire de cel „centralizat” din secolul lui Descartes, își pierde coeziunea și începe să se „disperseze”, fenomen oglindit în teoriile lui Sigmund Freud și Henri Bergson sau în romanele lui Pierre Loti, André Gide, Marcel Proust. Această identitate dislocată, descoperită prin „aprofundarea sinelui”, recipient al „incertitudinii” și al „neliniștii”, ar defini noua generație (Daniel-Rops 1926: 92-99, 109-111). De aceea, caracteristic „comprimatelor de literatură” ar fi „hamletismul”, autoscopia debusolată, aflată la mijloc „între mărturia în genul *Confesiunii unui copil al secolului* și ideologia patetică în genul *Fructelor pământului*”. (idem: 79-80).” (Firică 2016, 53).”

Expresia gidiană se manifestă, printre altele, prin introducerea în textul propriu-zis atât a unor fragmente de jurnal care justifică și *interoghează* actul scrierii, cât și prin implicarea unui proces activ și conștient de *autoreferențialitate*, ambele menite să reconfigureze maniera de raportare la actul creativ ca atare. De asemenea, acest întreg proces de *autoscopie* care se va traduce în maniera de abordare efectivă a tehnicilor de scriere, precum și în cea a diluării granițelor dintre perspectiva diaristică (specifică lui Gide) și cea ficțională, se înscrie în încercarea de a reda *autenticitatea* actului scrierii. Acestea fiind spuse, expresia gidiană se întâlnește și la autorii români prin preocuparea pentru ilustrarea autoreferențialității și integrarea acesteia în discursul *autenticist*; în acest sens, este demnă de menționat următoarea observație:

Autoreferențialitatea textuală devine un concept de referință în literatura interbelică, cititorii fiind mai preocupați de creator, de procesul de selecție al materialului decât de opera finită. La acestea se adaugă curiozitatea pentru adevăr, pentru document, urmărindu-se diminuarea rolului ficțiunii și sporirea gradului de

autenticitate. Inserarea într-un roman a pașilor care precedă creația este un mecanism anevoios, care necesită o abilitate superioară de identificare a propriilor legi creative ce secondează opera literară. (Bănică 2018, 161-162).

Totodată, câteva din figurile literaturii române care integrează expresia gidiană în scrierile lor ar fi Camil Petrescu, Anton Holban, dar și Mircea Eliade, despre acesta din urmă George Călinescu spunând următoarele: „Mircea Eliade [...] este cea mai integrală (și servilă) întrupare a gidianismului în literatura noastră.” (G. Călinescu *apud* Bănică 2018, 163).

O altă manieră literară care se regăsește în scrierile interbelice românești este cea a proustianismului sau, după cum a nuanțat Natașa-Elena Maxim, expresia „psihologismului proustian” (Maxim 2019, 13). În binecunoscuta continuitate, dar și împletire cu gidianismul, proustianismul este o expresie a interiorității individului, surprins în temporalitate pură, aceasta din urmă fiind dublată de încercarea descoperirii esenței germinative a individului. De asemenea, în același context este inclusă și teoria duratei (*la durée*) dezvoltată în epocă de Henri Bergson, care la rândul său concentrează dezbaterile din epocă asupra unui asemenea tip narativ. Leonid Livak, vorbind despre Proust, consemnează următoarele: „Majoritatea literaților francezi au convenit că nu se mai pot scrie romane <după Proust> cum se scria înainte.”¹ (Livak 2000, 329). Stabilind astfel cadrul conturat de opera proustiană, maniera în care aceasta se reflectă în literatura română poate fi rezumată după cum urmează:

În condițiile în care romanul european s-a aflat cel puțin un sfert de veac sub incidența creației proustiene, proza românească interbelică a integrat creator fluxul narativ, epicul nefalsificat de alte perspective decât cea auctorială, autenticitatea emoției și formula jurnalului în care timpul scriitorului coincide cu timpul senzației, având ca finalitate izbânda subiectivismului în literatura noastră. (Vrabie 2012, 245).

Astfel, expresia proustiană va circula mult în spațiul cultural în perioada interbelică, iar, după cum aceeași cercetătoare menționează, expresia proustiană se va dispersa la o serie semnificativă de scriitori români, motiv pentru care nu va putea fi determinată o astfel de manifestare pură a expresiei, ci doar în multiple hibridizări. În esență, expresia proustiană, încadrată conceptual în manifestarea autenticității rămâne definitorie pentru maniera în care literatura interiorității, precum și împletirea sa cu sfera psihologică, se va refracta la nivel social și cultural. În spațiul românesc, o reprezentativă perspectivă și abordare literară este cea a lui Camil Petrescu prin studiul intitulat *Noua structură și opera lui Marcel Proust*, „apărut întâi în *Revista Fundațiilor Regale*, în noiembrie 1935, și, un an mai târziu, în volumul *Teze și antiteze*.” (Fîrică 2019, 37). Studiul lui Camil Petrescu este în egală măsură semnificativ pentru maniera în care teoriile despre literatura autenticistă s-au consolidat, având în vedere aici

¹ *tr. a.:* „Most French literati agreed that one could not write novels ‘after Proust’ as they were written before.” (Livak 2000, 329).

suprapunerea care s-a instaurat între des invocata analiză psihologică, perspectiva narativă subiectivă și evitarea formulelor narrative/discursive prestabilite.

O ultimă expresie, dar nu cea din urmă, identificată în scrierile autorilor români este cea a kierkegaardismului, aceasta fiind o expresie de referință a etosului interbelic românesc. Deși receptat cu greutate de publicul român din cauza distanței culturale care se interpune între aceștia, Kierkegaard devine un punct de referință în interesele intelectuale ale autorilor români datorită traducerilor din limba franceză care le facilitează acestora accesul la operele scriitorului danez. În legătură cu propria operă, Kierkegaard a afirmat următoarele: „A înțelege opera mea, scopul ei maieutic, înseamnă să înțelegi existența mea ca autor, viața mea.” (Kierkegaard *apud* Maxim 2019, 33). Totuși, Natașa Maxim reușește să identifice următorul profil al kiekegaardismului:

Interesul științific al lucrării constă în prezentarea unui gânditor rebel, pe cât de subiectiv, pe atât de profund cu cărți bazate pe propriile experiențe de viață, și modul în care personalitatea fiecărui receptor român refractă scrierile kierkegaardiene. Din acest motiv, ne-am oprit la Nae Ionescu, Mircea Eliade și Jeni Acterian, întrucât cei doi filosofi au în comun tiparul maieutic al gândirii și al personalității, dorind să scoată la suprafață ideea de divin, să marcheze gândirea umană. (Maxim 2019, 13).

În aceeași ordine de idei, resimțind influența kierkegaardiană încă din timpul epocii discutate, Natașa Maxim, revizuind comentariile criticului literar Vladimir Streinu, consemnează recurența expresiei kierkegaardiene în spațiul românesc, delimitând o serie de caracteristici:

[...] obscurismul în poezie, pan-sexualismul în roman și trăirismul în eseu: „eseiștii prin Keyserling, Berdiaev, Papini și mai ales Kierkegaard descoperiseră limbajul liric al ideilor”. Cu deosebire a fost adoptată în cele din urmă după scurte mode ale celorlalți „filosofia existențialistă” a lui Kierkegaard. Publicistica noastră de idei se trezise deodată copleșită de gânditori „experiențialiști”, „spiritualiști”, „trăiriști”, „vitaliști”, „autenticiști” chiar critica literată nemaiscăpând de obsesia „autenticității”. Autenticismul, trăirismul, experiențialismul, existențialismul din proza de idei, după Vladimir Streinu, își au rădăcinile în filosofia existențială a lui Kierkegaard, adoptată după ce scriitorii români au testat mai multe modele. (Maxim 2019, 83).

În esență, individualismul kierkegaardian nu este de factură romantică, ci dimpotrivă, propune o viziune de încercare ultimativă de întoarcere la divinitate, esența umană fiind de fapt de natură divină. Astfel, viziunea lui Kierkegaard, dincolo de numeroasele implicații și nuanțe care caracterizează discursul său filosofic (și stilistic) cu privire la dinamica unei existențe autentice, presupune, în fapt, efortul individului de a-și determina propriile alegeri, chiar dacă acesta ar însemna intrarea în conflict cu normele sociale.

Așadar, în continuitatea ideilor expuse mai sus, sunt de remarcat și influențele lui Giovanni Papini sau Lev Șestov asupra scriitorilor români, idee susținută și de Ștefan Bolea în studiul său dedicat existențialismului:

Kierkegaard, Șestov, Camus, dar și Cioran, Ionesco sau Kafka se întâlnesc în problema absurdului, înțeles ca o limită a raționalității umane. Aparentul lor iraționalism este în același timp o luptă cu non-semnificativitatea și o încercare de generare de sensuri și raționalități alternative. Mai degrabă, un raționalism lărgit ar fi marca esențială a discursului lor, o trăsătură subversivă și transgresivă a gândirii lor. (Bolea 2019, 61).

În aceeași direcție, „într-un domeniu nihilist” (Bolea 2019, 123), alături de Lev Șestov, este poziționat Emil Cioran, acesta remarcând în lucrarea *Pe culmile disperării* (1934) că „Întrucât moartea este imanentă vieții, aproape întreaga viață este o agonie.” (Cioran *apud* Bolea 2019, 187). Aceste expresii creează, de fapt, o legătură între psihologismul și subiectivismul delimitat mai sus (atât gidian, cât și proustian) și tendința acestor autori înspre misticitate și esențialism; această legătură are menirea de a trece pragul restrictiv al rațiunii și de a încerca pătrunderea într-un alt (așa-zis) domeniu al ființei.

Astfel, expresiile autenticiste expuse mai sus reprezintă, în esență, diferitele curente care au circulat în spațiul european și care au fost adaptate particularităților spațiului românesc. Ceea ce au în comun toate aceste expresii sunt plonjarea în interioritate, obsesia temporalității și maniera în care aceasta poate fi exprimată estetic, și, nu în ultimul rând, încercarea descoperirii unei esențe interioare, care ar putea fi descifrată prin intermediul artistic. Expresiile autenticismului reprezintă, totodată, flexibilitatea, dar și capacitatea acestor idei de combinare și hibridizare, aspect care denotă, de fapt, lipsa unei nevoi propriu-zise de sistematizare.

Referințe bibliografice

- Bănică, Ana-Maria. 2018. „Autenticitate gidiană în romanul românesc interbelic in „Communication Interculturelle et Littérature”, vol. 25, no. 1, „Republica Mondială a Literelor” vs microliteratura. minorat literar/ literatura minoră. Concept, teorii și practici literare actuale”, Vol. I. Coordonatori: Simona Antofi, Nicoleta Ifrim, Daniel Gălățanu, Elena Botezatu. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, p. 160-178.
- Bolea, Ștefan. 2019. *Existențialismul astăzi*. București: Eikon.
- Firică, Ștefan. 2016. *Strategii ale (de)construcției identitare în proza românească interbelică*. București: Muzeul Național al Literaturii Române.
- Livak, Leonid. 2000. *The Prodigal Children of Marcel Proust: Literary 'Proustianism' and the French Novel of the 1920s* in „French Forum”, University of Pennsylvania Press, vol. 25, no. 3 (September 2000), p. 329-348.
- Maxim, Natașa-Elena. 2019. *Reflexe ale gândirii lui Søren Kierkegaard în literatura română interbelică*. Iași: Institutul European.
- Petreu, Marta. 2016. *Generația '27 între Holocaust și Gulag. Mircea Eliade și Klaus Mann despre generația tânără*. Iași: Polirom.

Vrabie, Diana. 2012. *Lección „maestros” en el siglo XX-lea (Marcel Proust)*, in „Limbaj și context = Speech and Context. International Journal of Linguistics, Semiotics and Literary Science”, vol. 1 (IV), p. 245-250.

Gabriela-Emilia MERCE
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Identitate și memorie în romanul
lui Oleg Serebrian *Woldemar***

Abstract: (*Identity and memory in Oleg Serebrian's novel Woldemar*): Oleg Serebrian, a Bessarabian novelist, points out that cultural identity is supported by the language of expression, the past and the interference with the other. In his second novel, *Woldemar*, cultural and linguistic diversity is highlighted by the identity of the main character. In this context, the authenticity of the world results from the creation of a cultural, linguistic and social code, accepted by each side, since the set of identified values allows for identity knowledge. Oleg Serebrian creates a historical framework to present individual destinies, marked by what happens in the plane of their reality, a reality that outlines a cultural and linguistic diversity. In fact, if in the interwar period, Cernăuți was a multicultural center, an image outlined by Oleg Serebrian in his first novel, in his second novel, the city is marked by changes of power, which supports a fear regarding the expression of identity, of the personal past. Therefore, descending into *Woldemar's* intimacy, Oleg Serebrian presents the game between the existent and the imagined, by reference to *Woldemar's* childhood, the one whose identity is defined by the historical, social and political context. Thus, *Woldemar*, since childhood, seeks to discover what lies beyond what is seen. He is looking for a world that does not impose limits.

Keywords: *identity, memory, childhood, narrative discourse, linguistic code.*

Rezumat: Oleg Serebrian, prozator basarabean, ilustrează că identitatea culturală este susținută de limba de expresie, de trecut și de interferențele cu celălalt. În cel de-al doilea roman al său, *Woldemar*, diversitatea culturală și lingvistică sunt evidențiate de identitatea personajului principal, context în care autenticitatea lumii rezultă din crearea unui cod cultural, lingvistic și social, acceptat de fiecare parte, întrucât setul de valori identificate permite cunoașterea identitară. Oleg Serebrian creează un cadru istoric pentru a surprinde destine individuale, marcate de ceea ce se întâmplă în planul realității lor, o realitate care surprinde o diversitate culturală și lingvistică în cele din urmă. De altfel, dacă în perioada interbelică, Cernăuți era un centru multicultural, imagine conturată de Oleg Serebrian în primul său roman, în cel de-al doilea roman, *Woldemar*, orașul este marcat de schimbările de putere, care susțin o teamă în privința exprimării identității, a trecutului personal. De aceea, coborând în intimitatea lui *Woldemar*, Oleg Serebrian ilustrează jocul dintre existent și imaginat, prin raportare la copilăria lui *Woldemar*, cel a cărui identitate este definită de contextul istoric, social și politic. Astfel, *Woldemar*, încă din copilărie, caută să descopere ce se ascunde dincolo de ce se vede. El caută o lume care să nu impună limite.

Cuvinte-cheie: *identitate, memorie, copilărie, discurs narativ, cod lingvistic.*

Lucrarea de față vizează o analiză a celui de-al doilea roman al lui Oleg Serebrian *Woldemar*, apărut în 2018, la editura Cartier, fiind o analiză din perspectiva identificării unor structuri identitare care favorizează un anumit mod de a interacționa cu celălalt.

Vom urmări felul în care spațiul impune un cod identitar, drept care un spațiu marginal va susține și o identitate marginală.

Identitatea personală, identitatea colectivă, identitatea culturală, identitatea lingvistică sunt evidențiate în romanul lui Oleg Serebrian prin raportare la dialogul dintre personaje, ceea ce subliniază o dinamică a modului de comunicare eu-celălalt, astfel încât să fie ilustrată o diversitate culturală într-un context care mizează pe anularea diferențelor și pe crearea unei identități comune, Oxana Gherman menționând în acest sens într-un articol că

Woldemar este o proză a crizei identitare analizată din perspectivă psihologică, epistemologică, axiologică, socială, istorică, politică etc., în a cărei structură narativă se încifrează procesul de deconstrucție a unei identități umane prin impactul unor factori devianți ce fisurează imaginea de sine. (Gherman 2020, 44)

Și contextul istoric evocat (perioada comunistă) favorizează o identitate în ruptură, pentru că teama generează neîncredere și închidere. De asemenea, prin aducerile-aminte ale personajului principal, prin observațiile personajului Marta este evidențiat felul în care identitatea este susținută de dialogul cu celălalt și de spațiul care impune limite sau oferă deschideri.

Personajele construite de Oleg Serebrian sunt puse în relație cu lumea descrisă, ceea ce va surprinde o diversitate socio-culturală. În cel de-al doilea roman, *Woldemar*, diversitatea culturală și cea lingvistică sunt relaționate cu identitatea personajului principal, context în care autenticitatea lumii rezultă din crearea unui cod cultural, lingvistic și social, acceptat de fiecare parte, întrucât setul de valori identificate permite cunoașterea identitară. Prin acțiunile lor, personajele lui Oleg Serebrian evidențiază coordonatele lumii în care sunt plasate, reflectă ceea ce le definește prin raportare la celălalt, în relație cu imaginea promovată la nivel de discurs oficial.

Woldemar, personajul-narator, este o proiecție a Martei, a Iuliane și a Marfinei, cele trei femei care i-au structurat un mod de a se raporta la celălalt. Sunt trei femei, cu trei experiențe de viață diferite, Marta subliniind că „Tu ai fost zidit așa cum ești de trei femei. Trei femei incredibil de diferite din toate punctele de vedere – ca vârstă, ca viziuni, ca valori, ca aspirații.” (Serebrian 2018, 99), ceea ce notează și Nina Corcinschi, deoarece

Copilăria băiatului se derulează la intersecția diferitelor lumi, pe de o parte – cea de mentalitate interbelică din casa bunicilor, adevărații lui mentori, care-l tratează cu înțelegere și răbdare. Vizitele în casa lor sunt mereu râvnite și așteptate cu bucurie. Pe de altă parte, lumea de formație sovietică, de la cantonul silvic, o lume cu toate handicapurile timpului și cu pedagogia bății, asigurată generos de mama Iuliana. (Corcinschi 2019).

Copilul Woldemar este situat însă mai ales între lumea reprezentată de Marta și cea a Iulianeii, iar pentru cea din urmă a supraviețuirii în lumea cunoscută înseamnă a-ți masca afecțiunea față de celălalt.

Marta și Iuliana sunt o expresie a suprapunerii a două lumi, a două moduri de a privi lumea, a două moduri de dialoga cu celălalt. Marta este cea care redeschide dialogul cu un trecut, care dezvăluie că multiculturalitatea a fost atributul definitoriu pentru un spațiu ca Cernăuțiul. Marta este martora schimbărilor politice de putere, a granițelor și cunoaște din propria experiență ce implică dezrădăcinarea, ruperea de un spațiu pe care l-a numit *acasă* în momentul în care a fost deportată. Tocmai de aceea, identitatea personală, dar mai ales cea socială suferă metamorfoze odată ce lumea din care cineva face parte se preface. Astfel, Marta este

o femeie între două vârste, o așchie rățăcită a vechii nobilimi habsburgice, care-și retrăia cu o tenacitate masochistă drama vieții dintr-o lume de mult apusă, o lume care poate nici măcar nu a existat vreodată cu adevărat (Serebrian 2018, 99).

Iuliana, în schimb, este o *summa* a experiențelor din copilărie, când a dezvoltat un sentiment al marginalității în contextul în care mama sa a fost deportată în Uzbekistan, având în vedere originile sale germanice. Copilăria Iulianeii a stat sub semnul înstrăinării și al suferinței și pentru că lumea în care a crescut s-a definit astfel. Anii copilăriei Iulianeii au fost grei atât pentru ea, cât și pentru întreaga societate. Își amintește cum basarabeni spre exemplu în anii imediat următori războiului luptau să supraviețuiască, deoarece

– Era sărăcie mare îndată după război, se trăia greu. Țin minte că veneau pe la porți basarabeni să ceară mâncare. Dădeau pentru o căldare de cartofi un covor ales. Se zicea că era foamete la ei, secetă mare, nu plouase doi ani la rând. (Serebrian 2018, 84).

A supraviețuirii înseamnă a căuta metode pentru a depăși limitele impuse de secetă, de foamete, pentru că existența este definită de o condiție materială și reflectă, în egală măsură, coordonatele umanului. Contextul descris ilustrează duritatea experiențelor trăite, care transformă modul de relaționare cu celălalt, precum și definirea prin raportare la celălalt. Identitatea astfel este și un produs al interacțiunilor umane, al transferului de idei.

Dialogul pe care Woldemar îl poartă cu celelalte personaje evidențiază, de asemenea, tema identității personale, culturale, etnice. Woldemar se raportează la propria ființă în funcție de coordonatele pe care Iuliana ori Marta i le conturează, cele două mame ale sale, pe care le recunoaște și care încearcă să transforme realitatea lui Woldemar, cel care a fost abandonat de mama biologică, Laura, pe când avea doar patru luni.

Acesta va crește într-o lume creată de Marta și de Iuliana și se formează în funcție de ceea ce Marta ori Iuliana îi transmite. În acest context, Iuliana îi spune că este

ucraïnean, indiferent de limba pe care o vorbește, indiferent de codurile culturale pe care și le asumă în relație cu trecutul Martei înspre care privește cu uimire, întrucât „- E ucraïnean, banditul, răspuns răsît mama Iuliana.” (Serebrian 2018, 64), fapt care este confirmat și de documentele oficiale. În schimb, Marta îi amintește că structura sa identitară este complexă, fapt susținut de trecutul familiei sale, de limbile vorbite în care se regăsește.

Romanul lui Oleg Serebrian poate fi definit ca o *summa* a imaginilor pe care personajul-narator pe care le conturează, imagini care dau naștere în același timp dialogului dintre Marta și Woldemar, Marta fiind cea care va completa narațiunea pe care Woldemar o realizează.

Destinul Martei a fost marcat, în egală măsură, ca în cazul lui Woldemar sau al Iulianei, de sentimentul înstrăinării, întrucât evenimentele istorice au transformat parcursul său existențial și au transformat structura sa identitară. Un moment semnificativ în ceea ce privește metamorfoza identitară a Martei este reprezentat de nașterea celei de-a doua fiice, Laura, deoarece

Nașterea ei a însemnat și a doua mea naștere. E adevărat că după asta am fost cu totul alt om. S-a produs o ruptură greu de conceput și de explicat între mine și trecut. De atunci n-am mai putut să mă identific cu tânăra baroneasă Randa. Niciodată. Mă privesc în fotografiile de până în 1944 ca pe o străină. Parcă nu realizez continuarea fetei din fotografie. Mult mai reală și mai firească mi se pare legătura cu muncitoarea Marta Maximovna Skawronskaia din brigada nr. 3 a combinatului piscicol din Muinak. (Serebrian 2018, 27).

Observăm astfel că nașterea Laurei îi confirmă Martei că lumea pe care ea o păstrează în memorie va fi înlocuită de lumea care i-a fost impusă odată cu deportarea. Nașterea Laurei produce o ruptură definitivă a Martei de trecutul ei.

În romanul lui Oleg Serebrian, autenticitatea lumii descrise rezultă din jocul cu evenimentele pe care istoria le-a reținut și cu experiențele personale ale personajului principal. De aceea, pe un fundal istoric se construiește identitatea lui Woldemar, care este raportată la lumea dată și la lumea imaginată de acesta. Astfel, Woldemar este inadaplatul, marginalul, este cel care se retrage cu fiecare ocazie în spații imaginare. La fel va face și maturul Woldemar, care se refugiază în scris, care descoperă că aducerile-aminte sunt o punte către lumea posibilă pe care a cunoscut-o în copilărie, drept care „În momentul în care înșir aceste rânduri e vara anului 1977, dar întâmplările despre care voi vorbi s-au petrecut cu douăzeci de ani mai devreme, în URSS.” (Serebrian 2018, 8). Întâmplările pe care le evocă vor confirma temerile pe care le resimte adultul, deoarece copilăria lui Woldemar a stat sub semnul necunoscutului, având în vedere că exista în permanență un joc al dublului. Identitatea în ruptură pe care o conștientizează tânărul doctorand își are originea în copilărie, când Woldemar descoperă sentimentul înstrăinării.

Totodată, în dialogul cu ceilalți, Woldemar nu se poate defini identitar cu certitudine, întrucât este „un amestec [...] un pic ucraïnean, un pic român, un pic

german. Noi toți suntem un amestec.” (Serebrian 2018, 101). Din acest punct de vedere, Woldemar nu reușește să se integreze în lumea celuilalt, pentru care există o perspectivă impusă în ceea ce privește reprezentarea lumii, pentru că sistemul politic impune o direcție clară.

Este însă de remarcat ceea ce enunță Oleg Serebrian într-un interviu, care crede că în *Woldemar* „e vorba nu atât de istoria în sine, cât despre decorul ei, de atmosfera anilor '70 în provincia sovietică.” (în Sârbu 2020, 280), drept care Serebrian coboară în intimitatea personajului său, pentru a observa pluralitatea lumii. Din această perspectivă, nu evenimentul istoric va fi cel care va prima pentru definirea identitară a lui Woldemar, cu toate că este un factor generator de transformări totale, ci experiența trăită în relație cu acesta. Narațiunea nu va pune accentul pe redarea unei fresce sociale, ci pe surprinderea trăirilor personajului-narator, pentru care copilăria reprezintă nucleul metamorfozelor identitare, întrucât la vârsta de șapte ani descoperă că Iuliana este mama adoptivă, fiind sora mamei sale biologice, care l-a abandonat pentru a putea evada dintr-un spațiu care întreține neîncrederea în celălalt, context în care „În acea zi de 7 iulie 1977 planeta mea într-adevăr se sfărâmasese... A fost ziua în care am aflat și eu cum doare sufletul.” (Serebrian 2018, 149).

Remarcăm și că Oleg Serebrian surprinde această punere împreună a mai multor reprezentări asupra lumii, tocmai pentru a evidenția că lumea reală este un produs al unui cod cultural, social. În acest sens, identitățile fluide sunt supuse metamorfozelor în funcție de variațiile pe care lumea prezentă le are. Reprezentativ este momentul în care copiii surprinși de faptul că Woldemar vorbește germana încep a-și expune ideile în ceea ce privește identitatea, limba, etnia, întrucât

Ceata se împărțise în trei tabere: cei care susțineau cu tărie faptul că nemții nu mai există, cei care admiteau existența lor, dar nu în Uniunea Sovietică, și cei care nu puteau exprima vreo părere în această dispută aproape academică. Eu stăteam tulburat în centru. Părerea mea n-o solicita nimeni și cred că era și nepotrivit să fac vreun anunț. (Serebrian 2018, 64).

Fiecare copil își construiește un punct de vedere, pornind de la experiențele celor apropiați. Pentru a surprinde felul în care discursul oficial schimbă perspectivele celor din jur, Oleg Serebrian descrie disputa copiilor, care preiau întocmai ceea ce realitatea le oferă. Fără a filtra informațiile, ei le acceptă și le expun mai departe. Woldemar este însă cel care nu face parte din nicio tabără. Woldemar este cel tulburat când observă că ceea ce el observă diferă de ceea ce văd ceilalți.

Woldemar remarcă de asemenea faptul că din copilărie a trăit sentimentul înstrăinării, întrucât a fost supus unor rupturi identitare multiple. Rememorând experiențe din copilărie care l-au marcat, transformându-l identitar, Woldemar

realizează și o radiografie a realității din a doua jumătate a secolului XX, într-un spațiu aflat sub dominația comunistă, context care a impus cenzura, transformări lingvistice, redefiniri teritoriale. Primul an de școală a accentuat înstrăinarea lui Woldemar de lumea celuilalt, deoarece prima zi de școală este definită de Woldemar, proaspătul doctorand, ca fiind una revelatorie în ceea ce privește o lume reală construită ideologic, având în vedere că

După careu am mers în clasa noastră. Primul lucru pe care l-am văzut a fost podeaua vopsită în roșu ruginiu, culoarea îndrăgită a edificiilor publice din URSS. Ridicând ochii am observat trei rânduri de bănci meșterite din lemn, vopsite în culoare verde. Simțeam un miros străin și înfricoșător de clor, vopsea și lapte fiert. Mi se părea că acesta e mirosul înstrăinării, mirosul vieții mele de mai departe. (Serebrian 2018, 172).

Pentru Woldemar, lumea celuilalt era o lume din care se simțea exclus, întrucât era neobservat de cei din jurul său. La școală, învățătoarea îl ignora, „Nu-mi observa niciodată mâna ridicată pentru a răspunde.” (Serebrian 2018, 174), iar colegii îl evitau. Astfel,

Eu eram un copil reținut, zâmbeam rar, în timp ce dâșii erau veseli și neastâmpărați. Lor le plăcea să fie tot timpul împreună, eu căutam singurătatea. Eu nu știam jocurile lor, nu ascultam muzica ce le plăcea, nu privisem filmele despre care vorbeau, nu mă interesam de bătăile de la căminul cultural, nu urmăream meciurile de hochei la televizor, nu știam să înjur, tot așa cum ei nu citiseră cărțile care-mi plăceau, nu știau ce e o filarmonică, nu au fost niciodată la teatru, nu cunoșteau istoriile cu care crescusem, nu vizitaseră locurile în care am fost. (Serebrian 2018, 215).

Woldemar trăiește un sentiment al marginalității, neînțelegând atitudinea glacială a celorlalți. Orice încercare de apropiere de lumea celuilalt este sortită eșecului în cazul copilului Woldemar, pentru că prin acțiunile sale nu face decât să accentueze diferențele. În acest sens, ziua de 8 martie îi confirmă lui Woldemar că lumea sa se opune lumii colegilor săi, deoarece bucuria de a dăruii colegei îndrăgite un cadou dulce stârnește din partea ei o reacție neașteptată, întrucât aceasta refuză ceea ce Woldemar îi oferă, aruncând pe jos bomboana primită în semn de dispreț. Mai mult decât atât, discursul Iulianei accentuează în cazul lui Woldemar sentimentul înstrăinării, deoarece

Știam de pe atunci că pentru a supraviețui în lumea asta trebuie să faci tot felul de compromisuri lugubre cu propria conștiință, să te prefaci că nu vezi, nu auzi sau nu înțelegi o sumedenie de lucruri. Mama Iuliana mi-a dat de grijă încă din primele zile de școală să mă gândesc bine înainte de a deschide gura. (Serebrian 2018, 192).

Întorcându-se prin rememorare în copilărie, tânărul Woldemar observă că Iuliana prin acțiunile ei îi evidențiază că a trăi în lumea în care este plasat înseamnă a

supraviețui, a face compromisuri pentru a reuși. Tocmai de aceea, copilul Woldemar se va retrage în permanență în lumile pe care le-a proiectat imaginar.

Așadar, coborând în intimitatea lui Woldemar, Oleg Serebrian ilustrează jocul dintre dat și imaginat, prin raportare la copilăria lui Woldemar, cel a cărei identitate este definită de contextul istoric, social și politic. Woldemar, încă din copilărie, caută să descopere ce se ascunde dincolo de ce se vede. El caută o lume care să nu impună limite. Rememorând, Woldemar reanalizează raportul dintre experiența trăită și cea memorată, observând că „Trecutul e modelabil și e mai curând așa cum ni-l imaginăm și-l simțim din perspectiva prezentului.” (Serebrian 2018, 230), deoarece „amintirile sunt oarecum niște ficțiuni, or, până și cele mai fidele reproduceri ale trecutului, n-ar fi decât umbre vagi ale realității de cândva.” (Serebrian 2018, 230).

Referințe bibliografice

- Corcinschi, Nina. 2022. *Realitatea ca hologramă: eseuri*. Chișinău: Cartier.
- Corcinschi, Nina. 2019. *Existența de după caleidoscop*, in „Contrafort”, nr. 1-6 (281-286), ianuarie-iunie, disponibil online la <http://www.contrafort.md/categorii/existen-de-dup-caleidoscop-oleg-serebrian-woldemar>, ultima accesare la data de 07.06.2023.
- Cristea-Enache, Daniel. 2023. *Scrîitori din Basarabia: Studii literare*. Chișinău: Știința.
- Gherman, Oxana. 2020. *Desființarea spiritului identitar în romanul Woldemar de Oleg Serebrian*, in „Sud-Est cultural”, nr. 1, p. 44-47, disponibil online la <https://archive.org/details/sudestcultura112020/page/n43/mode/2up?view=theater>, ultima accesare la data de 07.06.2023.
- Sârbu, Antonina. 2020. *Scrisul ca un joc*, in „Limba Română”, anul XXX, nr. 1, p. 279-295, disponibil online la https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/279-295.pdf, ultima accesare la data de 25.07.2022.
- Serebrian, Oleg. 2018. *Woldemar*. Chișinău: Editura Cartier.

Alexandra OLTEANU
(Universitatea
„Alexandru Ioan Cuza”
din Iași)

**Trecutul ca resursă imaginativă.
Hibriditate, model și adaptare
în romanul istoric
al lui Alexandru I. Alexandrescu**

Abstract: (*The past as an imaginative resource. Hybridity, pattern and adaptation in Alexandru I. Alexandrescu's historical novel*): The emergence and intensification of the historical novel corresponds to the stages of coagulation and crystallization of the modern Romanian state and culture, imbued with the vibrations of national identity. Literature faithfully reflects the tribulations of the formation of the taste for this hybrid species, whose taming of the expressive formula is gradually achieved, from the ornamentation and excesses of romantic rhetoric to the voluptuousness of the affable narrative. The novel, this hybrid species that has consistently established itself in the local cultural environment, is born of a compensatory literary effort and a specific ordering of events that, without programmatically eliminating randomness, expresses the will to impose progressive ideas, legitimising the cultural, social, ideological and political aspirations of the moment. As the favourite readings of 19th-century Romanian novelists were not historiographical works but Walter Scott's novels, the vision of the authors of historical novels was shaped by a successful formula in which fantasy replaced historical accuracy. History became both a pretext and a motive for cultural modernity. In Alexandru I. Alexandrescu's novels, history serves as a resonance field for complex plots, and the hybrid character supports the effort to integrate several narrative formulas and intertextual strategies, which encompass the features of the crime, mystery and sentimental novel subgenres. The attributes of "original", "mystery", "historical" novel are relativised, despite authorial intent, by the thematic diversity of content and the increasingly volatile boundaries between model, adaptation and originality.

Keywords: *novel, history, subgenre, model, hybridity.*

Rezumat: Apariția și intensificarea avântului romanului istoric corespunde etapelor de coagulare și cristalizare a statului și culturii române moderne, impregnată de vibrațiile sentimentului identității naționale. Literatura reflectă fidel tribulațiile formării și încetățenirii gustului pentru această specie hibridă, a cărei înlănzire a formulei expresive se realizează treptat, de la patetismul, ornamentația și excesele retorismului romantic către voluptățile povestirii afabile. Romanul, această specie hibridă care s-a impus cu consecvență în mediul cultural autohton, se naște dintr-o străduință literară compensatoare și printr-o ordonare specifică a întâmplărilor care, fără a elimina programatic hazardul, exprimă voința de a impune idei progresiste, legitimând aspirațiile culturale, sociale, ideologice și politice ale momentului. Cum lecturile predilecte ale romancierilor români din secolul al XIX-lea nu erau reprezentate de opere istoriografice ci de romanele lui Walter Scott, viziunea autorilor de romane istorice era cadentată de rețeta de succes în care aprinderile fanteziei înlocuiau acuratețea istorică. Istoria devine un pretext și totodată un mobil al modernității culturale. În romanele lui Alexandru I. Alexandrescu, istoria servește drept cameră de rezonanță pentru intrigi complexe, iar caracterul hibrid susține efortul de integrare a mai multor formule narative și strategii intertextuale, care înglobează trăsăturile subgenului romanului criminal, de mistere și sentimental. Atributele de roman „original”, „de mistere”, „istoric” sunt relativizate, în ciuda intenției auctoriale, de diversitatea tematică a conținuturilor și de granițele din ce în ce mai volatile dintre model, adaptare și originalitate.

Cuvinte-cheie: *roman, istorie, subgen, model, hibriditate.*

Caracterul digresiv al romanului românesc de început

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, limbajul teoretic ce descrie specificitatea și funcționarea poeziei este mai stabil datorită existenței unui suport literar de referință. Aura aristocratică a poeziei, nuanțată prin diferitele texte teoretice, mai mult sau mai puțin didactice, care descriau interacțiunea diafană a cititorului cu efervescența poetică a versului, a început să pălească în spațiul românesc începând cu al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, odată cu apariția speciilor epicului. Legătura estetică dintre poezie și roman este una strânsă, relevantă nu doar la nivelul structural al creației romanești, care integrează adesea versuri, cântece sau dezvoltă subiectul baladelor, procedeu frecvent în romanul istoric, cât și la nivelul receptării teoretice.

Cu toate că ne-am așteptat ca una dintre primele mențiuni ale termenului de *roman* sau ale uneia dintre variațiunile sale să apară într-un articol sau în vreo prefață, o primă consemnare a numelui speciei apare în câteva versuri dintr-un poem de-al lui Mumuleanu. Poezia mai servește astfel și ca prim mediator al unui anumit mod de înțelegere a ceea ce ar fi un roman. În poemul *Muierile*, din *Caracterurile* publicate în 1825, Barbu Paris Mumuleanu vorbește despre una dintre delectările nocive moral la care se dedau femeile, și anume lectura *romanțurilor*: „Ori citind iar, ce citesc?/ Romanțuri ce le smintesc./ Nu citesc lucru moral./ Ci vrun romanț pastoral./ Nici cărți de creșteri să dea,/ La copii ce vor avea” (Mumuleanu 1972, 12). Această viziune asupra romanului ca lectură facilă și divertisment trivial, gustată în special de femei, este una larg răspândită în epocă, specifică primei jumătăți a secolului al XIX-lea, și va fi perpetuată chiar și de către unii dintre istoricii literari ai următorului secol, cei preocupați de fenomenul literar reprezentat de romanele de senzație, iar Dinu Pillat nu va face excepție. Mumuleanu, refractar la popularitatea romanului, împarte lecturile dezirabile în două mari categorii: cele morale și cele utile¹. Romanul, prin îndrăzneala sa de a se sustrage celor două mize „mesianice” ale scrisului, preferă tablourile contrastante care seduc cititorii în numele fascinației pentru povești ancorate în mundan, motiv pentru care lectura unor asemenea texte echivalează cu o trădare, un act egoist, săvârșit de femei ahtiate după plăceri condamnable, ca moda și romanțurile².

Dacă în țările române din perioada pre-revoluționară poezia și teatrul au fost privite ca instrumente ideologice eficiente, platforme ale patriotismului și zorilor naționalismului, romanului nu îi este atribuit același rol combativ, întrucât nu îi revine sarcina de a obține o victorie politică importantă, ci de a consemna stări de fapt și de a

¹ În acida sa *Procvântare*, cu care se deschid *Caracterurile*, Barbu Paris Mumuleanu oferă câteva exemple de asemenea lecturi utile și morale, menite a susține viitoarea dezvoltare intelectuală a fiilor țării: „Mai mult iubesc maicile plimbările și conversațiile [...] decât a să deprinde în lucruri căsnicești și a citi Catihisul, Gheografia și Istoria sfântă întru auzul fiilor”, (Mumuleanu 1972, 12).

² În aceeași cuvântare cu rol de îndreptar al moravurilor, Mumuleanu insistă asupra educației moral-creștine ca ax al unei cunoașteri virtuoză, ecuație formatoare din care ficțiunea și lectura „egoistă” a romanelor lipsesc cu desăvârșire: „[...] filosofia și științele sînt mult mai trebuincioase și de lipsă în viața soțială, dar când moralul lipsește, Loghica și Metafizica nimic nu ne folosește, decât ne ascute mîntea spre răutate, ne agerește duhul spre desfrânare, și ne dă arme de născociri cu care să rănim și să ne rănim”, (Mumuleanu 1972, 81).

descrie rezultatele transformărilor secolului. Într-o Europă care începea să înțeleagă literatura ca un mănunchi de relații sociale, guvernate de instituții formale și informale, sistemul estetic dominant suferea mutații semnificative, propagând interesul pentru analizele minuțioase ale evenimentului și ale lumii cotidiene înspre toate culturile vechiului continent, fie ele de vastă tradiție, asemenea spațiului francez, ori emergente, stadiu în care se integra și spațiul românesc. Pentru spațiul românesc postunionist, modernitatea culturală, frământările politice și mutațiile din interiorul claselor sociale conferă suficient material de observație și analiză socială.

Romanul devine astfel un gen literar digresiv prin excelență, pasiv prin raport cu combativitatea poeziei ori a teatrului, iar primele încercări autohtone de teoretizare a construcției romanești, influențate de gândirea occidentală, au consolidat această perspectivă fie prin apelul la temele predilecte (caracterul sentimental al romanțurilor, schițele sociale, analiza cutumelor), fie prin ideea de reflectare a mișcărilor vieții, reproduse în toate contrastele lor și perpetuate prin moravuri¹. Natura eseistică a romanului românesc este pronunțată în toate subgenurile sale, de la cel istoric, sentimental, haiducesc sau de mistere și până la cel judiciar sau didactic. Naratorul și personajele se lansează în perorații pe teme diverse, în lecții de morală, filosofie, estetică sau literatură, în timp ce efectele dramatice par a fi construite pentru a susține sentimentul fatalității. Determinismul proferat de romanul românesc din epoca apariției sale seamănă mai mult cu o înregistrare a unui cumul de date sociale, politice, istorice și culturale, dar nu se apropie de aplombul unei chemări la acțiune. Stilistic, în roman accentul se deplasează către evenimente trecute prin digresiuni grave, pasaje eseistice sau prin scenografia narativă alertă, în timp ce poemul sau reprezentarea teatrală speculează asprimea retorismului menit să influențeze atitudini ale prezentului. Din acest motiv, romanul se dovedește un suport ideologic mult mai eficient prin capacitățile sale latente de panoramare a unui trecut filtrat prin grile discursive heterogene.

Exercițiul traducerilor de romane franțuzești a dominat climatul cultural românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea și a schimbat, progresiv, perspectiva asupra noului gen literar care căpăta din ce în ce mai multă popularitate în spațiul autohton. Familiarizarea cu această formulă narativă proteică a influențat și dezvoltarea înțelegerii romanului în sens pur maniheist, care se opune genurilor consacrate ce slujesc moralității. Astfel, construcția romanească nu mai este privită exclusiv ca formă literară dăunătoare simțului etic, pervertitoare, ci se transformă, treptat, într-un instrument de distilare a moralității, slujind ca mijloc de observație socială și de analiză a moravurilor. Invecitive de tipul celor lansate de Mumuleanu nu

¹ În al său *Curs întreg de poezie generală*, I. Heliade-Rădulescu descrie materialul din care ar trebui să își extragă subiectele romanul. Pentru Heliade-Rădulescu, noul gen este continuatorul modern al grandioasei epopei, iar conținutul acestuia ar trebui să reflecte „faptele bărbaților celebri și populari, minunile prin care se crede că s-au operat acele fapte, obstacolele ce au întâmpinat acei bărbați, luptele, călătoriile, avântul popoarelor și agitațiunile lor în viața socială și publică, virtuți, amoruri, pasiuni, vițuri” (Heliade-Rădulescu 1870, 54).

își mai găesc cu aceeași ușurătate adepți, căci romanul începe să se fixeze în solul cultural autohton cu certitudinea că aduce cu sine viitorul literaturii române. Desigur, ideea că romanul ipostiază o experiență literară libertină, dăunătoare moral, nu și-a pierdut în întregime susținătorii, motiv pentru care opinia anacronică a poetului N. Nicoleanu, popularizată în cadrul unei conferințe ținute la Ateneul Român în 1867, blamează înrâurirea nefastă a „romanțelor franceze”, care corup, prin imoralitatea lor, sufletul femeiesc, inducând dezgustul asupra datoriei morale (Bogdan-Duică 1906, 130). Cu cel puțin două decenii înainte de apariția romanelor lui Dimitrie Bolintineanu, publicarea textului anonim *Elvira sau amorul fără de sfârșit* în 1845 arată că spațiul românesc se familiarizase pe deplin cu ceea ce ar putea însemna un roman, semn că traducerile din autorii populari ai epocii își atinseseră menirea, aceea de a media asimilarea noii formule narative.

Începuturile romanului autohton și predilecția noului gen pentru substanța istorică sunt evidențiate și prin suprapunerile terminologice ca roman original-istorie originală, ambele formule fiind întrebuițate adesea pentru clasificarea aceluiași text, autorii și editorii punând semnul echivalenței între ficțiune și evenimentul real. Apariția prozei românești este strâns legată de circulația termenului de „istorie”, care avea înțelesul de „poveste”, sau „invenție”, ținând, timp de câteva decenii, locul unei noțiuni mai precise care să definească tipul de narațiune. Romanțurile și chiar epopeile sunt „istorii”, adică narațiuni expansive, ce tratează aspecte tematice din cele mai diverse.

De la naționalism programatic la senzaționalism cosmopolit

Într-o primă etapă, cea a cristalizării sale, ce cuprinde perioada 1850-1880, romanul românesc postpașoptist face trecerea simbolică spre construirea unei mitologii literare care să înglobeze imaginea unei epoci trecute glorioase, speranțele naționalismului mesianic și speranța unui viitor menit să îndeplinească idealurile pașoptiștilor. În linia lui Erich Auerbach și Walter Benjamin, Benedict Anderson explorează în *Imagined Communities* o simultaneitate specifică, pregnantă și în proza istorică românească din perioada în care naționalismul european câștiga teren, marcând epoca „primăverii popoarelor”. Această simultaneitate, conform lui Anderson, constă într-o trăire a unui timp mesianic, concept teoretizat în volumul *Illuminations*, semnat de Walter Benjamin. Acest timp mesianic presupune o „simultaneitate a trecutului și viitorului într-un prezent instantaneu” (Anderson 1991, 24). Această trăsătură a gândirii simultane devine un element crucial în analiza prozei istorice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea:

[...] why this transformation should be so important for the birth of the imagined community of the nation can best be seen if we consider the basic structure of two forms of imagining which first flowered in Europe in the eighteenth century: the novel and the newspaper. For these forms provided the technical means for ‘re-presenting’ the kind of imagined community that is the nation (Anderson 2006, 24-25).

Națiunea, arată Benedict Anderson, se articulează sub forma unui construct al imaginarii, menit să înglobeze toate reprezentările „sinelui” colectiv, ca elemente reordonate de producțiile imaginației. Cu toate că teoria antropologului vizează lumea occidentală din secolul al XIX-lea, ea poate fi relevantă și în cercetarea morfologiei începuturilor modernității culturale românești, ale cărei forme literare reflectă fidel construcția miturilor naționale. În cazul romanelor istorice, importante suporturi ideologice, textul tipărit începe să ofere un corp concret frământărilor sociale, revendicărilor și speranțelor unui popor care se privește drept *națiune*. Walter Benjamin explorează necesitatea stabilirii unor legături cauzale între momentele cheie din istorie. Abordarea acestuia eludează postumitatea istorică și distanța temporală dintre trecut și prezent prin interpretarea trecutului în contextul contemporan al istoricului. Această caracteristică a gândirii simultane devine un element crucial și coagulant al prozei istorice din perioada ascensiunii naționalismului european:

The present, which, as a model of Messianic time, comprises the entire history of mankind in an enormous abridgment, coincides exactly with the stature which the history of mankind has in the universe. [...] A historian who takes this as his point of departure stops telling the sequence of events like the beads of a rosary. Instead, he grasps the constellation which his own era has formed with a definite earlier one. Thus he establishes a conception of the present as the “time of the now” which is shot through with chips of Messianic time (Benjamin 2007, 263).

Proiecțiile literare devin astfel determinante în conturarea imaginii pe care o națiune și-o formează despre sine, iar importanța pe care o dobândește presa atât în viața comunitară, cât și cadrul preocupărilor publicului cititor, alături de popularitatea romanului, se transformă în instrumente sociale care facilitează solidarizarea cu cauzele nobile, indiferent dacă acestea sunt de natură patriotică sau morală. Romane ca *Misterele unui nabab* (1889), *Dramele Veneției sau pumnalele rezbunătoare* (1889), *Misterul din Turnul Eiffel* (1889) sau *Clotilda sau Crimele unei femei* (1891) nu fac decât să integreze, cu îndemânare ori cu stângăcie, revendicări societale explicite, însă nu în aceeași măsură ca alți prozatori ai epocii, precum G. Baronzi, I. Bujoreanu sau N. D. Popescu. La Alexandru I. Alexandrescu, narațiunea își recapătă suveranitatea în țesătura labirintică a unor romane construite după toate convențiile foiletonistice. Chestiunea utilității socio-morale, îndelung discutată odată cu apariția primelor romane românești, este relativizată de jocul cu intrigile ramificate și decorurile excentrice ale unor lumi ornate de o splendoare aristocratică, transformată în câmp de confruntare directă între nobili pătimași și oameni de rând striviți de propria insignifianță socială și economică.

În *Misterele unui nabab*, structural și tematic, Alexandru I. Alexandrescu scrie o proză hibridă, un roman istoric și totodată de mistere și senzație, care uzează deopotrivă de strategiile adaptării, de particularitățile de frescă istorică și stereotipia romanțurilor sentimentale pentru a pune în scenă o acțiune complicată de dezvăluire a crimelor unui nobil italian vinovat de fratricid, multiplele straturi ale istoriei ramificându-se în

destinele tuturor personajelor. Romanul *Dramele Veneției sau Pumnalele rezbunătoare* relatează, prin același mănunchi de intrigi arborescente, povestea unui cuplu ce își caută răzbunarea prin uciderea unui uzurpator pățimaș. *Misterul din Turnul Eiffel* prezintă câteva intrigi amoroase încâlcite pe fundal istoric parizian, în care femeile abile din lumea aristocratică desfac și unesc destine, țin intrigi și suferă consecințele faptelor lor, iar bărbații sunt urmăriți de fantasmе ce le amintesc de fărădelegile lor. În *Clotilda sau Crimele unei femei*, Alexandrescu dezvoltă peripețiile unui medic de a-și găsi fiica, devoalând un lung șir de crime și nedreptăți.

După 1880, narațiunile romanului românesc postunionist depășesc etapa autohtonizării cadrelor ficționale, iar unii autori revin, paradoxal, la recuzita romantică preluată din traduceri și adaptări. Deși această strategie literară poate apărea mai degrabă ca o involuție a practicii scriitoricești, ea ar trebui analizată ca un indicator al fixării romanului în conștiința culturală românească. Dacă apariția romanului românesc i se datorează lui Eugène Sue și descoperirii formulei a ceea ce Cornelia Ștefănescu numește „roman social de tip popular” (Ștefănescu 1973, 37), eforturile de traducere și adaptare au produs efecte imediate, adică au suplinit existența unei tradiții narative care să susțină evoluția genului. De asemenea, practica literară, anunțarea și scrierea prozelor catalogate drept „romane” sau „romanțuri” originale, istorice ori sociale, precedă edificarea unei teorii autohtone a genului, așa cum traducerea anunță, cu o anumită precizie, ritmul apariției producțiilor originale. Un asemenea raport de determinare se va dovedi problematic pentru receptarea unui gen care se manifesta drept *work-in-progress*.

În proza istorică a lui Alexandrescu, amalgamarea de formule amintește de eforturile de compensare narativă realizate de „pionierii romanului românesc”, care căutau să răspundă curiozității, interesului pentru orizontul sentimental-melodramatic și fascinației pentru întâmplări extraordinare, menite să surprindă. Însă în *Dramele Veneției* și *Misterele unui nabab*, aliajul de formule narative contrastante nu se mai realizează intuitiv, inocent, ci mai degrabă ca un reflex cultural asumat care vrea să facă dovada lecturilor unui romancier ambițios să ofere replici autohtone capodoperelor literaturii universale. Alexandru I. Alexandrescu oferă personajelor sale scene cosmopolite de desfășurare narativă, invitând umbrele marilor culturi europene să legitimizeze străduințele sale epice. Orașe grandioase ca Veneția, Parisul sau Roma slujesc drept decoruri grandioase pentru intrigi meschine, dezvoltării tulburătoare sau acte răzbunătoare încărcate de morală. O posibilă explicație pentru acest cosmopolitism literar este oferită de Dinu Pillat printr-un comentariu la un articol semnat de Al. A. Philippide, autor ce corelează slaba reprezentare a subgenului romanului de aventuri cu absența unor metropole autohtone, care ar putea găzdui șiruri de întâmplări neașteptate, fascinante:

Al. A. Philippide, singurul scriitor român care s-a întrebat de ce romanul de aventuri nu a fost aproape deloc cultivat la noi, găsește cauza în lipsa „marei oraș”, adevărat „labirint inextricabil” care „oferă la fiecare pas lucruri neprevăzute, întâlniri neașteptate, coincidențe stranii, posibilități infinite de dispariție, ascunzișuri greu de

descoperit, personaje multe și variate”. Se susține ideea că este greu de conceput un roman de aventuri desfășurându-și acțiunea altundeva decât în „pădurea umană” a unei metropole de dimensiuni amețitoare. Cu cât cadrul apare mai restrâns (oraș de provincie, cartier sau o singură casă), cu atât „aventura riscă foarte ușor – după părerea autorului – să devină interioară, iar romanul să devină roman obișnuit” (Pillat 2012, 270).

Perspectiva lui Al. A. Philippide din „Romanul de aventuri și societatea românească” își găsește un promotor în Dinu Pillat, cunoscător al subgenurilor romanului de senzație din secolul al XIX-lea, întrucât inventivitatea scriitorilor români părea a fi condiționată, pe de o parte, de scenariile și strategiile mediate de traduceri, și, pe de altă parte, de capacitatea de adaptare a acestor elemente desprinse din capitalul cultural străin la specificul autohton. Totuși, medierea livrescă putea alimenta niște reprezentări literare operante pentru un roman românesc de aventuri, proza lui Alexandrescu probând această ipoteză. Cu toate că, potrivit configurației tematice, romane ca *Misterele unui nabab* sau *Dramele Veneției* ar dezvolta un conflict interior mai intens, în realitate ele sunt configurate ca mănunchiuri de intrigi exterioare, implicând urmăriri, lupte, călătorii și dezvoltări demne de un veritabil roman de senzație.

O altă constantă a romanelor lui Alexandrescu este prezența supranaturalului într-o entitate specifică, mereu aceeași, fantoma celui asasinat. Fantasma este, invariabil, una tristă, dilematică, shakespeariană, iar rolul ei este de a conduce către descifrarea misterele și pedepsirea răufăcătorilor. În *Dramele Veneției*, prezența acestui element supranatural este mai degrabă forțată, articulându-se ca un artificiu narativ ce nu poate fi pe deplin armonizat cu relieful narativ, iar fantoma servește ca pretext al precipitării episoadelor intrigii: „Bucuria lui Stevens, cand zări pe Lorenza la intrare-i fu atât de mare, încât nu o putem descrie. Cititori cred că înțeleg cauza acestei bucurii! Ne aducem aminte că dânsul credea pe Lorenza răpită de fantomă, nevăzându-se în barcă când se deștepta din leșin” (Alexandrescu 1889a, 97). Topirea unui set de evenimente în câteva fraze care rezumă confuz intriga transformă aparițiile fantomei în instrumente de dirijare a atenției cititorului.

Traducerile realizate de primii romancierii implicau modelarea originalului după cerințele potențiale ale cititorului român, iar în această strategie de adaptare sau autohtonizare a romanului occidental identificăm apariția romanului românesc. După N. D. Popescu, Al. Pelimon sau George Baronzi, prozatori care au căutat să autohtonizeze romanele istorice, de senzație, haiducești, sentimentale și de mistere, transplătând intrigi stereotipe în cadre ficționale românești, principiile construcției romanului încep să înglobeze o deschidere culturală mai vastă. Venind în continuarea unui inventar de romane care căuta să construiască un circuit național pentru modele narrative adaptate, Alexandru I. Alexandrescu își manifestă interesul pentru dizolvarea tendințelor autohtoniste și a imaginarului național în favoarea unor narațiuni plasate în decoruri europeniste eclatante.

Romanul istoric al lui Alexandru I. Alexandrescu

Singurele mențiuni și analize critice ale romanelor lui Alexandru I. Alexandrescu îi aparțin lui Marian Barbu și sunt cuprinse în volumul *Romanul de mistere în literatura română*. Contribuția lui Barbu este una minoră, care relativizează atât fenomenul literar reprezentat de romanul de mistere în literatura română, cât și rolul lui Alexandrescu în evoluția genului. Marian Barbu rezumă, adesea confuz și încurcând personajele și ramificației intrigii, principalele evenimente ale romanelor, insistând asupra unei presupuse deficiențe a prozelor lui Alexandru I. Alexandrescu: slaba reprezentare a claselor sociale dezavantajate și transformarea oamenilor săraci în simple elemente de decor sau pretexte pentru aristocrați de a-și manifesta spiritul pătimaș fără vreun cost semnificativ¹. O asemenea abordare a romanului istoric al autorului *Misterelor unui nabab* subminează însăși esența romanului de care Barbu pretinde că se ocupă, romanul de mistere fiind un subgen care folosește convențiile pentru a le extinde limitele, luându-și libertăți absolute și deplasând accentul de pe criteriul eseistic de a livra o lecție de morală la exuberanța narativă.

Ca emblemă a modernității culturale, proza istorică captează sentimentul de nostalgie sau aspirația către un trecut idealizat, asociind modernitatea cu fascinația pentru orașele pierdute în trecut. Fascinația romantică pentru ruine exprimă aceeași tendință fundamentală a modernității, caracterizată de atracția tot mai puternică către definirea esențelor și autenticității. În această privință, filosofia culturii, deși se străduiește să delimiteze trăsăturile unui fenomen universal, oferă o explicație identitară pentru nostalgiile istorice și reconfigurările lor ficționale. Romanul alimentează această nostalgie modernă pentru reprezentări autentice, iar transformarea observațiilor sociale, a fragmentelor din istoria națională sau a contextelor contemporane în subiecte ale prozei istorice permite abordarea lor într-un mod eseistic:

The desire for the auratic and the authentic has always reflected the fear of inauthenticity, the lack of existential meaning, and the absence of individual originality. The more we learn to understand all images, words, and sounds as always already mediated, the more, it seems, we desire the authentic and the immediate. The mode of that desire is nostalgia. A gap opens up between intellectual insight into the obsolescence of the concept and the lifeworld's desire for the authentic. The longing for authenticity is the media and commodity culture's romantic longing for its other (Huysen 2006, 12)

După etapa naționalistă a discursului romanesc, pregnantă în romanul istoric, social și, mai ales, în subgenul haiducesc, se instaurează stadiul discursului europeanist,

¹ Pentru Marian Barbu, antagonistul romanului, Marco, „este pus să săvârșească o serie de fărâdelegi în lumea săracilor” și „este un spirit al răului care acumulează forța instinctului primar și dorința diabolică a burghezului de a avea bani pe orice cale” (Barbu 1981, 110). Din dorința de a aplica schema hermeneutică a conflictului maniheist, comentatorului îi scapă rolul-cheie al personajului negativ, cel de a multiplica intriga și de a o precipita către un deznodământ fericit care să aducă o reparație fărâdelegilor, în buna tradiție a subgenului romanului de mistere.

deschis spre lumea aristocratică a Occidentului. După tentative și reușite de a construi ansambluri narative coerente tematic, romanul revine la etapa eclecticismului începuturilor, semn că Alexandru I. Alexandrescu se înscrie într-un alt stadiu din evoluția romanului românesc de secol XIX. Romanul *Misterele unui nabab* reprezintă un aliaj narativ neobișnuit, fluidizând granița dintre adaptare și originalitate. Adaptare a tragediei shakespeariene *Hamlet*, roman deopotrivă de mistere și de senzație, completat de intrigi sentimentale, textul lui Alexandrescu prelucrează o intrigă complicată, ramificată prin *plot twisturi*. O altă caracteristică importantă a romanului lui Alexandrescu este augmentarea misterului printr-o scenografie de proză polițistă. Daniela Zeca descrie această mutație literară adusă de romanul polițist în *Melonul domnului comisar. Repere într-o nouă poetică a romanului polițist clasic*:

răului metafizic și difuz îi ia locul o anume realitate personalizată care e *crima*, în timp ce eroul e departe de a mai proteja un secret sau un ideal, fiindcă se vede pus dintr-o dată în situația să reprime, să aducă la ordine, să acționeze, dar făcând uz nu de eroism, ci de o categorie cu totul alta decât cea morală, care e *flerul* [...]. În loc de a se pune la încercare în fața lumii și a naturii, eroul, devenit, mai nou, detectiv, se trezește singur în fața orașului și a tarelor societății (Zeca 2005, 53).

În *Misterele unui nabab*, răul se manifestă într-o formă concretă, în acțiuni clare, iar personajele îi intuiesc sursa. Enrico, eroul înveșmântat cu toate calitățile fizice și morale posibile, se găsește în situația de a elucida misterul morții propriului tată și tentativa de asasinat a cărei țintă el însuși fusese, pentru a ajunge să elucideze apoi enigmaticele destinelor mai multor personaje cu care interacționează. Eroul își impune un pact al tăcerii, înstrăinându-se chiar de femeia iubită, direcționându-și eforturile în direcția dezvăluirii misterelor și a pedepsirii răufăcătorului. Pe scurt, acțiunea romanului este plasată în Italia și urmărește istoria crimei plănuită de contele Marco împotriva fratelui său, Matei Carino, și a fiului acestuia, Enrico, pentru a-și însuși averea lor. Contele trimite asasini plătiți la castelul celor doi, dar planul îi reușește doar pe jumătate. Fratele îi este ucis, dar nepotul scapă. La scurt timp, fantoma tatălui ucis începe să-și viziteze fiul îndurerat, ghidându-l către descoperirea tuturor planurilor meschine urzite de contele Marco. Povestea de dragoste ce se înfiripă între Enrico și verișoara sa, fiica lui Marco, despre care va afla apoi că a fost răpită din casa adevăratului său tată, e o altă verigă a intrigii, care permite romancierului să își completeze paleta tematică. Fantoma tatălui ucis este cea care îl conduce pe fiu la dezvăluirea misterului uciderii sale, insuflându-i dorința răzbunării.

Romanul conține toate temele atribuite de Andrei Bodiș romanului postpașoptist: amorul, societatea, orașul, suferința, moartea, celălalt, scrisul, însă referențialul cultural este altul¹. Obsesia contextualizării și autohtonizării dispăre din

¹ „În ce privește romanul românesc, el suferă o dublă mutație: o adaptare a scriitorului la modelul, mai ales, francezesc, dar și o autohtonizare a acestuia. Pe de altă parte, cititorul suportă adaptarea *temelor epocii* la spațiul românesc. Temele epocii devin teme românești ale epocii, dovedind că în deceniul în care s-a

agenda unui romancier care își publică romanele în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. Proza lui Alexandrescu este colorată de multe referiri la lumea diplomatică de la curtea regelui Victor Emanuel al III-lea, printre personaje apărând și Garibaldi. Pentru Jerome de Groot, structura hibridă a romanului istoric rezultă dintr-un amalgam de tendințe literare și reprezintă un echilibru delicat între conștientizarea artificialității universului literar și eforturile autorului de a ilustra lumi și evenimente situate în afara experienței cititorului:

An historical novel is always a slightly more inflected form than most other types of fiction, the reader of such a work slightly more self-aware of the artificiality of the writing and the strangeness of engaging with imaginary work which strives to explain something that is other than one's contemporary knowledge and experience: the past (de Groot 2010, 4).

Jean Tortel, în studiul intitulat *Le roman populaire*, identifică trei perioade semnificative ale romanului popular: etapa romantică sau eroică, perioada burgheză și, ultimul stadiu dintre ele, cel al scurtei reveniri la convențiile oferite de valorificarea tematicii eroică (Tortel 1970, 55). Romanul de consum ce gravitează în jurul unei figuri eroice responsabile de restaurarea echilibrului social prin identificarea și sancționarea antagoniștilor evoluează concomitent cu genul foiletonistic, culminând într-o sinteză consolidată sub forma „romanului-foileton”. Această integrare este consacrată de apariția subgenurilor hibride, în care presa devine un catalizator esențial al succesului public al romanului. În cadrul unui roman destinat consumului larg, acesta își proclamă apartenența la gen încă de la început, fie prin intermediul subtitlului, paratextului sau a primelor pagini. Alexandrescu își intitulează textul „roman original”, nu istoric, de mistere sau de senzație, semn că nu vrea să restrângă sau să limiteze textul la o singură tematică sau categorie de cititori. Această opțiune literară este una simptomatică pentru romanul secolului al XIX-lea, care mizează pe hibriditate și aliaj de formule diferite, ignorând ceea ce s-ar putea numi drept consecvență generică sau univocitate tematică, aspecte pe care Ken Gelder le consideră definitorii pentru literatura de consum sau pentru *genre fiction*:

Popular fiction announces those identities loudly and unambiguously: you know and need to know immediately that this is romance, or a work of crime fiction (and/or spy fiction), or science fiction, or fantasy, or horror, or a western, or an historical popular novel or an adventure novel (Gelder 2004, 64-65).

Eroul central din *Misterele unui nabab*, tânărul Enrico este portretizat ca un personaj convențional romantic, construit să răspundă atât solicitărilor unei intrigi sentimentale, cât și uneia de natură criminală sau polițistă: „Enrico era un june de 20 ani. Figura sa era de o frumusețe adevărat bărbătească. În ochii săi se vedea strălucind

născut Ciocoi vechi și noi, norma era creată de un alt fel de roman decât cel propus de Filimon” (Bodiu 2002, 15).

caracterul său cel blând. Mușchii cei dezvoltăți ai membrilor sale arătau o putere de Hercule” (Alexandrescu 1889, 4). Personajul potrivit primește un set predefinit de calități și abilități care să îi garanteze succesul, fiind transformat chiar într-un maestru al artei deghizării. Personajele negative create de Alexandrescu sunt izbăvite de orice iluzie a redempțiunii sau a nobleței. În construcția fizionomiei și personalității eroilor, se distinge rudimentaritatea fizionomiilor și psihologiilor personajelor construite după convențiile romantice, aspect pe care îl putem privi, folosind termenii lui Bernard Trout, în cheia unei „economii genetice a literaturii populare”:

La psychologie des personnages est évidemment très sommaire. Il y a les bons et les méchants. Les bons sont très bons. Les méchants sont toujours très méchants. L’homme bon est grand, beau, fort. Pour désigner le méchant, on trouve toujours quelque part l’adjectif «chafouin», de même que tout est fatal, et les méchants meurent, en général, à la fin (Trout 1970, 349).

Antagonistului absolut, Marco, i se construiește un portret menit să nu lase loc de îndoieli asupra caracterului său respingător. Ucenicia la școala fizionomiilor lui Lavater imprimă primelor romane românești aceeași strategie portretistică rudimentară, care să ascundă noblețea sau infamia în trăsăturile fizice ale personajului:

Comtele Marco era un bărbat cam de cincizeci ani. Statura cea înaltă și uscățivă, figura sa palidă împresurată de o mare barbă roșie, căutătura ochilor săi plină de răutate, îngrozitorul său surâs care-i era nelipsit, făcea din comte un om care-ți cauza de la prima vedere o neînțeleasă respingere (Alexandrescu 1889b, 26).

Alexandru Alexandrescu folosește tot arsenalul specific romanului-foileton: are grijă să încheie fiecare capitol cu un nou mister pe care să-l devoaleze pe parcursul următorului. El ramifică poveștile, multiplică fiecare nucleu narativ. Mixarea diferitelor formule narative este o trăsătură inerentă a literaturii epocii, ce se subordonează intenției romancierului de a acoperi sfere cât mai diverse de interes, iar acea „multiplicare a povestirilor”¹, prin care Franco Moretti justifică popularitatea romanului de aventuri, reflectă încercarea de a sistematiza materia epică într-un mod cât mai captivant pentru cititor. În volumul *Bestsellers. Popular Fiction*, Clive Bloom descrie mutațiile stilistice ce se realizează în scopul deplasării accentului de pe stil pe poveste, narațiune, conținut și convenție². Stilul rămâne un accesoriu, în timp ce

¹ “Adventures make novels long because they make them wide; they are the great explorers of the fictional world: battlefields, oceans, castles, sewers, prairies, islands, slums, jungles, galaxies... Practically all great popular chronotopes have arisen when the adventure plot has moved into a new geography, and activated its narrative potential. Just as prose multiplies styles, then, adventure multiplies stories: and forward-looking prose is perfect for adventure, syntax and plot moving in unison” (Moretti 2013, 166).

² “A literature whose elegance of style closes it within its own gemlike facets can only ever have a minority audience. Its tendency moves towards the minimalism of *belle lettres*, the essay or the *bon mot* turning it into an anecdote for masonic recognition amongst an elite group, whose gaze is marked by a type of refusal of historical movement. [...] Art fiction highlights its style, delights in it and makes of style a fetish.

povestea rămâne „motorul” romanului. În romanul istoric al lui Alexandrescu, segmentat de răsturnări de situație dramatice și spectaculoase, fiecare modificare a configurării spațiale și temporale, precum și fiecare aluzie la viitoarele întorsături ale acțiunii și orice elucidare retrospectivă a cursului evenimentelor curente acționează ca un factor coagulant al narativității. În epocă, uzul acestor strategii asigură fluiditatea construcției epice și garantează succesul la publicul cunoscător al jocurilor narative specifice foiletonului.

Romanul istoric *Misterele unui nabab* manifestă același caracter hibrid pe care îl putem atribui prozei epocii în care apare. Ca roman istoric, de senzație și mistere, la care se adaugă și o intrigă amoroasă, cu irizații de melodramă, textul încearcă să cumuleze toate strategiile textuale care și-au probat eficiența în convențiile narative occidentale. Efectul general produs de lectura textului este unul previzibil, cel de improvizație cu alură dramatică, ce sugerează că romancierul este mai degrabă interesat să elaboreze o proză ornamentată cu intrigi desprinse din luptele alegorice și atemporale valorificate cu succes de marea literatură, într-un exercițiu narativ care, deși se plasează formal sub stindardul originalității, alege să inoveze prin recursul la împrumuturile eclectice din capitalul cultural străin al romanului occidental.

Titlurile capitolelor funcționează ca enunțări ale întâmplărilor prin care va trece sau pe care le va provoca personajul central, o altă strategie preluată de la romanul foileton. Mobilitatea imaginarului din romanul lui Alexandru I. Alexandrescu presupune glisări bruște dinspre o ipostază fericită către una terifiantă sau pitorească. Episoadele poveștii lui Enrico se succed alert, înglobând schimbări radicale de atitudine și perspectivă. Romancierul descoperă în această precipitare a acțiunii soluția salvatoare pentru discontinuitățile narative. Intuiția gazetărească imprimă o organizare specifică materiei epice, menite să dozeze suspansul și tensiunea narativă în linia tradiției foiletonistice. Desigur, această manieră de elaborare literară se construiește pe principiul unei productivități literare asumate prin însăși îmbrățișarea convențiilor, aspect care atașează romanului o eticheta de gen accesibil, destinat mulțimilor de cititori nespecializați, care vulgarizează experiența literară. Într-o perioadă în care autonomia esteticului își adjucecase un număr semnificativ de susținători și arbitri, romanul nu își poate câștiga un loc privilegiat în rândul formelor prestigioase ale literaturii cu o vastă tradiție tocmai din cauza văditei sale accesibilității sale și, mai ales, din cauza contribuției sale însemnate la „democratizarea” câmpului cultural, proces realizat prin includerea preferințelor publicului în deciziile editoriale.

În *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*, Ann Rigney arată că istoria nu este o entitate fixă pe care o putem recupera și înțelege în mod obiectiv și propune o interpretare a trecutului ca „o resursă imaginativă” – un set de povești, imagini și amintiri folosite pentru a da sens prezentului și viitorului. Vorbind despre Walter Scott, Rigney arată cum poveștile și personajele sale (precum Ivanhoe și Rob

Popular fiction neutralises style, seems only interested in narrative, content and convention, and delights in making language invisible in order to tell a tale. Yet popular fiction may still make a fetish of one aspect of its style” (Bloom 2008, 86).

Roy) au fost reinterpretate și adaptate de-a lungul timpului, devenind parte a unei memorii culturale care continuă să influențeze modul în care interpretăm concepte precum cel de identitate, istorie sau naționalism (Rigney 2012, 15). În romanului lui Alexandrescu, istoria nici măcar nu mai trebuie să fie una națională, ea este un element decorativ, un cadru predispus subiectivizării, semn că trecutul este un proces continuu de interpretare și adaptare.

Canonul reprezintă, pe de o parte, o consemnare a unor raporturi de autoritate estetică asupra cărora există un consens, și, pe de altă parte, rezultatul unei bătălii pentru hegemonia asupra unui sistem cultural. *Anxietatea influenței*, așa cum este ea descrisă de Harold Bloom, pune în lumină nu doar lupta dintre genuri pentru dominanța asupra câmpului literar, ci și o tentativă de reconfigurare a peisajului literar prin deplasarea accentului de pe filiație literară pe evoluție și individualitate artistică. Pentru Margaret Cohen, care dezvoltă teoria lui Bourdieu, identitatea unui anumit moment din istoria literaturii este definită nu de piesele cuprinse în configurația canonică, ci mai degrabă de luptele succesive ce includ categorii vaste de scriitori, cititori și texte:

A writer's practice is overdetermined by his or her competition with contemporaries responding to the same codes and constraints, as writers take positions in relation to each other, striving for literary recognition and/or economic success. Bourdieu's model thus effects a major transformation in how critics have long organized the literary past. The identity of a literary historical moment is defined not by the canonized masterworks but rather by struggles involving a broad range of writers, readers, and texts (Cohen 2002, 7).

În *The Sentimental Education of the Novel*, Cohen face o pledoarie edificatoare pentru o istorie literară preocupată nu doar de raporturile ce se stabilesc între istorie și literatură, ci mai ales de episoadele care compun istoria literară *per se*, insistând asupra importanței identității colective în modelarea accesului scriitorilor la capitalul cultural și economic dintr-o anumită epocă, proces ce se răsfrânge asupra manierei în care poetica românească încifrează luptele din câmpul literar. Din acest motiv, conceptul de evoluție nu este cel mai potrivit în discutarea unui fenomen cultural care a facilitat apariția romanului istoric românesc și a subgenurilor acestuia. Evoluția presupune o transformare vizibilă, o modificare semnificativă a unor forme, presupunând existența unor etape superioare valorice, aspect relativ în studierea morfologiei literare întrucât formulele literare nu se succedă cu liniaritate și nu se înlocuiesc unele pe altele, ci coexistă. În cazul romanului românesc, acesta coexistă și se suprapune celorlalte genuri epice, motiv pentru care nu există o delimitare generică precisă. Romanul și nuvela sunt specii consubstanțiale, egale, între care nu se poate pune semnul superiorității estetice, cu atât mai mult cu cât cultura română modernă pare a le datora un interes crescând pentru modalitățile expresive ale prozei autohtone.

În literatura română din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când interesul pentru crearea romanelor originale definește direcția culturii autohtone, competiția artistică descrisă de Pierre Bourdieu și Margaret Cohen între contemporanii care

răspund acelorași coduri literare și constrângeri este edificatoare chiar și în câmpul teoretic, cel al reflecției asupra romanului. Recunoașterea literară și succesul economic reprezintă țelurile principale ale diversității și diversificării discursurilor românești care prefațează apariția romanului istoric autohton. Literatura de consum nu exclude elaborarea impresionantă și rafinamentul stilistic, așa cum succesul reputat de scriitori precum N. D. Popescu nu este cuantificat doar în numărul de publicații, editări și reeditări, ci și în practicile culturale ale unui mediu cât de poate de deschis emulației artistice. Romanul este un teren foarte flexibil și transparent pentru numeroasele tendințe literare, iar stăpânirea strategiilor narative și câștigarea unui public eterogen însemna adjudecarea unei poziții dominante în ierarhia artistică, fie ea și volatilă, a momentului. În proza lui Alexandrescu, materialul epic adunat de prin subiectele marii literaturi universale și retușat după convențiile literaturii de consum nu reprezintă decât un indicator al unei turnuri interesante în evoluția romanului românesc, care depășește pledoariile emfatice cu subtext etnocentrist.

Referințe bibliografice

- Alexandrescu, Alexandru I. 1889a. *Dramele Veneției sau Pumnalele Resbunătoare. Roman original.* București: Librăria H. Steinberg.
- Alexandrescu, Alexandru I. 1889b. *Misterele unui nabab. Roman original.* București: Librăria H. Steinberg.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso.
- Barbu, Marian. 1981. *Romanul de mistere în literatura română.* Craiova: Editura Scrisul Românesc.
- Benjamin, Walter. 1969. *Illuminations.* New York: Schocken Books.
- Bloom, Clive. 2008. *Bestsellers. Popular Fiction Since 1900.* London: Palgrave MacMillan.
- Bodiu, Andrei. 2002. *Șapte teme ale romanului postpașoptist.* Pitești: Editura Paralela 45.
- Bogdan-Duică, G. 1906. *N. Nicoleanu, V. Cîrlova, C. Stamati.* București: Editura Minerva.
- Cohen, Margaret. 2002. *The Sentimental Education of the Novel.* Princeton: Princeton University Press.
- De Groot, Jerome. 2009. *The Historical Novel.* New York: Routledge.
- Gelder, Ken. 2004. *Popular Fiction. The logics and practices of a literary field.* New York.
- Heliade-Rădulescu, I. 1870. *Curs întreg de poezie generală*, vol. II. Tip. Lucrătorilor asociați.
- Huyssen, Andreas. 2006. *Nostalgia for ruins*, in „Grey Room”, No. 23 (Spring), p. 6-21.
- Moretti, Franco. 2013. *Distant Reading.* London: Verso.
- Mumuleanu, Barbu Paris. 1972. *Scrieri.* București: Minerva.
- Pillat, Dinu. 2012. *Spectacolul rezonanței. Eseuri, evocări, sinteze.* București: Humanitas.
- Rigney, Ann. 2012. *The Afterlives of Walter Scott. Memory on the Move.* Oxford: Oxford University Press.
- Ștefănescu, Cornelia. 1973. *Momente ale romanului.* București: Editura Eminescu.
- Trout, Bernard. 1970. *Économie Génétique de la Littérature Populaire*, in N. Arnaud (ed.), *Entretiens sur la Paralittérature.* Paris: Plon, p. 345-353.
- Zeca, Daniela. 2005. *Melonul domnului comisar. Repere într-o nouă poetică a romanului polițist clasic.* București: Editura Curtea Veche.

Roxana ROGOBETE
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Utilizarea resurselor în redactarea analizelor de text literar: corpus și clișee

Abstract: (*Using secondary sources in writing literary text analyses: corpora and clichés*): This paper aims to analyse how first-year students (with major or minor in Romanian Language and Literature at the Faculty of Letters, History and Theology of WUT) use additional critical resources in writing literary text analyses, and how they relate to the aspects proposed for examination (figurative language, narrative perspective, etc.). The study contains observations on a survey distributed to students about the relevant textual elements needed to be addressed in an essay, as well as the analysis of two types of corpora: a novice one, containing texts written by students from the academic years 2021-2022 and 2022-2023, and one containing “models of analysis or essays” (from the most “accessible” – in fact, easy and clichéd, available online, to excerpts from DAOLR).

Keywords: *literary text analysis, academic writing in Romanian, corpus analysis, expert corpus in Romanian, clichés.*

Rezumat: Lucrarea își propune să analizeze modul în care studenții anului I (cu specializarea Limba și literatura Română – A sau A’, din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Teologie a UVT) se folosesc de resurse critice suplimentare în redactarea unor analize de text literar, dar și cum se raportează aceștia la aspectele propuse spre examinare (limbaj figurat, perspectivă etc.). Studiul conține observații pe marginea unui chestionar distribuit studenților cu privire la elementele textuale relevante, necesare a fi abordate într-o analiză, dar și analiza a două tipuri de corpusuri: unul studentesc, conținând textele redactate de educabili din anii universitari 2021-2022 și 2022-2023, respectiv unul conținând „modele de analiză” (de la cele mai „accesibile” – de fapt, facile și clișeice, disponibile online, la fragmente din DAOLR).

Cuvinte-cheie: *analiză de text literar, scriere academică în limba română, corpus expert în limba română, „comentarii literare”, clișee.*

Preambul

Pornind de la premisa că, în spațiul universitar românesc, ghidurile în ceea ce privește redactarea academică în domeniul filologiei nu sunt întocmai unitare (la nivel național) sau mereu actualizate, studiul de față explică demersurile didactice aplicate unor grupe de studenți în anii universitari 2021-2022 și 2022-2023 în cazul unei discipline introductive în sfera studiilor literare, din planul de învățământ al studenților de la programele ce includ *Limba și literatura română* ca specializare principală sau secundară.

Probabil una dintre cele mai provocatoare sarcini de scriere pe care o primește studentul filolog este cea legată de analiza unui text literar, pentru că impulsul său este de a reproduce tiparele discursive exersate pentru examenele din preuniversitar (evaluarea de la finalul clasei a VIII-a, bacalaureatul). Un task aparent familiar, practicat în nenumărate rânduri de-a lungul claselor gimnaziale și liceale, ajunge să fie schematizat, limitat la o simplă enumerare de elemente identificate într-un text literar (fără a fi în mod necesar și interpretate), pe de o parte, iar, pe de altă parte, să fie subiectul unor observații nefundamentate prin argumente legate de textul propriu-zis. De altfel, în tranziția de la practicile de scriere în preuniversitar la rigorile de redactare din mediul universitar, „problematizarea conținutului și a sensurilor unui text literar rămâne veriga slabă a analizelor făcute de studenți. Ei demonstrează competențe lingvistice și, în general, teoretice, prin recunoașterea unor particularități formale și de construcție” (Tucan et al. 2020, 89), dar dificilă rămâne asumarea unor aserțiuni cu adevărat probate de și prin text. Vom urmări în această lucrare opiniile studenților din anul I despre aspectele pe care consideră că ar trebui să le includă într-o analiză de text, „prestația” lor propriu-zisă (analizele redactate), dar și modalitatea lor de raportare la resursele secundare disponibile (mostre de tip „expert” oferite de cadrul didactic sau „neclasificate”, dar disponibile online).

Corpusul analizat și experiențele de scriere

Analiza noastră se bazează pe un corpus total de 264 de texte conținând 121,986 de cuvinte, dintre care 13,700 de cuvinte unice. Textele redactate de studenți variază de la 147 de cuvinte (cel mai scurt) la 1712 de cuvinte (cel mai lung) – deci avem o variabilitate destul de mare în ceea ce privește lungimea, dar și densitatea lexicală sau nivelul de lizibilitate – dificil de calculat automat pentru limba română, de aceea nu vom insista pe astfel de aspecte.

Este de menționat că educabilii au parte, cel puțin în cazul examenului de bacalaureat de experiențe destul de „standardizate” de scriere – în realitate, baremele par suficient de flexibile, cu indicații minimale (sau pot fi considerate chiar „vagi” și insuficient aplicate), însă, din prudență sau teama de a nu ieși din tipare, probabil nu sunt destul de exploatare. Textul argumentativ cerut la primul subiect se concentrează pe formularea unei opinii și necesită enunțarea a două argumente, dezvoltarea celor două argumente, valorificarea textului, formularea unei concluzii. În schimb, la subiectul al doilea avem un text nestructurat, pentru care baremul rămâne imprecis: prezentarea rolului/ perspectivei/ ideii poetice centrale etc., iar punctajul maxim se acordă pentru „prezentare adecvată și nuanțată” (rămâne însă la latitudinea corectorului modul în care evaluează aceste „grade” de adecvare la cerință și „nuanțare” a limbajului). În fine, cel mai amplu eseu, de la ultimul subiect, se focalizează pe ceea ce etichetăm de mult timp ca „încadrare” a textului – ceea ce poate fi problematic din punct de vedere teoretic, dar simplifică lucrurile din punct de vedere pedagogic. Evidențierea a două trăsături ale textului, comentarea a două secvențe relevante, evidențierea statutului personajelor, analiza a două elemente relevante (chestiuni ce țin de conținut „informațional”,

teoretic) și existența părților componente (la nivel discursiv) sunt aspectele punctate în cazul acestui eseu de tip „comentariu”, pentru care pare că prevalează „așezarea” literaturii într-un dulap tip „casetieră” în detrimentul unei reale priviri hermeneutice.

Tipologia subiectelor și modul în care baremul este înțeles de elevi (și ulterior gestionat de studenți) se vor vedea și în rezultatele chestionarului aplicat la grupele de educabili, care a conținut întrebări precum: „Din experiența preuniversitară și universitară, ce a presupus o analiză de text literar?”; „Ce aspecte ați inclus sau credeți că ar trebui să includă o analiză de text literar (la prima vedere)?”; „Există vreo diferență între cerințele din preuniversitar și cele de la facultate?”. Această etapă de „pre-scriere” a presupus discutarea șabloanelor, modelelor preferate sau utilizate de studenții din primul an, iar printre răspunsurile date (165 în total, vezi wordcloud în Figura 1) se numără următoarele observații¹: „În preuniversitar aveam structuri fixe și elemente concrete care trebuiau incluse în analiză (cuvinte-cheie, formulări, concluzii), ceea ce punea o barieră în simțul analitic, căci ne cramponam pe o anumită construcție.”; „În mediul preuniversitar, analiza de text a presupus analizarea câtorva puncte-cheie, enunțate deja în cerință, de obicei, erau date doar câte două. În mediul universitar, ni s-a cerut o analiză completă în care trebuia să atingem cumva toate punctele unui text. Să ne legăm de tot ce se putea.”; „În mediul preuniversitar conceptele erau mult mai teoretice, nu ne era ceruta opinia în cele mai multe cazuri. La nivel universitar avem concepte mult mai abstracte, nu se pune accentul pe învățatul pe de rost a unor teorii/lectii etc, trebuie să ne familiarizăm cu teoriile și să le punem în practică.”; „Cerințele unei analize de text literar în facultate mi se par mai subiective. Profesorii ne lasă să ne punem amprenta asupra acestor texte dacă avem argumentele necesare. În preuniversitară trebuia să învățăm anumite cerințe sau schema lor pentru a analiza textele respective.”. Așadar, deși destul de variate ca tipuri de texte oferite drept punct pornire, sarcinile de scriere sunt tratate aproape algoritmic.

Figura 7. Wordcloud - chestionar diferențe practice de scriere

¹ Răspunsurile la chestionar au fost anonime și sunt redatate mai sus fără a fi modificate sau corectate.

Reținem nevoia de schematizare, de „plasare” sau „încadrare” practicate în preuniversitar (generică sau tematică, menționată de 18,18% respectiv 28,48% dintre respondenți), dar și rigurozitatea, detalierea, contextualizarea și nevoia de argumente în analizele redactate ca studenți.

În mare, cerința pe care o avem în vedere în cadrul disciplinelor bazate pe studiul literaturii (exersată mai ales începând în anul I, semestrul al doilea) vizează o descriere formală a textului (în loc de acea „încadrare” sau argumentare a apartenenței textului la un gen sau specie), o analiză a secvențialității (ce poate fi parțial suprapusă pe analiza acelor „elemente de structură și compoziție” menționate în modelele de subiect de la examenul de bacalaureat), interpretarea textului (fundamentată, argumentată, validată de text), corectitudinea redactării – trece, practic, prin principalele tipuri de studii literare (descriptive vs analitice). Diferențele majore între practicile de scriere de la cele două niveluri de studii țin atât de structură (de la o schemă de tipul „fill in the gaps” la o fluiditate a argumentării), cât și de caracterul procesual al analizei și interpretării de text. Este necesar să precizăm că răspunsurile studenților în ceea ce privește „calitatea” interpretării variază și nu există încă repere consistente în validarea acestor interpretări. Figura 2 arată cum, pentru nivelul universitar, interpretarea este văzută ca fiind și o exprimare a opiniei personale, o „interpretare proprie” a textului. Din perspectiva studenților, ieșirea din tiparul comentariilor de la bacalaureat (faptul că nu mai sunt nevoiți să se bazeze doar pe opinia „public acceptată și prestabilită”, conform răspunsurilor din chestionar) nu intră în mod necesar pe făgașul unei hermeneutici aplicate, ci duce la libertatea de a spune orice despre „opera deschisă” („în mediul universitar există mai multă libertate și îți poți exprima opinia fără un anumit tipar” – din păcate, uneori, o libertate prost înțeleasă, dacă nu este confirmată de text).

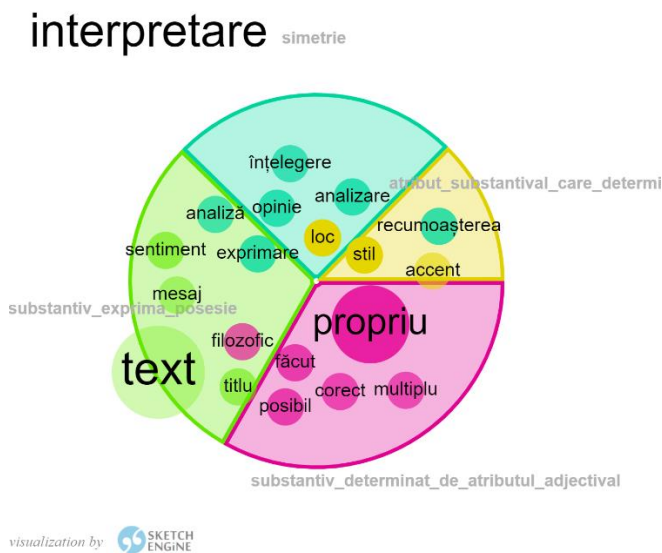

Figura 8. Cum este văzută „interpretarea” textului de studenți

Presiunea rezultatelor de la finalul semestrului face însă ca cerințele „ample”, „complexitatea”, „profunditatea” și informația structurată pe care studenții le asociază cu analiza redactată în facultate să fie alăturate, totuși, și unui barem, din nevoia unei scrieri „corecte” (mai bine spus, recompensate cu o notă potrivită așteptărilor).

Etapele redactării

În cadrul disciplinei selectate, activitatea legată de analiza de text s-a întins pe parcursul a două seminare. Pentru început, studenților li s-a explicat un posibil barem sau demers al analizei (repere piliate pe cerința menționată mai sus: analiza formală, secvențială a textului și interpretarea acestuia). Fiecare student a primit un text sau un fragment de text liric ori narativ din literatura română contemporană (de pildă: *online* de Andrei Dósa; *Colaterale* de Carolina Voizian; *Hospital Drama* de Cătălina Stanislav etc.) sau literatura clasicilor (de exemplu: Mihai Eminescu, *Cum negustorii din Constantinopol*; fragment din *Telegrame* de I.L. Caragiale; fragment din *O făclie de Paște* de I.L. Caragiale; fragment din *Odin și poetul* de M. Eminescu; fragment din *Budulea Taichii* de I. Slavici etc.).

Studenții au lecturat individual textul, extrăgând cel puțin o caracteristică formală a textului și cel puțin două aspecte legate de construcție/figuralitate/nivel ideatic. Ulterior, studenții au fost grupați în funcție de textul primit anterior, rezultând echipe de câte 4-5 studenți care s-au ocupat de schițarea integrală a analizei, având baremul în vedere (de data aceasta, erau necesare cel puțin două caracteristici formale ale textului și cel puțin trei aspecte legate construcție/figuralitate/nivel ideatic – în acest mod, reflecția colectivă „plusează” sau poate agrega observațiile realizate la momentul reflecției individuale).

Cel de-al doilea seminar a fost rezervat finalizării individuale a analizei, însă după lecturarea unor resurse suplimentare. Astfel, în cazul textelor „clasice”, metatextul pus la dispoziția studenților a fost extras din *Dicționarul analitic de opere literare românești*, coordonat de Ion Pop, în timp ce pentru textele contemporane au fost selectate articole din reviste literare sau culturale (de cele mai multe ori, din sfera cronicilor de întâmpinare). Studenților li s-a cerut, după lecturarea acestor analize de tip „expert”, să extragă cel puțin una-două idei relevante pentru a fi înglobate în redactarea eseului propriu. De menționat este faptul că toate analizele din corpusul DAOLR au vizat exact textele literare date studenților spre lectură, în timp ce pentru operele contemporane a fost dificilă găsirea unor articole aplicate pe câte un text – cronicile au vizat mai degrabă publicarea unor volume. Lucrările finale elaborate de studenți (care ar fi trebuit să fie de 1-2 pagini, coerente, cu marcarea corectă și completă a referințelor) sunt cele care alcătuiesc corpusul de 264 de analize pe care se bazează studiul nostru.

O panoramă a cuvintelor-cheie ale corpusului, comparate de Sketch Engine cu corpusul de referință, Romanian Web 2021 (roTenTen21), arată că, pe lângă titluri de opere ori nume de personaje, studenții au făcut referire la: „liric”, „strofă”, „lexico-

gramaticale”, „versificație”, „rimă”, „iambic” (printre primele 20 de cuvinte), apoi chiar „DAOLR”, „personificare”, „subiectivitate”, „epitet”, „narator”, „figuralitate”. În ceea ce privește N-Gramele (unități multi-cuvânt de trei, patru sau cinci cuvinte), cele mai frecvente au fost „figură de stil” (x 90), „la persoana I” (x 72), „eul liric este” (x 29), „în mod direct” (x 37), „aparține genului liric” (x 33), „un text liric” (x 36), „un text narativ” (x 27), „la persoana a treia” (x 25), „a doua strofă” (x 25), „pronume la persoana” (x 22), „verbe la persoana” (x 22), „se încadrează în” (x 22). Am selectat în lista anterioară structurile care fac referire la tipologia textuală sau elemente de construcție, evitând, de pildă, citatele din textele literare sau conectorii discursivi.

În cazul ultimelor aspecte lingvistice, frecvente nu au fost clișeele „în opinia mea”, „în primul rând”, „în concluzie” etc. (atât de uzitate în preuniversitar), ci chestiuni de introducere a unor tematici sau de relaționare a argumentelor/exemplelor, precum „din punct de vedere” (x 76), „în ceea ce privește” (x 50). Dacă la acest capitol pare că studenții nu mai aplică tiparul din preuniversitar și confirmă eterogenitatea genurilor academice (Schleppegrell 2004), în cazul analizei propriu-zise observăm că sunt clișee care se mai păstrează., mai ales în cazul textului liric: construcția ca monolog, apartenența textului la genul liric, prezența eului indicată de mărci lexico-gramaticale sunt patternuri (lexicale și mentale) păstrate din perioada „comentariilor” sau chiar a „argumentărilor de apartenență la un gen literar” din gimnaziu (vezi Figura 3).

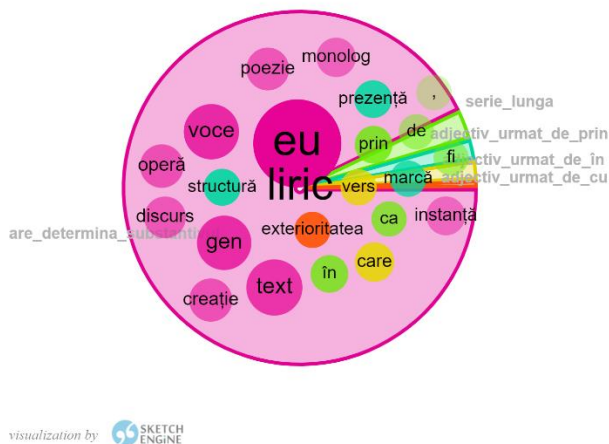

Figura 9. Word sketch pentru termenul „liric”

Există și o diferență între poeziile autorilor clasici și ale celor contemporani, căci tendința studenților este de a-i supralicita pe primii: „poezia lui Mihai Eminescu impresionează prin...”, „În maniera stilistică și poetică remarcabilă a lui Mihai Eminescu”, „Impresionantă la Eminescu este capacitatea sa de a -și plasticiza ideile, de a -și concretiza ideile abstracte”, „Eminescu, (*sic!*) reprezintă pentru literatura română

o diversitate de idei”. În schimb, analizele textelor contemporane sunt neutre sau mult mai temperate în elogii.

Analizele axate pe textele narative au fost mai puțin tributare exprimărilor clișeice, însă pare că noțiunile teoretice nu sunt nici aici asumate în totalitate (confuzii între instanțe, clasificări nesigure, vezi Figura 4). Deși mai puține, emfazele referitoare la operele clasice sunt la fel de necesare în contextul cerinței: „Caragiale utilizează numeroase modalități de construcție impresionantă”, „pot susține cu multă hotărâre și certitudine că opera lui Caragiale este o gură de aer proaspăt, în comparație cu celelalte texte ale clasice”.

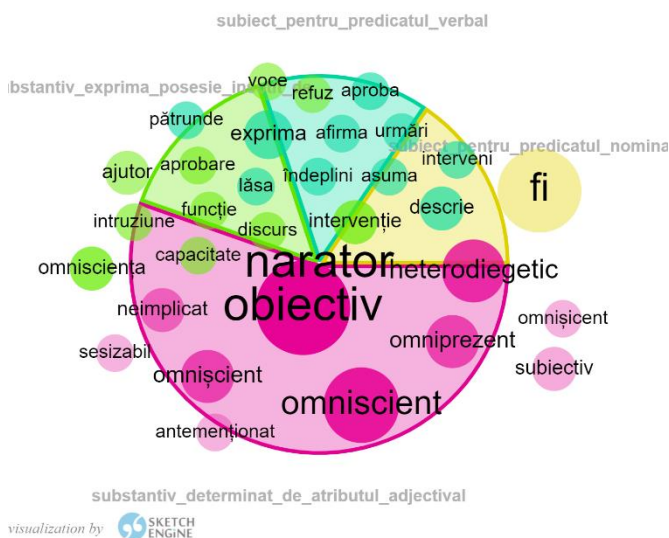

Figura 10. Word sketch al termenului „narrator” în corpusul de analize

În ceea ce privește utilizarea resurselor adiționale pentru validarea sau completarea propriei analize, pentru textele clasice doar 29 de lucrări au menționat folosirea unor aserțiuni din metatextul de tip expert, iar 13 dintre acestea au marcat corect paragrafele extrase sau referințele (deci mai puțin de jumătate, vezi Figura 5 pentru referințele directe). În schimb, studenții au mizat pe informații din alte surse (probabil online) legate de publicarea în reviste a fragmentelor de text („este publicată pentru prima dată în anul 1880, în revista *Convorbiri literare*”; „publicată în *Opere*, volumul 4, ediție critică îngrijită de Perpessicius, București, 1952”) sau au inserat informații biografice destul de irelevante pentru analiza propriu-zisă. În schimb, în cazul autorilor contemporani, lucrările nu au inclus informații suplimentare față de articolele deja recomandate (de care s-au legat numai 4 lucrări), nu au făcut referiri la aspecte biografice și nu au integrat contextualizări (deși astfel de lămuriri apăreau în critica de receptare și ar fi completat, de data aceasta, tabloul despre autori cu care studenții încă nu sunt suficient de familiarizați).

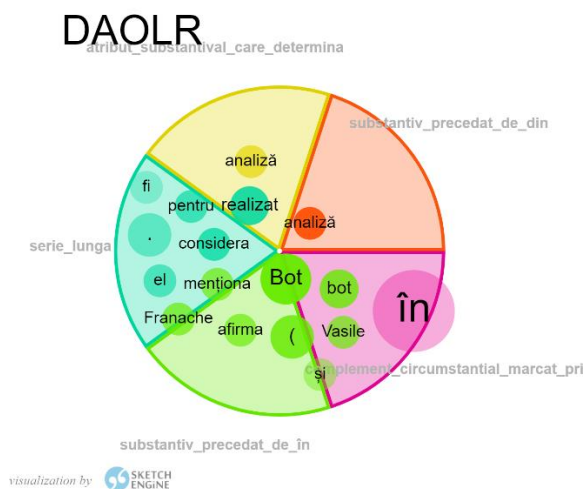

Figura 11. Utilizarea explicită a analizelor din DAOLR în eseuri

În tot corpusul, numai nouă lucrări marchează separat secțiunea bibliografiei sau a referințelor bibliografice (3,40%), un procent extrem de mic, raportat la rigorile scrierii din universitar. De asemenea, nu au existat poziționări față de aserțiunile critice – acestea au fost integrate în discursul studenților direct ca argumente valide, fără să fie în mod necesar dezbătute: „căci, așa cum notează Ioana Bot în DAOLR”, „Precum menționează Vasile Fanache, în DAOLR (coordonat de Ion Pop)”, „Așa cum formulează și Ana Bruciu Ivan (*sic*) în analiza sa pe textul eminescian din cadrul DAOLR”, „conform precizărilor Ioanei Bot în DAOLR”, „așa cum este prezentat în analiza din DAOLR”. Toate aceste introduceri ale „autorității” au fost urmate de simple citate necomentate. În schimb, pentru autorii contemporani, cronicile vizau un cadru mai larg decât textul dat spre analiză, ceea ce pare că a permis studenților o mai bună relaționare cu metatextul: „Putem observa această idee și din interviul autoarei realizat de Olga Ștefan” (observăm aici că primează inserarea observațiilor personale, ulterior alăturate metatextului).

Concluzii... sau întrebări?

Comparând cele două tipuri de analize redactate de studenți – focalizate pe texte ale clasicilor sau contemporane, observăm că, din punct de vedere cantitativ, au fost preferați autori cu care educabilii sunt familiarizați. Însă, în ceea ce privește redactarea, există încă tendința de a „încadra” textele din punct de vedere generic sau autorii într-o mișcare literară/culturală (cu reproducerea unor informații cu caracter biografic), deși acest aspect nu face obiectul sarcinii de scriere. Totodată, inserția informațiilor din sursele adiționale nu se realizează, de regulă, conform normelor de redactare (cu menționarea explicită a referințelor), ci la fel de vag precum în preuniversitar (compilarea informațiilor, inserarea verbatim a unor fragmente, fără a folosi un anume

sistem de citare). Este adevărat că, în cazul textelor contemporane, riscul plagiatului este mai redus, din moment ce disponibilitatea unor referințe critice este încă limitată, iar studenții nu sunt neapărat obișnuiți să își caute resursele în baze de date cu articole științifice sau în reviste culturale, ci apelează numai la motoare de căutare facile și nu triază riguros rezultatele. De altfel, în această situație a analizării unor texte recente, nici nu se pot baza pe instrumente de inteligență artificială generativă (chestiune care ar merita o cercetare separată) și există deja cercetări în sfera scrierii academice care arată că disponibilitatea unor resurse variate (mai ales digitale) nu înseamnă și creșterea calitativă a eseurilor (Allison 2009). Eseurile redactate de studenți par să aducă o privire proaspătă asupra literaturii contemporane (de altfel, textele acestea nici nu sunt atât de frecvent examinate), însă și aici există pericolul duplicatului în cazul etapei de reflecție colectivă (grupată). În schimb, scrierea despre autorii canonici este mai șablonată – iar ca tipologie, liricul determină o mai mare schematizare a răspunsurilor.

Deși ieșim din patternul unui eseu argumentativ, studenții resimt încă nevoia de a urma un algoritm de redactare. Abilitatea de a contextualiza redactarea și de a o personaliza (Gitrow 2000) într-o manieră care să rămână, totuși, academică nu este prezentă încă la majoritatea studenților. Care ar putea fi, în acest context, soluțiile pentru a ridica nivelul de redactare? Alegerea unor texte mai puțin frecventate sau a unor autori non-canonici reprezintă o alternativă numai în cazul unor discipline mai generale, pentru că studiul diacronic al literaturii îi pune, inevitabil, pe studenți față în față și cu nume sau titluri arhicunoscute. Parcurgerea unor cursuri integrate, a unui tutorat mai consistent decât un semestru ar fi util pentru dezvoltarea abilităților de redactare academică (Kibler & Hardigree 2016, 104), din moment ce inclusiv cadrele didactice trebuie să calibreze așteptările din sala de curs/seminar la backgroundul și sarcinile de scriere – este deseori dificilă transpunerea așteptărilor legate de rezultate în sarcini de scriere care să fie incluse din perspectivă pedagogică, oferind astfel liantul dintre cele două niveluri educaționale (Lea & Street 1999). În schimb, maniera în care studenții se raportează la opiniile critice și la textele de tip expert (cum sunt mostrele de analiză din DAOLR) pare că arată contrarul studiilor aplicate pe învățarea limbilor străine (ex.: L2, vezi Chitez et al. 2022, Bucur et al. 2022, Oravițan et al. 2022). Pentru redactarea în limbile străine, modelele funcționează pentru extragerea unor structuri lingvistice academice, în schimb, pentru limba maternă, studenții au tendința de a nu fi atenți la structură sau exprimare, ci la conținutul vehiculat, pe care se simt presați să îl preia. Așadar, studierea corpusului de analize redactate de studenții filologi arată că nu este suficient apelul la resurse adiționale, ci este necesar un *engagement* intens al educabilului cu „autoritatea critică” și, cel mai probabil, un tutorat activ și îndelungat în zona de sprijin pentru îmbunătățirea abilităților de redactare, care să ducă la crearea unui spațiu de dialog real al studentului cu resursele bibliografice.

Referințe bibliografice

Allison, Harriet. 2009. *High School Academic Literacy Instruction and the Transition to College Writing*, in Mark Roberge, Meryl Siegal, Linda Harklau (editori), *Generation 1.5 College Composition*.

- Teaching Academic Writing to U.S.-Educated Learners of ESL*. New York/ London: Routledge, p. 75-90.
- Bucur, Ana-Maria, Chitez, Mădălina, Mureșan, Valentina, Dincă, Andreea, Rogobete, Roxana. 2022. *EXPRES Corpus for A Field-specific Automated Exploratory Study of L2 English Expert Scientific Writing*, in „Proceedings of the Thirteenth Language Resources and Evaluation Conference”, p. 4739-4746, disponibil online la <https://aclanthology.org/2022.lrec-1.507.pdf> [ultima accesare: 14.11.2023].
- Chitez, Mădălina, Mureșan, Valentina, Rogobete, Roxana. 2022. *How to write good academic papers: using the EXPRES corpus to extract expert writing linguistic patterns*, in vol. *Conference Proceedings. The Future of Education 2022*, disponibil online la <https://conference.pixel-online.net/files/foe/ed0012/FP/3177-LANG5588-FP-FOE12.pdf> [ultima accesare: 14.11.2023].
- Gitrow, Janet. 2000. “Argument” as a term in talk about student writing, in S. Mitchell & R. Andrews (Eds.), *Learning to argue in higher education*. Portsmouth, NH: Boyton/Cook, p. 129–145.
- Lea, Mary R., Street, Brian. 1999. *Writing as academic literacies: Understanding textual practices in higher education*, in Christopher N. Candlin & Ken Hyland (Eds.), *Writing: Texts, processes and practices*. London: Longman, p. 62–81.
- Oravițan, Alexandru, Chitez, Mădălina, Bercuci, Loredana, Rogobete, Roxana. 2022. *Using the bilingual Corpus of Romanian Academic Genres (ROGER) platform to improve students’ academic writing*, in Birna Arnbjörnsdóttir, Branislav Bédi, Linda Bradley, Kolbrún Friðriksdóttir, Hólmfríður Garðarsdóttir, Sylvie Thouésny, Matthew James Whelpton (Eds.), *Intelligent CALL, granular systems and learner data: short papers from EUROCALL 2022*, Research-publishing.net, p. 315-321.
- Pop, Ion. 2007. *Dicționar analitic de opere literare românești*. Coordonare și revizie științifică: Ion Pop, vol. I-II. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Schleppegrell, Mary. J. 2004. *The language of schooling: A functional linguistics perspective*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Sinclair, Stéfan, Rockwell, Geoffrey. 2023. *Voyant Tools*, disponibil online la <https://voyant-tools.org/> [ultima accesare: 12.11.2023].
- Tucan, Dumitru, Rogobete, Roxana, Chitez, Mădălina, Radu-Pop, Ana-Maria. 2020. *Cât de pregătiți sunt elevii de liceu pentru scrierea academică de nivel universitar? Studiu didactic contrastiv bazat pe date de corpus lingvistic*, in „Analele Universității de Vest. Seria Științe filologice”, vol. LVIII, p. 69-92, disponibil online la https://analefilologie.uvt.ro/wp-content/uploads/2022/01/D-Tucan_R-Rogobete_M-Chitez_AM-R_Pop_Anale-Litere-2020.pdf [ultima accesare: 12.11.2023].

Webografie

www.sketchengine.eu.

Dumitru TUCAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Memoria vie a Holocaustului
din România și reprezentările sale
(1944-1947)**

Abstract: (*The Living Memory of the Holocaust in Romania and Its Representations (1944-1947)*): The Holocaust in Romania (i.e. the involvement of Romanian authorities in the crimes against the Jewish population during World War II) was a marginalized and distorted historical event in the Romanian public discourse. Immediately after the end of the war and in the years that followed, some survivors wrote about the sufferings endured, texts of a vivid traumatic memory. Some were published, others remained in manuscript. There were also timid attempts to recover the memory of the Holocaust tragedy through artistic representations (graphic albums, fiction, film), which remained marginal. These texts and representations did not penetrate the public consciousness and Romanian cultural memory, the reasons being mostly ideological. Subsequently, especially after 1990, a good part of these texts were (re)published in an effort of memorial recovery whose project continues today. Also, other artistic representations have been produced which have begun to have an increasingly visible impact on Romanian cultural memory. This work starts from an analysis of the relationship between living memory, ideology and cultural memory (Assmann 2008, 2013) in order to sketch a typological and historical outline of the "literature" and cultural representations of the Holocaust in Romania, during the first years after World War II. I will be interested in the textual and artistic 'typology' of the phenomenon, as it manifests itself between the years 1944 and 1947, the years of the living (communicative) memory of the survivors.

Keywords: *Holocaust in Romania; Holocaust literature; memory studies; cultural memory; living memory.*

Rezumat: Holocaustul din România (i.e. participarea autorităților române la crimele îndreptate împotriva populației evreiești în timpul celui de-al Doilea Război Mondial) a fost un eveniment istoric marginalizat și distorsionat în discursul public românesc. Imediat după încheierea războiului și în anii care au urmat, o parte dintre supraviețuitori au scris texte despre suferințele îndurate, texte ale unei memorii traumatice vii și imediat legate de evenimente. Unele au fost publicate, altele au rămas în manuscris. S-au făcut și încercări timide de recuperare memorială a tragediei Holocaustului prin intermediul reprezentărilor artistice (albume grafice, literatură ficțională, film), care au rămas marginale. Cert este faptul că aceste texte și reprezentări n-au penetrat conștiința publică și memoria culturală românească, motivele fiind în cea mai mare parte ideologice. Ulterior, mai ales după 1990, o bună parte dintre aceste texte au fost (re)date publicității într-un efort de recuperare memorială al cărei proiect continuă și azi. De asemenea, au fost produse și alte reprezentări culturale care au început să aibă un impact din ce în ce mai vizibil asupra memoriei culturale românești. Lucrarea de față pornește de la o analiză a relației dintre memoria vie, ideologie și memorie culturală (Assmann 2008, 2013) pentru a creiona o schiță tipologică și istorică a „literaturii” și a reprezentărilor culturale ale Holocaustului din România primilor ani de după război. Mă va interesa o „tipologie” textuală și artistică a fenomenului, așa cum e vizibil acesta între anii 1944 și 1947, anii manifestării unei memorii vii (comunicative) a supraviețuitorilor.

Cuvinte-cheie: *Holocaustul din România; Literatura Holocaustului; studii ale memoriei; memorie culturală; memorie vie.*

Deturnarea ideologică a memoriei Holocaustului din România

Memoria Holocaustului din România (i.e. participarea autorităților române la crima odioasă a Holocaustului) a fost, la puțină vreme după finalul celui de-Al Doilea Război Mondial, deturnată ideologic și ocultată de către mecanismele cenzurii comuniste, care au împiedicat nu numai recuperarea adevărului istoric, ci și manifestarea unei memorii vii (jurnale, memorii) sau a unor reprezentări artistice ale acestei tragedii a istoriei recente. Abia în ultimele două decenii, mai precis după începutul discuțiilor din jurul *Comisiei pentru studierea Holocaustului din România*, prezidată de Elie Wiesel, dar mai ales după publicarea *Raportului Final* elaborat de aceasta (2004), recunoașterea vinovăției statului român a intrat timid în discursul public. Cauzele acestei „ocultări”¹ au fost diverse, în funcție de epocă și dominantă ideologică. De exemplu, cauza principală între 1948 și 1960 a fost „sovietizarea” României care a împiedicat o dezbatere reală despre fascismul românesc (*Raportul final*, 319) și a impus în legătură cu Holocaustul narațiunea explicativă sovietică: victimele sunt categorisite drept luptători antifasciști sau cetățeni sovietici (ceea ce era adevărat doar parțial, o bună parte a victimelor de identitate sau etnie evreiască au fost cetățeni români în fapt), iar vinovăția principală e atribuită legionarilor sau dictaturii antonesciene, descrisă ca o dictatură fascistă atipică pentru spațiul românesc², care s-a manifestat în manieră criminală din cauza legăturilor nefirești cu Germania Nazistă. Tot în această epocă, identitatea etnică, religioasă și culturală evreiască a victimelor Holocaustului e menționată doar în discuțiile despre Holocaustul din Transilvania de Nord, „externalizând vinovăția” (Shafir 2002, 49) înspre Germania Nazistă (și Ungaria), dând naștere unui filon de „negaționism deflectiv” (ibid.) care va fi specific ulterior spațiului public românesc până astăzi.

Între 1960 și 1989, în ultimii ani ai regimului Dej și în anii dictaturii ceaușiste, dominantă ideologică devine naționalism-comunismul (Verdery 1994). În această perioadă este recuperat cadrul conceptual etnocentric de reprezentare a identității românești, inclusiv prin refacerea legăturilor cu epocile anterioare (în special cea interbelică) și prin recuperarea numelor importante ale tradiției literare și culturale, inclusiv ale celor asociate dreptei extreme românești. În această perioadă viziunea eroic-tragică a istoriei românești, în care „românul” e mai degrabă o victimă a istoriei, va exclude orice discuție despre Holocaust care să invoce rolul României în acest eveniment. Pe de altă parte, în această epocă încep tentative de reabilitare a figurilor controversate ale istoriei recente, ca de exemplu cea a lui Ion Antonescu (cf. Verdery 1994, 207, 336), acest fapt fiind o explicație în plus a tăcerii din epocă asupra subiectului.

¹ Pentru o sinteză extinsă asupra acestei probleme a se vedea Tucan 2020a. Pentru aspectele diverse ale perioadei postcomuniste a se vedea Florian 2018.

² Chestiune problematică, având în vedere tradiția și răspândirea populară a antisemitismului în spațiul românesc. A se vedea în acest sens Oișteanu 2012.

Între anii 1990 și 2003 putem observa o recunoaștere „timidă” a faptului că „s-a întâmplat ceva”, dar și acum există bariere majore în actul de recuperare memorială a Holocaustului. Poate cea mai importantă e concentrarea aproape exclusivă pe recuperarea istoriei traumatice generate de comunismul românesc, fapt de altfel explicabil: separarea societății postdecembriste de epoca anterioară a însemnat și această nevoie presantă de a recupera experiențele traumatice ale comunismului românesc, mai recente și mai aproape de narațiunea identitară românească în centrul căreia se află imaginea românului ca victimă a istoriei. La nivelul discursului public se poate observa în anii ‘90 o abundență a memorialisticii detenției comuniste, dublată de o abundență a discuțiilor publice asupra acestui subiect. În acest context se petrece un alt fenomen, acela al recuperării ca „anticomuniști” a figurilor extremei drepte românești din perioada interbelică, ori din perioada celui de-al Doilea Război Mondial. Iar orice discuție despre Holocaustul din România ar fi trebuit să invoce inevitabil extremismul de dreapta interbelic, în variantele sale politice și intelectuale, virulența generalizată a antisemitismului în societatea românească și efectele asociate: persecuția comunităților evreiești, legile discriminatorii și violența genocidară a statului român din timpul războiului, îndreptată către populația evreiască din interiorul granițelor sau din teritoriile ocupate. Iată de ce în această perioadă încep să se manifeste în spațiul public românesc diverse forme de negaționism sau trivializare a Holocaustului prin comparația cu „gulagul” comunist (Shafir 2002). Punctele centrale ale discuției din această perioadă vor fi: minimalizarea numărului de victime și a implicării autorităților române, negarea rolului statului român în crimele din est (începând cu Pogromul de la Iași și continuând cu atrocitățile din Basarabia, Bucovina, Odesa sau Transnistria), evitarea discuției despre responsabilitatea statului român în persecuția sistematică a evreilor și tăcerea asupra victimelor de identitate romă. Toate acestea, manifestate în forme explicit negaționiste de către figuri publice, inclusiv politicieni, se aflau în contrast evident cu valorile instituțiilor europene și nord-atlantice la care statul român dorea să adere în acea perioadă. Astfel, mai degrabă la presiunea externă a diverselor structuri ale acestor instituții, discursul public românesc se va deschide către recuperarea memorială a Holocaustului din România. Un pas major a fost făcut prin înființarea *Comisiei Internaționale pentru Investigarea Holocaustului din România*, condusă de Elie Wiesel (supraviețuitor el însuși al Holocaustului din Transilvania de Nord), și prin publicarea unui *Raport* (2004) ce documenta într-o manieră riguroasă nu numai detaliile atrocităților și responsabilitatea directă a statului român condus de Ion Antonescu, ci și fundalul ideologic și cultural care a dus la această istorie tragică. Ulterior publicării raportului, care conținea și recomandări de natură educativă și instituțională, procesul de recuperare memorială a fost inițiat la nivel oficializat prin intermediul legislației, al programelor educaționale, al discursului istoric, care devine din ce în ce mai interesat de subiect, al expozițiilor muzeale și, destul de timid, al reprezentărilor artistice.

Memoria vie, reprezentările sale și memoria culturală

Așa cum observăm din sinteza de mai sus, între 1948 și 1990 barierele ideologice au împiedicat integrarea memorială a Holocaustului din România în discursul public românesc și, în cele din urmă, în memoria culturală românească. Teoretizat într-o zonă interdisciplinară (antropologie, sociologie, istorie și studii culturale), conceptul de *memorie culturală* e unul larg, care se referă la modul în care sunt reprezentate și integrate identitar istoria, tradițiile și valorile unei anumite colectivități. Memoria culturală este, așadar, un aspect important al identității culturale, configurarea și transmiterea sa făcându-se prin intermediul diverselor mijloace de expresie culturală largă (limbaj, tipuri de discurs, artă etc.), adică prin reprezentările trecutului și integrarea lor în ritmurile acțiunii sociale. O istorie a nașterii conceptului ar trebui să înregistreze contribuțiile lui Émile Durkheim (1995) despre rolul ritualului în coeziunea socială a unui grup și teoretizările elevului acestuia, Maurice Halbwachs (2007), despre „memoria colectivă”, concept derivat din analiza rolului pe care îl are presiunea cadrelor sociale (i.e. colective) asupra modului de rememorare a trecutului de către individ. Pentru Jan Assmann (2013, 2008), unul dintre cei mai importanți teoreticieni ai conceptului, memoria culturală e o formă de memorie colectivă, care reprezintă cadrul de referință comun al unei colectivități, ce prezervă și consolidează în timp identitatea grupului. Ea e născută din semnele definiției ale experienței istorice colective, e transmisibilă și se dezvoltă (modifică) în timp. Transmiterea se face cu ajutorul unor forme de manifestare „simbolică” sau auxiliare mnemonice¹ („artefacte”): texte, imagini publice, ritualuri sociale, „locuri ale memoriei” (Nora 1996), muzee, forme artistice etc. Văzând conceptul de *memorie colectivă* al lui Halbwachs ca un monolit insuficient de flexibil, Assmann îl separă în două componente: *memoria comunicativă* și *memoria culturală* (2008, 110). Memoria comunicativă este memoria vie a prezentului evenimential, este o memorie care nu beneficiază de o susținere instituțională care să gestioneze învățarea, transmiterea sau interpretarea ei. Aceasta

trăiește în interacțiunea și comunicarea de zi cu zi și, din acest motiv, are o adâncime temporală limitată, care de obicei nu depășește optzeci de ani, intervalul de timp al celor trei generații care interacționează direct. Cu toate acestea, există și pentru memoria comunicativă cadre, „genuri comunicative”, tradiții de comunicare și tematizare și, mai presus de toate, legături afective care leagă familii, grupuri și generații (Assmann 2008, 111).

¹ Formula e inspirată de ideea de *memorie prostetică* a lui Alice Landsberg (2004). Conform acesteia, memoria prostetică se referă la modul în care amintirile noastre sunt influențate și remodelate de mijloacele media precum filmele, televiziunea și alte forme culturale. Ea susține că aceste mijloace media devin o extensie sau o „proteză” a memoriei noastre. Prin intermediul acestor mijloace, oamenii pot avea acces la experiențe și evenimente pe care nu le-au trăit direct, dar pe care le asimilează și le integrează în propria lor identitate și memorie.

În schimb, memoriei culturale în accepțiunea lui Assmann îi sunt specifice cadrele temporale ale trecutului „semnificativ”. E vorba de trecutul istoric îndepărtat, materializat în reprezentări care dictează ritmurile acțiunii colective specifice unui grup. Distanța temporală între cele două tipuri de memorii este ceea ce Assmann numește, preluând termenul de la Jan Vansina (1985, 23-24), „interval flotant” (“floating gap”). E vorba de intervalul unei cunoașteri ezitante a trecutului la nivelul grupului. E intervalul temporal care funcționează ca un filtru memorial, prin care trec doar detaliile care vor rămâne în memoria culturală, acolo unde regăsim o densitate de reprezentări simbolice și mitice, a căror legătură cu trecutul istoric factual există, dar e difuză și trebuie receptată critic (Assmann 2008, 112-113).

Antropologul Jan Vansina studia comunitățile orale africane. În cazul culturilor „scrise”, acest „interval” e mai puțin incert, dar nu mai puțin predispus să genereze reprezentări „mitice”, înțelese ca narațiuni identitare definitive. Mai mult, în culturile „scrise” acest interval flotant e intervalul de selecție a unor artefacte sau reprezentări emblematice, care fixează imagini ale trecutului cu potențial mobilizator sau educațional. Selecția se face în interiorul unor cadre ideologice și cu ajutorul unor instrumente de transmitere sau, cu un termen mai potrivit pentru epoca modernă, de medIALIZARE (cf. Erlil 2008). Dăm mai jos un exemplu legat de memoria globală a Holocaustului, care va fi util și pentru discuția asupra memoriei Holocaustului din România. Relatările de tip testimonial despre suferințele din ghetourile și lagărele naziste încep să apară foarte devreme după terminarea războiului. E vorba în primul rând de mărturiile făcute în cadrul proceselor intentate criminalilor de război, de relatările celor care au participat la eliberarea lagărelor de concentrare sau ale celor care au găsit gropile comune lăsate în urmă de Germania nazistă, aliații și colaboratorii săi. Apoi, la scurt timp, încep să apară și jurnale sau texte memorialistice. Doar o parte dintre ele vor atrage atenția publicului¹, dar și asta se va întâmpla de-a lungul unui proces îndelungat care va dura până în anii ‘60-‘70². De exemplu, jurnalul Annei Frank e publicat pentru prima dată în 1947, în olandeză. Tradus și editat în America în 1952, jurnalul va deveni cunoscut abia în anii ‘60, după ce va intra în circuitul cultural american mai întâi printr-o adaptare dramatică pentru Broadway (1955³), apoi printr-un film lansat în 1959⁴. Primo Levi termină de scris relatarea despre detenția la

¹ „În majoritatea țărilor din Europa, primii ani frenetici de scriere memorialistică au fost urmați de un deceniu sau mai mult de tăcere”, observă Sidra DeKoven Ezrahi (1980, 22), autoarea unuia dintre primele volume academice despre „literatura Holocaustului”, apărut în 1980.

² E emblematic în acest sens exemplul cercetării de istorie orală făcută imediat după război de psihologul american David E. Bode. În 1946 acesta interviează 106 victime ale persecuției naziste, majoritatea evrei. Va fi însă extrem de dificil pentru el ca să găsească fondurile necesare procesării, editării și publicării acestor interviuri care documentau „memoria vie” a victimelor. Reușește să traducă o parte din interviuri, dar va găsi cu greu un editor care să le publice. În 1949, University of Illinois Press va accepta să publice într-o ediție scurtă, intitulată *I Did Not Interview the Dead*, opt dintre interviuri. Cartea se va vinde prost și, în 1952, va fi scoasă din circulația editorială. Abia în 1998 toate interviurile vor fi editate integral de către Donald L. Niewyk (Niewyk 1998).

³ Frances Goodrich, Albert Hackett, *The Diary of Anne Frank*.

⁴ *The Diary of Anne Frank*, în regia lui George Cooper Stevens.

Auschwitz la finalul lui 1946 și, după refuzul unor editori importanți ca Einaudi, reușește să publice în 1947 *Se questo è un uomo* la o editură obscură (Thomson 2002). Abia în 1958 volumul, reeditat și promovat de Einaudi, ajunge să circule, deși impactul asupra publicului se va petrece abia în a doua jumătate a deceniului al șaptelea¹. Circumstanțe asemănătoare înconjoară și volumul lui Elie Wiesel, *Noaptea*. Lunga sa narațiune memorială (800 de pagini) scrisă în idiș (*Un di velt hot geshvign*) va fi publicată în 1956, în variantă prescurtată, la o editură obscură din Argentina. Atenția publică va veni mult mai târziu, după publicarea în franceză, în 1958, într-o versiune încă mai prescurtată și revizuită radical în ceea ce privește tonalitatea². Textele invocate mai sus, emblematice în prezent pentru literatura Holocaustului, au avut nevoie de timp pentru a penetra memoria colectivă a spațiului occidental.

Acest lucru s-a întâmplat la aproximativ douăzeci de ani după terminarea războiului, grație cel mai probabil unor evenimente de tip mediatic și cu impact global, precum capturarea și procesul lui Eichmann (1960-1962) (cf. Cesarani 2005). Concentrarea mediatică asupra imaginii „justiției istorice”, dar mai ales concentrarea procesului pe victime și mărturiile lor a făcut ca nevoia de conștientizare a traumei istorice să devină nu numai acceptabilă, ci mai ales dezirabilă pentru un public larg. Din acel moment discursul public occidental s-a mobilizat în vederea reconstrucției tabloului istoric al tragediei și s-a deschis către reflecția filosofică, transformând Holocaustul în temă de meditație morală și reflecție antitotalitară. Memoria Holocaustului începea să devină o „memorie globală” (Assmann 2010). Din amalgamul de elemente ale memoriei vii (i.e. comunicative) a supraviețuitorilor, au fost integrate în memoria culturală în primul rând acele scrieri care deja beneficiaseră de o oarecare atenție, în primul rând cele invocate mai sus, iar această atenție avea legătură și cu ceva din calitățile lor, în primul rând cu calitatea testimonială³. Alături de aceste texte vor fi recuperate și altele, deși doar o parte se vor asocia nucleului canonic al „literaturii” Holocaustului. În schimb, memoria culturală globală a Holocaustului va începe să beneficieze și de alte instrumente auxiliare, mai precis de un set de artefacte memoriale, mai mult sau mai puțin oficializate: muzee, expoziții, producții media, filme, literatură etc. (cf. Tucan 2020a, 11-12).

Selecția, medIALIZAREA și canalizarea elementelor memoriei comunicative înspre memoria culturală (Erl 2008, 389 și urm.) e un proces amplu, care are, așa cum am văzut mai sus, nevoie de timp, chiar dacă durata acestui proces e mai puțin amplă în cazul istoriei recente și a culturii noastre cu o puternică amprentă mediatică. Dar, așa cum am văzut mai sus, baza memoriei culturale se află în memoria comunicativă. În cazul Holocaustului e vorba de *memoria vie* a comunităților persecutate, o memorie de

¹ De remarcat, și în cazul textului lui Primo Levi, ajutorul venit dinspre medIALIZAREA teatrală: în 1966 Einaudi publică o versiune teatrală a narațiunii lui Primo Levi (*Se questo è un uomo*, versione drammatica di Pieralberto Marché e Primo Levi).

² Tonalitatea versiunilor inițiale era una mai degrabă plină de îndârjire și expresie a nevoii de răzbunare pentru umilințele și suferința din lagăr. Versiunea franceză, deși la fel de „întunecată” la nivelul imaginilor reprezentate, are un ton reconciliator (cf. Magilow & Silverman 2015, 53-60).

³ Despre ideea de „literatură testimonială” a se vedea Tucan 2018.

natură traumatică, legată de supraviețuitori și de experiențele lor traumatice. Trăsătura esențială a experienței traumatice este dubla sa natură, individuală și colectivă: individul este persecutat în numele unei apartenențe identitare (etnice, religioase etc.). Subiectul experienței traumatice suferă alături sau pentru alții asemenea lui. Amintirea traumei, fiind legată atât de trauma individuală, cât și de cea colectivă, va presupune o predispoziție memorială pentru integrarea ei în „memoria colectivă” a comunității. Asta va genera, în interiorul memoriei comunicative, o „conversație” menită să faciliteze înțelegerea experienței traumatice, vindecarea ei, relația sa cu prezentul și viitorul: „ce s-a întâmplat?”, „cine sunt vinovații?”, „se mai poate reveni la viața de dinainte?” etc. E vorba despre întrebări care funcționează ca elemente de susținere și încurajare a materializării acestei „conversații” în anumite *tipuri de discurs* menite publicității, care vor deveni cadrele manifestării nevoii de a vorbi despre ceea ce s-a întâmplat.

Reprezentări documentare ale Holocaustului din România (1944-1947)

În ceea ce privește Holocaustul din România, lucrurile nu se petrec altfel, cel puțin la început. Descriind mai sus procesul de ocultare ideologică, petrecut în România între 1948 și 1990, am lăsat deoparte un interval temporal semnificativ pentru memoria „vie” a comunităților evreiești din România, intervalul dintre august 1944 (înlăturarea lui Ion Antonescu și denunțarea alianței cu Germania Nazistă) și decembrie 1947 (înlăturarea regelui și proclamarea Republicii Populare). În acest interval, totuși scurt, scrierile referitoare la Holocaust sunt relativ multe și diverse generic. Perioada de incertitudine, persecuție și violențe începuse încă de dinaintea războiului, iar după ce pericolul pare a fi trecut, nevoia de a povesti ceea ce s-a întâmplat e intensă. E de înțeles faptul că relatările și mărturiile despre ororile petrecute, publicate în presă sunt abundente, mai ales cele din ziarele comunităților evreiești, ca de exemplu *Curierul Israelit* și *Viața Evrească* (cf. Mircu 1947). Dar există și o intensă activitate editorială materializată prin volume care își asumă un rol testimonial sau documentar (jurnale, texte memorialistice, rapoarte, colecție de documente, depoziții juridice etc.). Acestea, diverse din punct de vedere generic, ar fi putut fi un bun punct de plecare spre întărirea în spațiul românesc a unei „comunități mnemonice” în raport cu Holocaustul din România, dar barierele ideologice le-au transformat în rarități documentare, rareori discutate ulterior.

Poate cea mai bine reprezentată categorie a perioadei în discuție este aceea a *textelor documentare*. Este vorba de acele volume care sunt bazate pe mărturii ale supraviețuitorilor, documente sau relatări ale martorilor. Cea mai impresionantă realizare este aceea a lui Matatias Carp, devenit din 1940 secretar al Federației Uniunilor de Comunități Evreiești din România¹. Colaborator apropiat al președintelui Federației, Wilhelm Filderman, Matatias Carp își dă seama încă de la începutul

¹ Federația va fi înlocuită în 1942 cu o Centrală a Evreilor din care Matatias Carp își dă demisia, dedicându-și și mai mult timp străngerii de documente.

persecuțiilor anti-evreiești din România că vor urma vremuri grele și din 1940 până în 1944 va aduna cu febrilitate informații, documente și mărturii. Rezultatul acestui efort de documentare a fost redactarea unei istorii¹ foarte detaliate a Holocaustului din România, publicată în trei volume, între 1946 și 1948, intitulată generic *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944*. Volumul I (*Legionarii și rebeliunea*), care descrie perioada „statului național-legionar”, a apărut în 1946 (București, Editura Socec), volumul al II-lea, concentrat asupra Pogromului de la Iași, a apărut în 1948 (București, Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”), iar volumul al III-lea (*Transnistria*), care, pe lângă descrierea infernului concentraționar din Transnistria documentează și violențele anti-evreiești din Bucovina și Basarabia, a apărut în 1947 (București, Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”).

Modelul discursiv și tematic al „Cărții negre” există din timpul războiului. În anul 1943 este publicat sub direcția lui Jacob Apenszlak un volum care documentează, pe baza informațiilor care vin până în acel moment din Europa Centrală și de Est, genocidul și distrugerea evreimii din Polonia ocupată de naziști. În 1945 e gata primul volum din cele trei planificate ale *Cărții Negre* (*Чёрная Книга*) coordonată de Ilya Ehrenburg și Vasili Grossman, care documentează pe larg, pornind de la mărturii și investigații ale autorilor, masacrele naziste din est (Ucraina, Bielorusia, Rusia, Țările baltice). Cartea va fi interzisă la publicare, cel mai probabil din cauza insistenței firești a autorilor asupra unicității suferinței evreiești. Conducerea politică a URSS, în esență Stalin, pregătește chiar din acel moment narațiunea „victimelor antifasciste”, dezbrăcate de identitatea evreiască, narațiune care va circula curând și în România. Interesant este faptul că parte importantă din acest prim volum al *Cărții negre* apare în 1946 în România la Editura Institutului Român de Documentare, în traducerea lui R(otislav) Donici: *Cartea neagră asupra uciderilor mișelești ale evreilor de către fasciștii germani în timpul războiului de la 1941-1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică și în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*. La fel de interesant este faptul că acest volum are, în capitolul despre crimele din Ucraina, texte care documentează atrocitățile petrecute la Odesa ori în Transnistria și regiunea Cernăuțiului, atrocități în care sunt implicate autoritățile române. Iată că elemente legate de memoria vie a Holocaustului din România vin și pe această filieră. Putem presupune așadar că acest model al „Cărții negre” circula deja în anii de sfârșit ai războiului, devenind un model, dacă nu de compoziție, măcar unul de „intitulare” pentru Matatias Carp.

Structura compozițională a *Cărții negre* este aceea a narațiunii brute, obsedant factuală, o adevărată contabilitate a ororii și crimei dublată de documentele

¹ De remarcat faptul că rezultatele publice ale activității de documentarist a lui Matatias Carp încep în 1945, cu o carte despre un episod al Holocaustului din Transilvania de Nord: *Sărmaș: una din cele mai oribile crime ale fascismului* (București, Socec, 1945). Cartea e rezultatul participării autorului la ancheta privind masacrul de la Sărmaș, din septembrie 1944, în care jandarmii și localnicii maghiari au ucis 126 de evrei (printre care 39 de copii sub 15 ani). Cartea, un adevărat proces-verbal de anchetă, e prefațată de B. Brănișteanu.

doveditoare. Nu întâmplător, aceste volume vor fi utilizate ulterior ca sursă documentară de către istoricii Holocaustului din România (de ex. *Raportul final* 2004, Ioanid 2019). Dincolo de valoarea documentară, volumele lui Matatias Carp stau sub semnul unei mobilizări etice a memoriei. Autorul devine, așa cum el însuși afirmă de la început, „arhivarul și registratorul durerilor evreești din România” (Carp 1946, 12), încercând să prezerve pentru posteritate dimensiunile apocaliptice ale traumei colective suferite de comunitățile evreiești din spațiul românesc. Nevoia acută pe care o simțim din febrilitatea compoziției este aceea de a păstra memoria celor pieriți ca semn al unei nevoi imperative de adevăr și justiție, în numele „civilizației”:

Nu mă urmărește nici un gând de răzbunare. Fac parte din poporul cărții și al culturii și mă mândresc că civilizația pe care noi am dat-o omenirii, civilizație în care și-au găsit leagăn Moise, Profeții, Cristos, Spinoza, Einstein și atâția alții, a alungat din noi multe sentimente josnice și în special pe cel al răzbunării. Nu vreau deci răzbunare împotriva nimănui, nici pentru chinurile îndurate pe trupul meu, nici pentru maltrătarile cari l-au alungat pe în depărtări pe tatăl meu¹, pe care nu-l voi mai vedea vreodată, nici pentru masacrarea pe malul Bugului a părinților celor doi copii din Transnistria, cari astăzi sunt copii mei² – dacă nu trup din trupul meu, în orice caz suflet din sufletul meu – nici pentru suferințele fraților mei cei mulți, de pretutindeni. Dar vreau justiție. Pe sfânta dreptate care izvorăște din bunul simț, din cugetul și sentimentul omului civilizat, să fie pedepsit oricine a chinuit, a jefuit sau a ucis nevinovați. Vreau să scot durerea evreească din bagatela în care a fost înfundată până acum. Vreau să se cunoască de toată lumea adevărul, numai adevărul și întreg adevărul. (Carp 1946, 13).

Volumele documentare ale lui Matatias Carp nu vor avea impactul scontat. Foarte curând, în contextul politic influențat de antipatia lui Stalin față de Israel, „sionism” și „cosmopolitism”, persecuțiile politice împotriva populației de identitate evreiască renasc, generând un prim val de emigrare din care va face parte și familia Carp. Lipsa de interes motivată ideologic va face ca aceste cărți să fie exilate în fondurile speciale ale bibliotecilor (Laignel-Lavastine 2009, 33; Fisher 2020). Ele nu vor circula nici după 1990, cu excepția cercurilor de specialiști în problema Holocaustului. O ediție din 1996, îngrijită de Lya Benjamin și Ion Ionescu, va avea, de asemenea, un tiraj confidențial.

Aceeași soartă vor avea și volumele documentare scrise de Marius Mircu. Acesta, unul dintre cei mai energici jurnaliști ai epocii interbelice (Țăgșorean 2019), scrie trei volume despre episoadele cele mai sângeroase ale Holocaustului din România, toate trei publicate în mai puțin de trei ani la București (Editura Glob): *Pogromul de la Iași* (1944), *Pogromurile din Bucovina și Dorohoi* (1945), *Pogromurile din Basarabia și alte câteva întâmplări* (1947). Dacă tonul lui Matatias Carp e acela al arhivistului

¹ Horia Carp, senator în epoca interbelică, care a emigrat în Palestina la începutul celui de-al Doilea Război Mondial.

² Ella și Matatias Carp au adoptat doi orfani, ai căror părinți au pierit în Transnistria.

care prezintă faptele brute și le documentează, tonul lui Mircu e unul reportericesc, alert, deși și aici faptele brute ale istoriei infernale abundă. În toate cele trei volume sunt documentate principalele masacre, sunt enumerate nume de victime și de călăi, sunt puse întrebări despre responsabilitatea morală a actului recuperării acestei istorii sângeroase, o orgie a crimei făcută nu numai de autorități, ci și de oameni obișnuiți, ațâțați de ură împotriva vecinilor evrei deveniți dintr-o dată dușmani¹.

De altfel autorul sugerează că volumele sale sunt „contribuții la istoria încercării de exterminare a evreilor” (Mircu 1947), „material pentru istoricul” (Mircu 1945, 16) acestor evenimente, cules de la martori oculari sau reprodus din scrisorile și caietele primite ori din mărturiile făcute la procesele intentate criminalilor de război. Autorul strânge între paginile volumelor sale, pentru posteritate, memoria traumatică vie a supraviețuitorilor. De remarcat, de exemplu, că în ultimul volum, cel despre crimele din Basarabia, sunt reproduse câteva jurnale și caiete primite de la supraviețuitori: Editha Kertzaman, 14 ani, Ghizela Herșcovici, 18 ani, Ruth Glasberg, 13 ani. Ultima, emigrată în Statele Unite, își va publica memoriile la cincizeci de ani după aceste evenimente (Glasberg Gold 1997, 2003).

Și la Matatias Carp și la Marius Mircu, așa cum o vedem în elementele paratextuale ale volumelor, proiectul e mai amplu. Carp își propune să redacteze cel puțin șase volume, inclusiv despre persecuția evreilor din Vechiul Regat, despre Holocaustul din Ardealul de Nord² și, probabil, despre crimele petrecute odată cu înaintarea războiului în teritoriile din est³. Marius Mircu își exprimă și el îndârjirea de a aduna material nou sau de a corecta cu ajutorul a noi mărturii și documente cele deja publicate. La ambii se poate observa, de asemenea, o atitudine prevenitoare față de URSS și față de ceea ce se întrevede a fi o nouă epocă, cea dominată autoritar de noile autorități comuniste⁴. În ciuda acestor nuanțe prevenitoare față de noile realități politice, disponibilitatea discursului public al perioadei de a integra mnemonic suferințele supraviețuitorilor e nulă.

Tot din categoria textelor documentare face parte și jurnalul-reportaj al lui F. Brunea-Fox⁵, bine-cunoscutul scriitor avangardist al perioadei interbelice și prolific reporter la ziarele *Adevărul* și *Dimineața: Orașul măcelului. Jurnalul rebeliunii și al crimelor legionare*, care a apărut pentru prima dată în 1944. L-am numit jurnal-reportaj⁶ pentru că autorul se concentrează pe înregistrarea la cald și transcrierea imediată, în manieră reportericească, a crimelor împotriva populației evreiești din București din timpul „rebeliunii” legionare din ianuarie 1941. Redactat în intervalul cuprins între 21 ianuarie, ziua primelor manifestări ale violenței „rebelilor”, și 1 februarie 1941, textul lui Brunea-Fox reprezintă un act de revoltă al unui observator

¹ Pentru o imagine a atitudinii și acțiunii neevreilor față de vecinii lor evrei din Basarabia și Transnistria, a se vedea Dumitru 2019.

² O va face doar parțial în *Sârmaș: una din cele mai oribile crime ale fascismului* (București, Socec, 1945).

³ Un volum II intitulat *Guvernul Antonescu și războiul* e anunțat în introducerea la volumul I.

⁴ De altfel Marius Mircu e simpatizant comunist.

⁵ Filip Brauner (1898 – 1977).

⁶ Sau jurnal documentar în altă parte (Tucan 2020b, 216-217).

implicat să înregistreze la cald oroarea. „Paginile cari urmează, – scrie Brunea-Fox – sunt însemnările brute, neretușate – pelicula <nepusă la punct> cum se spune în jargonul fotografic, – ale celor câteva zile de bajbujicie maximă legionară, așa-zisa rebeliune” (Brunea-Fox 1997, 11). În primele zile ale „rebeliunii” autorul s-a închis, din cauza violențelor, în apartamentul său din strada Vasile Lascăr, necunoscând în detaliu amploarea brutalităților de afară. Cu toate acestea, începând cu data de 24 ianuarie, Brunea-Fox a ieșit în stradă, însoțit de fotoreporterul Iosif Berman¹, motivat de dorința de a documenta ororile săvârșite: morții adunați la morgă, cadavrele mutilate din pădurea Jilava, devastarea cartierelor evreiești Dudești și Văcărești, prăvăliile distruse, sinagogile mistuite de flăcări, dar și destinele distruse, cum ar fi cel al rabinului Guttman, miraculos scăpat de execuție, dar confruntat cu pierderea ambilor copii. În final, prin textul său, F. Brunea-Fox devine un martor esențial al primului episod violent al Holocaustului din România, cu un echilibru remarcabil între atenția acordată detaliilor și măiestria sa stilistică, reflectând cu autenticitate și intensitate emoțiile și tensiunile evenimentelor înregistrat sau reconstruite, ceea ce îl face o sursă documentară valoroasă și o mărturie semnificativă a tragediei umane din acea perioadă.

Un document asemănător cu *Orașul măcelului*, deși despre Transnistria de data aceasta, este cartea *La braț cu moartea* (1945) a lui M. Rudich², un confrate de-al lui Brunea-Fox într-ale reportajului. De altfel Brunea-Fox semnează prefața acestui volum, fapt ce dovedește încă o dată implicarea lui în prezervarea memoriei traumatice a supraviețuitorilor. Făcând parte tot din genul reportajului-documentar și rezonând stilistic cu reportajul lui Brunea-Fox, dar fără precizia tăioasă a retoricii acestuia, descrierile de aici se concentrează asupra suferințelor comunităților evreiești din Cernăuți și Bucovina de Nord, deportate în geografia ostilă și plină de pericole a Transnistriei. Sunt descrise convoaiele împinse cu patul armelor, ghetourile mizere stabilite în sate sau colhozuri ruinate de război și infestate de tifos. Sunt descrise brutalitatea, cinismul și corupția autorităților. În general tonul e acela al lamentației, iar miza nu pare a fi intrarea în detalii, deși acestea există, ci mai degrabă prezentarea unei imagini generale a suferinței colective. Finalul dă glas neputinței de a cuprinde toate experiențele traumatice ale oamenilor obișnuiți care suferă, mor sau își pierd apropiații în acest infern, dar și încrederii că volumul ar putea fi un document necesar în cunoașterea adevărului și pedepsirea vinovaților, ceea ce face ca acest text să capete o pronunțată amprentă testimonială.

¹ Fotografiile acestuia însoțesc capitolele volumului.

² Mayer (Mircea) Rudich (1913-1991), poet și jurnalist. Funcționar în structurile guvernamentale de după 1948. Între 1951 și 1955 este arestat de autoritățile comuniste pentru activitate sionistă. Emigrat în 1959 în Israel, unde-și continuă activitatea jurnalistică. A folosit și pseudonimul H. Heller.

Tot o valoare testimonial-documentară, de o urgență exprimată direct¹, este și mica broșură a lui Fabius Ornstein², *Suferințele deportaților în Transnistria / Gândiți-vă la tot ce s-a petrecut în Transnistria*, apărut în 1945 la Editura Asociației Foștilor Deținuți din Transnistria. Gândit ca preambul al unei lucrări mai ample, anunțată pentru vremuri mai liniștite, broșura de 88 de pagini încearcă să aducă în atenție publicului larg suferințele evreilor în infernul din Transnistria. E vorba atât de Transnistria administrată de autoritățile române, cât și de lagărele de muncă de peste Bug, aflate în administrare germană³. Sunt descrise, într-o scriitură simplă dar cu efecte emoționale puternice, imagini emblematice ale infernului transnistrean: teroarea momentului deportării, călătoria în vagoanele de vite ori pe drumurile înfundate de noroi care înghit vieți nevinovate la fiecare pas, mamele sleite de puteri care se prăbușesc alături de copiii lor în noroiul înghețat, execuțiile în masă, violurile, gropile comune întâlnite de deportați care le anticipază viitorul, dezumanizarea celor care rămân în viață, lagărele și ghetourile în care deportații mor de foame, de tifos sau executați de gardieni de o brutalitate neomească. Construită atât din imagini emblematice care încadrează tiparele suferinței colective, cât și din exemple concrete extrase din mărturiile, cartea are o structură fragmentară cauzată cel mai probabil de apropierea de evenimente și de imposibilitatea de a ordona reflexele traumatice ale unei experiențe nu foarte îndepărtate. Multe dintre imagini sunt brutale, autorul fiind conștient că par imposibil de crezut:

Cititorule, am viziunea cum la cititul acestor rânduri te îndoiești de veracitatea lor. Le consideri drept exagerări. Iată de ce durerea noastră e și mai mare. Căci tragedia noastră este impregnată și zugrăvită în tablouri negre pe fond negru. Nici nu puteți crede cele ce am trăit. Atât de îngrozitoare au fost mizeriile noastre în Transnistria (Ornstein 1945, 48).

Dar mărturia trebuie făcută. Cartea e străbătută de la un cap la celălalt de un ton de lamentație care se raportează atât la trecutul traumatic abia lăsat în urmă, cât și la prezentul incert. Sunt câteva pagini tulburătoare despre destrămarea prin anihilare aproape totală a comunităților din Basarabia și Bucovina, comunități din care n-au rămas decât câteva fantome. Nu întâmplător e făcută o echivalare între Transnistria și locurile infame ale lagărelor morții din Polonia (Auschwitz, Majdanek). Cartea se încheie cu un apel pentru ajutorarea supraviețuitorilor, ale căror suferințe par că nu

¹ Redăm dedicația făcută de autor la începutul micului volum: „Închinat sufletelor celor căzuți în infernul Transnistriei, victime ale obscurantismului și înșelăciunii prin care omenirea a fost trădată în secolul al XX-lea de o bandă de călăi, ucigași, sclerați, aventurieri...”.

² Fabius Ornstein a fost șeful ales de deportați al ghetoului din Kopaigorod. În momentul scrierii cărții e președintele Asociației Foștilor Deținuți din Transnistria.

³ De altfel, deși tonul acuzator nu e foarte evident, în cele câteva locuri în care sunt indicați vinovații de crime absurde și execuții, acești vinovați sunt identificați ca germani și colaboratori ucraineni sau ruși „vlasoviști” (mai ales când sunt făcute referințe la lagărele și masacrele din stânga Bugului).

interesează pe nimeni în acel moment¹. E un apel la ajutor, la fel cum cartea în întregul ei e un apel la păstrarea memoriei traumatice a celor pieriți în infernul din Transnistria.

Tot dintr-o necesitate testimonială apare în 1945 și cartea lui Aurel Baranga, *Ninge peste Ucraina*. E vorba despre un volum construit pe baza mărturiilor din cadrul primelor procese intentate criminalilor de război, care încep în 1945². Baranga reconstruiește ororile petrecute în Transnistria redând verbatim, la persoana I, mărturiile supraviețuitorilor, care altfel ar fi rămas îndosariate doar în arhivele judiciare. Cartea are mai degrabă alura unui raport literaturizat de cadrul general care ordonează tiparele experiențelor traumatice pe care vrea să le facă publice. În construcția acestui cadru, stilul patetic, intens emoțional, al intervențiilor auctoriale trădează mai ales empatia tânărului autor față de suferințele retrăite odată cu martorii. Pentru că volumul, apărut pentru prima dată în 1945 (la Editura Veritas) apare într-o a doua ediție (în 1946, la Editura Scânteia), presupunem că a avut un oarecare impact în acea epocă, deși ulterior și acesta a fost uitat. Mai trebuie amintit aici volumul *Din ordinul cui?* al lui I(sac) Ludo, apărut la editura Răspântia în 1947, o evocare a Pogromului de la Iași care afirmă răspicat implicarea autorităților române în „organizarea” acestuia³.

Există în această perioadă și alte tipuri de texte care se ocupă de problema Holocaustului din România, mare parte dintre ele având un specific documentar implicit: rapoarte, liste de decedați, manifeste, broșuri propagandistice, volume de „anchete”, omagii ale „martirilor”. Multe dintre textele acestea par a fi compilate în perioada războiului și a persecuțiilor, fapt dovedit de publicarea lor în anii 1944 și 1945, și atestă nevoia de a recupera tăcerea în legătură cu persecuțiile antievreiești ale celor câțiva ani anteriori. Amintim dintre acestea un registru al victimelor rebelunii legionare (*Crimele legionarilor*, Editura Metropola, 1945), un volum memorial închinat fraților Iancu și Iosif Guttman, morți în masacrul de la pădurea Jilava din timpul aceleiași „rebeliuni” legionare⁴, un volum-anchetă realizat de Eliezer Fraenkel, intitulat *Problema evreiască* (apărut la Iași, la Editura Cercului Literar Evreiesc „I. L. Peretz”, noiembrie 1945), la întrebările căruia răspund Felix Aderca, Tudor Arghezi, Lucrețiu Pătrășcanu, Mihail Sadoveanu, N. D. Cocea, Petru Groza, A. L. Zisu⁵,

¹ Despre atitudinea populației majoritare din România în raport cu supraviețuitorii Holocaustului a se vedea Fisher 2020, 109-151.

² Parte dintre reportajele și mărturiile din această carte apar pentru prima dată în *România liberă*, începând cu luna aprilie 1945.

³ De altfel Isac Ludo (scriitor avangardist, redactor al revistei ADAM și polemist vivace al vremii) publică în această perioadă mai multe broșuri și articole care se integrează „conversației” legate de Holocaust. Printre ele amintesc *Traficantii*, un pamflet literar amplu despre cauzele politice și culturale ale Holocaustului din România, apărut în 1946.

⁴ E un volum închinat memoriei acestor tineri promițători de către tatăl lor, rabinul Zvi Guttman, scăpat ca prin minune din acel masacru. Volumul adună în special articolele de etică și axiologie ale lui Iancu Guttman, inclusiv lucrarea de licență a acestuia de la Facultatea de Litere și Filosofie de la București, pe care o absolvise în 1935.

⁵ Volumul include o discuție amplă despre ceea ce e numit generic „problema evreiască” (antisemitismul, discriminarea și violențele barbare anti-evreiești din timpul Războiului) și soluțiile ei (sionismul,

publicarea în broșură a interpelării parlamentare a social-democratului Dumitru Pop (din 1 aprilie 1947), privitoare la Pogromul de la Iași. Apoi ar mai fi de amintit *rapoartele-memoriale* făcute de cei care, evrei fiind, fuseseră implicați în coordonarea comunităților evreiești în această perioadă. Le numesc așa pentru că aceste texte, parte publicate în presă înainte de adunarea în volum, au două dimensiuni. Sunt în primul rând rapoarte de activitate care justifică reușitele sau nereușitele celor din conducerea organizațiilor evreiești în acele timpuri grele, iar pe de altă parte redau, prin referință directă sau prin elementele care pot fi deduse, detalii legate de persecuțiile suferite de comunitățile evreiești din România. Mișu Benvenisti, președinte al Organizației Sioniste între 1941 și 1943, strânge într-o broșură articolele raport despre activitatea organizației, ce fuseseră anterior publicate în patru numere din *Viața Evreească: Sionismul în vremea prigoanei* (1944). Micul volum conține mai degrabă material documentar, relatând despre eforturile făcute de reprezentanții organizațiilor evreiești pentru a prezerva viața comunitară a celor persecutați (lupta cu autoritățile pentru a ușura efectele persecuțiilor, ajutorarea celor din Transnistria, menținerea vieții culturale și spirituale etc.). Mai amplu și mai pronunțat personal este volumul lui S. Cristian, președintele comunității evreiești din Iași între 1940 și 1941, *Patru ani de urgie* (1944). Subintitulate *Notele unui evreu din România*, cele 157 de pagini încearcă să recupereze cele mai importante evenimente ale persecuției evreilor din România, pe care memorialistul le cunoaște grație implicării sale în evenimente¹. Autorul își propune în mod deliberat utilizarea unui stil sobru („fără decor literar” – p. 5) și își asumă personal actul rememorării, a cărui utilitate e însă una colectivă: „Ceiace (*sic!*) mă îndeamnă la strângerea și păstrarea materialului de față este și o spovedanie de ușurare, căci întâmplările mari din viață trebuie povestite. Mă simt îndemnat să le dau publicității ca material documentar, pentru cronicarul de mâine, care va trebui să stabilească așa zisul adevăr istoric” (Cristian 1944, 5). Amintirile personale sunt subordonate nevoii de a reprezenta ceva din suferința colectivă și sunt dublate pe alocuri de documente, în special memorii adresate autorităților în vederea ameliorării vieții comunităților evreiești. O parte densă, mai ales din punct de vedere emoțional, a relatării este rezervată Pogromului de la Iași pe care însă autorul îl trăiește la distanță, fiind internat în acel moment în lagărul de deținuți politici de la Târgu-Jiu. Impactul evenimentului este însă puternic: „A fost într’adevăr un măcel. Un măcel care n-a cruțat nici femei, nici copii, nici mame cu copii în brațe. Familii întregi au fost exterminate” (p. 63). Dar

emigrarea în „Palestina”). Tema centrală a volumului e crearea unui stat evreiesc ca soluție la istoria tragică recentă.

¹ Ca președinte al comunității evreiești din Iași, ca apropiat colaborator al lui Wilhelm Filderman, ca Inspector al Comunităților Evreiești din Vechiul Regat, funcție din cadrul Centralei Evreilor, și nu în ultimul rând ca deținut politic. S.C. Cristian e arestat pentru activitatea sa de reprezentant al evreilor din Iași în mai 1941, anchetat de poliția locală, iar ulterior (începutul lui iunie 1941) internat în lagărul de la Târgu-Jiu până în septembrie 1941. De remarcat că una dintre acuzațiile adiacente e aceea de comunism, dar lucrul acesta nu trebuie să mire având în vedere mitul „iudeo-comunismului” vehiculat de discursul oficial antisemit al vremii. Autorul însuși analizează și demontează în câteva rânduri această „acuzație”, care de altfel l-ar fi avantajat în contextul ocupării României de către U.R.S.S. (Cristian 1944, 21-22).

și celelalte evenimente, precum masacrele din Basarabia și Bucovina și deportările în Transnistria sunt prezente în relatare, intenția evidentă fiind aceea de a documenta și comunica direct evenimentele tragice ale Holocaustului din România.

Reprezentări artistice ale Holocaustului (1944-1947)

Așa cum am văzut în succintele descrieri de mai sus, în perioada discutată (1944-1947) există o relativ abundentă „literatură” documentar-testimonială despre persecuția și violențele împotriva comunităților evreiești din România și teritoriile ocupate din est. Deși manifestată în primul rând în publicistica de nișă (ziarele comunităților evreiești), am putut observa nevoia de organizare documentară prin realizarea unor volume care să concentreze reprezentarea evenimentelor tragice ale istoriei recente. Tipologia discursivă a acestor volume e diversă: relatarea documentată cu alură de tratat istoric (Matatias Carp), reportajul (Marius Mircu, F. Brunea-Fox, M. Rudich), narațiunea testimonială (F. Ornstein, A. Baranga), raportul-memorial (M. Benvenisti, S. C. Cristian) etc. Dincolo de motivațiile personale ale autorilor, ca de exemplu justificarea implicării în evenimente, există o motivație comună: nevoia de a documenta, nevoia de a comunica oroarea și suferința colectivă. Astfel, toate aceste texte au atât un caracter memorial, cât și unul testimonial: prezervă memoria celor pieriți și depun mărturie în numele acestora. Toate aceste lucruri se văd în febrilitatea scriiturii, în cuvintele tari, în întrebările retorice despre nevoia de ajutor și justiție și, mai ales, în conștiința că actul memorial este în beneficiul adevărului istoric și al cronicarilor viitori ai acestuia.

O altă categorie a reprezentărilor Holocaustului, și aceasta bine reprezentată în această totuși scurtă perioadă studiată aici, este aceea a *reprezentărilor artistice sau cu potențial estetic*. Există, în primul rând o incipientă *literatură memorialistică*. Literatura de tip memorialistic, discurs al amintirii ca reprezentare a experienței personale, e o formulă aflată la granița dintre factual și estetic. Referința la timpul și evenimentele istorice care declanșează actul rememorării îi conferă memorialisticii un caracter documentar, în timp ce decupajul narativ personal, necesar reprezentării experienței singulare a evenimentului istoric, posibilitățile reflexive și emoția generată o apropie de estetic.

Am putut identifica cel puțin două astfel de volume, chestiune remarcabilă dacă ținem cont de faptul că discursul memorial se practică de obicei la o distanță temporală semnificativă de evenimentul rememorat. În acest caz, însă, pare că presiunea comunicării experienței traumatice și nevoia de a participa la configurarea și consolidarea unei memorii vii e acută. L(eon) Loewenton, inginer, inventator și jucător profesionist de șah (a reprezentat România la Olimpiada de șah din 1924), publică în 1944¹, în regie proprie la Imprimeriile „Curierul” din București, *Urmăriți de Gestapo. Amintiri din Franța (1940-1944)*, o carte despre experiențele de refugiat evreu în Franța. În ianuarie 1940 memorialistul pleacă împreună cu familia în Franța, motivul fiind oficializarea politicii antisemite în România de după instaurarea guvernului Goga.

¹ După datarea prefetei (iunie 1944), cartea pare să fi apărut imediat după 23 august.

Franța e la începutul acestei „aventuri” tărâmul libertății. Dar Franța pierde în scurt timp războiul și, odată cu aceasta, începe lupta pentru supraviețuire într-un teritoriu devenit deodată ostil: „Libertate și generozitate! Nu! Franța din 1940-1944 n-a dat dovada unor astfel de calități. Din contra: mulți, foarte mulți [francezi] au urmat exemplul teutonilor și au dovedit că nu mai merită a fi dați drept model de adevărată umanitate, așa cum eram obișnuiți, ori de câte ori vorbeam de Franța și de francezi” (Loewenton 1944, 21). Cartea e povestea unei fugi continue care îl duce pe memorialist din zona ocupată de naziști în zona controlată de colaboraționiștii lor, guvernul de la Vichy al lui Petain: Marsilia, Nisa, Monte Carlo, ulterior înapoi la Paris. Sunt descrise celebrele „rafle”¹, arestări și deportări în masă ale populației evreiești, care terorizează pe refugiați în fiecare loc unde caută scăparea. Sunt înregistrate zvonurile alarmante despre lucrurile îngrozitoare care se întâmplă în întreaga Europă controlată de naziști, inclusiv România². Este înregistrat amestecul de ostilitate directă și indiferență a masei populației în raport cu nenorocirile și hăituiala populației evreiești. Narațiunea evenimentială este dublată la fiecare pas de reflecții despre barbaria care a cuprins omenirea, redată într-un limbaj dur ce reflectă furia în fața absurdității tragice a istoriei. Această furie pare a fi o sursă de energie pentru memorialist, care e hotărât să supraviețuiască³, să reziste și să depună mărturie, o mărturie personală, văzută însă ca emblematică pentru identitatea colectivă asumată:

Iar dacă voi da o prea mare dezvoltare întâmplărilor legate de persoana mea, pot să afirm că am înțeles să procedez astfel convins fiind că redau peripețiile celor mai mulți dintre cei cari au trecut prin împrejurări identice [...]. [...] Viața mea dela 1940 până la 1944 nu reprezintă decât un episod caracteristic al zilelor trăite de Evreii din Franța (*sic!*). (Loewenton 1944, 13).

Cel de-al doilea volum memorialistic, *Viață, reprimește-mă!*, îi aparține Norei Diamantștein și este publicat în 1948, la editura Universul. Autoarea este o tânără evreică care, în momentul cedării Transilvaniei de Nord, rămâne în Cluj pentru a-și îngriji mama. Privind generic, destinul Norei este acela tipic al evreilor din această regiune, deportați începând cu mai 1944 la Auschwitz: accelerarea persecuțiilor comunității evreiești din Cluj, transferul în celebrul ghetou de la Fabrica de cărămidă în vederea deportării finale la Auschwitz, celebra „selecție” din momentul sosirii, lupta cu moartea și suferința în infernul concentraționar nazist, moartea a milioane, supraviețuirea norocoasă a câtorva. Nora este deportată împreună cu mama sa, care la

¹ Razii.

² „Nenorocirile se înmulțeau în bătrâna Europă. [...] Știrile sosite din România nu făceau decât să ne mărească îngrijorările; aveam doar destule neamuri lăsate la București! Cu toată cenzurarea corespondenței, am putut afla multe despre ororile comise de legionari” (Loewenton 1944, 35).

³ Este și ceea ce se întâmplă într-un final, familia Loewenton fiind repatriată în România la începutul lui 1944, în urma unei decizii a guvernului român de a-și ocroti și recupera cetățenii, inclusiv pe cei de identitate evreiască. E de fapt urmarea conștientizării de către autoritățile române a inevitabilității pierderii războiului. Pentru detaliile privitoare la această problemă a se vedea Klarsfeld 2007.

sosire e trimisă în camera de gazare. E momentul în care naratoarea conștientizează că a ajuns într-un univers al terorii, din acest moment povestea ei transformându-se într-o luptă pentru supraviețuire care va dura luni de boală, suferință și teroare. Imaginile terifiante nu lipsesc, poate cea mai puternică fiind aceea a descoperirii propriei mame în mormanul de cadavre pe care trebuie să le ardă (Diamantștein 1948, 156). Este însă problematică alura enciclopedică pe care o dovedește narațiunea Norei Diamantștein și care ne face să avem dubii în privința unei totale autenticități a relatării. E adevărat că există o abundență de detalii personale pe care autoarea ni le dă, detalii privind, de exemplu, membrii familiei sau cunoscuții din Cluj deportați laolaltă cu ea. Dar mai există, de asemenea, o abundență de detalii privitoare la geografia sau la figurile „istorice” ale lagărelor de la Auschwitz. Nora pare să fi fost peste tot la Auschwitz (crematorii, gropile unde se ardeau cadavrele, sălile de experimente medicale etc.), pare să fi întâlnit mai toate personajele celebre ulterior pentru infamia lor (doctorul Mengerle¹, Irma Grese, Victor Capesius, printre alții), pare să fi asistat la mai toate evenimentele importante din ultimele luni ale Auschwitzului, ceea ce e totuși ireal pentru o simplă deținută evreică, chiar privilegiată². Cel mai probabil autoarea își densifică relatarea cu detalii aflate ulterior experienței de lagăr din relatările sau mărturiile altor deținuți aflați în aceeași situație.

Cele două texte memorialistice despre am vorbit mai sus au legătură mai degrabă cu Holocaustul european. Loewenton vorbește despre persecuția evreilor în Franța, Diamantștein despre Holocaustul din Transilvania de Nord, deportarea și genocidul din lagărele din Polonia. Deși în ambele cazuri e vorba despre o nevoie urgentă de a povesti oroarea, pare că în cazul Diamantștein e la mijloc și jocul politic al autorităților din România care încurajează, mai ales după instaurarea oficială a comunismului (30 decembrie 1947), mai degrabă astfel de relatări despre Holocaustul din teritoriile aflate sub jurisdicție maghiară/germană, într-un proces incipient de negaționism deflectiv (Shafir 2002, 49). Să nu uităm că Nora Diamantștein e încurajată să scrie de Petru Groza, prim-ministru în acel moment, pe care îl evocă drept bun prieten de familie³. Aceasta e explicația pentru care relatarea memorialistică a Norei se vrea atotcuprinzătoare, încercând să aducă aducând în atenția discursului public românesc un tablou cât mai panoramic al suferințelor evreilor din Transilvania de Nord.

De altfel, există în această perioadă o importantă literatură a Holocaustului din Transilvania de Nord în limba maghiară. În fapt, și în rândurile comunităților evreiești din Transilvania a început foarte rapid manifestarea publică a unei memorii vii. După eliberarea lagărelor din Polonia, cei foarte puțini supraviețuitori sunt intervievați de presa de limbă maghiară, iar detalii încep să apară de la începutul anului 1945, de

¹ E vorba, evident, de Joseph Mengele. Mai multe relatări memoriale, cele mai multe ale evreilor maghiari, îl numesc în acest fel.

² Privilegiată pentru că sora ei e doctor în lagăr.

³ De asemenea, spre final narațiunea devine „pios-recunoscătoare” în raport cu Uniunea Sovietică și actul, de altminteri real, al eliberării lagărelor de concentrare naziste, dar care va aduce pe teritoriul Europei de Est o altă putere opresoare și totalitară.

exemplu în ziarul *Világosság* (cf. Tibori-Szabó 2017). În 1944 apăruse o carte a jurnalistului Sándor Grosz din Timișoara (Grosz 1944), despre detașamentele de muncă forțată din sudul României, în care acesta petrecuse aproape 3 ani. Dar deja spre finalul anului 1945 încep să apară și în Ardeal relatări dense în limba maghiară despre genocidul nazist din lagărele poloneze, îndeosebi despre Auschwitz, acolo unde fuseseră deportați evreii ardeleni. Volumul memorialistic *Füst (Fum)*, scris de avocatul clujean Ottó Kornis (1945), e o relatare sobră, dublată de o reflecție amară asupra ororii absolute a acestei crime, eveniment traumatic de nedepășit de către supraviețuitori. Scrierea Annei Hegedűsné Molnár, *Miért? Egy deportált nő élményei a sárga csillagtól a vörös csillagig (De ce? Experiențele unei femei deportate de la steaua galbenă la steaua roșie)*¹, 1945, va fi publicată în același timp la Arad. În 1946 apar, tot la Arad, memoriile Dórei Ferencz (*Kápó voltam – Am fost Kapo*), iar la Oradea Gréda József publică în același an un volum de poezii (*Fogózz a semmibe – Agățat de neant*), o emoționantă confesiune lirică despre imposibilitatea depășirii traumei suferite în infernul concentraționar nazist. Tot la Oradea apare în 1946 cartea de reportaje a lui Béla Katona, *Várad a viharban (Oradea în furtună)*, despre destrămarea tragică a comunității evreiești din Oradea². Însă poate cea mai cunoscută carte despre destinul tragic al evreilor orădeni, dublată de o relatare „din interior” despre mecanismele crimei de la Auschwitz, este cartea lui Miklós Nyiszli, *Dr. Mengele boncoló orvosa voltam az auschwitz krematóriumban (Am fost medicul autopsier al doctorului Mengele în crematoriul de la Auschwitz)*, apărută la Oradea în 1946. Volumul scris de cel care a putut observa direct, ca autopsier al lui Mengele, atrocitatea și magnitudinea crimelor de la Auschwitz, e construit ca o mărturie brută, documentară. De altfel părți ale cărții vor fi traduse în Occident foarte repede³, doctorul Nyiszli fiind în 1947 și unul dintre martorii acuzării în celebrul proces al criminalilor de război naziști de la Nürnberg.

Titlurile de mai sus sunt doar o parte a scrierilor în limba maghiară despre Holocaust, apărute în Ardeal în perioada de imediat de după război⁴. Consistența acestora arată faptul că și în rândul supraviețuitorilor Holocaustului din Transilvania de Nord există nevoia de a comunica ororile trăite, există un context incipient propice manifestării memoriei vii, dar în scurt timp și aceste manifestări vor fi întrerupte de barierele ideologice, care vor face ca aceste relatări memoriale să fie uitate. Doar unul dintre aceste volume, cel al lui Miklós Nyiszli, va fi tradus în românește în perioada

¹ În 2014 volumul va apărea și în traducere engleză: *As the Lilacs Bloomed* (Azrieli Foundation, 2014).

² Cartea e prefăcută de scriitorul Béla Zsolt, tatăl vitreg al Evei Heyman. Béla Zsolt a scris *Kilenc koffer (Nouă valize, Budapest, 1947)*, o relatare memorialistică despre Holocaust. A fost în detașamentele de muncă din Ucraina și în ghetoul din Oradea.

³ Fragmente consistente apar, de exemplu, în *Les Temps Modernes*, în 1951. Cartea a fost publicată în mai multe limbi străine. Traducerea în română apare în 1965 (București, Editura pentru literatură), cu titlul *Am fost medic la Auschwitz*.

⁴ Pentru mai multe detalii a se vedea Tibori-Szabó 2017.

următoare¹, cel mai probabil pentru a păstra totuși în mentalul public românesc imaginea vinovăției exclusive a Germaniei Naziste pentru Holocaust.

*

Revenind la reprezentările Holocaustului din România în perioada studiată, asemănător memorialisticii, prin situarea la granița dintre factual și literatură, este *jurnalul*. Acest tip discursiv este reprezentat în această perioadă de jurnalul lui Arnold Dagani, *Groapa este în livada de vișini*, apărut pentru prima oară în 1947, la Editura Socec². A ține un jurnal în timpul Holocaustului reprezintă o sarcină dificilă și periculoasă, cu șanse mari de eșec. Sunt implicate atât obstacole psihologice, cât și pragmatice. În mijlocul atmosferei încărcate de violență, persecuții, amenințări, deportări și izolare în ghetouri, diaristul trebuie să aibă o determinare și rezistență ieșite din comun pentru a nu se lăsa copleșit de disperare. Pe lângă aceasta, lipsa liniștii, a materialelor de scris și a hârtiei sunt adesea obstacole greu de trecut. Mai mult, frica de a dezvălui totul este o altă problemă, deoarece diariștii se tem că, în cazul în care jurnalul lor ajunge în mâinile persecutorilor, dezvăluirea detaliilor ar putea accelera sfârșitul lor și al apropiaților. Toate acestea se completează cu perspectiva sumbră că, în momentul în care autorul este arestat, dus în lagăr, executat sau gazat, jurnalul său va fi pierdut sau distrus, făcând toată strădania de a înregistra suferința să pară zadarnică (cf. Tucan 2020b).

Din motivele de mai sus, avem foarte puține jurnale de lagăr, cele mai multe dintre jurnalele Holocaustului provenind de la deportații în ghetouri sau de cei care se ascund de autoritățile care îi vânează. De aceea e remarcabil acest jurnal al lui Arnold Dagani (Arnold Corn), născut la Suceava în anul 1909, stabilit la București în 1932, iar apoi la Cernăuți în 1940. În anul 1942 el și soția sa au fost deportați în Transnistria, unde au fost predați de autoritățile române către cele germane de dincolo de râul Bug. Aici evreii deportați erau folosiți ca sclavi pentru proiectele de infrastructură ale armatei germane, iar în cazurile în care deveneau nefolositori erau executați. O mare parte a perioadei de deportare Dagani și-a petrecut-o în lagărul de la Mihailovka și în grupurile de muncă forțată asociate acestuia. În vara anului 1943 izbutește să evadeze împreună cu soția și să revină în Transnistria, care se afla sub administrație românească, iar în 1944 a reușit să revină la București. Lagărul de la Mihailovka va fi lichidat în 10 decembrie 1943, numărul victimelor, îngropate într-o livadă de vișini, fiind de aproximativ 500.

Posibilitatea lui Dagani de a documenta experiențele de lagăr a fost facilitată de talentul de desenator, care i-a permis să realizeze desene și tablouri la comanda diferitelor personaje din administrația lagărului. Această activitate i-a oferit un acces limitat la hârtie și instrumente de scris, precum și la oportunitatea de a documenta în

¹ Dr. Nyisli Miklós, *Am fost medic la Auschwitz*, în românește de Lucia Nasta, București, Editura Pentru Literatură, 1965.

² Fragmente au apărut încă din decembrie 1944 în *Răspântia* condusă de I. Ludo, apoi în *Viața Evreească* (mai 1946). Jurnalul a fost tradus în două ediții în germană (1960 și 2002), iar în 1961 a fost publicat în limba în engleză (1961).

secret experiențele lagărului, în ciuda pericolelor iminente. Una dintre caracteristicile șocante ale jurnalului este modalitatea aproape contabilă în care Dagoni notează execuțiile prin împușcare ale prizonierilor, adevărată rutină pentru gardienii-călăi: „Se pare că SS Unterscharführer Walter Mintel a găsit soluția pentru problema cazării [prizonierilor-sclavi]. A dat ordin ca toți cei care erau slabi sau bolnavi să fie împușcați. O sută șapte cazură victimă” (Dagoni 1947, 73). „Pe la amiază, lituanienii au sosit la șosea cu căruța, fluierând veseli. Duhneau a țuică. Dădură mâna cu nemții. [...] Șaisprezece oameni au fost împușcați, paisprezece dintre martiri erau evrei ucrainieni” (Dagoni 1947, 25). Pe lângă înregistrarea brută și fără stilizări, așadar autentică, a atrocităților pe care le-a văzut în lagăr, Dagoni a reușit să salveze aproximativ 50 de desene și acuarele realizate în secret, care reprezintă vizual viața lagărului și a deținuților. Desenele evită reprezentarea directă a violenței, fiind mai degrabă portrete, interioare de lagăr sau scene de muncă. Imaginea suferinței transpare mai degrabă din elementele de fundal (sârmă ghimpată, spații închise, morminte) și din expresia fețelor, schițate în prim planul unui decor sumbru, trasat cu linii șovăitoare, generatoare de umbră. Șaisprezece dintre acestea, reproduse alb-negru, însoțesc jurnalul în edițiile publicate, sporind astfel valoarea și autenticitatea documentului diaristic, care devine astfel și un testimonial grafic.

A. Dagoni, *Coloana și grajdurile* (acuarelă, 1942)

A. Dagani, *Carieră de piatră* (acuarelă, 1942)A. Dagani, *Pietă* (creion, 1942)

De fapt, testimonialul grafic propriu-zis, cum am putea numi reprezentările plastice ale persecuțiilor, e destul de bine reprezentat în această perioadă. Cel mai dens și tulburător este acela al lui Sol Omovici, intitulat *Duminca aceia...*¹, apărut în 1945 sub egida Congresului Mondial Evreiesc (Editura Marvan, București). Prefațat de profesorul Iorgu Iordan, căruia albumul îi amintește direct de atmosfera de „infern dantesc” a Iașiului din timpul pogromului, unde s-a petrecut „cel mai înfiorător măcel”, volumul reproduce alb-negru 19 pânze în ulei pictate de acest artist despre care nu se cunosc foarte multe. Din cele foarte puține informații disponibile putem deduce că pictorul, ieșean de origine, a fost student la Academia de Belle-Arte din Iași, de unde a fost exmatriculat, iar în timpul pogromului a fost una dintre victimele „trenurilor morții”, cel mai probabil acela de la Podul Iloaiei². Dintr-un ziar sionist al perioadei (*Tineretul nou*, nr. 22/1946) aflăm că tablourile, realizate în febrilitatea nevoii de a reprezenta trauma proprie, dar și a colectivității din care face parte, au fost expuse la Iași și București, fără a stârni vreun ecou semnificativ³. Avem așadar în acest album reprezentarea artistică făcută de un martor ocular, lucru vizibil atât în nuanțele tematice ale tablourilor reproduse, cât și în tehnica picturală, derivată de la formula expresionismului, aflată la limita figurativului (figurile sunt recognoscibile, dar sunt integrate unei anecdotici imagistice care generează senzații puternice). Sunt adunate aici imagini care reproduc scene emblematice ale evenimentelor pogromului: convoaiele celor arestați, atrocitățile din curtea Chesturii și de pe străzi, cadavrele de bătrâni, femei și copii întinse pe caldarâm, colaboraționismul ieșenilor neevrei etc. O

¹ „Duminca aceia” face referire la duminica de 29 iunie 1941, ziua cea mai sângeroasă a Pogromului de la Iași.

² Una dintre imagini, reprezentând un deportat, prăbușit lângă un tren, care încearcă să bea apă dintr-o băltoacă este intitulată „Într-o baltă din P. Iloaiei”.

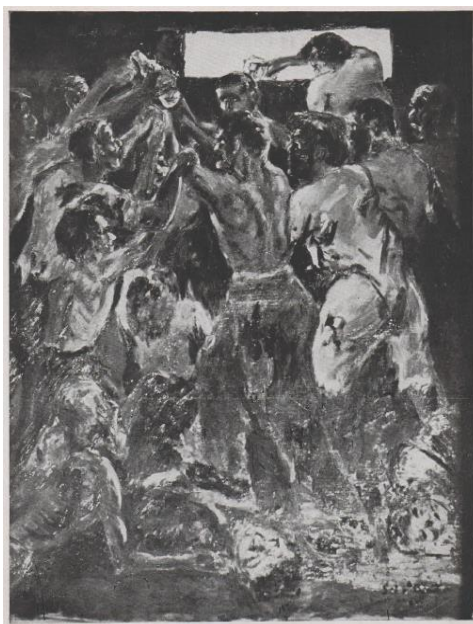
³ „Din nenorocire, aceste lucrări rupte din sufletul artistului, nu găsesc înțelegerea necesară acolo unde ar trebui s-o afle. În jurul numelui său s-a țesut o pânză grea de tăcere” (Berman 1946, 2). Expozițiile sunt vag semnalate în jurnalele epocii.

parte consistentă a imaginilor (8 din cele 19) este dedicată scenelor din trenurile morții: figuri desfigurare de sete, ale căror corpuri par că se lichefiază în căldura amplificată de înghesuială a vagoanelor întunecate („Pentru o picătură de apă”), fețe descompuse de durere care par să sugereze nebunia și halucinația¹, durerea atroce a tatălui care-și ține în brațe fiul sufocat („Moartea copilului”), „batjocura” soldatului care varsă sticla de apă în fața celor însetați etc. Parte dintre imagini au o alură de comentariu personal, ce de exemplu aceea intitulată „Marele vinovat”, care înfățișează în prim plan, un bătrân rabin prăbușit pe caldarâm cu capul spart, iar în arriere-plan cadavre de femei și copii, sau cele care reprezintă suferința celor rămași în viață (de exemplu „O mamă îndurerată” sau „Regăsirea fiului”). Albumul face impresia materializării plastice a unei memorii traumatice care se cere comunicată nu numai prin reprezentare grafică, ci mai ales prin evocarea suferinței autentice. Astfel, albumul lui Sol Omovici are, pe lângă valoarea documentară evidentă, și o dimensiune experiențială, părând capabil să sublimeze suferința acelui timp.

SOL. OMOVICI

Marele vinovat

SOL. OMOVICI

Pentru o picătură de apă

Un alt testimonial grafic al perioadei este acela al lui Aurel Mărculescu (Aron Marcovici), *Ghetto și lagăr*, din 1947 (Editura Continent). Artistul, gravor talentat, e asociat înainte de război cercurilor socialiste, la revistele cărora colaborează cu ilustrații care tematizează aspecte politice (caricaturi politice) și sociale (imagini ale

¹ Una dintre imagini, intitulată „Halucinație”, se pare că-l reprezintă pe Carol Drimer, unul dintre intelectualii de seamă ai Iașului (Benjamin 2016, 11).

marginalului social, nu de puține ori imagini ale ghetourile evreiești). La începutul războiului se refugiază la Botoșani de unde, asistând la persecuția populației evreiești, îi cere prietenului Sașa Pană ajutorul pentru a publica un album de gravuri care să reprezinte „mizeria unei populații sortite de guvernării de atunci, pieirii. Peisaje de lacrimi și obidă” (Pană 1967, 17). Acest lucru nu se va realiza pentru că este deportat în Transnistria, unde va petrece 16 luni în lagărele de la Vapniarca și Savrani. Aici continuă să graveze, strângând imagini pentru albumul care va fi tipărit după eliberare și încheierea războiului. Acesta conține 18 gravuri, precedate de prezentările unor apropiați, printre care Sașa Pană, Ury Benador sau Scarlat Callimachi, care insistă asupra caracterului documentar al imaginilor impregnate de semnele suferinței. Viziunea artistică e derivată din expresionism. Într-adevăr, tonul întunecat al gravurilor, jocul tensionat între alb și negru și contrastele specifice acestei tehnici redau imagini cu potențial afectiv care sugerează suferința: fețe cadaverice aflate în spatele sârmei ghimpate („După sârma ghimpată”), geografia dezarticulată și sumbră a ghetoului („Lagărul Savrani”) și a lagărului („Lagărul Vapniarca – ultimul drum”), violența directă a execuțiilor („Masacrul de la Rîbnița”) etc. Albumul reprezintă o mărturie vizuală importantă, însă n-a ajuns să circule în afara cercurilor de stînga, fiind valorizat ca mărturie a cruzimii „fasciste”¹. Din cauza șubrezirii sănătății în timpul petrecut în lagăr, autorul moare în decembrie 1947, iar numele și arta lui vor fi invocate ulterior ca elemente relativ minore ale luptei „revoluționare” și „antifasciste” a comunismului românesc.

¹ Acest lucru se poate observa în reeditarea făcută de Sașa Pană în 1967, acolo unde identitatea victimelor, sugerată în prima ediție de titlu și de unitatea tematică a imaginilor (imagini de ghetou evreiesc și imagini de lagăr), este estompată prin adăugarea unei cantități semnificative de gravuri politice și sociale de dinainte de 1940.

Aurel Mărculescu, Lagărul Vapniarca (Ultimul drum)

Există în această perioadă și o incipientă literatură de ficțiune despre Holocaust. Aceasta aparține ori scriitorilor deja cu experiență, interesați și anterior de problemele identitare ale comunităților evreiești, precum Isac Peltz sau Sergiu Dan (Isidor Rotman), ori unor scriitori tineri, parte dintre ei cu simpatii socialiste/comuniste.

Cel mai ambițios proiect ficțional este romanul lui Sergiu Dan, *Unde începe noaptea*, publicat în 1945 la Editura Naționala Mecu. Scriitorul, asociat până la război atât cercurilor avangardiste¹ cât și grupului „modernist” de la „Sburătorul”, publicase până la război câteva romane cu ambiții moderniste și viziune psihologizantă, relativ bine primite de critică (*Dragoste și moarte în provincie*, *Arsenic*, *Surorile Veniamin*). Implicarea sa politică era mai degrabă de natură liberal-democrată, dovadă fiind activitatea editorială din anii ‘30 pentru ziarul țărănist *Dreptatea*. Ca una dintre figurile importante ale elitei intelectuale româno-evreiești va suferi începând din 1938 rigorile persecuției antisemite, care vor merge de la expulzarea din Uniunea Scriitorilor și interzicerea dreptului de semnătură până la deportarea în Transnistria. Romanul *Unde începe noaptea* e direct legat de această experiență a persecuției și a deportării, dar depășește prin amplitudinea construcției, vigoarea a stilului și mize, o simplă scriere autobiografic-documentară. Construit stilistic cu resursele narative ale realismului (registru amplu de personaje, multitudine de fire narative, focalizare multiplă cu intenții enciclopedice etc.), romanul se vrea o frescă a anilor persecuțiilor anti-evreiești din

¹ Este unul dintre colaboratorii revistei *Contimporanul* (Cernat 2007, 138).

perioada 1938-1944. Prima parte construiește o panoramă populată de personaje reprezentative pentru lumea româno-evreiască de dinainte de Holocaust. Figurile de prim plan sunt marele comerciant (David Bainer), intelectualul comunist (Nelu Gold, Adamov), avocatul (Fred Natanson), muzicianul vag talentat (Cer(novitzki)), tânăra visătoare (Mad Bainer, Nina Haber), poetul sărac, împrumutat la nesfârșit de prietenii evrei, care se va dovedi un legionar lipsit de scrupule și empatie (Lucifer), românul „jidănit”¹ (Grig) etc. În arriere-plan decorul e verosimil populat cu elementele unei lumi complexe și bine încheiate. E o lume în care români și evrei sunt prieteni sau logodnici, dispută idei, trăiesc viața, suferă și petrec împreună. Dar această lume începe să se destrame în momentul în care răul (i.e. intoleranța și ura antisemită) se insinuează din ce în ce mai vizibil. Așa cum o anunță un personaj – refugiat evreu din Germania Nazistă –, încă din primele pagini, se apropie *noaptea*: „Voi nu vedeți, orbilor? Vine o noapte cum n-a mai fost. Și n-auziți, surzilor, nimic? N-auziți cum se apropie cu pași grei, oamenii cu topoarele în mâini?” (Dan 1945, 60). Primul pas în reprezentarea acestei dinamici a insinuării răului este reconstrucția imaginară a experiențelor persecuției: pierderea slujbelor, jaful economic al „românizării”, amărăciunea generată de pasivitatea prietenilor români în raport cu suferința individuală și colectivă sau chiar cu ticăloșia unora dintre. Persecuția însă se transformă în violență directă. Construite în cheie psihologică prin reprezentarea sentimentului de frică al celor persecutați, paginile dedicate pogromului de la București din ianuarie 1941 sunt pline de tensiune. Atmosfera de teroare ce se strecoară printre cuvinte ilustrează dramatismul evenimentelor, surprinzând impactul devastator asupra comunității și transmitând cititorului cruda realitate a suferinței umane în fața „oamenilor cu topoare”.

Partea a doua e dedicată experienței transnistrene. Parte dintre personajele primei părți (David Bainer, Mad Bainer, Nina Haber, Fred Natanson), acuzate de activitate subversivă comunistă, sunt încarcerate într-un lagăr din Transnistria, Romanovka. Aici romanul se populează de figuri noi, și ele emblematice. Pe de-o parte sunt victimele, fiecare ducând cu ele o poveste dureroasă: Isac Stein, a cărui familie (nevasta, doi băieți și-o fată) a fost măcelărită în pogromul de la Iași, Rudi Baron, falsificatorul de cecuri, devenit în lagăr un înger salvator pentru orfanii basarabeni Sașa și Lisa (ai căror părinți muriseră în execuții și marșul forțat al deportării), Niura, o bucureșteancă din lumea bună al cărei soț fusese ucis într-unul dintre masacrele de la Ahmicetca (Akmecetca), Nuhăm, un tapițer din Galați, adus în lagăr dintr-o confuzie de identități, poetul Valdman-Focșa și actorul Iloveanu, care visează la viața de dinainte, Calman, bruta turnătoare, o victimă transformată în ajutor al torționarilor etc. Pe de altă parte sunt călăii: conducătorul lagărului, maiorul de jandarmi Căluș, un antisemit nepăsător la suferința din jur, sergentul Capră, supranumit Generalul, fost pușcăriaș, practician voluntar al violenței, Cazachievici, un polițist localnic, o brută însetată de sânge, abia stăpânindu-și impulsurile criminale. Mai sunt și câteva figuri luminoase – locotenentul

¹ Termen peiorativ din acea epocă ce desemna un neevreu ce lua atitudine împotriva antisemitismului și discriminării.

Brudariu care încearcă să amelioreze viața deținuților, opunându-se chiar ordinelor superioare, și soldatul Negoită, care îi ajută pe deținuți aducându-le mesaje și alimente¹.

Reprezentarea lumii lagărului e dominată de imagini întunecate. Ca în toate relatările despre Transnistria, moartea pândește pe cei internați: foamea, boala, condițiile insalubre, amenințarea morții prin execuție sau trimitere într-un lagăr german de peste Bug. Sergiu Dan e preocupat, dincolo de zugrăvirea lumii lagărului, de conturarea unei psihologii traumatice a personajelor, care să reflecte ceva din autenticitatea suferinței concentraționare. Imaginând modul în care atrocitatea experienței lagărului se oglindește în „sufletul” personajelor, scriitorul pare a încerca să intermedieze literar o astfel de experiență pentru publicul larg. Romanul pare a funcționa ca o platformă de generare a empatiei în raport cu suferințele comunităților evreiești. Din păcate, din cauza boicotului memorial care va urma după 1948 acest lucru nu se va întâmpla². De remarcat faptul că Sergiu Dan a mai scris un roman plasat temporal în timpul războiului. E vorba de *Roza și ceilalți* (1946), o farsă tragică care pornește de la imaginea Iuditei din Vechiul Testament (*Cartea Iuditei*, 11-14), despre finalul războiului și tensiunile din interiorul comunităților evreiești din România.

Un alt scriitor important interbelic, Isac Peltz continuă după război în romanul *Israel însângerat*, publicat în 1946, preocupările anterioare privitoare la lumea evreiască, integrând și imagini ale istoriei recente a suferințelor comunităților evreiești. Scris între august 1944 și septembrie 1945, romanul pare a fi o construcție începută anterior și adaptată ca să „vorbească” direct despre recenta tragedie a Holocaustului. Spun acest lucru pentru că prima parte a romanului e, aparent, o ficționalizare autobiografică. În personajul principal, Israel Schwadron, recunoaștem detalii ale biografiei lui Peltz: legătura intimă cu cartierele evreiești populate de marginali, pe care le va zugrăvi în romanele sale din perioada interbelică³, zburătorile sale creative, relația sa cu Macedonski, zugrăvit în figura prețios-ridicolă a „Magistrului” etc.

Ce este el în definitiv? Un tinerel bolnav de dorinți, sărac, anemic, slăbuț, cu mintea fierbinte, un tinerel născut și crescut în acel cartier evreiesc unde Sinagoga e vecină cu măcelăria și unde întâlnești figura galbenă a bărbosului deșirat pornind zilnic spre paradisul disputelor talmudice în care își îngroapă viața, dar unde mai întâlnești, respirând același aer și călcând același caldarâm, pe burtosul negustor de pânză, rumen, grohând fericit din toată haznaua ființei lui. E un amestec de sfințenie

¹ Nu lipsește nici un element de intrigă romanțioasă care umanizează romanul: Grig, logodnicul lui Mad Bainer, vine în lagăr cu acte false de ofițer, ca s-o salveze.

² În imediata vecinătate a apariției (noiembrie 1945) Șerban Cioculescu face o recenzie elogioasă a romanului în *Revista Fundațiilor Regale* (nr. 3/1946): „Rareori mi s-a întâmplat să citesc un roman mai obiectiv ca *Unde începe noaptea*, dacă prin obiectivitate se înțelege acel dar de situare a creatorului, cum spunea atât de frumos Romain Rolland «au-dessus de la mêlée»” (p. 587). Romanul va fi reeditat abia în 2006 la Editura Hasefer. Sergiu Dan plănuise o reeditare în anii '70, la editura Minerva. Romanul va fi scos din planul editorial (H. Zalis în *Dan* 2006, 524-526).

³ *Calea Văcărești* (1933), *Foc în Hanul cu Tei* (1934).

și de lichelism, de ceresc și de pământesc, de ochi curați în obraji de nea și de priviri hoțești în fețe cât anusul, o feerie de alb și negru. (*sic!*) (Peltz 1946, 25-26)

Această primă parte autobiografică e densificată cu elemente de observație a lumii „ghetoului” evreiesc, care arată complexitatea celor care populează acest univers marginal, dar profund uman, asupra căruia se va năpusti, în toată furia ei, violența Istoriei. E o lume reprezentată prin personaje înfățișate suferind în atmosfera de persecuție, marginalizare și, mai apoi, violență, personaje al căror nume e Israel. Israel e de fapt pentru Peltz metonimia suferinței evreiești. Partea a doua a romanului e o reconstrucție literară a celor mai importante momente ale persecuțiilor anti-evreiești din România: Pogromul de la București, Pogromul de la Iași, deportarea în Transnistria. Ba chiar e invocat prin intermediul unui personaj, jandarmul Mitică, și masacrul de la Odesa (Peltz 1946, 322). Principalul instrument narativ al lui Peltz e personajul focalizator, aproape întotdeauna un Israel (Schwadron, Lazarovici, Goldberg etc.), în jurul căruia sunt grupate imagini și evenimente de natură documentară, pe care le putem recunoaște în relatările istorice. Figura rabinului Gutman (v. supra) devine figura rabinului Israel Goldberg, dar detaliile (răpirea de către legionari, masacrul din pădurea Jilava în urma căruia acesta își pierde cei doi fii, el însă scăpând) sunt acelea istorice. În jurul personajului Israel Lazăr, introdus în scenele pogromului bucureștean, sunt ulterior evocate detaliile Pogromului de la Iași (arestările în masă, masacrul din curtea Chesturii, trenurile morții, dezlănțuirea de violență a oamenilor obișnuiți asupra vecinilor evrei etc.) și detalii succinte privitoare la lagărele din Transnistria (execuțiile în masă, decimarea deportaților de către mizeri, foame și boală). Isac Peltz practică astfel un soi de ficțiune documentară, efectul fiind dublu: pe de-o parte acela de prezervare, prin reprezentarea evenimentială, a memoriei istorice a Holocaustului, iar pe de altă parte acela de reconstrucție empatică a suferinței prin imaginarea experienței personajelor în miezul acelor evenimente. Ambele efecte sunt înrădăcinate în memoria vie a evenimentelor¹ și în posibilitatea ficțiunii românești de a le vehicula pentru posteritate, mai ales că reconstrucția detaliilor istorice este făcută cu talent, efectul fiind unul cinematografic. Episoadele care evocă evenimente ale Holocaustului au o dinamică vie și tulburătoare. Ele reușesc să transmită tragedia umană a acelei perioade istorice, iar poveștile personale, văzute prin ochii unor personaje bine conturate, devin o modalitate puternică de a conecta publicul la istorie.

În epoca studiată mai apar alte două romane puternic ideologizate. *Vapniarca. Lagărul morții* (Editura Tiparnița, 1945) e scris de Sergiu Lezea, membru al Partidului Comunist și scriitor realist-socialist în devenire, reprezentând o relatare stângace și puternic ideologizată despre lagărul transnistrean în care începând din septembrie 1942 sunt internați, pe lângă evrei basarabeni, bucovineni și din regiunea Odesa, aproximativ 1000 de evrei români cu simpatii comuniste sau bănuși a avea astfel de simpatii (Ioanid 2019, 356-358). Sergiu Lezea e unul dintre aceștia, iar narațiunea sa asumat

¹ Peltz e una dintre victimele pogromului din timpul rebeliunii. Asemenea personajul Israel Schwadron, un alter-ego al scriitorului, casa sa e devastată în timpul „rebeliunii”.

„romanțată” (Lezea 1945, 8) e mai degrabă o relatare despre eficiența organizatorică a aparatului comunist din lagăr, decât o istorisire despre suferințele umane de acolo. Acest „roman” e una dintre primele scrieri care, având o oarecare legătură cu Holocaustul din România, identifică victimele din Transnistria drept „antifasciste”, ocultând identitatea lor evreiască. Referințele la această identitate apar doar în două contexte: unul în care este invocată masacrarea evreilor basarabeni de către „bestiile fasciste” și decimarea celor internați de boală, iar un altul în care sunt invocate câteva figuri evreiești stereotipizate (Lemnișor, Menașel) care, văzând exemplul organizatoric al comuniștilor din lagăr, aderă la principiile acestora. În schimb referințele la „eroii antifasciști” abundă. La mulți ani după evenimente, alți deținuți comuniști vor caracteriza Vapniarca drept o „republică totalitară în miniatură” (Rosinger 2022, 83-114), condusă în interior cu mână de fier de o nomenclatură comunistă care se va reproduce ulterior la scara întregii României.

Un roman asemănător este acela al lui Maur Săvăneanu¹, *Evreul Ion Ionescu*, apărut la Editura Institutului Român de Documentare, în 1946. Scris în cheie romanțioasă, populat de personaje schematice, romanul e construit ca un eșafodaj de teme care se concentrează asupra problematicii persecuțiilor evreilor din România: antisemitismul înăscut și irațional al populației majoritare, accelerarea acestuia de către politicieni demagogi, persecuțiile instituționalizate, munca forțată și, nu în ultimul rând, adeziunea la comunism. Nu lipsesc, deși nu sunt foarte multe, referințele la episoadele cheie ale Holocaustului (pogromurile de la București și Iași, Transnistria). Nu lipsesc tematizările de natură vizibil didactică, materializate în dialogurile dintre personaje, despre cauzele antisemitismului și efectele sale, sau micile elemente sioniste, de care autorul pare apropiat. Intriga e simplă și oarecum fantezistă în raport cu adevărul istoric: Ion Ionescu, student creștin antisemit și simpatizant legionar, a cărui mamă este însă evreică botezată, este considerat de autorități evreu și este trimis într-un batalion de muncă forțată, acolo unde, suferind alături de cei pe care anterior îi urăse, are revelația propriei evreități. Această revelație se naște în relație cu umanitatea și spiritul colectiv al colegilor de suferință. Contemplând aproape pasiv această lume a suferinței, personajul mai descoperă ceva: comunismul. Adevărata epifanie se dezvăluie către finalul romanului, în care Ion Ionescu, muribund din cauza torturilor Siguranței, își declamă în manieră teatrală și pe mai bine de patru pagini, crezul comunist: „din internaționala muncitorimii bizuită pe înfrățirea oamenilor muncii din toate țările se va naște internaționala iubirii” (Săvăneanu 1946, 214).

Concluzii

Așa cum am văzut mai sus, există în perioada 1944-1948 o relativă abundență de scrieri despre Holocaust. Ce putem remarca în primul rând e diversitatea discursivă. Putem observa două mari categorii de reprezentări: reprezentări testimonial-

¹ Pseudonimul lui Moshe Maur, jurnalist originar din Săveni. În anii '50 va emigra în Israel unde își va continua cariera de jurnalist de limba română.

documentare și reprezentări artistice sau cu potențial artistic. În prima categorie regăsim relatări documentare (care se apropie de discursul de tip istoric), reportaje, narațiuni testimoniale, rapoarte memoriale, dar și texte de nișă precum anchetele sau volumele memoriale. În cea de-a doua regăsim scrieri de tip memorialistic, jurnale, albume grafice, dar și ficțiune. Calitatea implicită a acestor elemente din cea de-a doua categorie este cea testimonială.

Toate acestea arată vivacitatea memoriei vii a supraviețuitorilor, nevoia lor presantă de a comunica trauma individuală și de o integra unei experiențe traumatice colective. Aceste scrieri identifică cele mai importante evenimente ale persecuției și dezlănțuirii de violență antisemită din timpul Holocaustului (persecuțiile legislative, detașamentele de muncă, pogromul de la București, pogromul de la Iași, deportările în Transnistria, masacrele din Bucovina și Basarabia etc.), punând în prim plan atât suferințele individuale (prin detalierea de date, locuri, figuri și nume ale victimelor și ale călăilor, sau imaginând literar experiențe tragice reconstruite pornind de la realitatea istorică imediată), cât și pe cele colective. Sunt identificate așadar și cadrele comune ale suferinței colective, aceste însemnări documentare înregistrând nu doar punctele culminante ale persecuției și violenței antisemite în cadrul Holocaustului, ci conturând o panoramă densă a evenimentelor semnificative ce au marcat această perioadă întunecată. Nu în ultimul rând, aceste texte identifică și cauzele acelor ani tulburi și violenți: antisemitismul congenital al culturii române.

Diversitatea discursivă și cantitatea semnificativă de scrieri despre Holocaustul din România arată faptul că în această perioadă există un context favorabil constituirii unei memorii comunicative care să reprezinte cadrele de dezvoltare ulterioară a memoriei colective a Holocaustului în România. Acest lucru nu se va întâmpla din cauza barierelor ideologice impuse de totalitarismul comunist, ceea ce va face ca mai bine de 80 de ani acest episod tragic al istoriei românești să fie trecut sub tăcere.

Referințe bibliografice

Surse primare:

- Baranga, Aurel. 1945. *Ninge peste Ucraina*. București: Veritas.
- Benvenisti, Mișu. 1944. *Sionismul în vremea prigoanei*. București: Imprimeriile Independența.
- Brunea-Fox, F. 1997. *Orașul măcelului. Jurnalul rebeliunii și al crimelor legionare*. București: Hasefer.
- Carp, Matatias. 1945. *Din crimele fasciste: Sărmaș*. București: Editura Socec.
- Carp, Matatias. 1946. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul I – Legionarii și rebeliunea*. București: Editura Socec.
- Carp, Matatias. 1946. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul III – Transnistria*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”.
- Carp, Matatias. 1948. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul II – Pogromul de la Iași*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”.
- Cristian, S. 1944. *Patru ani de urgie. Notele unui evreu din România*. București: Timpul.
- Dagani, Arnold. 1947. *Groapa e în livada de vișini*. București: Editura Socec.
- Dan, Sergiu. 1945. *Unde începe noaptea*. București: Editura Națională Mecu.
- Diamanștein, Nora. 1948. *Viata, reprimește-mă!*. București: Universul.

- Ehrenburg, Ilya, Grossman, Vasili. [f.a.]. *Cartea neagră asupra uciderilor mișelești ale evreilor de către fasciștii germani în timpul războiului de la 1941-1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică și în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*. Traducere de R. Donici. București: Editura Institutului Român de Documentare.
- Fraenkel, Eliezer. 1945. *Problema evreiască*. Iași: Editura Cercului Literar Evreiesc „I. L. Peretz”.
- Lezea, Sergiu. 1945. *Vapniarca. Lagărul morții*. București: Editura Tiparnița.
- Loewenton. L. 1944. *Urmăriți de Gestapo. Amintiri din Franța (1940-1944)*. București: Imprimeriile „Curierul”.
- Ludo, I. 1947. *Din ordinul cui?*. București: Editura Răspântia.
- Mărculescu, Aurel. 1947. *Ghetto și lagăr*. București: Editura Continent.
- Mircu, Marius. 1944. *Pogromul de la Iași*. București: Editura Glob.
- Mircu, Marius. 1945. *Pogromurile din Bucovina și Dorohoi*. București: Editura Glob.
- Mircu, Marius. 1947. *Pogromurile din Basarabia și alte câteva întâmplări*. București: Editura Glob.
- Ornstein, Fabius. 1945. *Gândiți-vă la tot ceea ce s-a întâmplat în Transnistria*. București: Editura AFDT.
- Peltz, Isac. 1946. *Israel Însângerat*. București: Veritas.
- Rudich, M. 1945. *La braț cu moartea. Vedenii din Transnistria*. Prefață de F. Brunea-Fox. București: Biblioteca Hehalut.
- Sándor Grosz. 1944. *3 Év Zsidó Kényszermunka – A Romániai Fasizmus Fekete Napjaiból [3 ani de muncă forțată. Din anii negri ai fascismului românesc]*. Timișoara: [fără editură].
- Săvănceanu, Maur. 1946. *Evreul Ion Ionescu*. București: Editura Institutului Român de Documentare.
- Sol Omovici. 1945. *Duminica aceia....* București: Editura Marvan.

Surse secundare:

- Apenszlak, Jacob. 1943. *Black Book of Polish Jewry: An Account of the Martyrdom of Polish Jewry Under the Nazi Occupation*. New York: Roy Publishers.
- Assmann, Aleida. 2010. *The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community*, in Assmann, Aleida, Conrad, Sebastian (eds.), *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 97-117.
- Assmann, Jan. 2008. *Communicative and Cultural Memory*, in Erll, Astrid, Nünning, Ansgar (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin-New York: De Gruyter, p. 109-118.
- Assmann, Jan. 2013. *Memoria culturală*. Traducere de Octavian Nicolae. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Benjamin, Lya. 2016. „Duminica aceia”, in „Realitatea evreiască”, nr. 474-475 (1274-1275), 1-30 iunie 2016, p. 11.
- Berman, S. 1946. *Sol-Omovici*, in „Tineretul Nou”, nr. 22/10 februarie 1946, p. 2.
- Cernat, Paul. 2007. *Avangarda românească și complexul periferiei: primul val*. București: Cartea Românească.
- Cesarani, David. 2005. *After Eichmann: Collective Memory and Holocaust Since 1961*. London-New York: Routledge.
- DeKoven Ezrahi, Sidra. 1980. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dumitru, Diana. 2019. *Vecini în vremuri de restriște. Stat, antisemitism și Holocaust în Basarabia și Transnistria*. Iași: Polirom.
- Durkheim, Émile. 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, traducere de Magda Jeanrenaud și Silviu Lupescu. Iași: Polirom.
- Erll, Astrid. 2008. *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*, in Erll, Astrid, Nünning, Ansgar (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin-New York: De Gruyter, p. 389-398.
- Ferencz, D. 1946. *Kápó voltam [Am fost Kapo]*. Arad: Presa Democrată.
- Fisher, Gaëlle. 2020. *Resettlers and Survivors. Bukovina and the Politics of Belonging in West Germany and Israel. 1945–1989*. New York: Berghahn.
- Floian, Alexandru (ed.). 2018. *Memoria Holocaustului din România în perioada postcomunistă*. București: Editura Curtea Veche.

- Friling, Tuvia, Ioanid, Radu, Ionescu, Mihail E. (eds.). 2004. *Raport final al Comisiei Internaționale pentru studierea Holocaustului din România* [abr. *Raportul final*]. Iași: Polirom.
- Glasberg Gold, Ruth. 1996, 2003. *Ruth's Journey: A Survivor's Memoir / Timpul Lacrimilor secate*. New York: IUniverse / București: Hasefer.
- Halbwachs, Maurice. 2007. *Memoria colectivă*. Traducere de Irinel Antoniu. Iași: Editura Institutul European.
- Ioanid, Radu. 2019. *Holocaustul în România*. București: Editura Institutului Național pentru studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”/ Iași: Polirom.
- Klarsfeld, Serge. 2007. *Soarta evreilor români din Franța în timpul Ocupației*. București: Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”.
- Laignel-Lavastine, Alexandra. 2009. *Cartea Neagra, de Matatias Carp: un monument pour l'histoire*, in *Matatias Carp, Cartea Neagră. Le Livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie*. Traduit du roumain, annoté et présenté par Alexandra Laignel-Lavastine. Paris: Denoël.
- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Mağilow, Daniel H., Silverman, Lisa. 2015. *Holocaust Representations in History. An Introduction*. London-New York: Bloomsbury Academic.
- Niewick, Donald L. 1998. *Fresh Wounds. Early Narrative of Holocaust Survival*. Chapel Hill-London: The University of North Carolina Press.
- Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory. The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
- Oișteanu, Andrei. 2012. *Imaginea evreului în cultura română*. Iași: Polirom.
- Pană, Sașa. 1967. *Aurel Mărculescu*. București: Meridiane.
- Rosinger, Adalbert. 2022. *Destinul unui evreu comunist într-o democrație populară. O lume care se prăbușește*. Oradea: Ratio et Revelatio.
- Shafir, Michael. 2022. *Între negare și trivializare prin comparație. Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Polirom.
- Țăgșorean, Carmen. 2019. *Conștiința în oglinda istoriei. Marius Mircu – un jurnalist complet*. București: Hasefer.
- Thomson, Ian. 2002. *Primo Levi*. London: Hutchison.
- Tibori-Szabó, Zoltán. 2017. *Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period*, in „Southeast European and Black Sea Studies”, 17/2, p. 281-299.
- Tucan, Dumitru. 2018. *Memoria traumatică și literatura testimonială*, in „Quaestiones Romanicae”, VI/1, p. 279-291.
- Tucan, Dumitru. 2020a. *Recuperarea istoriei traumatice și jocurile memoriei. Despre memoria Holocaustului din România*, in „Transilvania”, nr. 6/2020, p. 7-21.
- Tucan, Dumitru. 2020b. *A trăi înfernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor și tinerilor din spațiul românesc*, in „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe Filologice”, nr. 58/2020, p. 211-243.
- Vansina, Ian M. 1985. *Oral Tradition as History*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Verdey, Katherine. 1994. *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*. București: Humanitas.
- Zalis, H. 2006. *Prefață la Sergiu Dan, Unde începe noaptea*. București: Hasefer.

Recenzii

Reviews

Un filon de cataliză identitară: mirajul Orientului

Emilia STAJILA, *Miteme orientale în poezia română a secolului XX. Al. Macedonski, Ion Minulescu, Ion Barbu*, București, Editura Academiei Române, Colecția „Biblioteca de critică, istorie și teorie literară”, 2023, 222 p., ISBN 978-973-27-3791-0

Dacă, îndeobște, dinamica mitului este abordată actualmente în contextul analizei unei modalități scripturale adoptate (și promovate) de către postmodernism, i.e. *rescrierea*, cercetarea Emiliei Stajila are drept țintă identificarea „mitemelor orientale în poezia lui Al. Macedonski, I. Minulescu, I. Barbu” și – printr-un demers hermeneutic orientat trivalent (imaginar, paradigmă, poeticitate) – *dezvăluirea mecanismelor de adaptare* a acestora la „un modernism de esență simbolistă, decadentă sau ermetică” (p. 14). Astfel, investigația se așază sub zodia ideii de *asimilare creatoare*, nivel la care viziunea identitară și alteritățile interferează, generând o nouă realitate artistică de esență transgresiv-integratoare.

Prin urmare, procedând fenomenologic, autoarea cărții face decupaje în amonte modei, fixându-și implicit ca arie de interes *modernitatea tradiției*, fundamentală pentru *tradiția (post)modernității*. Este, trebuie subliniat dintru început, cea mai pertinentă cale de a evidenția, pe de o parte, natura *genuină* a ecuației *gândire poetică-gândire mitică*, iar pe de alta de a reactualiza un adevăr formulat odinioară de către Alexandru Philippide, după care poezia/creația este „o construcție în continuare”, adevăr uitat în răstimpurile de insurgență iconoclastă. De asemenea, în directă legătura cu tema, trebuie semnalat că investigația Emiliei Stajila se situează în contiguitate cu studiul sintetic al lui Mircea Angheliescu, *Literatura română și Orientul* (1975).

Miza cercetării dobândește astfel fațete multiple: istorică, teoretică, hermeneutică. Și este firesc, de vreme ce *forța palingenetică* a nucleelor mitice nu se poate explica îndeajuns prin prisma inter-trans-textualității, așa cum se consideră uneori, ci este generată de procesul însuși al metamorfozei, precum și de climatul cultural în care se produce metamorfoza. Din acest de pe urmă punct de vedere, Macedonski, Minulescu și Barbu intensifică orbita orientalismului, consacrat odinioară la noi prin Bolintineanu, Negruzzi, Alecsandri, Eminescu ori Sadoveanu. Mai mult decât atât, consider că o importantă dimensiune de originalitate a demersului este iscodirea gradului până la care mitemele identificate la cei trei poeți se regăsesc în structura de adâncime a „mitului personal” al fiecăruia. În acest mod, Emilia Stajila își îmbogățește tărâmul analitic cu pertinente reverberații din psihocritica lui Charles Mauron.

Considerată îndeaproape, cercetarea se remarcă prin două niveluri aflate în raport de covalență axiologică: unul *teoretic*, vizând miezul simbolic al mitului însuși, cu toate valențele/avatururile sale, altul *aplicativ*, având drept tărâm de investigație hermeneutică cele trei universuri poetice (Macedonski, Minulescu și Barbu), fiecare cu specificul său ireductibil. Distribuit în tetradă, textul cărții contribuie armonios la îndeplinirea acestor obiective majore, limpede trasate în *Introducere* (p. 9-16).

Capitolul ce deschide volumul, *Mit și mitem. Repere teoretice* (p. 17-74), cristalizează *fundamentele conceptuale* ale cercetării – prin valorizarea descriptiv-fenomenologică a celor mai proeminente contribuții în materie, semnate de L. Blaga, M. Eliade, Cl. Lévy-Strauss, G. Durand, E. Gould, W. Burkert, N. Frye și E. Cassirer – , esențiale fiind aici demarcarea orizontului de remanență literaturizată a „ontologiilor arhaice” și calibrarea semantică a conceptelor operaționale, cu deosebire a aceluia de *mitem* (în siajul lui Durand, *latent/patent*).

În lumina acestei ample contextualizări teoretice se desfășoară versantul analitic al cărții, conceput cartezian în trei capitole, toate caracterizându-se prin dinamismul exegetic – invocat odinioară de către Starobinski („le surplomb et l'intimité”) –, dinamism manifest deopotrivă în cartografierea operei poezilor vizați, cât și în raport cu climatul cultural românesc/european din prima jumătate a veacului trecut.

Astfel, Emilia Stajila reușește să deceleze riguros constelația de reverberații mitice specifică fiecărei creații, laolaltă cu nucleul semantic-coagulant. Bunăoară, în cel de-al doilea capitol – *Mit și miteme în poezia lui Al. Macedonski* (p. 75-133) –, punctul focal al investigației analitice îl constituie nu atât mitul, cât *mitemul Poetului*. „Exegeții operei macedonskiene, scrie autoarea, vorbesc fățiș sau prin aluzii subtextuale că Alexandru Macedonski dă expresie *mitului Poetului*, noi adăugăm că prin complexitatea conotațiilor este vorba, de fapt, despre un *mitem al Poetului*, care include mai multe calități: de a fi un geniu («cât mai mare»), de a fi un exponent al întregii umanități, de a se ridica «mai sus», deasupra tuturor mizeriilor vieții cotidiene comune, de a suporta condiția de «damnat», de «blestemat», de a purta «povara disperării», de a fi «o conștiință revoltată», de a avea «o sete», «un vis»” (p. 130). Paradigma preponderent romantică în care autorul *Noapții de decembrie* proiectează instanțe ale mirajului oriental este complinită de trimiterea la *Moartea lui Dante Alighieri*, piesă în care Emilia Stajila vede „o ipostază *remitizată*, deci *contemporaneizată* a Poetului” (p. 133, s.a.).

Poet itinerant, mereu în căutare de peceți identitare, Minulescu este creatorul unui univers așezat „pe mirajul unui *dincolo*, care ia forma mirajului Orientului Apropiat cu toate miturile acestuia” (p. 161), asamblate într-un mitem: *Regele asiatic*. Această concluzie a capitolului 3. *Ion Minulescu: mitul Orientului Apropiat* (p. 134-166) se cristalizează la capătul unui judicios survol analitic al *romanțelor*, desfășurat în orizontul simbolismului pe care poetul îl consacră spre a-l dinamita din interior. Intimismul rococo, erotica epidermică sau elanurile funanbulești devin astfel mărci ale mitemului central, în a cărui homerică sferă de gravitație se topesc ecouri livrești, topoi

exotici sau mituri literare (Don Juan). În mod vădit, *regele asiat*, „înveșmântat în toga lui Apollo”, atestă propensiunea parodică a lui Minulescu, inclusiv în procesul *mito-foric*.

Altfel stau lucrurile cu poezia lui Ion Barbu. Capitolul ce-i este consacrat – 4. *Ion Barbu: Orientul simbolic-arhetipal* (p. 167-211) – pune în exergă mitemul *nunții solare*, construit pe nuclee subsecvente, precum mitul increatului, Isalâk/„ultima Grecie” și, îndeosebi, *mitul ofidian*. De altfel, miezul de remarcabilă originalitate al acestui capitol se află în secvența 4.3. *Mitemul Șarpelui. Elemente gnostice*, acolo unde Emilia Stajila procedează la o judicioasă analiză a însemnării barbiene din 1923, publicată de către Mircea Coloșenco sub titlul *Geneză*. Schiță pentru o autentică „antropologie cu elemente gnostice”, după expresia Ioanei Em. Petrescu, acest text este sursa filonului gnostic ce străbate prundul creațiilor ulterioare, i.e. a operei poetice majore *Joc secund*: „Raportând însemnarea manuscrisă la poezia propriu-zisă, adică la creațiile originale ale sale, depistăm un sistem de miteme în care se îmbină în mod liber, fără a ține seama de principiile exacte ale doctrinelor gnostice, parabole și personaje biblice, elemente ale misterelor antice, precepte generale ale creștinismului” (p. 208). Întreaga hermeneutică a creației barbiene, grăitoare prin ea însăși, este desfășurată pe fundamentul acestei aserțiuni, ceea ce-i sporește decisiv demersului aura axiologică.

Refocalizând întregul parcurs analitic din perspectivă comparativă, Emilia Stajila demonstrează cu limpiditate că, dacă la Alexandru Macedonski și Ion Minulescu mitemele orientale se manifestă în paradigmă romantic-simbolistă și pe un fond cu notabile inserții nostalgic-expansive, la Ion Barbu transfigurarea lor este integrată *construcției imaginare* dublu stratificate: revelație inițiativă și parodie (lume ideală/lumea fabulei). Iată o perspectivă din care cartea tinerei cercetătoare poate fi privită nu doar ca o remarcabilă contribuție de exegeză comparativă, ci și ca o învoltă demonstrație a faptului că mitul este cu atât mai bogat și mai profund cu cât rezistă la ceea ce Jean-Jacques Wunenburger numește „violență scripturală”. Proiectat în zăriștea gândirii blagiene, acest de pe urmă aspect atestă de asemenea un adevăr cu alură axiomatică: pentru poeții studiați – dar și pentru alți scriitori români (precum, *inter alias*, Caragiale, Istrati ori Sadoveanu –, mirajul Orientului se dovedește un autentic *filon de cataliză identitară*.

La origine cercetare doctorală – începută sub îndrumarea profesorului Timotei Melnic (†), dar încheiată sub veghea științifică a academicianului Mihai Cimpoi și susținută public la Universitatea de Stat din Moldova/ Institutul de Filologie „Bogdan Petriceicu Hasdeu” în octombrie 2022 –, cartea Emiliei Stajila se impune deopotrivă prin documentarea apropiată, sinteza conceptuală, acuratețea analitică. Or, acest fapt se cuvine apreciat pe măsură, cu atât mai mult cu cât el atestă apartenența organică a cercetării la *axiosfera originară*. Elaborat în partea răsăriteană a acesteia, cea mai expusă zăpoarelor de tot felul – „În Basarabia, scrie Mihai Cimpoi în *O istorie deschisă a literaturii române din Basarabia*, bate puternic, ca un torent stihinic al istoriei ce terorizează continuu, însuși vântul pierzaniei” –, demersul academic săvârșit de către Emilia Stajila se adaugă altor înfăptuiri similare din ultimele decenii, contribuind astfel

la sporul de consistență al zăgazului cultural, singura și nobila pavăză la vântul cel rău al pierzaniei.

Pompiliu CRĂCIUNESCU
(Universitatea de Vest din Timișoara)

**De la Bernard la Varnava:
metamorfozele unui text în literatura română din secolul al XVII-lea**

Dana Shishmanian, *Vision de Varnava. Înțeleptului Varnava minunată arătare a vederii lui cu pildă tuturor*. Ediție și studiu introductiv (MuseIkona studies, 2), Editura Muzeului Național al Unirii, Alba Iulia / Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, ISBN: 978-630-6548-6, 978-606-020-610-1, 256 pp.

Volumul cărui îi sunt dedicate aceste rânduri are cel puțin două merite majore: pe de o parte, recuperează, într-o ediție critică, unul dintre cele mai vechi texte poetice din literatura română veche; pe de altă parte, contribuie la reconstituirea mai atentă a unui capitol însemnat din istoria religioasă și culturală a românilor din Transilvania în procesul lor de afirmare identitară de la finele secolului al XVII-lea, aducându-l în prim plan pe unul dintre actorii uitați ai acestei adevărate renașteri naționale. Descoperită într-un manuscris al Bibliotecii „Astra” din Sibiu (CMR-44), opera anonimă intitulată *Înțeleptului Varnava minunată arătare a vederii lui cu pildă tuturor* (pe scurt, *Arătarea lui Varnava*) reprezintă un amplu poem dramatic (340 de strofe cu ritm și rimă), scris în limba română, cu caractere chirilice, terminat (conform colofonului său) la începutul anului 1670. Rămasă inedită vreme de peste 350 de ani și puțin cercetată (cu toate că manuscrisul cuprinde în prima sa parte și una dintre puținele copii manuscrise din *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu lumea* a principelui moldovean Dimitrie Cantemir) opera primește o primă ediție critică grație eforturilor doamnei Dana Shishmanian (născută Popescu), reputată cercetătoare preocupată de literatura veche, obligată să aleagă calea exilului în Franța, în anul 1983. Prin ediția realizată, doamna Shishmanian se dovedește a fi un remarcabil specialist în studiul literaturii române vechi și al textelor româno-chirilice, dublat de un fin interpret al contextului istoric și cultural în care lucrarea se încadrează, după cum o arată, cu prisosință, studiul său introductiv, intitulat „Un text poetic necunoscut într-un manuscris transilvănean de la 1670” (p. 81-144 în versiunea română; în traducere franceză, p. 15-80). Căci, dincolo de transliterarea din alfabet chirilic (operațiune ea însăși complexă, implicând metodă, atent discernământ critic și profunđa înțelegere a textului), editoarea operează o analiză la 360° a operei, recurgând la toate instrumentele specifice analizei textuale și istorice, cu scopul de a elucida cele două mistere care o învăluie: identitatea textului și raportul său cu tradiția, respectiv, paternitatea lucrării. Pornind, așadar, de la text (și chiar din amonte, de la suportul său textual, manuscrisul), Dana Shishmanian parcurge în studiul său toate acele etape ale analizei critice textuale menite să circumscrie lucrarea și să acumuleze indiciile necesare stabilirii unei ipoteze credibile cu privire la paternitatea sa: analiza manuscrisului, a scrierii și notelor de posesie, raporturile textului cu filonul literar cărui îi aparține, formularea unei ipoteze de paternitate, pe baza argumentelor textuale (ținând de limbă și stil: lexic și semantică, morfologie și sintaxă, elemente de

stil și versificație), precum și contextuale, istorice, menite să stabilească profilul autorului și să reconstituie rețeaua sa culturală.

Rezultatul acestei ample investigații este demn de reținut: *Arătarea lui Varnava* își are sorgintea într-o proteică tradiție medievală care pune în scenă dialogul imaginar dintre trup și suflet, separate prin moarte și obligate să-și pledeze nevinovăția în fața unei curți de judecată, care le amenință cu perspectiva iminentă a damnării eterne; sceneta este inserată într-o viziune, atribuită unui episcop sau sfânt medieval, fie el Fulbert de Chartres sau Sf. Bernard de Clairveaux (de unde titlul sub care uneori circulă opera în Occidentul latin, începând cu secolul al XIII-lea: *Visio Philiberti* sau *Visio Bernardi*). Tema este, însă, altoită pe tradiția bizantină, unde primește o primă redactare sub formă de dialog sub condeiuul lui Mihail Choniates Akominates (1138-1222): *Prosopopaeiae, id est Dialogus Corporis et Animae coram iudicibus causam dicentium*). Transformat în poem latin de către episcopul de York Robert Grosseteste (1170-1253), faimos magistrul universitar la Paris și Oxford și personaj cheie al unuia dintre rarele episoade de transfer cultural dintre Constantinopol și Europa latină, textul se transformă într-o operă capabilă să înfrunte testul timpului, trecând chiar și peste disputele confesionale din perioada Reformei protestante. Apreciat deopotrivă de puritanii englezi și de iezuiți, poemul circulă în originalul latin sau este re-elaborat în vernacular, croindu-și drum prin Europa, inclusiv cea Centrală și Răsăriteană, mai ales în secolul al XVII-lea.

O traducere maghiară a poemului o va include franciscanul János Kájoni în *Hymnarium*-ul său; canonicul de Győr, Nyéki Vörös Mátyás (1575-1654), poate cel mai important poet maghiar al epocii barocului, îl va rescrie într-o formă mai amplă, versificată, publicându-l sub titlul *Dialogus, azaz egy kárhozatra szállott gazdag test és léleknek siralommal teljes egymással való keserves panaszolkodó beszélgetések* („Dialog, adică conversație amară și tânguitoare între corpul și sufletul unui bogat condamnat”, Praga 1623, Viena 1625, 1633 și 1636, Oradea 1642 și alte trei ediții). Acest text (prezentat în paralel în ediția de față) stă la baza traducerii românești, terminată, aparent, la începutul anului 1670. Lipsește, din păcate, din studiul codicologic oferit în introducere (altfel, suficient de amănunțit) o analiză a hârtiei, care prin filigranele sale ar fi putut oferi o eventuală confirmare a acestei datări bazată exclusiv pe argumente textuale interne: un posibil *terminus post quem* ar fi fost deosebit de util!

Odată lămurită natura textului, stabilirea identității traducătorului-poet care l-a tălmăcit în româna secolului al XVII-lea îi oferă doamnei Dana Shishmanian oportunitatea unei articulate incursiuni în lumea cărturarilor-preoți transilvăneni din perioada începuturilor Iluminismului. Analizând critic toate elementele la dispoziția sa și eliminând rând pe rând posibilitățile contracandidați, autoarea stabilește că anonimul traducător-poet al *Arătării lui Varnava* nu poate fi nimeni altul decât protopopul Ioan din Vinț († 1696), notar al soborului mare al mitropoliei din Bălgrad, deosebit de activ în procesul de românizare a liturghiei pe urmele lui Coresi, prin traducerea completă, din slavonă, a slujbei și rugăciunilor liturgice (*Rânduiala diaconstvelor*, Bălgrad 1681,

și *Molităvnicul*, 1689). Prin atribuirea traducerii cărturarului transilvan, preot-intelectual recunoscut pentru talentul său de traducător și predicator, personalitatea sa se îmbogățește cu o nouă fațetă, cea de poet de limbă română, contemporan mitropolitului Dosoftei al Moldovei, care aproximativ în aceeași ani tâlmăcea pe limba poporului său *Psaltirea în versuri* (Uniev 1673). Ralierea protopopului transilvănean la curentul reformator promovat de mitropolitul moldovean, care, în ciuda rezistențelor, promova o adevărată reformă a ortodoxiei pe principii lingvistice și naționale, explică lupta spirituală și culturală a lui Ioan din Vinț și a confracților săi adunați în jurul scaunul metropolitan de Bălgrad, capabili să asimileze stimulii reformatori benefici culturii naționale indiferent de direcția de unde veneau, ba chiar, la nevoie, capabili să „basculeze” între influența calvină și cea catolică, când circumstanțele politice au impus-o. Un personaj cheie al unei epoci de cumpănă, așadar, care prin *Arătarea lui Varnava* reușește să readucă atenția asupra rolului dublu jucat de intelectualitatea românească din Transilvania în reformarea rânduiei bisericești prin adoptarea limbii române, precum și în nașterea literaturii în limba vernaculară în spațiul românesc: unitatea și sincronia procesului între cele trei țări române (reflectată în secvența traducerii complete a slujbei și rugăciunilor liturgice: Moldova—1679, Transilvania—1687, Țara Românească—1706) își găsește confirmarea tocmai în preocuparea pentru literatura religioasă și filosofică, în vers sau proză, care pare a cuprinde inteligența românească: traducerea lui Ioan din Vinț este perfect contemporană (dacă nu chiar precedentă) traducerii Psaltirii de către mitropolitul Dosoftei, precum și preocupărilor cronicarului-moralist Miron Costin pentru poemul filosofic, manifestate prin lucrarea sa *Viața lumii* (1671-1673). Celălalt rol esențial jucat de preoții-intelectuali transilvăneni pe care *Arătarea lui Varvara* îl ilustrează de deplin este cel de creuzet, capabil să absoarbă și să transforme stimulii literari și spiritul timpurilor, deschizând accesul poporului la opere literare venite din cele mai nebănuite sfere, câtă vreme ele abordează teme universale și sunt dezamorsate de eventuala lor încărcătură polemică, acumulată prin circulația lor în ambient confesional. La rândul lor, cercetătorii preocupați de limba și literatura română veche vor găsi în *Arătarea lui Varnava* numeroși stimuli pentru noi studii, care vor restabili locul cuvenit protopopului Ioan din Vinț în complexul proces cultural care a dus la nașterea literaturii în limba română.

Nu în ultimul rând, volumul de față este remarcabil și din punct de vedere editorial, beneficiind de concursul ambițiosului proiect ERC „*ORTHOPOL – Orthodoxies and Politics: The Religious Reforms of Mid-17th Century in Eastern and South-Eastern Europe*” și fiind inclus în frumoasa serie *Muselkon Studies*, apărută la Alba-Iulia.

Julian M. DAMIAN
(Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca)

Volum apărut cu sprijinul:

Consolato Onorario d'Italia
a Timisoara

